

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2021 (№3)

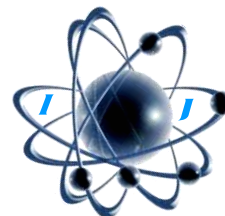
ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan boshlab shiga basladi

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

**Seriya: Tábiyiy hám texnikaliq ilimler. Jámiyetlik hám ekonomikalıq ilimler.
Filologiya ilimleri**

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Tabiiy va texnika fanlari. Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar. Filologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

**Серия: Естественно-технические науки. Социальные и экономические
науки. Филологические науки**

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

**Series: Natural-technical sciences. Social and economic sciences.
Philological sciences**

№3

2021

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáatı
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: OTEMURATOV B. – NMPI rektori
Bas redaktor:
ALLAMBERGENOV K. - filologiya ilimleriniń doktori, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

f.i.d., prof. **Abdinazimov Sh.** (Nókis)
t.i.d., doc. **Abdullaeva Ya.** (Nókis)
t.i.d. (DSc), doc. **Bazarbaev R.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Berdimuratova A.** (Nókis)
f.-m.i.d., doc. **Dawletmuratov B.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Raqimjan Turisbek** (NurSultan)
b.i.d., doc. **Esimbetov A.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Eskeeva M.** (Nur-Sultan)
f.i.d., prof. **Eshonqulov J.** (Tashkent)
f.-m.i.d., prof. **Ismaylov Q.** (Nókis)
f.-m.i.k., doc. **Jalelov M.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Járimbetov Q.** (Nókis)
g.i.d., prof. **Jolibekov B.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Jumanov M.** (Nókis)
b.i.d. (DSc), doc. **Jumamuratov M.** (Nókis)
f.-m.i.d., doc. **Kamalov A.** (Nókis)
f.-m.i.d., prof. **Kudaybergenov K.** (Nókis)
tex.i.d., prof. **Qayıpbergenov B.** (Nókis)
tex.i.d., doc. **Qayıpbergenov A.** (Nókis)

t.i.d., doc. **Qochanov B.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Quramboev K.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Mamedov A.** (Ashxabad)
b.i.d., prof. **Mambetullaeva S.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Matchanov A.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Mirzaeva S.** (Andijan)
f.-m.i.d. (DSc), doc. **Otemuratov B.** (Nókis)
f.-m.i.k., doc. **Prenov B.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Rahmonov N.** (Tashkent)
tex.i.d., prof. **Reymov A.** (Nókis)
t.i.d., doc. **Saribaev M.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Suyunova N.** (Cherkas)
f.i.d., prof. **Sherbak S.** (S.Peterburg)
tex.i.d., doc. **Tagaev M.** (Nókis)
akademik, f.-m.i.d. **Temirbekov N.** (Alma-ata)
f.i.d., prof. **Turdimov Sh.** (Tashkent)
g.i.d., doc. **Turdimambetov I.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Twxliev B.** (Tashkent)
f.-m.i.d., prof. **Utewliev N.** (Nókis)

Juwaplı redaktorlar:

f.i.k., doc. **E.Xojaniyazov** – ózbek tili boyınsha
PhD, doc. **G.Kdirbaeva** – rus hám inglis tilleri boyınsha
Q.Biysenbaev – qaraqalpaq tili boyınsha

D.Dogarova - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallımı» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgeretilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 07-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám ǵalaba kommunikacyalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika. Informatika

КӨЗ ҚАРАШЫҒЫ ЖӘРДЕМИНДЕ АУТЕНТИФИКАЦИЯЛАҰ УСЫЛЫ

Ж.Т.Арзиева – техника илимлері бойынша философия докторы, доцент

С.М.Калмуратова – стажер оқытушы

Н.Б.Сейтғиязов – студент

А.А.Жанхожаев – студент

Бердақ атындағы Қарақалпақ мамлекетлік университети

Таянч сұзлар: күз ейи, күз тұр пардаси, биометрик тизим, аутентификациялаш, күз айланаси, биометрик аутентификациялаш, биометрик имзо.

Ключевые слова: глазная дуга, сетчатка, биометрическая система, аутентификация, глазной круг, биометрическая аутентификация, биометрическая подпись.

Key words: eye arch, retina, biometric system, authentication, eye circle, biometric authentication, biometric signature.

Мағлыұматларды узатыұда ашық каналлардан пайдаланыұ бузыұға қаратылған харекетлері ушын потенциал мүмкиншиликлерди жаратады. Сол себепли пайдаланыұшыға байланыслы информация қәуіпсизлигин тәміинлеудің тийкаргы ұазыйпаларынан бири бул тәреплерден бири екіншисине исениуіне хызмет етиуіш усыл хәм кураалларынан пайдаланыұ болып табылады. Бул машқаланы сапластырыұ ушын тәреплердің хақыйқыйлығын тастыйықлаұ имканын бериуіш арнаұлы усылырдан қолланылады [1,2].

Пайдаланыұшыларды аутентификациялаұ процеси бир ямаса бир нешше аутентификация факторларына тийкарланады. Инсан көринисіндеги пайдаланыұшыларды аутентификациялаұда тийкарынан төмендеги төрт фактор кең қолланылады:

1. Пайдаланыұшы билген қандайда бир билим тийкарында: пароль, сырлы сөз, PIN (Personal Identification Number) код, пайдаланыұшыға тийисли қандайда бир мағылыұмат хәм т.б;

2. Пайдаланыұшыда бар болған қандайда бир нәрсе тийкарында: USB токенлер, телефон, смарт карта, дәстүр көринисіндеги токен хәм т.б;

3. Пайдаланыұшыны характерлеуіш бир нәрсе тийкарында: бармақ изи, ДНК фрагменти, бет көриниси, көз қарашығы, көз доғасы хәм т.б;

4. Пайдаланыұшы ислеі алатугын қандайда бир нәрсе тийкарында: қол қойыұ, харекет көриниси хәм т.б [1].

Хәзирги күнде биометрик системалар көплеген тараұларда кең қолланылып келмекте. Бундай системалардың тийкаргы компонентлері болып инсанды танып алыұ процесінде пайдаланыұшы, биометрик объект сүұретине дәслепки қайта ислеу бериуіш хәм оны характерлеуіш белгилерин ажыратып алыұ блоклары есапланады. Көз қарашығы тийкарында биометрик объект сүұретлерин характерлеуіш белгилерин ажыратыұ алгоритмлері - инсанды танып алыұ анықлығын асырыұға мүмкиншилик береді [3,8].

Көз қарашығы жәрдеминде аутентификациялаұ усылы тийкарынан еки түрли тәртіпте әмелге асырылады.

1. Көз доғасы ;

2. Көз тоқыма пердеси қан тамырлары жайласыұ орны ;

Көз доғасы жәрдеминде аутентификациялаұ тийкарынан көз доғасының радиусы хәм оның өлшемлері менен аутентификацияланады. Төмендеги сүұретте көз доғасы радиусы хәм оның жайласқан орны өлшемлері алынған халда аутентификациялаұ усылы көрсетілген [9].

1-сүұрет. Көз доғасы жәрдеминде аутентификациялаұ.

Көз доғасы жәрдеминде аутентификациялаұ иси бир қанша қурамалы хәм сезилерли дәрежеде ұақытты алыұ, қан тамырлар менен ислеу ұақытында көздің жумылыұ жағдайлары аутентификациялаұ процесінде бир қанша машқалалар келтирип шығарады.

2-сүұрет. Көз тоқыма пердеси жәрдеминде аутентификациялаұ.

Бул биометрик аутентификациялаұ усылы қәуіпсизлик тәрептен ең жокары дәрежеде есапланады. Сол себептен бул биометрик аутентификациялаұ усылы мәмлекетлердің жокары дәрежеде қәуіпсизлиги тәміинлениуі зәрүр болған мәкемелерге қойылады [9,10].

3-сүұрет. Көзди биометрик аутентификациялаұ үскенеси

Биолинк компаниясы тәрепинен ислеі шығылған көзди биометрик аутентификациялаұ үскенеси жәрдеминде көз тоқыма пердесіндеги тамырлардың жайласыұ, хәтте, егизлерде де жүдә үлкен айырмашылық бар екенлиги анықлаған. Бирақ, көз шеңбері көпшилик адамларда бир-бирине ұксас болғанлығы себепли көбинесе көз пердесинен пайдаланылады [11].

Көз доғасы тоқыма пердесинің орамасы бойынша аутентификациялаұ системасының қолайлылығы төмендегилерден ибарат:

- Қәуіпсизликтің жокары дәрежеде тәміинлениуі.

Кемшиликлери:

- Қолланылатугын технологиялардың бахасы жокарылығы есапланады.

Төменде биометрик аутентификациялаұ системаларына хұжим қылыұдың мәлим усыллары хәм де ондай хұжимлерден қорғаныұ усыллары көрсетілген. Бундай хұжимлерден қорғаныұ әхмийетли қәсийетлерин жалғанластырыұ, хұжимши ызамлы пайдаланыұшы-

ның физикалық қасиетинен нұсқа алады хәм бул нұсқаны биометрик сенсорға усыныс етеди. Көрсеткішлерди жоқары дәрежедеги анықлықта алыў, мағлыўмат шаблонын ислеп шығыўда ызыамлы пайдаланыўшы тәрәпинен қосымша биометрик көрсеткішлер алып тасланады, сол себепли ызыамлы пайдаланыўшы физикалық өзгешелигиниң барлық параметрлерин сәўлелендирмейди.

Пайдаланыўшы ҳәрекетлерин тәкирарлаўда болса хўжимши пайдаланыўшының минез-құлқы менен ажыралып туратуғын қасиетлерин жазады хәм биометрик сенсорда қайта ислеиди. Қасиетлерин өзгертиў процесин аутентификациялаўда ҳәр бир пайдаланыўда, система пайдаланыўшы биометрик характеристикасының айрықша болыўын талап етеди, сол себепли әпиўайы дизимге алыў талап етилмейди [4]. Биометрик көрсеткішлерди саклап қалыў болса хўжимши аппаратлары ортасында мағлыўматлар узатыў ўақтында

ызыамлы пайдаланыўшының биометрик көрсеткішлерин услап қалады. Биометрик мағлыўматларды шифрлаў процесси биометрик мағлыўматлар пайдаланыўшы тәрәпинде усыныс етилгеннен кейин тезлик пенен шифрланады, олардың аппаратлары ортасында алмасыў тек шифрланған формада әмелге асырылады [9].

Биометрик тамғаны(қолды) көбейтиўде болса басқыншы биометрик сенсордың көрсеткішин, яғный тамғаны(қолды) тәкирарлайды. Бул көрсеткіш система тәрәпинен ҳақыйкый пайдаланыўшыдан алынғанындай қайта исленеди. Биометрик тамғаны (қолды) ҳақыйкыйлығын тексериўде аутентификация қылыў илажлары биометрик мағлыўматлар бойынша алынады, бул олардың исенимли дереклерден алынғанылығынан кепиллик береді. Биометрик тамғаны(қолды) путинлигин тәмийинлеў ушын электрон цифрлы тамғаны(қолды) пайдаланған мақсетке муўапық болады [3].

Әдебиятлар

1. Шаньгин, В. Ф. Информационная безопасность компьютерных систем и сетей : учеб. пособие / В.Ф. Шаньгин. — Москва : ИД «ФОРУМ» : ИНФРА-М, 2017. — 416 с.
2. Акбаров Д.Е. Ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг криптографик усуллари ва уларнинг қўлланилиши // Тошкент, 2008, -Б. - 394.
3. Хасанов П.Ф., Хасанов Х.П., Ахмедова О.П., Давлатов А.Б. “Криптоахлил ва унинг махсус усуллари” электрон ўқув қўлланма. 2010 й.
4. Акбаров Д.Е., Хасанов П.Ф., Хасанов Х.П., Ахмедова О.П. “Криптографиянинг математик асослари” электрон ўқув қўлланма. 2010 й.
5. Knuth D. E. Art of computer programming, volume 2: Semi numerical algorithms. — Addison-Wesley Professional, 2014.
6. Alzomai M.H. Identity management: strengthening one-time password authentication through usability: дис. — Queensland University of Technology, 2011.
7. Takasuke TSUJI. A One-Time Password Authentication Method. Master’s thesis. January 31, 2003.
8. Hans-Joachim, Jelena Mirkovic, Ivica Milanovic, Oyvind Bakelli. Authentocation methods. Final report. Spring 2010.
9. K. M. Malikovich, I. S. Z. Ugli, and D. L. O'ktamovna, “Problems in face recognition systems and their solving ways,” in Proc. International Conference on Information Science and Communications Technologies, 2017, pp. 1-4.
10. Кухарев Г.А. Биометрические системы: Методы и средства идентификации личности человека. СПб.: Политехника, 2001. 240 с.
11. Фазылов Ш.Х., Мирзаев Н.М., Раджабов С.С., Мирзаев О.Н., Жумаев Т.С. Алгоритмы идентификации личности человека, основанные на методе потенциальных функций // Интеллектуальные системы принятия решений и проблем вычислительно-го интеллекта (isdmc’2010). Международная научная конференция/ 17–21 мая 2010 Евпатория, Украина. 400-404 стр. 18.
12. Фазылов Ш.Х., Мирзаев Н.М., Раджабов С.С., Жумаев Т.С. Предварительная обработка изображений ушных раковин в задаче идентификации личности // Нейрокомпьютеры и их применение: Тез.докл. Всеросс. науч. конф. 20 марта 2012. — Москва, 2012. — С. 69

РЕЗЮМЕ

Ҳозирги кунда биометрик тизимлар кўпгина соҳаларда кенг қўлланилмоқда. Кўз қорачиғи асосида биометрик объект тасвирларини характерловчи белгиларини ажратиш алгоритмлари шахсни таниб олиш аниқлигини оширишга имкон беради.

РЕЗЮМЕ

Сегодня биометрические системы широко используются во многих областях. Алгоритмы выделения факторов характеризующих изображения биометрических объектов на основе зрачка глаз, позволяют повысить точность распознавания личности.

SUMMARY

Today biometric systems are widely used in many fields. Algorithms for identifying factors that characterize the images of biometric objects based on the pupil of the eyes can improve the accuracy of personality recognition.

НЕЙТРОНОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СПЛАВА ВНЕДРЕНИЯ $Ti_{1-x}Mo_xN$

И.Хидиров – доктор физико-математических наук, профессор

А.С.Парниев – доктор философии по физико-математическим наукам

И.Ж.Жаксимуратов – стажёр исследователь

Ш.А.Махмудов – кандидат физико-математических наук

В.В.Гетманский – младший научный сотрудник

Институт ядерной физики АН РУ

Таянч сўзлар: $Ti_{1-x}Mo_xN$ қотишмасы, нейтронограмма, кристалл структура, панжара параметри, томонлари марказлашган панжара, фазовий гуруҳ, каттик эритма.

Ключевые слова: сплав $Ti_{1-x}Mo_xN$, нейтронограмма, кристаллическая структура, параметр решетки, гранецентрированная кубическая решетка, пространственная группа, твердый раствор.

Key words: $Ti_{1-x}Mo_xN$ alloy, neutron diffraction pattern, crystal structure, lattice parameter, face-centered cubic, space group, solid solution.

Известно, что гранецентрированный кубический (гцк) нитрид титана TiN_x переменного состава благодаря таким свойствам, как высокая твердость, температура плавления, коррозионная стойкость в агрессивной среде широко применяется в современной

технике, промышленности и медицине [1-2]. В последнее время стало известно, что замена небольшой части атомов Ti на атомы Mo в крбиде и нитриде титана существенно повышает его механические свойства, коррозионную стойкость в агрессивных средах [3-

4]. В связи с этим резко возрос интерес его получению различными методами и изучению различных свойств. Согласно результатам рентгенографического исследования, проведенных на тонких пленках сплава $Ti_{1-x}Mo_xN$ имеет гранецентрированную кубическую структуру, описываемой в рамках пространственной группы (пр. гр.) $Fm\bar{3}m$ [5]. Согласно данной работе [5], параметр решетки данного сплава в зависимости от содержания азота до единицы плавно растет от 4.19 Å до 4.25 Å при интервале содержания $0 \leq x \leq 0.8$. Однако все структурные исследования, посвященные данному сплаву являются рентгенографическими и проведены на пленках. В то же время представляет интерес исследовать кристаллическую структуру сплава $Ti_{1-x}Mo_xN$ методом дифракции нейтронов в массивных образцах. Метод дифракции нейтронов очень чувствителен к тонкой структуре кристаллов по сравнению с рентгенографическим методом [6]. Отсутствие поглощения при рассеянии нейтронов кристаллами, не зависимость интенсивности дифракционных максимумов от электронных оболочек, одинаковый порядок амплитуды когерентного рассеяния нейтронов на ядрах металлов и неметаллов (N, C, O и H), не зависимость амплитуды рассеяния от угла Брэгга, возможность изучения кристаллической структуры на массивных образцах обеспечивают большую точность и достоверность результатов, полученных методом дифракции нейтронов. Цель настоящей работы является нейтронографическое исследование сплава $Ti_{1-x}Mo_xN$ на массивном образце.

Образец состава $Ti_{0.95}Mo_{0.05}N$ приготовили методом спекания перемешанных порошков изоморфных кубических нитридов титана TiN_x и молибдена Mo_2N_y в соответствующих пропорциях. Смесь порошков тщательно перемешивали на агатовой ступке в течение не менее 4 ч. Средний размер частиц порошков $\bar{r} = 40$ мкм. После тщательного перемешивания порошков на агатовой ступке пригнали цилиндрический брикет под давлением 3×10^6 Н/м² путем горячего прессования. Приготовленный брикет отжигали в высокотемпературной вакуумной печи типа СШВ – 1.2.5/25 И1 при температуре 2200 °С в графитовом стаканчике в течение 6 ч, затем охлаждали вместе с печью. Далее образец подвергали гомогенизирующему отжигу при температуре 1500 К в течение 24 ч. Полученный образец представлял собой спеченным сплавом. Химический состав синтезированных образцов определили методом химического анализа, а также минимизацией факторов расходимости экспериментальных и расчетных интенсивностей дифракционных отражений на нейтронограмме образца. Точность химического анализа составляет 0.3%. Нейтронограмму образца снимали при комнатной температуре на нейтронном дифрактометре DN-500, установленном на тепловой колонне ядерного реактора ВВР-СМ ИЯФ АН РУ ($\lambda = 1.085$ Å) [7]. Полученный образец помещали в тонкий ванадиевый цилиндр, размером 6x80 мм² и снимали его нейтронограмму с шагом 6'. Отношение ин-

тенсивностей самого сильного дифракционного максимума от плоскости с индексами Миллера (111) и фона эталонного образца Ni (пространственная группа - пр. гр. $Fm\bar{3}m$) при полной кассете равно 22. Обработку нейтронограмм проводили методом полнопрофильного анализа Ритвельда по программе FullProf предложенной Международным союзом кристаллографов [8, 9]. В данном методе параметры функций, включающие структурные, приборные и другие характеристики, уточняются с помощью нелинейного метода наименьших квадратов. На рис. 1 представлена нейтронограмма сплава $Ti_{0.95}Mo_{0.05}N$. Согласно данной нейтронограмме, сплав данного состава является двухфазным: состоит из гцк фазы с пр. гр. $Fm\bar{3}m$ (эту фазу назовем δ -фазой) и чистого α -Ti с пр. гр. $P6_3/mmc$ (рис. 1).

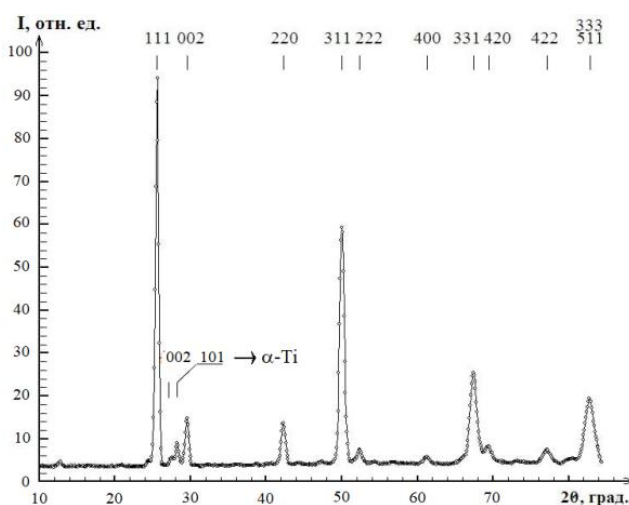

Рис. 1. Нейтронограмма исходного образца $Ti_{0.95}Mo_{0.05}N$.

Для нейтроструктурного анализа δ -фазы из общей нейтронограммы сплава вычитали нейтронограмму α -Ti (рис. 2). Обработка нейтронограмму δ -фазы показывает, что

$Ti_{1-x}Mo_xN$ фазе следует приписать химическую формулу $Ti_{0.89}Mo_{0.06}N$ в отличие от в начале заложенного состава $Ti_{0.95}Mo_{0.05}N$, параметр решетки $a = 4.256 \pm 0.002$ Å. Параметр решетки с учетом определения его ошибки незначительно завышен по сравнению с параметром решетки его ошибки незначительно завышен по сравнению с параметром решетки $Ti_{1-x}Mo_xN_1$ (где $0 < x \leq 0.8$) приведенным в [10]. Структурные характеристики приведены в табл. 1. Обращает внимание дефектность металлической подрешетки. Только в таком предположении можно было получить наименьшие факторы недостоверности определения структуры и наилучшее согласие между экспериментально наблюдаемые и расчетными интенсивностями дифракционных максимумов на нейтронограмме (рис. 2). Когда приготовили образец в шихту заложили химический состав $Ti_{0.95}Mo_{0.05}N$. Однако в ходе

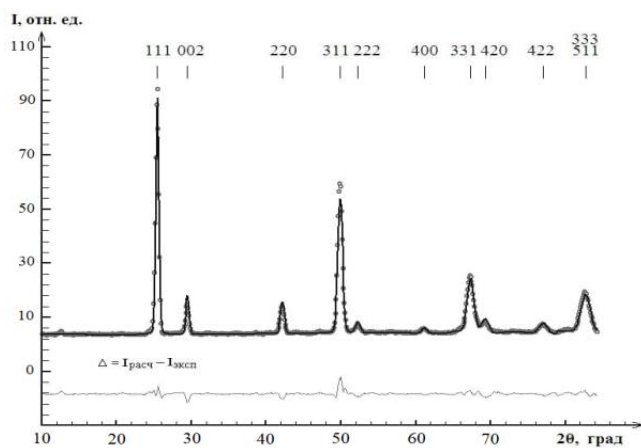

Рис.2. Нейтронограмма исходного образца $Ti_{0.89}Mo_{0.06}N$, после вычета нейтронограмме от $\alpha-Ti$, точки - экспериментальная, сплошная линия - расчетная, Δ - разность экспериментальных и расчетных значений интенсивностей. Над дифракционными максимумами проставлены индексы Миллера hkl в рамках пр. гр. $Fm\bar{3}m$.

Таблица 1. Структурные характеристики сплава $Ti_{0.89}Mo_{0.06}N$, в рамках пр. гр. $Fm\bar{3}m$

№	Атом	Позиция	Координаты			Количество атомов, n	Δp
			x	y	z		
1	Ti	4 (b)	0	0	0	3.56	0.07
2	Mo	4 (b)	0	0	0	0.23	0.03
3	N	4 (a)	1/2	1/2	1/2	4	0
$R_B=5.1\%$; $R_F=3.04\%$							

приготовления образца состав по титану изменился из-за выделения чистого $\alpha-Ti$ и получаемый сплав оказался дефектным по Ti в металлической подрешетке. Отметим, что дефектность металлической подрешетки наблюдался также в нитриде титана TiN, результатом чего является наблюдение сверхстехиометрического нитрида титана $TiN_{1.17}$ [11]. Вакансии в одной из двух подрешеток металлов также наблюдаются в твердых растворах замещения Co-Al и Ni-Al [12]. Образование таких твердых растворов вычитания объясняется различием валентности компонентов. В сплаве $Ti_{1-x}Mo_xN$ Ti является четырех либо трех валентным, а Mo – шести валентным. В образовании элементарной ячейки твердого раствора вычитания сыграет роль правило пределов валентной электронной концентрации [12], согласно которому в сплаве $Ti_{1-x}Mo_xN$ элементарная ячейка насыщается за счет валентных электронов Mo и излишние атомы титана выталкиваются из элементарной ячейки.

Выводы. Впервые проведено нейтронографическое исследование кристаллической структуры сплава $Ti_{1-x}Mo_xN$ на массивном образце. Показано, что данный сплав имеет гцк структуры, описываемой в рамках пр. гр. $Fm\bar{3}m$ с вакансиями Ti в металлической подрешетке, параметр решетки $a = 4.256 \pm 0.002$ Å. Атомы азота расположены в октаэдрических окружениях атомов титана и молибдена.

Кристаллическую структуру можно рассматривать как твердый раствор внедрения азота на матрице твердого раствора замещения атомов Ti и Mo.

Литература

- Peterson H. O. Handbook of Refractory Carbides and Nitrides. Properties, Characteristics, processing and Applications. Noyes publications Westwood, New Jersey, USA, 1996, -P. 360.
- Жевтун И. Г., Гордиенко П. С., Ярусова С. В. Формирование износостойких композитных покрытий при электродуговой обработке в водных электролитах. М.: РИОР ИНФРА, 2018. –С. 156.
- Shoko Komiyama, Yuji Sutou and Junichi Koike. Effect of Nitrogen Content on the Microstructure and Mechanical Properties of Ti-Mo-N Coating Films. Metallurgical and materials transactions A, Volume 42a, November 2011, 3310-3315.
- Gabbasov R. M., Salamatov V. G. Features of the thermal structure of reaction waves in the Ti-Mo-N₂ system. Journal of Physics: Conference Series 1459 (2020) 012012.
- Yang Q., Zhao L.R., Patnaik P.C., Zeng X.T. Wear resistant TiMoN coatings deposited by magnetron sputtering. Wear 261 (2006) 119–125.
- Нозик Ю., Озеров К. П., Хенниг К. Нейтроны и твердое тело. Структурная нейтронография. Т. 1. -М.: Атомиздат, 1979. -С. 344.
- Шоюсупов Ш. Гетманский В. В., Хидиров И. и др. Нейтронный дифрактометр, сопряженный с компьютером IBM-PC // Узбекский журнал проблемы энергетики и информатики. – Ташкент, 2002. – № 2. – С. 11–16
- Will, G. Powder Diffraction: The Rietveld Method and the Two Stage Method of Determine and Refine Crystal Structures from Powder Diffraction Data. New York: Springer, 2005. –P. 224.
- Кржижановская М. Г., Фирсова В. А., Бубнова Р. С. Применение метода Ритвельда для решения задач порошковой дифрактометрии. Учебное пособие. Санкт-Петербургский университет, 2016. –С. 67.
- Wiemer C., Sanjines R., Levy F. Deposition and characterization of refractory ternary phases: the transition metal nitride $Ti_{1-x}Mo_xN_y$. Surface and Coatings Technology 86-87 (1996).
- Тот Л. Карбиды и нитриды переходных металлов. -М.: “Мир”, 1974. –С. 296.
- Бокий Г.Б. Кристаллохимия. М.: “Наука”, 1971. –С. 310.

РЕЗЮМЕ

Ушбу ишда биринчи марта $Ti_{1-x}Mo_xN$ қотишмасининг кристалли тузилиши нейтрон дифракцияси ёрдамида ўрганилди. Ўрганилган қотишма $Fm\bar{3}m$ фазовий гуруҳида тавсифланган томонлари марказлашган куб панжара тузилишига эга эканлиги кўрсатилган. Кристалл структурасининг металл подрешеткаларида Ti вакансиялари борлиги аниқланди. Бирикмада азот атомлари Ti ва Mo атомларининг октаэдрвий қуршовида жойлашган.

РЕЗЮМЕ

В данной работе впервые проведено нейтронографическое исследование кристаллической структуры сплава $Ti_{1-x}Mo_xN$ на массивном образце. Показано, что данный сплав имеет гцк структуры, описываемой в рамках пр. гр. $Fm\bar{3}m$. Установлено, что кристаллическая структура содержит вакансии Ti в металлической подрешетке. Атомы азота расположены в октаэдрических междоузлиях окружениях атомов титана и молибдена.

SUMMARY

In this work, for the first time is carried neutron diffraction study of the crystal structure of the $Ti_{1-x}Mo_xN$ alloy in a bulk sample is carried out. It is shown that this alloy has a fcc structure described within the space group $Fm\bar{3}m$. It was found that the crystal structure contains vacancies in the metal sublattice. Nitrogen atoms are located in octahedral interstices surrounded by titanium and molybdenum atoms.

NEYRON TARMOG'I YORDAMIDA IRIS O'SIMLIKLARINI TASNIFLASH UCHUN MATLAB DASTURI IMKONIYATLARIDAN FOYDALANISH

R.M.Jalelov – *tayanch doktorant*

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti

Tayanch so'zlar: sun'iy neyron tarmoqlari, Iris ma'lumotlar to'plami, Perceptron neyron tarmog'i, tasniflash.

Ключевые слова: искусственные нейронные сети, набор данных Iris, нейронная сеть Perceptron, классификация.

Key words: artificial neural networks, Iris data set, Perceptron neural network, classification.

Xozirgi kunda sun'iy neyron tarmoqlardan foydalanish orqali juda katta ko'lamdagi amaliy masalalar yechilmoqda. Neyron tarmoqlarining qaror qabul qilish jarayonini tushuntirishda yashirin qonuniyatlarni ajratib olish asosiy ahamiyatga ega.

Sun'iy neyron tarmoqlari biologiyadan kelib chiqqan, sababi ularni hosil qiluvchi elementlarning funktsional imkoniyati biologik neyronlar bajaruvchi ayirim oddiy vazifalariga o'xshash. Bu elementlar miya anatomiyasiga mos keluvchi (yoki mos kelmaydigan) usullar bilan birlashib tuzilmalar paydo qiladi. Bunday yuzaki o'xshashlikdan qat'iy nazar, sun'iy neyron tarmoqlari sezilarli darajada miyaga mos xususiyatlarni ko'rsatmoqda.

Masalan, ular tajriba asosida o'rganadi, ilg'or holatlarni yangi holat uchun umumlashtiradi va ortiqcha berilganlarni o'z ichiga olgan ma'lumotlardan kerakli xususiyatlarni ajratib oladi. Ikkinchi jihatdan, har qanday optimistik ruhdagi mutaxassis va yaqin kelajakda sun'iy neyron tarmog'i inson miyasining funktsiyalarini toliq manoda takrorlay oladi, deb avta olmaydi.

Sun'iv neyron tarmoq (SNT) - bu sun'iv neyronlardan tashkil topgan tarmoq. SNT nevroinformatika tadqiqotining predmeti va sun'iv intellektni o'rganish va modellashtirish sohalaridan biridir. Sun'iv neyron tarmoqlari va neyronlar - bu biologik neyron tarmoqlari va neyronlarning (inson neyron tizimini tashkil etuvchi hujavralar) matematik modellari. Biroq, SNT-larga qiziqish ko'p jihatdan SNT-dan biologik jarayonlar va ob'ektlarning modeli sifatida emas, balki ma'lumotlarni qayta ishlash usuli sifatida foydalanish bilan bog'liq.

Umuman olganda, neyron tarmoq - bu tashqi omillar ta'sirida tuzilishini o'zgartirishga qodir tizim. Ular sun'iy tarmoq kirish ma'lumotlari bo'yicha o'qitilgan deb aytishadi. O'rganish jarayonida sun'iy neyron tarmog'ining ichki parametrlari kiritilgan ma'lumotlarga moslashtiriladi, bu ma'lumotlardagi qonuniyatlarni ajratib ko'rsatish yoki bashoratlash, tasniflash va klasterlash muammolarini hal qilish imkonini beradi.

Hozirgi kunda axborot kommunikatsion texnologiyalarning tez su'ratlarda rivojlanishi axborot tizimlarining ko'payishi va axborot xajmini keskin tarzda oshib borishiga sabab bo'ldi. Natijada, axborotlarni avtomatik tarzda tahlil qilib, katta hajmdagi axborot ichidan bilimni aniqlash, ko'rsatkichlarning bir biri bilan bog'liqligi, bashoratlash va xulosalar chiqarish kabi masalalar dolzarb mavzuga aylanib bormoqda [1]. Ma'lumotlarni intellektual tahlilining obyekti aynan shunday masalalarni yechishga yo'naltirilgan bo'lib, o'z ichiga Sinflarga ajratish (classsification), Klasterizatsiya (Clustering), Assosiativ qoidalarni izlash (Searing

association rule) va Bashoratlash (Forecasting) kabi masalalarni qamrab oladi.

Klasterlash masalalarini yechishda obrazlarning sinflarga tegishlilikini ko'rsatuvchi, o'rgatuvchi tanlov bo'lmaydi. Bu holat obrazlarni «o'qituvchisiz» sinflarga ajratish nomi bilan ham mashhur. Klasterlash algoritmi obrazlar o'xshashligiga asoslanadi va bir-biriga yaqin obrazlarni bitta sinfga joylashtiradi. Klasterlashda bilimlarni ajratib olishda, belgilarni zichlandiradi va berilganlar xususiyatlarin tahlil qilishda qo'llaniladigan holatlar bor.

Ushbu maqolada ishlatiladigan Iris o'simliklari to'plami quyidagi o'lchovlarga asoslangan: gulkosabarg uzunligi, gulkosabarg kengligi, barg uzunligi va barg kengligi. Quyida Iris o'simliklarini klasterlash uchun ishlatiladigan neyron tarmoq arxitekturasini bo'yicha tegishli ishlar keltirilgan va muhokama qilingan.

Iris ma'lumotlar to'plamini aniqlash uchun neyron tarmoq turi yordamida bir nechta yondashuvlar taqdim etildi, har bir yondashuvda ma'lum metodologiyalar qo'llaniladi. Iris ma'lumotlar to'plamiga yondashuv [2] da keltirilgan. Mualliflar Iris ma'lumotlar bazasini tasniflaydigan sun'iy neyron tarmoq (SNT) klassifikatorini yaratish jarayonini namoyish etgan. Ushbu klassifikator tasniflash masalasini echish uchun ko'p qavatli pertseptron neyron tarmog'idan foydalanadi [3] da mualliflar Iris ma'lumotlar to'plamiga yondashishni taklif qilishgan. Tavsiya etilgan model Iris ma'lumotlar to'plamiga qo'llaniladi va tasniflash namuna orqali IRIS o'simliklarini uch xil turga ajratadi.

Muammo o'simlik atributlarini o'lchash asosida iris o'simlik turlarini aniqlash bilan bog'liq. Mavjud iris gullari to'plami oldindan MATLAB-ga yuklangan va uch xil turga klaster qilish uchun ishlatiladi.

Ko'p qatlamli tarmoqlari to'g'ridan-to'g'ri bog'lanish bilan teskari tarqalish (BP) algoritmidan foydalanib neyron tarmog'ini o'rgatish va aktivizatsiya funktsiyasi uchun logistik funktsiya ishlatiladi [4] da mualliflar Matlab-da tasniflash va klasterlash uchun mavjud bo'lgan neyron tarmoq vositasi yordamida mavjud bo'lgan iris gullarining ma'lumotlar to'plamini amalga oshirishning umumiy ko'rinishini taqdim etadilar, bu esa mashinaga iris ma'lumotlar to'plamining uchta turli tartibini uchta toifa buyicha birlashtirishga imkon beradi.

Perceptron neyron tarmog'i - bu tasniflash qoliplari uchun ishlatiladigan eng oddiy neyron tarmoq modeli. Bu ikkilik klassifikator dastlab biologik neyronning modeli sifatida ishlab chiqilgan [5]. 1-rasmda ko'rsatilganidek, ikki qatlama ega; kirish qatlami va chiqish qatlami. Perseptron

maxsus ravishda ikkilik tasniflangan ma'lumotlarga yo'naltirilgan, buning uchun $x = (x_0, x_1, \dots, x_n)$ vektor bilan ifodalanadigan kirish signallari to'plami kerak buladi. Har bir kirish og'irliklari to'plami $w = (w_0, w_1, \dots, w_n)$ vektor bilan ifodalanadigan og'irlikni o'z ichiga oladi. Barcha x kirishlari o'z og'irliklari bilan ko'paytiriladi, bu yig'indi deb nomlanadi va ko'paytirma quyidagicha taqdim etiladi:

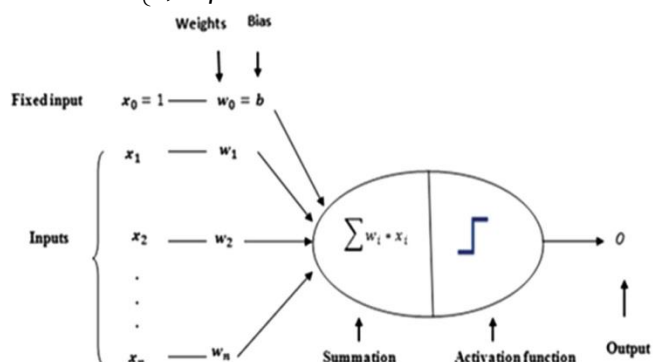
$$z = \sum_{i=1}^n w_i * x_i + b \quad (1)$$

bu erda n - pertseptronga kirishlar soni, b - 1 ga teng bulgan belgilangan kirish bilan boshqariladigan siljish sinaptik og'irlik sifatida qaraladi. O'lchangan kiritilgan ma'lumotlar umumlashadi va faollashtirish funktsiyasi orqali uzatiladi, ba'zan esa uni uzatish funktsiyasi deyiladi. Faollashtirish funktsiyasi - bu sun'iy neyronning chiqish signalini hisoblab chiqadigan funktsiya. Ushbu funktsiya quyidagicha taqdim etiladi:

$$y = f(z) = f\left(\sum_{i=1}^n w_i * x_i + b\right) \quad (2)$$

Perseptronning chiqishi (3) tenglamada ko'rsatilgandek faollashtirish funktsiyasiga bog'liq:

$$f(z) = \begin{cases} 1, & \text{if } z \geq 0 \\ 0, & \text{if } z < 0 \end{cases} \quad (3)$$

1-rasm. Perceptron neyron tarmoq modeli.

Algoritmlar bilan tajriba o'tkazish va natijalarni taxlil qilish uchun eng ko'p ishlatiladigan Iris nomli obyektlar to'plamini olamiz. Bu to'plam iris oilasiga mansub bo'lgan o'simliklar to'plamidan iborat bo'lgan to'plam hisoblanadi. Iris gullari to'plami - bu Iris gulining uchta sinfidan iborat haqiqiy ko'p qirrali ma'lumotlar to'plami Ronald Fisher tomonidan 1936 yilda "Taksonomik muammolarda ko'p o'lchovlardan foydalanish" maqolasida nashr etilgan. Ushbu ma'lumotlar to'plami akademiyada mashina o'rganish va statistika uchun keng qo'llanilishi bilan mashhur.

Unda jami 3 ta (Iris Setosa, Iris Versicolour, Iris Virginica) tipdagi gullarning parametrlari berilgan. Jami atributlar soni 5 ta, ularning oxirigisi sinf atributi. Bu yerda jami 150 ta obyekt keltirilgan bo'lib ularning 50 tasi Iris Setosa, 50 tasi Iris Versicolour va qolgan 50 tasi Iris Virginica turiga mansub.

U iris o'simliklarining uch xil sinfini namuna bo'yicha sinflarga ajratish orqali tasniflaydi. Iris ma'lumotlar to'plamining har bir nusxasi to'rtta raqamli atributlardan iborat. Buni quyidagicha umumlashtirish mumkin:

1. gulkosabarg uzunligi sm da.
2. gulkosabarg kenglik sm da.
3. barg uzunlik sm da.
4. barg kengligi sm da.

Beshinchi atribut to'rtta atributlarning kombinatsiyasi asosida taxmin qilingan Iris o'simliklari sinfini anglatadi.

Bizga Iris o'simligining 4 ta kirish parametrlari berilgan bo'lsin. Ushbu parametrlardan foydalanib Iris o'simliklari sinfining qaysi turiga mansub ekanligini aniqlash masalasi qo'yilgan. Bu masalani Matlab dasturidan foydalanib yechishni ko'rib chiqamiz:

	A	B	C	D	E	F	G
1	5,1	3,5	1,4	0,2	-0,5		
2	4,9	3	1,4	0,2	-0,5		
3	4,7	3,2	1,3	0,2	-0,5		
4	4,6	3,1	1,5	0,2	-0,5		
5	5	3,6	1,4	0,2	-0,5		
6	5,4	3,9	1,7	0,4	-0,5		
7	4,6	3,4	1,4	0,3	-0,5		

Bu yerda, iris o'simliklari sinfini quyidagisha belgilab olamiz:

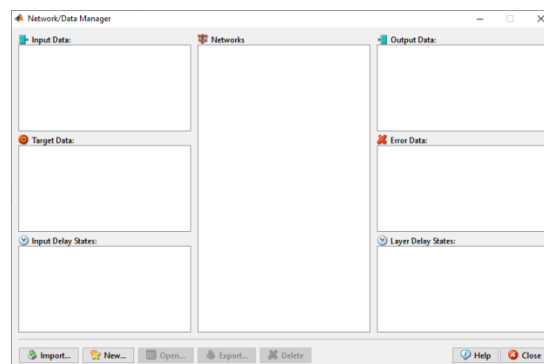
- Iris Setosa "-0,5";
- Iris Versicolour "0";
- Iris Virginica "0,5"

1. Dastlab uchta massiv yarating. p - kirish ma'lumotlari uchun (Iris ma'lumotlar to'plamining har bir nusxasi to'rtta raqamli atributlardan iborat), t - Iris o'simliklari sinfi uchun, F - aniqlanishi zarur bo'lgan Iris gulining atributlari;

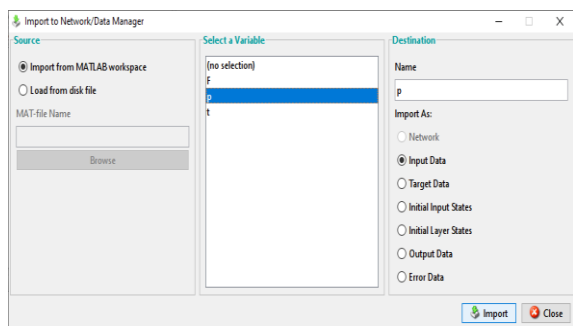
```
>>p=xlsread('C:/iris1.xls',1,'A1:D150')
>>p=p'
>>t=xlsread('C:/iris1.xls',1,'E1:E150')
>>t=t'
>> F=[7.9,3.1,7.5,1.8]
>> F=F'
```

2. Buyruq yordamida neyron tarmoq menejerini oching;

```
>>nntool
```

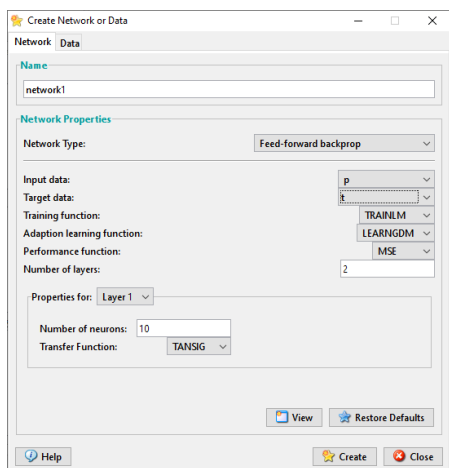

3. Kirish va chiqish massivlarini import qilish;

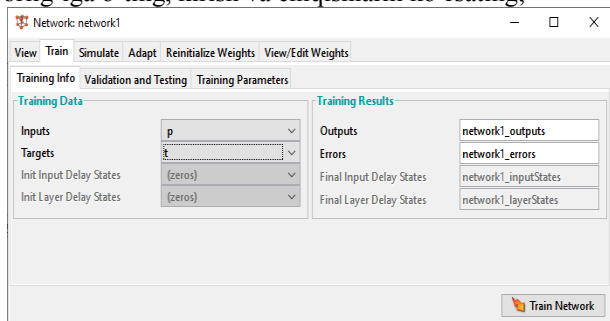

p, F - Input Data, t - Target Data tanlanib Import tug-masi bosiladi

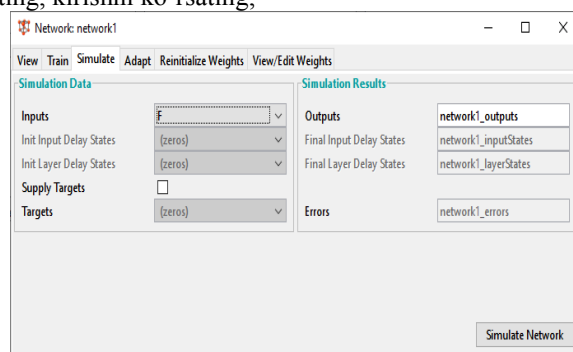
4. Tarmoq parametrlarida standart sozlamalarni ko'rsating, kirish va chiqishlarni ko'rsating va tarmoq yarating

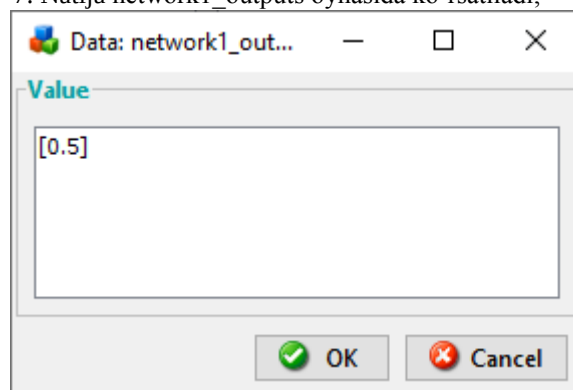
5. Yaratilgan neyron tarmog'ini oching, o'quv yorlig'iga o'ting, kirish va chiqishlarni ko'rsating;

6. F ning qaysi sinfga tegishli ekanligini aniqlash uchun yaratilgan neyron tarmog'ini oching, o'quv yorlig'iga o'ting, kirishni ko'rsating;

7. Natija network1_outputs oynasida ko'rsatiladi;

Bunda [7.9, 3.1, 7.5, 1.8] qiymatlari berilganda natija 0,5 ga teng bo'ldi. Biz dastlab uch sinfni -0,5; 0; 0,5 qiymatlari bilan belgilab olgandik. Ko'rinib turganidek 0,5 qiymati ya'ni Iris Virginica sinfga mansub gul ekanligi aniqlandi.

Ushbu maqolada keltirilgan yondashuvning asosiy maqsadi - ko'p sinfli tasniflash uchun perceptron Neural Network - dan foydalanish. Ushbu maqola iris o'simliklarining tasnifiga qaratilgan. Iris ma'lumotlariga qarab, simulyatsiya natijalari shuni ko'rsatadiki, taklif qilingan model yaxshi aniqlikni beradi. Kelgusi ishlarda ushbu yondashuv natijalarini tasdiqlash uchun boshqa ma'lumot to'plamlari sinovdan o'tkaziladi.

Adabiyotlar

1. Садуллаев Н. Д. Кластеризация масалаларини yechishda optimal algoritmi tanlash. // Молодой учёный. 2016. № 9.5 (113.5). -С. 32-35.
2. Sharma L., Sharma U. Neural network based classifier (pattern recognition) for classification of Iris data set. Int. J. Recent Dev. Eng. Technol. 3(2), 64-66 (2014)
3. Swain M., Dash, S.K., Dash, S., Mohapatra, A.: An approach for Iris plant classification using neural network. Int. J. Soft Comput. 3(1), 79-89 (2012)
4. Poojitha V., Bhadauria M., Jain S., Garg A.: A collocation of Iris flower using neural network clustering tool in MATLAB. In: 2016 6th International Conference-Cloud System and Big Data Engineering (Confluence), pp. 53-58. IEEE, January 2016
5. Panwar H., Gupta, S.: Marginal perceptron for non-linear and multi class classification. Int. J. Soft Comput. Artif. Intell. Appl. 1(1), 43-49 (2012)
6. Toufik Datsi(&), Ahmed El Oirrak, Khalid Aznag, A.: Classification of Iris Plant Using Perceptron Neural Network. Int: Advanced Intelligent Systems for Sustainable Development (AI2SD'2019), pp. 176-183

REZYUME

Bu maqolada ma'lumotlarning intellektual tahlilida asosiy masalalardan biri bo'lgan Iris o'simliklarini sinflarga ajratish va uni yechishda Matlab dasturi imkoniyatlaridan foydalanish haqida so'z boradi.

PEZIOME

В данной статье обсуждается проблема классификации растений ириса, которая является одной из основных проблем интеллектуального анализа данных, и использование программного обеспечения Matlab для ее решения.

SUMMARY

This article discusses the problem of classifying iris plants, which is one of the main problem of data mining, and the use of Matlab software to solve it.

КРЕМНИЙ КРИСТАЛЛ ПАНЖАРАСИДА НИКЕЛЬ КИРИШМА АТОМЛАРИНИНГ ГЕТТЕРЛОВЧИ ХОССАЛАРИ

К.А.Исмайлов – физика - математика фанлари доктори, профессор

Х.У.Камалов – физика - математика фанлари фалсафа доктори

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Б.К.Исмайлов – физика - математика фанлари фалсафа доктори

Ислом Каримов номидаги Тошкент давлат техника университети

Таянч сўзлар: геттерланиш, кремний, никель, диффузия, рекомбинация марказлари.

Ключевые слова: геттерирование, кремний, никель, диффузия, рекомбинационные центры.

Key words: gettering, silicon, nickel, diffusion, recombination centers.

Кремнийда рекомбинация марказларини ҳосил қилувчи киришма атомларнинг геттерланиши катта амалий аҳамиятга эга. Бу нафақат асосий бўлмаган заряд ташувчиларнинг яшаш вақтини орттиришга имкон беради, балки электрон қурилмаларни ишлаб чиқариш жараёнида кўп марта термо ишлов бериладиган материалнинг электр ва рекомбинация параметрларининг барқарорлигини таъминлайди [1].

Киришма атомларининг геттерланишининг мавжуд усули асосан ҳар хил киришма атомларини (Au, Gd, Sm) ва бошқа ноёб эр элементларини киритиш орқали [2-4], радиация таъсирида, лазер билан ишлов бериш [5], шунингдек ион имплантацияси ёрдамида кремний юзасида ғовакли ёки аморф қатлам яратиш орқали амалга оширилади [6,7].

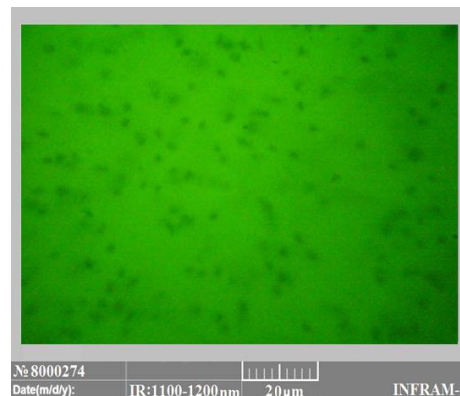
Шу билан бирга, юқорида кўрсатилган усуллардан фойдаланиш нафақат электр параметрларига, балки бошланғич материалдаги таркибий ўзгаришларга ҳам сезиларли таъсир қилади. Шунинг учун ушбу усулларнинг самарадорлиги катта эмас.

Ушбу мақолада кристалл панжарасида мавжуд бўлган ҳар хил термо ишловларда вужудга келувчи, шунингдек термонуксонларни ҳосил қилувчи бошқариб бўлмайдиган киришма атомларни геттерлаш имконини берувчи янги оригинал усул таклиф қилинган.

Бу кремний панжарасида электронейтрал никель атомларининг кластерларини шакллантириш орқали амалга оширилади. Маълумки, никель киришма атомлари етарлича катта эрувчангликка ($N \sim 10^{18} \text{ см}^{-3}$) ва катта диффузия коэффициентига ($T = 1200^\circ \text{C}$ да $D \sim 10^{-5} \text{ см}^2/\text{с}$) эга.

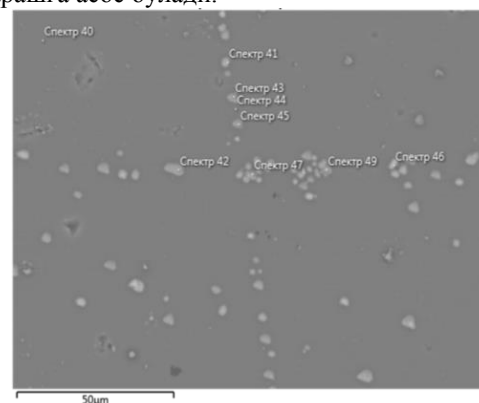
Кремний панжарасида никель киришма атомларининг асосий қисми электронейтрал ҳолатда жойлашган бўлиб (99,99%) ва улар электронейтрал кластерларнинг шаклланишида қатнашади. Никель атомларининг электроактив қисми ($N < 10^{14} \text{ см}^{-3}$) p типли $\rho < 100 \text{ Ом} \cdot \text{см}$ ва n типли $\rho < 40 \text{ Ом} \cdot \text{см}$ кремний параметрларига деярли таъсир қилмайди. Никель киришма атомларининг кластерлари кучли ва самарали геттерлаш марказлари бўлиб хизмат қилади.

Бошланғич материал сифатида p -типдаги, кристаллография ориентацияси (111), дислокация зичлиги $S \leq 10^3 \text{ см}^{-2}$ ва солиштира қаршилиги $\rho = 1, 3, 5, 10, 40, 100 \text{ Ом} \cdot \text{см}$ бўлган кремний монокристаллари танлаб олинган. Намуналар $T = 1200^\circ \text{C}$ ҳароратда вакуумли ампуларларда $t = 15 \div 60$ дақиқа давомида, пуркаш йўли билан ҳосил қилинган металл никель қатламидан легирланган. ИНФАРИМ-И инфрақизил микрокопи шунингдек сканерловчи электрон микроскоп ёрдамида никель киришма атомлари кластерларининг ҳолати ўрганилди. Ўрганилган кластерларнинг никель киришма атомлари кластерлари эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун уларнинг таркиби EDS усули асосида тадқиқ этилди.

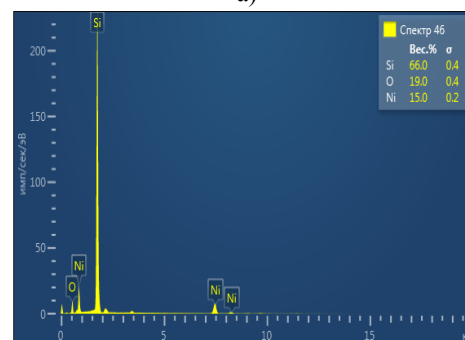

1-расм. Кремнийдаги никель киришма атомлари кластерлари $T = 1200^\circ \text{C}$ $t = 30$ дақиқа.

Тажриба натижалари асосида аниқланишича, кластерлар кремний, никель ва кислород атомларидан иборат бўлиб, уларнинг фоиз ҳисобидаги микдори қуйидагича: кремний-66%, никель-15%, кислород-19% ташкил қилди. Олинган маълумотларга таяниб, никель атомлари кислород атомларини сезиларли геттерлайди дейиш мумкин. Бу - кластерларни никель ва кислород атомлари билан бойитилган кремний соҳасида бўлади деб қарашга асос бўлади.

а)

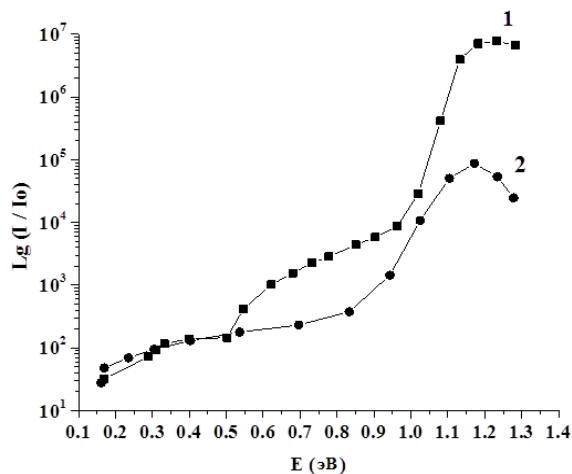

б)

2-расм. а) сиртда никель кластерларининг тақсимоти, б) энергодисперс рентген спектроскопиясини қўллаш орқали аниқланган никель киришма атомлари кластерларининг таркиби

Олтингугурт киришма атоми нима учун танланганига тўхтайдиган бўлсак, олтингугурт билан легирланган кремний материали асосида ИҚ соҳада ишлайдиган сезгир фото кабул қилгичларни яратиш имкони мавжуд. Кремнийда олтингугурт киришма атомлари асосий донор энергетик сатҳларидан ташқари ($E_1=E_C-0,188$ эВ ва $E_2=E_C-0,48$ эВ) бошқа энергетик сатҳларни ҳосил қилиш мумкин, бундай ҳолда олтингугурт киришма атомлари билан легирланган кремнийда никель киришма атомлари кластерларни бўлиши фотосезгирлики ошириш имконини беради ҳамда кремнийда олтингугурт киришма атомларининг бошқа энергетик сатҳларини юзага чиқаради. Тажиба тадқиқотларининг натижалари 1-жадвалда тақдим этилган. Натижаларнинг кўрсатишича, никель ва олтингугурт билан бир вақтда легирланган кремний намуналарнинг параметрлари фақат олтингугурт билан легирланган кремнийнинг параметрларига амалий жиҳатдан мос келади. Бу Ni атомларининг борлиги кремнийдаги олтингугурт атомлари ҳолатига ҳеч қандай таъсир қилмаслигини билдиради. Тадқиқот натижаларининг таҳлили бу намуналарда никель киришма атомларининг кластерлари борлигини кўрсатди. Si<S> ва Si<Ni,S> намуналар фотоўтказувчанлигини спектрал боғлиқлиги ўрганилди. Si<Ni,S> намуналарнинг фотосезгирлиги барча намуналарда ва спектрнинг текширилаётган барча соҳасида

Si<S> намуналарга қараганда анча катта эканлиги аниқланди, айниқса бу $h\nu=0,5\div 1,1$ эВ оралиғидаги соҳада яққол кўринди. Бу бошқариб бўлмайдиган атомларнинг кремний ҳажмида никель киришма атомлари кластерлар билан геттерланиши Si<Ni,S> намуналарнинг фотосезгирлигини нафақат хусусий ютилиш спектри соҳасида, балки ИҚ нурланишининг ($\lambda=2,5\div 11$ мкм) анча узун тўлқинлар соҳасида ҳам ошириш имконини беради.

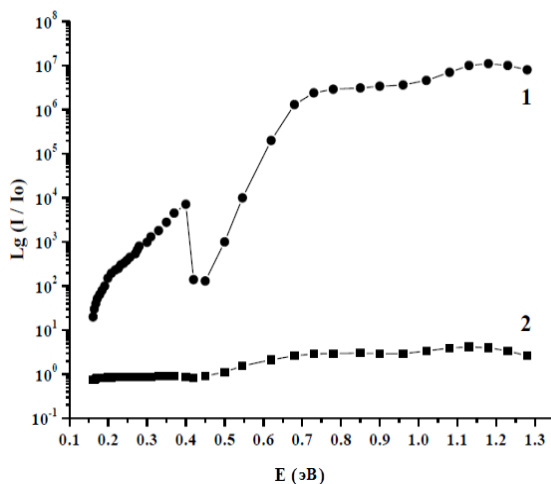

3-расм. $T=100$ K (1.-Si<Ni,S>, 2.-Si<S>) да намуналар фотоўтказувчанлигининг спектрал боғлиқлиги
1-жадвал. Намуналарнинг электр параметрлари

№	Намуналар	ρ , (Ом·см)	μ , ($\text{cm}^2/\text{V}\cdot\text{s}$)	ЎТ	N , (cm^{-3})	E , (эВ)	F , (эВ)	N_{AS} , (cm^{-3})
1	Si <Ni>	0,95	265	p	$2,50\cdot 10^{15}$	0,22	0,17	-
2	Si <S>	9,5	1193	n	$5,50\cdot 10^{14}$	0,24	0,27	$4,3\cdot 10^{15}$
3	Si <Ni,S>	11	1166	n	$4,87\cdot 10^{14}$	0,30	0,27	$4,2\cdot 10^{15}$

Никель кластерларининг геттерлаш хоссалари кремнийда марганецга ўхшаган бошқа киришма атомлар мавжуд бўлганда тадқиқ этиш илмий аҳамиятга эга. Дастлабки материал сифатида p -тип $\rho=3$ Ом·см солиштирма қаршиликли кремний материали олинди. Намуналар $T=1200$ °C $t=30$ минут давомида легирлангандан сўнг $T=1070$ °C да марганец киришма атомлари диффузия қилинди. Назорат материал сифатида Mn атомлари паст ҳароратли диффузия усули билан легирланган кремний олинди. Олинган материалларнинг параметрлари 2-жадвалда келтирилган.

2-жадвалдан кўриниб турибдики, тадқиқ этилаётган материалнинг солиштирма қаршилиги деярли бир тартибга кам бўлди. Намуналарнинг фотоэлектрик хоссалари ҳам ўзаро тубдан фарқ қилди. Бундан никель кластерлари марганец атомларининг кластерларини изоляциялаши, яъний никель киришма атомларининг марганец атомларига нисбатан геттерлаш хоссаси намоён бўлар экан. Буни тасдиғи сифатида 4-расмда олинган намуналарнинг спектрал тавсифларини кўрсатиш мумкин.

4-расм. $T=100$ K (1.-Si<Mn>, 2.-Si<Ni,Mn>) да намуналар фотоўтказувчанлигининг спектрал боғлиқлиги 2-жадвал. $T=1070$ °C ҳароратдаги диффузиядан кейин намуналарнинг электр параметрлари

№	Киришма атомлари	ρ , (Ом·см)	μ , ($\text{B}/\text{cm}\cdot\text{s}$)	ЎТ	N , (cm^{-3})	I_{epu}/I
1	Ni, Mn	$1,5\cdot 10^2$	230	p	$1,8\cdot 10^{14}$	8,3
2	Mn	$2,3\cdot 10^3$	390	p	$7\cdot 10^{12}$	2530

Шундай қилиб, олинган натижаларга асосланиб, кремний панжарасида никель киришма атомларининг кластерларини ҳосил қилиш орқали ҳар хил зарарли киришма атомларни (панжарада мавжуд, шунингдек киритилган) ҳамда рекомбинация марказлари ва термо нуксонларни ҳосил қилувчи кислород атомларини геттерлаш мумкин.

Адабиётлар

1. Астащенко А.С., Бринкевич Д.И., Петров В.В. Свойства кремния, легированного примесью никеля методом диффузии. // Доклады БГУИР. 2008, Т. 38. № 8, -С. 37-43.
2. Абдурахманов К.П., Далиев Х.С., Куликов Г.С., Лебедев А.А., Утамарадова Ш.Б., Юсупова Ш.А. Локальные геттерирование железа слоем металла, напыленного на поверхность кремния. // ФТП. 1993, Т. 27. вып. 7. с. 1222-1224.
3. Назыров Д.Э. Геттерирование золота самарием и гадолинием в кремнии. // Электронная обработка материалов 2007, №3, - С. 77-82.
4. Амальская Р.М., Баграев Н.Т., Клячкин Л.Е., Суханов В.Л. Геттерирование в кремнии в условиях генерации вакансий. // ФТП. 1992. Т. 26. Вып. 6. -С. 1004-1007.
5. Бохан Ю.И., Каменков В.С., Толочко Н.К. Доминирующие факторы лазерного геттерирования кремниевых пластин. // ФТП. 2015. Т. 49. Вып. 2. -С. 278-282.
6. Куликов А.В., Перевошиков В.А., Скупов В.Д., Шенгуров В.Г. Низкотемпературное радиационно-стимулированное геттерирование примесей и дефектов в кремнии слоями пористого кремния. // Письма ЖТФ. 1997. Т. 23. Вып. 13. -С. 27-31.
7. Перевошиков В.А., Скупов В.Д. Дальнейшее геттерирование микродефектов в монокристаллах кремния при формировании на их поверхности слоев пористого кремния и ионном облучении // Письма ЖТФ. 1999. Т. 25. Вып. 8. -С. 50-54.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада кремнийнинг кристалл панжарасида никель киришма атомларининг кластерларини ҳосил қилиб, турли хил бошқариб бўлмайдиган киришма атомларни, шунингдек рекомбинация марказлари ва термонуксонларни ҳосил қилувчи кислород атомларини геттерлашни амалга ошириш мумкинлиги кўриб чиқилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассмотрено, что формируя кластеров примесных атомов никеля в кристаллической решетке кремния, можно реализовать геттерирование различных неконтролирующих примесей, а также атомов кислорода стимулирующих генерацию рекомбинационных центров и термодфектов.

SUMMARY

This article considers that by forming clusters of impurity nickel atoms in the crystal lattice of silicon, it is possible to realize gettering of various uncontrolling impurities, as well as oxygen atoms stimulating the generation of recombination centers and thermal defects.

МАГИСТРАЛ КАНАЛЛАРДАГИ СУВНИНГ БЕҚАРОР ҲАРАКАТИНИ ОПТИМАЛ БОШҚАРУВ МАСАЛАСИНИНГ МАТЕМАТИК МОДЕЛИ

А.А.Қудайбергенов - таянч докторант

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети

Таянч сўзлар: очик канал, магистрал канал, канал қисми, оқим, нишаблик, бошқарув, дифференциал тенглама, Сен-Венан тенгламаси, сув сарфи, сув сатҳи, гидротехник иншоот, сифат мезони.

Ключевые слова: открытый канал, магистральный канал, участок канала, поток, уклон, управление, дифференциальное уравнение, уравнение Сен-Венана, расход воды, уровень воды, гидротехническое сооружение, критерий качества.

Key words: open channel, main channel, channel section, flow, slope, control, differential equation, Saint-Venant equation, water flow, water level, hydraulic structure, quality criterion.

Кириш. Очик каналлардаги оқимнинг беқарор ҳаракатини тавсифловчи тенгламаларни Барре де Сен-Венан 1871 йилда (Хуберт Шансон 2004) ишлаб чиққан бўлса ҳам уларни доимий ҳолатда муҳандислик амалиётида муваффақиятли фойдаланишнинг имкони кам. Бундай вазиятнинг сабаблари тенгламаларнинг математик мураккаблиги ва очик каналларнинг ўзига хос хусусиятлари эди. Ушбу қийинчиликларни бартараф этиш учун гидрологлар беқарор оқимни тавсифловчи оддийроқ тенгламаларни қидирмоқдалар [1,2,9].

Ҳозирги вақтда сув хўжалиги объектларининг динамикасини моделлаштириш масаласига ягона тизим ёндашуви йўқ, аммо алоҳида объектларнинг математик моделларининг турли хил мураккабликлари мавжуд,

шунинг учун сув таъминоти ва сув тақсимотининг мураккаб жараёнларини тасвирлайдиган математик моделларни танлаш зарур даражада аниқлик билан жуда муаммоли вазифадир.

Тақсимланган параметрларга эга бўлган динамик моделлар асосан Сен-Венан тенгламаси билан таърифланади ва оқим параметрларини магистрал канал қисмлари бўйича узунлик ва вақт бўйича тақсимланишини ҳисобга олади [4].

Моделлар ва натижалар. Магистрал канал қисмининг ҳолати беқарор сув оқими билан характерланади ва энергиянинг сақланиш қонунлари кўринишидаги Сен-Венан дифференциал тенгламалар системаси билан тасвирланади [3,5,12, 14].

$$B \frac{\partial z}{\partial t} + \frac{\partial Q}{\partial x} = q,$$

$$\frac{1}{g\omega} \left(\frac{\partial Q}{\partial t} + 2v \frac{\partial Q}{\partial x} \right) + \left[1 - \left(\frac{v}{c} \right)^2 \right] \frac{\partial z}{\partial x} = \left[i + \frac{1}{B} \left(\frac{\partial \omega}{\partial x} \right)_{h=const} \right] \left(\frac{v}{c} \right)^2 - \frac{Q|Q|}{K^2}, \quad (1)$$

бу ерда $v = \frac{Q}{\omega}$; $c = \sqrt{\frac{g\omega}{B}}$; $Q = Q(x, t)$ – сув сарфи;

$z = z(x, t)$ – эркин сиртнинг ординатаси; g – гравитацион доимий; i – туб нишаблик; $B = B(z)$ – ҳаракатдаги кесимнинг сирти бўйлаб оқимнинг кенглиги; $\omega = \omega(z)$ – ҳаракатдаги кесимнинг майдони; $c = c(z)$ – кичик тўлқинларнинг тарқалиш тезлиги; $K = K(z)$ – сарф модули.

Гиперболик типдаги хусусий ҳосилаларни дифференциал тенгламаларнинг (1) системада оқим массасининг ва импульсининг сақланиш тенгламалари бўлиб, очик канал қисмида сувнинг беқарор ҳаракатининг математик моделини ифодалайди.

Оқим ҳаракатини аниқловчи функциялар сифатида бу ерда $Q(x, t)$ – сув сарф ва $z(x, t)$ – эркин сиртнинг ординатаси танланади. t – вақт ва x эркин ўзгарувчиси бўйлама координатаси булади.

Канал $z_0(x)$ тубининг ординатаси ва $z(x,t)$ каналнинг тубидан (вертикал бўйлаб) масофада $B(x,t)$ ҳаракат кесимининг кенглиги билан берилади.

У ҳолда $h(z,t) = z(x,t) - z_0(x,t)$ оқимнинг чуқурлиги;

$\omega(x,t) = \int_0^h B(x,z) dz$ ҳаракат кесимининг майдони;

$v = \frac{Q}{\omega}$ оқимнинг уртача тезлиги; $c = \sqrt{g\omega/B}$ кичик

тулқинларнинг тарқалиш тезлиги; $i = -dz_0/dx$ канал тубининг нишаблуги.

(1) тенгламаларнинг характеристик шакли қуйидагича [15,16,17]

$$\frac{\partial Q}{\partial t} + (v \pm c) \frac{\partial Q}{\partial x} - B(v \mp c) \left[\frac{\partial z}{\partial t} + (v \pm c) \frac{\partial z}{\partial x} \right] = \left(\phi - \frac{Q|Q|}{K^2} \right) g\omega - (v \mp c)q, \quad (2)$$

$$\text{бу ерда } \phi = \left[i + \frac{1}{B} \left(\frac{\partial \omega}{\partial x} \right)_{h=\text{const}} \right] \left(\frac{v}{c} \right)^2.$$

Бошланғич шартлар қуйидагича белгиланади

$$z(x,0) = z_0(x), \quad Q(x,0) = Q_0(x),$$

бунда $Q_0(x)$, $z_0(x)$ - маълум функциялар.

$x=0$ ва $x=l$ нукталардаги чегаравий шартлар қуйидагича ёзилади

$$Q_1(0,t) = g_1(z_1(0,t), u_1(t))$$

$$Q_2(l,t) = g_2(z(l,t), u_2(t)),$$

$$\text{бу ерда } g_1 = \mu_1 b_1 u_1(t) \sqrt{2g(z_1^1 - z_1(0,t))},$$

$$g_2 = \mu_2 b_2 u_2(t) \sqrt{2g(z_1(0,t) - \varepsilon u_2(t))},$$

$u_i = u_i(t)$ $i=1,2$ - чегаравий нукталарда қўлланиладиган бошқарув функциялари (очиқ затворнинг очиқ тирқишларининг баландлиги), b_i $i=1,2$ - затворнинг очиқ тирқишларининг кенги, z_1^1 - биринчи затворнинг юқори бьеф сув оқимининг эркин сиртининг ординатаси.

Канал қисмининг сув олиш ирмоқларида сув сарфи, (4) тенгламанинг ўнг қисми қуйидагича

$$q(x,t) = - \sum_{i=1}^N q_i \delta(x - a_i) l(t - T). \quad (5)$$

Бу моделларда кўрсатилган шартларда (1), (2) ва (3) тенгламаларнинг аналитик ечими йўқ, чунки сув оқимининг гидравлик параметрларида канал қисмининг ҳаракат кесими шаклига боғлиқ чизиқли эмас функцияни ифодалайди.

Ён ирмоқлари (3) ифодалашдан кўриниб турибдики, истеъмолчилар поғонали функцияси кўринишида вақт бўйича текис сув таъминоти билан таъминланади. Поғонали функцияларида сув тақсимотини оптимал бошқариш масаласини ечиш учун ирригация тизимларининг магистрал каналларида сув тақсимотининг сифати мезонларини шакллантириш лозим.

Магистрал каналларда содир бўладиган жараёнлар тақсимланган параметрларга эга бўлган тизимларга,

магистрал каналларда истеъмолчилар ўртасида сувнинг оптимал тақсимланиши эса тақсимланган параметрларга эга бўлган тизимлари оптимал бошқарув масалаларига оид бўлади. Улар учун сув тақсимотининг сифат мезонларини тақсимланган параметрларга эга бўлган бошқарув тизимининг сифат мезонлари сингари шакллантираимиз.

Умумий шаклда тақсимланган параметрларга эга тизим сифатида магистрал каналнинг бирор қисмини бошқаришнинг сифат мезонлари интеграл функционалларнинг йиғиндиси курунишида ёзилади [5,6,13]

$$I = \int_0^T \int_0^L F_1(x,t, Q(x,t), u(x,t)) dx dt + \int_0^T F_2(t, Q(0,t), u_1(t)) dt + \int_0^T F_3(t, Q(l,t), u_2(t)) dt + \int_0^L F_4(x, Q(x,T)) dx, \quad (6)$$

бу ерда F_i , $i=1,4$ - ўз аргументлари берилган узлуксиз функциялар, дастлаб тақсимланган бошқарув таъсирлари учун компонент сифат мезонларини ифодалайди, иккинчи ва учинчи чегара бошқаруви учун, тўртинчи эса бошқарув жараёнининг якуний вазиятлари учун.

Канал қисми. Канал қисмидаги сувни тақсимлаш гидравлик жараёнлари сифат мезонини қуйидагича ёзиш мумкин

$$I_1 = \int_0^T \int_0^l [z(x,t) - z^*]^2 dx dt, \quad (7)$$

бу ерда $z(x,t)$ - канал қисмидаги сув сатҳининг фактик ўзгариши; z^* - сув сатҳининг маълум қиймати.

(7) Функционал бутун сув тақсимлаш жараёнида канал қисмида сув сатҳининг ўзгариш сифатини кўрсатади.

(7) Функционал минималлаштириш масаласини ечиш канал қисмида сув сатҳларининг ҳаддан ташқари тебранишларини камайтиришдан иборат.

Қуйидаги канал қисмида сув сатҳини ўзгариши сифат мезонлари $z^*(x)$ сув сатҳининг олдиндан берилган тақсимлашдан T жараён охирида сув сатҳининг берилган интеграллари фарқи бўлади [7,15]

$$I_2 = \int_0^l [z(x,T) - z^*(x)]^2 dx, \quad (8)$$

канал қисмидаги сув сарфи учун ҳам худди шундай

$$I_3 = \int_0^T \int_0^l [Q(x,t) - Q^*]^2 dx dt, \quad (9)$$

$$I_4 = \int_0^l [Q(x,T) - Q^*(x)]^2 dx, \quad (10)$$

бу ерда $Q(x,t)$ - канал қисмида сув сарфининг фактик ўзгариши; Q^* - сув сарфининг маълум қиймати.

(9) ва (10) функционаллар сув тақсимлаш жараёнининг бошида ва охирида канал қисмида сув сарфининг ўзгариш сифатини кўрсатади. (9) ва (10) функционалларни минималлаштириш масаласининг ечими канал қисмидаги сув сарфининг ҳаддан ташқари тебранишларини камайтиришдан иборат.

Сифатнинг интеграл мезонларидан ташқари (7)-(10) мезонларнинг куйидаги аналоглари қўлланилади:

$$\begin{aligned} I_1 &= |z(x, t) - z^*|, \quad I_2 = |z(x, T) - z_0(x)^*|, \\ I_3 &= |Q(x, t) - Q^*|, \quad I_4 = |Q(x, T) - Q^*|. \end{aligned} \quad (11)$$

Ён ирмоқлар. Ён ирмоқлар учун сув тақсимлаш жараёни сифатини мезони сув тақсимлашнинг $[0, T]$ давридаги режалаштирилган (лимит) қийматларидан фактик сув сарфининг ўрта-кватратик интеграллари фарқи сифатида танлаш мумкин [8,15].

$$I_1 = \sum_{j=1}^N \int_0^T (q_j(t) - q_j^*)^2 dt, \quad (12)$$

бу ерда $q_j(t)$ – j -ён ирмоқдан сув сарфининг фактик қиймати; q_j^* – j -ён ирмоқ сув сарфининг режадаги қиймати.

(12) мезоннинг аналог

$$I_2 = |q_j(t) - q_j^*|. \quad (13)$$

ифода булади.

Канал қисмларининг иш режимларига технологик чекловлар куйидаги шаклга эга [9]:

$$z_i^{\min} \leq z_i(x_i, t) \leq z_i^{\max}, \quad (14)$$

$$Q_i^{\min} \leq Q_i(x_i, t) \leq Q_i^{\max},$$

бу ерда $Q_i^{\min}, Q_i^{\max}$ – каналнинг i -қисмида сувнинг рухсат этилган минимим ва максимум сув сарфлари; $z_i^{\min}, z_i^{\max}$ – каналнинг i -қисмидаги эркин сув юзасининг рухсат этилган минимум ва максимум ординаталари.

Гидротехник иншоотларида асосий чекловлар куйидагича:

$$a_i^{\min} \leq a_i(t) \leq a_i^{\max}, \quad (15)$$

бу ерда $a_i^{\min}, a_i^{\max}$ – гидротехник иншоотларнинг затворларининг мумкин булган минимум ва максимум очилишлари.

Юқорида ишлаб чиқилган математик моделлардан фойдаланган ҳолда истеъмолчиларга текис сув таъминоти шартида ирригация тизимлари каналларида сувни тақсимлашнинг оптимал бошқарув масаласини шакллантиришни кўриб чиқайлик.

Бу ҳолда масаланинг асосий мақсади канал бошида сув сарфини назорат қилиш орқали ён сув олиш жойларига дискрет сув таъминотини беришда ён каналлар сарфлари ва сув сатҳидаги тебранишларни минималлаштиришдир [10,11,14]:

$$\begin{aligned} I &= \left(\int_0^T \int_0^l [Q(x, t) - Q^*]^2 dx dt + \sum_{j=1}^N \int_0^T (q_j(t) - q_j^*)^2 dt \right) \rightarrow \min, \\ \Omega &= \{R^N \mid Q_{\min} \leq Q(x, t) \leq Q_{\max}\}. \end{aligned} \quad (16)$$

Куйидаги шартлар остида

$$\begin{cases} B(x, t) \frac{\partial z(x, t)}{\partial t} + \frac{\partial Q(x, t)}{\partial x} = q(x, t), \\ \frac{1}{g\omega(x, t)} \left(\frac{\partial Q(x, t)}{\partial t} + 2\nu(x, t) \frac{\partial Q(x, t)}{\partial x} \right) + \left[1 - \left(\frac{\nu(x, t)}{c(x, t)} \right)^2 \right] \frac{\partial z(x, t)}{\partial x} = \\ = \left[i + \frac{1}{B(x, t)} \left(\frac{\partial \omega(x, t)}{\partial x} \right)_{h=\text{const}} \right] \left(\frac{\nu(x, t)}{c(x, t)} \right)^2 - \frac{Q(x, t)|Q(x, t)|}{K(x, t)^2}, \\ q(x, t) = -\sum_{i=1}^5 q_i \delta(x - a_i) l(t - T), \\ \nu(x, t) = \frac{Q(x, t)}{\omega(x, t)}, \quad c = \sqrt{\frac{g\omega}{B}}, \quad K(x, t) = \omega(x, t) C(x, t) \sqrt{R(x, t) i}, \\ C(x, t) = \frac{1}{n} R(x, t)^y, \quad y = 2,5\sqrt{n} - 0,13 - 0,75\sqrt{R}(\sqrt{n} - 0,1), \\ Q(x, 0) = Q_0(x), \quad \omega(x, 0) = \omega_0(x), \\ x \geq 0, \quad t \geq 0, \quad \nu > 0 \end{cases} \quad (17)$$

Бошқарув таъсирлари:

$$Q(0, t) = u_1(t), \quad Q(l, t) = u_2(t), \quad (18)$$

Канал участкаларининг ишлаш режимларига чекловлар куйидагича

$$\begin{aligned} z_i^{\min} &\leq z_i(x_i, t) \leq z_i^{\max}, \\ Q_i^{\min} &\leq Q_i(x_i, t) \leq Q_i^{\max}. \end{aligned} \quad (19)$$

(17) минималлаштириш масаласи (18) бошқарув таъсирлари ёрдамидаги шартларда ва (19) чекловларларда тақсимланган параметрлардаги чекловлари ҳолатида квазичизиқли тизимлар учун бошқарув масаласини ифодалайди.

Кўриб чиқилган (17)-(19) масала учун чекловлар соҳаси ичидаги бошқарувида оптималлик мезонининг вариацияси куйидаги шаклга эга

$$\delta I = \int_0^l \left[z(x, T) - z^* \right] \delta z(x, T) dx + \sum_{j=1}^N \int_0^T 2 \left(q_j(t) - q_j^* \right) \delta q_j(t) dt - \int_0^T \left\{ \left[\left(\frac{\partial H}{\partial Q'}(l, t) \right) \left(\frac{\partial g_2}{\partial u_2(t)} \right) \right] \delta u_2(t) + \left(\frac{\partial H}{\partial Q'}(0, t) \right) \left(\frac{\partial g_1}{\partial u_1(t)} \right) \delta u_1(t) \right\} dt, \quad (20)$$

бу ерда $P = \lambda^1 f_1 + \lambda^2 f_2$.

H гамильтоннинг Q' буйича ҳосиласини ҳисоблаб қуйидагини оламиз

$$\frac{\partial H}{\partial Q'} = -\frac{1}{B} \lambda^1 - \frac{2Q}{\omega} \lambda^2. \quad (21)$$

Энди биз $\delta u_1(t)$, $\delta u_2(t)$ бошқарув вариацияларидан функционалнинг вариацияси учун ошкор ифодаларни аниқладик. Ушбу вариацияларни эркин деб фараз қилганимиз сабабли оптималликнинг зарурий шартин бу вариацияларда ифодаларнинг нолга тенглигини курсатади.

Шундай қилиб, чекловлар соҳаси ичида бошқарувда Сен-Венан тенгламалари тизими учун оптималликнинг сўнгги зарурий шартлари қуйидаги шаклга эга.

$$\left[\left(\frac{1}{B} \right)_0 \lambda^1 - \left(\frac{2Q}{\omega} \right)_0 \lambda^2 \right]_{x=0} \left(\frac{\partial g_1}{\partial u_1(t)} \right)_0 = 0, \quad (22)$$

$$\left[\left(\frac{1}{B} \right)_0 \lambda^1 - \left(\frac{2Q}{\omega} \right)_0 \lambda^2 \right]_{x=l} \left(\frac{\partial g_1}{\partial u_1(t)} \right)_0 = 0. \quad (23)$$

Агар бошқарув ўзининг юқори (пастки) чегараларига етиб борса, (22), (23) ифодаларнинг чап томонидаги мос қийматлар мусбат (манфий бўлмаган) бўлиши керак.

Хулоса. Ирригация тизимлари магистрал каналларининг математик моделлари таҳлил қилиниб, унинг моҳияти каналнинг гидротехник иншоатлари орқали сув сарфи босқичма-босқич ўзгариши ҳисобланади.

Магистрал канал ва ён ирмоқлари қисмларида сув тақсимотининг сифати мезонлари, шунингдек, магистрал каналнинг қисмлари ва гидравлик иншоатларнинг иш режимларига асосий чекловлар аниқланади.

Ирригация тизимларининг магистрал каналларида беқарор сув ҳаракати модели учун чекловлар соҳаси доирасида бошқарилганда оптимал сув тақсимоти учун зарурий шартлар аниқланади.

Адабиётлар

1. Szymkiewicz R.: Numerical modelling in open channel hydraulics, Springer, -P. 263-300, 2010.
2. Hubert Chanson, The Hydraulics of Open Channel Flow: An Introduction, Butterworth-Heinemann, 585 pages, 2004, <https://doi.org/10.1016/B978-0-7506-5978-9.X5000-4>.
3. Рахимов Ш.Х. Управления системами машинного водоподъема. -Ташкент: «Фан», 1986.
4. Бутковский А.Г. Характеристики систем с распределенными параметрами. -Москва: «Наука», 1979.
5. Атавин А.А., Васильев О. Ф., Воеводин А. Ф., Шугрин С. М.Численные методы решения одномерных задач гидравлики. Водные ресурсы 4, -С. 38-47, 1983.
6. Jain S. C. Open channel flow. Wiley, -New York: -P.1-345, 2001.
7. Baghlani Optimal control of pumping stations in open channels by metaheuristic firefly algorithm. Iran international journal of optimization in civil engineering Int. J. Optim. Civil Eng., 2(3). -P. 369-382, 2012.
8. Ponce V.M., and Lugo A. Modeling looped rating in Muskingum-Cunge routing, J. Hydrol. Eng., 6(2), 119-124, 2001.
9. Sturm T. W. Open Channel Hydraulics, McGraw-Hill, -New York: -P. 560. 2001.
10. Venutelli M. Stability and accuracy of weighted four-point implicit finite difference schemes for open channel flow. J Hydraul Eng 128(3):281-288. 2002.
11. Strub I., Bayen A. Weak formulation of the boundary condition for scalar conservation laws: an application to highway traffic Modeling. Int J Robust Nonlin Contr 16(16):733-748, 2006.
12. Кудайбергенов А.А., Сейтов А.А. “Определение режимов работы участков канала при планировании водораспределения в магистральном канале” // Информационные технологии моделирования и управления. - Воронеж: «Научная книга». №2(120).
13. Кабулов А.В., Сейтов А.Ж., Кудайбергенов А.А. “Критерий управления задач оперативного управления водными ресурсами объектов водохозяйственных систем” // Наука и общество, - Нукус: «НГПИ» №2, С. 6-8, 2020.
14. Рахимов Ш.Х., Сейтов А.Ж., Кудайбергенов А.А. “Оптимальное управление распределением воды в магистральных каналах ирригационных систем” // Наука и общество, - Нукус: «НГПИ» №2, С. 8-10, 2020.
15. Кудайбергенов А.А. Математические модели и критерии качества распределения воды в магистральных каналах. Вестник Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан. №4, -С.5-11, 2020.
16. Kudaybergenov A.A., Samandarov B.S. “Mathematics models of channel of irrigation systems”, // Science and Education in Karakalpakstan, №2, 2020.
17. Кабулов А.В., Кудайбергенов А.А. Численный алгоритм на определение режимов работы участков канала для управления водораспределением в магистральных каналах. The 9 th International scientific and practical conference “Science, society, education: topical issues and development prospects”(August 2-4, 2020) SPC “Sci-conf. com. ua”, -Kharkiv, Ukraine: 2020.

РЕЗЮМЕ

Сен-Венаннинг чизиксиз дифференциал тенгламалари асосида магистрал канал қисмларининг математик моделлари, улардаги сув оқимининг беқарор ҳаракатлари тавсифланиб баён қилинган. Шунингдек, гидротехник иншоатнинг иш режимларини аниқлаш учун алгоритмик кетма-кетлик берилади, ундан фойдаланиб, асосий каналнинг сув ресурсларини бошқариш, сув ва энергия ресурсларидан кам йўқотишлар билан сувдан фойдаланувчиларнинг эҳтиёжларини таъминлаш мумкин.

РЕЗЮМЕ

Разработаны математические модели участков магистрального канала, основанные на нелинейных дифференциальных уравнениях Сен-Венана, описывающие неустойчивые движения потока воды в них. Также дана алгоритмическая последовательность определения режимов работы гидротехнического сооружения, использованием которых можно осуществить управление водными ресурсами магистрального канала, обеспечивающее потребности водопользователей с минимумом потерь водных и энергетических ресурсов.

Mathematical for models, have been developed of sections of the main channel based on the nonlinear differential equations of Saint-Venant, describing the unsteady movements of the water flow in them. Also, an algorithmic sequence is given for determining the operating modes of a hydraulic structure, using which it is possible to manage the water resources of the main channel, providing the needs of water users with a minimum of losses of water and energy resources.

ИНТЕРНЕТ ВЕЩЕЙ (IOT): ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

И.М.Сайманов – базовый докторант

Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Таянч сўзлар: интернет нарсапар, IoT, RFID, IPv6, EPC, штрих-код, Wi-Fi, Bluetooth, NFC, ZigBee, датчиклар, приводлар.

Ключевые слова: Интернет вещей, IoT, RFID, IPv6, EPC, штрих-код, Wi-Fi, Bluetooth, NFC, ZigBee, датчики, приводы.

Key words: Internet of Things, IoT, RFID, IPv6, EPC, Barcode, Wi-Fi, Bluetooth, NFC, ZigBee, Sensors, Actuators.

I. Введение. «Самые глубокие технологии - это те, которые исчезают. Они вплетаются в ткань повседневной жизни до тех пор, пока не становятся неотделимыми от нее», - было центральным заявлением Марка Вейзера в его основополагающей статье [Weis 91] в Scientific American в 1991 году. В повседневной жизни человека, а также в условиях труда происходят кардинальные изменения. В организациях после прихода IT технологий. Эта концепция становится широко известной на многих горизонтальных и вертикальных рынках, включая повседневную жизнь обычного человека в обществе, поскольку имеет несколько применений. Развитие Интернета вещей [IoT] в первую очередь обусловлено потребностями крупных корпораций, которые могут извлечь большую выгоду из предвидения и предсказуемости, предоставляемых возможностью отслеживать все объекты через товарные цепочки, в которые они встроены [1]. Возможность кодировать и отслеживать объекты позволила компаниям стать более эффективными, ускорить процессы, уменьшить количество ошибок, предотвратить кражу и внедрить сложные и гибкие организационные системы с помощью Интернета вещей [2]. Интернет вещей - это технологическая революция, которая представляет будущее вычислений и коммуникаций, и его развитие зависит от динамичных технических инноваций в ряде важных областей, от беспроводных датчиков до нанотехнологий. Они собираются пометить каждый объект для идентификации, автоматизации, мониторинга и управления.

II. Интернет вещей. Интернет вещей - это новый сдвиг парадигмы в сфере ИТ. Фраза «Интернет вещей», также известная как «Интернет вещей», образована от двух слов: первое слово - «Интернет», а второе - «Вещи». Интернет - это глобальная система взаимосвязанных компьютерных сетей, которые используют стандартный набор Интернет-протоколов (TCP / IP) для обслуживания миллиардов пользователей по всему миру. Это сеть сетей, состоящая из миллионов частных, общественных, академических, деловых и правительственных сетей, локальных и глобальных, которые связаны широким спектром электронных, беспроводных и оптических сетевых технологий [3]. Сегодня более 100 стран связаны между собой для обмена данными, новостями и мнениями через Интернет. Согласно статистике Internet World Statistics, по состоянию на 31 декабря 2011 года во всем мире насчитывалось около 2 267 233 742 пользователей Интернета (данные, полученные от 06.06.2013: из универсального ресурса <http://www.webopedia.com/TERM/I/Internet.html>). Это означает, что 32,7% всего населения мира пользуются Интернетом. Даже Интернет выходит в космос через программу Cisco Internet Routing in Space (IRIS) в ближайшие четыре года.

Приближаясь к Вещам, которыми может быть любой объект или человек, которые можно различить в реальном мире. К повседневным объектам относятся не только электронные устройства, с которыми мы сталкиваемся и используем повседневные и технологические передовые продукты, такие как оборудование и гаджеты, но и «вещи», которые мы обычно вообще не думаем

об электронном, например, о продуктах питания, одежде и мебели; материалах, частях и оборудовании, товарах и специализированных предметах; достопримечательностях, памятниках и произведениях искусства, а также о всем разнообразии торговли, культуры и изысканности [4]. Это означает, что здесь могут быть как живые существа, такие как человек, животные - корова, теленок, собака, голуби, кролик и т. Д., Растения - манговое дерево, жасмин, баньян и т. д., Так и неживые существа, такие как стул, холодильник и т. Д. Ламповый свет, занавеска, тарелка и т. д. любая бытовая техника или пылесос. Итак, на данный момент вещи являются реальными объектами в этом физическом или материальном мире.

2.1. Определения. Для Интернета вещей не существует единого определения, приемлемого для мирового сообщества пользователей. Фактически, существует множество различных групп, включая академиков, исследователей, практиков, новаторов, разработчиков и корпоративных людей, которые дали определение этому термину, хотя его первоначальное использование было приписано Кевину Эштону, эксперту по цифровым инновациям. Общим для всех определений является идея о том, что первая версия Интернета была о данных, созданных людьми, а следующая версия - о данных, созданных вещами. Лучшее определение Интернета вещей:

«Открытая и всеобъемлющая сеть интеллектуальных объектов, которые обладают способностью автоматически организовывать, обмениваться информацией, данными и ресурсами, реагируя и действуя перед лицом ситуаций и изменений в окружающей среде»

Интернет вещей набирает обороты и продолжает оставаться последней и самой разрабатываемой концепцией в мире информационных технологий. За последнее десятилетие термин «Интернет вещей» (IoT) привлек внимание, создав видение глобальной инфраструктуры объединенных в сеть физических объектов, обеспечивающей возможность подключения в любое время и в любом месте для чего угодно, а не только для кого-либо [4]. Интернет вещей также можно рассматривать как глобальную сеть, которая обеспечивает связь между людьми, людьми, вещами и вещами, что является чем угодно в мире, обеспечивая уникальную идентичность каждому объекту. [5]. Интернет вещей описывает мир, в котором практически все может быть подключено и обменивается информацией интеллектуальным способом, который когда-либо прежде. Большинство из нас думает о «подключении» с точки зрения электронных устройств, таких как серверы, компьютеры, планшеты, телефоны и смартфоны. В том, что называется Интернетом вещей, датчики и исполнительные механизмы, встроенные в физические объекты - от дорог до кардиостимуляторов - связаны через проводные и беспроводные сети, часто используя тот же Интернет-IP, который соединяет Интернет. Эти сети выдают огромные объемы данных, которые поступают на компьютеры для анализа. Когда объекты могут и ощущать окружающую среду, и общаться, они становятся инструментами для понимания сложности и быстрого

реагирования на нее. Революционным во всем этом является то, что сейчас начинают разворачиваться физические информационные системы, а некоторые из них даже работают в основном без вмешательства человека. «Интернет вещей» относится к кодированию и объединению в сеть повседневных предметов и вещей, чтобы сделать их индивидуально машиночитаемыми и отслеживаемыми в Интернете [6] - [11]. Большая часть существующего контента в Интернете вещей создается с помощью кодированных RFID-тегов и IP-адресов, связанных в сеть ЕРС (электронный код продукта) [12].

2.2. Генезис. Интернет вещей - это технологическая революция, которая представляет будущее вычислений и коммуникаций, и его развитие зависит от динамичных технических инноваций в ряде важных областей, от беспроводных датчиков до нанотехнологий. Первым Интернет-устройством в начале 1980-х годов была машина с колой в Университете Карнеги-Мелон. Программисты, работающие на несколько этажей над торговым автоматом, написали серверную программу, которая отслеживала, сколько времени прошло с тех пор, как столбец хранилища в автомате был незаполнен. Программисты могли подключиться к машине через Интернет, проверить состояние машины и определить, будет ли их ждать холодный напиток, если они решат спуститься к машине. Хотя модное слово «эволюция Интернета вещей» появилось еще в 1980-х, когда появились торговые автоматы для кофе, первоначальный термин был придуман Кевином Остоном, исполнительным директором Auto-ID Labs в Массачусетском технологическом институте в 1999 году. очень популярен благодаря центру Auto-ID в 2003 году и в соответствующих публикациях аналитиков рынка. С самого начала эволюции Интернета вещей было много вещей или объектов, подключенных к Интернету для различных приложений с помощью различных технологий, в зависимости от типа объекта для удобства человека.

2.3. Временная последовательность. 1999: Термин Интернет вещей был придуман Кевином Эштоном, исполнительным директором центра Auto-ID в Массачусетском технологическом институте (MIT).

1999: Нил Гершенфельд впервые рассказал о принципах Интернета вещей в своей книге под названием «Когда вещи начинают думать».

1999: Лаборатория автоматической идентификации Массачусетского технологического института, первоначально основанная в этом году Кевином Эштоном, Дэвидом Броком и Санджаем Сарма.

Они помогли разработать электронный код продукта.

2000: LG объявила о первых планах по продаже холодильников в Интернете.

2002: Ambient Orb, созданный Дэвидом Роузом и другими в ответвлении от MIT Media Lab, выпущен на свет, а журнал NY Times назвал его одной из идей года.

(2003-2004): RFID массово внедряется Министерством обороны США в их программе Savi и Wal-Mart в коммерческом мире.

2005: Международный союз электросвязи ООН (МСЭ) опубликовал свой первый отчет по теме Интернета вещей.

2008: Признание ЕС и проведена Первая европейская конференция IoT

2008: Группа компаний запустила альянс IPSO для продвижения использования IP в сетях «умных объектов» и обеспечения Интернета вещей.

2008: FCC проголосовала 5-0 за одобрение использования спектра «белого пространства».

(2008-2009): Интернет вещей родился согласно данным Cisco Business Solutions Group.

2008: Национальный разведывательный совет США

внес IoT в список 6 «разрушительных гражданских технологий», которые могут повлиять на интересы США до 2025 года.

2010: Премьер-министр Китая Вэнь Цзябао называет Интернет вещей ключевой отраслью для Китая и планирует сделать крупные инвестиции в Интернет вещей.

2011: публичный запуск IPv6 - новый протокол позволяет использовать адреса 340, 282, 366, 920, 938, 463, 463, 374, 607, 431 768, 211, 456 (2128).

2.4. Псевдонимы. Разные люди называют Интернет вещей разными именами, но цель Интернета вещей в широком смысле одинакова. Псевдонимы Интернета вещей включают Сеть вещей, Интернет объектов, Встроенный интеллект, Подключенные устройства и технологии Всемогущие, Всеведущие и Вездесущие. В дополнение к этому, он также называет (1) киберфизические системы «интеграцией вычислений и физических процессов», в которой объединяются реальный и виртуальный миры. (2) Всепроникающие вычисления - это компьютерная среда, в которой практически каждый объект имеет вычислительная мощность с беспроводным или проводным подключением к глобальной сети (3) Повсеместные вычисления или технология спокойствия, при которой технологии становятся практически невидимыми в нашей жизни (4) Межмашинное взаимодействие означает отсутствие вмешательства человека, пока устройства обмениваются данными из конца в конец (5) Взаимодействие человека и компьютера включает изучение, планирование и проектирование взаимодействия между людьми и компьютерами (6). Окружающий интеллект - это развивающаяся технология, которая сделает нашу повседневную среду более чувствительной и отзывчивой.

2.5. Требования. Для успешного внедрения Интернета вещей (IoT) необходимы следующие условия: (a) Динамический спрос на ресурсы (b) Потребности в реальном времени (c) Экспоненциальный рост спроса (d) Доступность приложений (e) Защита данных и конфиденциальность пользователей (f) Эффективное энергопотребление приложений (g) Выполнение приложений рядом с конечными пользователями (h) Доступ к открытой и взаимодействующей облачной системе.

По словам другого автора, для бесшовных вычислений Интернета вещей (IoT) необходимы три компонента: (a) Аппаратное обеспечение, состоящее из датчиков, исполнительных механизмов, IP-камер, видеонаблюдения и встроенного коммуникационного оборудования (b) Промежуточное ПО - хранилище по запросу и вычисления. инструменты для анализа данных с облаком и аналитики больших данных (c) Презентация - простые для понимания инструменты визуализации и интерпретации, которые могут быть разработаны для различных приложений.

III. Архитектура. Одна из основных проблем IoT заключается в том, что он настолько обширен и настолько обширен, что не существует предложенной единой архитектуры. Для того, чтобы идея IoT работала, он должен состоять, среди прочего, из набора сенсорных, сетевых, коммуникационных и вычислительных технологий [14]. Здесь некоторые из архитектур или моделей Интернета вещей представлены несколькими исследователями, авторами и практиками.

3.1. Архитектура МСЭ. Согласно рекомендациям Международного союза электросвязи (ITU), сеть, Архитектура Интернета вещей состоит из:

- (a) Чувствительный слой
- (b) Уровень доступа
- (c) Сетевой уровень
- (d) Уровень ПО промежуточного слоя
- (e) Уровни приложений

Это похоже на эталонную модель взаимодействия открытых систем (OSI) в сети и передаче данных.

3.2. Архитектура форума IoT. Форум IoT сообщает, что архитектура Интернета вещей в основном делится на 3 типа, включая приложения, процессоры и транспортировку.

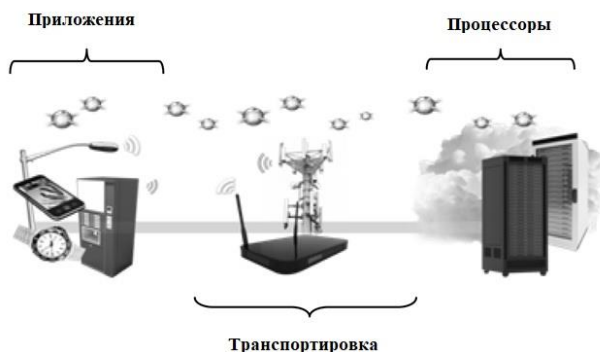

Рис 1. Архитектура IoT

3.3. Архитектура Qian Xiaosong и Zhang Jidong. Согласно Qian Xiaosong и Zhang Jidong (2012), традиционный Интернет вещей состоит из трех уровней. Внизу находится слой восприятия, функция которого - познание и сбор информации об объектах. Середина - это транспортный уровень, который состоит из OFC, сетей мобильной и фиксированной телефонной связи, широкополосных сетей и закрытых IP-сетей передачи данных для каждого оператора связи. И, наконец, верхний уровень - это прикладной уровень, на котором выполняется множество приложений. К типичным приложениям этого уровня относятся интеллектуальный трафик, точное сельское хозяйство, интеллектуальная логистика, интеллектуальная промышленность, защита окружающей среды, мониторинг добычи полезных ископаемых, удаленный уход, защита безопасности, интеллектуальное правительство и т.д.

3.4. Архитектура Kun Han, Shurong Liu, Dacheng Zhang and Ying Han's. В «Первоначальных исследованиях разработки SSME на фоне IoT» модель представлена

Рис 2. Модель Kun Han, Shurong Liu, Dacheng Zhang and Ying Han's

IV. Выводы. Интернет вещей постепенно приносит море технологических изменений в нашу повседневную жизнь, что, в свою очередь, помогает сделать нашу жизнь проще и комфортнее с помощью различных технологий и приложений. Существует бесчисленное множество приложений IoT во всех областях, включая медицину, производство, промышленность, транспорт, образование, управление, добычу полезных ископаемых, среду обитания и т. д. Хотя IoT имеет множество преимуществ, есть некоторые недостатки в уровне управления и реализации IoT. Ключевые наблюдения в литературе заключаются в том, что (1) во всем мире нет стандартного определения (2) Универсальные стандартизации требуются на уровне архитектуры (3) Технологии различаются от поставщика к поставщику, поэтому должны быть совместимы (4) Для лучшего глобального управления, нам нужно построить стандартные протоколы. Будем надеяться, что будущее Интернета вещей станет лучше.

Литература

1. Lianos, M. and Douglas, M. (2000) Dangerization and the End of Deviance: The Institutional Environment. British Journal of Criminology, 40, 261-278.
2. Ferguson, T. (2002) Have Your Objects Call My Object. Harvard Business Review, June, 1-7.
3. Nunberg, G. (2012) The Advent of the Internet: 12th April, Courses.
4. Kosmatos, E.A., Tselikas, N.D. and Boucouvalas, A.C. (2011) Integrating RFIDs and Smart Objects into a Unified Internet of Things Architecture. Advances in Internet of Things: Scientific Research, 1, 5-12.
5. Aggarwal, R. and Lal Das, M. (2012) RFID Security in the Context of "Internet of Things". First International Conference on Security of Internet of Things, Kerala, 17-19 August 2012, 51-56.
6. Biddlecombe, E. (2009) UN Predicts "Internet of Things". Retrieved July 6.
7. Butler, D. (2020) Computing: Everything, Everywhere. Nature, 440, 402-405.
8. Dodson, S. (2008) The Net Shapes up to Get Physical. Guardian.
9. Gershenfeld, N., Krikorian, R. and Cohen, D. (2004) The Internet of Things. Scientific American, 291, 76-81.
10. Lombreglia, R. (2010) The Internet of Things, Boston Globe. Retrieved October.
11. Reinhardt, A. (2004) A Machine-to-Machine Internet of Things.
12. Graham, M. and Haarstad, H. (2011) Transparency and Development: Ethical Consumption through Web 2.0 and the Internet of Things. Research Article, 7.
13. Jayavardhana, G., Rajkumar, B., Marusic, S. and Palaniswami, M. (2013) Internet of Things: A Vision, Architectural Elements, and Future Directions. Future Generation.
14. Gigli, M. and Koo, S. (2011) Internet of Things, Services and Applications Categorization. Advances in Internet of Things, 1, 27-31.

РЕЗЮМЕ

Ахборот технологияларидаги энг обрӯли сўзлардан бири бу "Интернет нарсалар" (ИИТ). Келажак ИИТ-га тегишли бўлиб, у ҳақиқий дунё объектларини ақлий виртуал объектларга айлантиради. ИИТ бизнинг дунёмиздаги ҳамма нарсани биргаликда инфратузилма асосида бирлаштиришни истади, бу нафакат атрофимиздаги нарсалар устидан назорат қилишимиз, балки нарсалар ҳолати тўғрисида ҳам хабардор бўлишимизга имкон беради. Шу нуқтаи назардан, ҳақиқий тадқиқотлар Интернет тадқиқотлари, корпоратив расмий ҳужжатлар, мутахассислар билан профессионал мунозаралар ва онлайн маълумотлар базаларини вақти-вақти билан кўриб чиқиш орқали Интернет нарсаларининг тушунчаларини ўрганади. Бундан ташқари, ушбу тадқиқот мақоласида Интернет нарсаларининг таърифлари, генлари, асосий хусусиятлари ва таҳаллусларига эътибор қаратилган. Ушбу мақоланинг асосий вазифаси Интернет нарсалар, архитектура ва тегишли технологиялар ва уларни қўлдан олиб қўйишда қўллаш бўйича таълим дастурини тақдим этишдир. Ҳеч бўлмаганда, ушбу қўлғизма Интернет нарсаларининг (Технологик Худо) ушбу соҳасида тадқиқотлар олиб боришни ва билимларни самарали тўплашга ҳисса қўишни истаган янги кашфиётчилар учун яхши хабардорлик сифатида ишлайди.

Одно из престижных словечек в информационных технологиях - Интернет вещей (IoT). Будущее - за IoT, который превращает объекты реального мира в умственные виртуальные объекты. IoT жаждет совместить все в нашем мире в рамках совместной инфраструктуры, давая нам не лишь только контроль над вещами кругом нас, но и информируя нас о состоянии вещей. В свете сего в подлинном исследовании рассматриваются концепции Интернет вещей при помощи периодического обзора научных изучений, корпоративных официальных документов, профессиональных обсуждений с специалистами и онлайн-баз данных. Не считая такого, в данной исследовательской статье ведущее основное внимание уделяется определениям, генам, главным притязаниям, чертам и псевдонимам Интернет вещей. Главная задача данной заметки - предоставить ликбез Интернет вещей, зодчеств и актуально весомых технологий, и их применения в нашей будничной жизни. Что не наименее, данная манускрипт поработает неплохим осознанием для свежих изыскателей, которые желают проводить изучения в данной области Интернет вещей (Технологический Бог) и содействовать действенному скоплению познаний.

SUMMARY

One of the most prestigious words in information technology is the Internet of Things (IoT). The future belongs to the IoT, which will turn objects of the real world into mental virtual objects. The IoT wants to bring everything in our world together in a collaborative infrastructure, giving us not only control over things around us, but also keeping us informed about the state of things. In light of this, a genuine study explores the concepts of the Internet of Things through periodic review of scientific studies, corporate white papers, professional discussions with experts, and online databases. Apart from that, this research article focuses on definitions, genes, main claims, traits and pseudonyms of the Internet of Things. The main task of this article is to provide an educational program for the Internet of Things, architectures and relevant technologies and their application in our everyday life. Not least, this manuscript will work as a good awareness for fresh explorers who wish to conduct studies in this area of the Internet of Things (Technological God) and contribute to the effective accumulation of knowledge.

ӨНДИРИСТИ БАСҚАРЫҰДЫҢ БИР ХӘМ ЕКИ ЭТАПЛЫ СТОХАСТИКАЛЫҚ ТРАНСПОРТ МӘСЕЛЕЛЕРИН ШЕШИҰДЫҢ ПРОГРАММАЛЫҚ ТӘМИЙНАТЫН ИСПЕП ШЫҒЫҰ

Н.У.Утеулиев – физика-математика илимлериниң докторы, профессор

А.Б.Орынбаев – ассистент оқытыушы

П.Ж.Махамбетов – ассистент оқытыушы

А.К.Мамутова – магистрант

Мухаммед ал-Хорезмий атындағы Ташкент информациялық технологиялары университети Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: дастур, алгоритм, модел, дастурий таъминот, стохастик, транспорт, квазиградиент.

Ключевые слова: программа, алгоритм, модель, программное обеспечение, стохастика, транспорт, квазиградиент.

Key words: program, algorithm, model, software, stochastic, transport, quasi-gradient.

Усынылып атырған мақалада өндиристи басқарыудың бір хәм еки этаплы стохастикалық транспорт мәселелерин шешиу алгоритмлерине программалық тәмийнат жаратыу мәселеси қаралады. Программалық тәмийнат Microsoft Visual Studio 2017 орталығында C# программаластырыу тилинде жаратылды.

Бүгинги күнде ең тийкарғы машқалалардан бири анық емес ямаса тосыннанлы характерге ийе болған жағдайда оптимал шешимди табыу мәселелери болып табылады. Мәселен, базар жағдайында талаптың хәр күни өзгериуи, испеп шығарыуда техниканың тосаттан истен шығыуы, ауыл хожалығында хаўа райының күтилмегенде өзгериуи хәм т.б. Усындай тосыннанлы характерге ийе болған мәселелерди шешиуде математикалық программаластырыудың бір бөлими болған стохастикалық программаластырыу жүдә тез пәт пенен раўажланып атыр.

Стохастикалық программаластырыу мәселесиниң қойылыуы, шешиу усыллары [1-7] илимий мийнетлеринде, еки этаплы стохастикалық транспорт мәселесиниң қойылыуы хәм шешилиуи, [8,9] жумысларында қарап өтилген.

Өндиристи басқарыудың бір хәм еки этаплы стохастикалық транспорт мәселесиниң қойылыуы. Төмендегеше белгилеулер киритеми: $i = 1, \dots, m$ – кәрханалар индекси; $j = 1, \dots, n$ – тутыныушылар индекси; R – улыўма испеп шығарылатуғын өнимниң көлеми; $x_i - i$ – ши кәрханада шығарылатуғын өнимниң көлеми; $l_j - j$ – ши тутыныушының талабы; $y_{ij}(x, \theta)$ – берилген i – ши кәрханадан j – ши тутыныушыға жеткерип берилетуғын өнимниң көлеми; θ – тосыннанлы шама; $c_{ij} - i - j$ – ши кәрханадан j – ши тутыныушыға өнимниң

бирлигин жеткерип бериу баҳасы; $d_i - i$ – ши кәрханада өним сатылғанша оны испеп шығарыуға хәм қайта исленген өнимди сақлауға кеткен салыстырмалы шығынлар; $r_i - i$ – ши кәрханада тасып болғаннан соң қалған өним; $h_j - j$ – ши тутыныушының қанаатландырылмаған талабының көлеми; $\beta_j - j$ – ши тутыныушыда қанаатландырылмаған талаптың себебинен болған салыстырмалы шығынлар. Жоқарыда көрсетилген белгилеулер тийкарында өндиристи басқарыудың еки этаплы стохастикалық транспорт мәселесиниң математикалық модели төмендеги көриниске ийе болады:

$$F(x) = \sum_{i=1}^m c_i x_i + Mf(x, \theta) \rightarrow \min \quad (1)$$

$$\sum_{i=1}^m x_i \leq R \quad (2)$$

$$x_i \geq 0, i = 1, \dots, m, \quad (3)$$

бунда $f(x, \theta)$ – тосыннанлы функция болып, оның мәниси төмендегеше анықланады:

$$f(x, \theta) = \min \left(\sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n c_{ij} y_{ij} + \sum_{i=1}^m a_i r_i + \sum_{j=1}^n \beta_j h_j \right) \quad (4)$$

$$\sum_{i=1}^m y_{ij} + h_j = l_j, j = 1, \dots, n, \quad (5)$$

$$\sum_{j=1}^n y_{ij} + r_i = x_i, i = 1, \dots, m \quad (6)$$

$$y_{ij} \geq 0, h_j \geq 0, i = 1, \dots, m, j = 1, \dots, n \quad (7)$$

Енди (1)-(3) мәселесиниң стохастикалық квази-градиент усылы жәрдеминде шешилиу алгоритмин қараймыз. Усынылып атырған алгоритм $x^1, x^2, \dots, x^s, \dots$, избе – излигиниң элементлерин

есаплаудың рекуррентлик процесі болып табылады, яғный, x^s тен x^{s+1} ге өтіу процесі. (1)-(3)мәселесінің дәслепкі $x^0 = (x_1^0, \dots, x_m^0)$ жуықласыуын биринши этапта қалегенше есаплап аламыз.

1. Мейли, бизге x^s ($s = 0, 1, \dots$) белгили болсын;

2. Берилген бөлистіріу нызамына сәйкес ямаса компьютерде талапты имитация іслеу жолы менен l_j^s – ди генерация қыламыз хэм фиксирленген x_i^s хэм l_j^s –лерде екинши этаптың мәселесінің шешилиуын үйренеміз, оның ушын шәртлердің орынланыуын тексереміз. Егер

$$\sum_{j=1}^n l_j^s = \sum_{i=1}^m x_i^s$$

болса, онда потенциаллар усылы менен жабық транспорт мәселесін,

$$\sum_{j=1}^n l_j^s < \sum_{i=1}^m x_i^s \text{ ямаса } \sum_{j=1}^n l_j^s > \sum_{i=1}^m x_i^s$$

болса, онда ашық транспорт мәселесін шешеміз.

3. Мақсет функциясының стохастикалық квази-градиентінің $\xi_i^s - i$ ши компонентасын $s -$ ши итерациясын анықлаймыз:

$$\xi_i^s = \begin{cases} \alpha_i - u_i^s, & \text{егер } \sum_{j=1}^n l_j^s = \sum_{i=1}^m x_i^s, \\ \alpha_i - (u_i'^s + v_{n+1}^s), & \text{егер } \sum_{j=1}^n l_j^s < \sum_{i=1}^m x_i^s, \\ \alpha_i - (u_i''^s + v_{n+1}^s), & \text{егер } \sum_{j=1}^n l_j^s > \sum_{i=1}^m x_i^s \end{cases}$$

$i = 1, \dots, m.$

4. x^{s+1} дің жаңа жуықласыуын төмендегіше есаплаймыз:

$$x_i^{s+1} = \pi_X(x_i^s - \rho_s \xi_i^s), \quad s = 0, 1, \dots, \quad (8)$$

бунда ρ_s – адым көбейтіушісі болып, оны

$$\rho_s > 0, \sum_{s=0}^{\infty} \rho_s = \infty, \quad \rho_s \rightarrow 0, \quad s \rightarrow \infty.$$

Шәртлерін қанаатландыратуғындай етип есапланылады. $\pi_X(z)$ z ноқатының– X көплигине проекция болып, оны анықлау ушын $z = x_i^s - \rho_s \xi_i^s$ белгилеуін киритейик.

Анықлама. X көплигине z векторының проекциясы деп $\pi_X(z)$ векторды айтамыз хэм ол X көпликтің ноқаты болып, z векторына тең аз қашықтықта жайласады. Яғный $\pi_X(z)$

$$\|z - x\|^2 \rightarrow \min, \\ x \in X$$

мәселенің шешими болады.

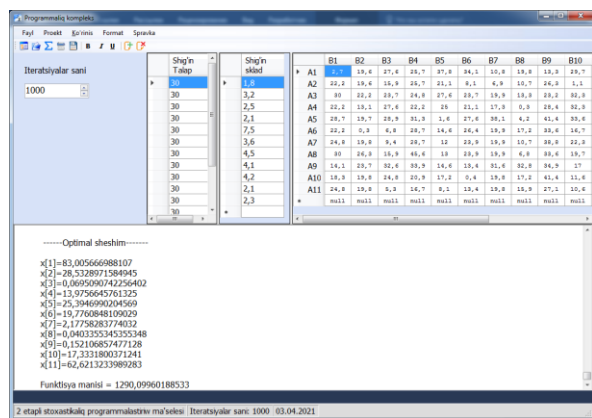
Егер берилген жақынласыу $|x_i^{s+1} - x_i^s| < \varepsilon, i = 1, m, (\varepsilon > 0)$ шәртін қанаатландырса, онда оптималластыру процесі тоқтатылады.

Жокарыда берилген (1)-(3) мәселесін шешиудің алгоритмине C# программаластыруы тилинде жаратылған программалық тәмийнат курамы хэм дүзилісі. Хәр қандай курамалы программаны майда бөлеклерге бөліп іслеген мақсетке мууапық болады. Бунда бириншиден, программа

дүзиуші, яғный программист ушын түсиникли болады. Екиншиден, программаның коды хэм оператив ядтан ийелейтуғын орны әдеуір үнемленеди. Үшиншиден, программаның іслеу тезлиги жоқары болып, нәтижелілігі артады. Усыларды есапка алған халда, бир хэм еки этаплы стохастикалық транспорт мәселесін шешиудің программалық тәмийнаты бир неше функциялардан турады. Хәр бир функция белгили бир ұазыйпаны атқарады:

- **fun_oqitiw()** – мәніслерди қолдан киргизип жүрместен, файлдан оқытыу ушын арналған.
- **fun_birEtapliEsaplaw()** – бир этаплы мәселени шешиу ушын
- **fun_ekiEtapliEsaplaw()** – еки этаплы мәселени шешиу ушын
- **fun_AdimREG()** – хәр бир адымды тәртіпестіріу, итерацияларды избе-из әмелге асыруу хэмде басқа модульлер менен байланыстыруу
- **fun_funktsiya()** – функция мәнісін есаплайды
- **fun_gradient()** – стохастикалық квазиградиентти есаплау ушын
- **fun_FMO()** – функция мәнісін орталандыруу ушын
- **fun_XMO()** – өзгеріушілер мәнісін орталандыруу ушын
- **fun_massiv_jaratiw()** – массив өлшемлерін орнатыу ушын
- **fun_Transport_oqitiw()** – транспорт мәселесінің басланғыш мәніслерін алыу ушын
- **fun_transport()** – транспорт мәселесін шешиу ушын
- **fun_Random()** – тосыннанлы санларды генерация қылыу ушын
- **fun_NormalBolistiriw()** – базы бир аралықта тосыннанлы санларды нормал бөлістіріу ушын арналған.

Программалық тәмийнат бир неше диалог айналар хэм блоктардан турады: мәселе түрін таңлау айнасы, мағлыұматларды оқытыу, сақлау хэм т.б. Программалық тәмийнатта 2 түрдегі мәселе шешиледи, яғный, бир хэм еки этаплы стохастикалық транспорт мәселелери. Мәселени шешиу дауамында берилген басланғыш мағлыұматларды программаға қолдан киргизип отырмастан, оны программаның орынланыуы дауамында файлдан оқытыуға да болады. Буның ушын мәніслер текст форматлы файлға алдын ала жазылған болуы керек. Программаны іске қосқаннан кейін **Proyekt** менюсына барып мәселе түрі таңланады: **BiretapliSPM (o'ndiristi basqariw)** ямаса **EkiEtapliSPM (transport)**. Мәселен, **EkiEtapliSPM (transport)** бөлімін таңдап болып, алдын-ала txt файлына жазылған мағлыұматларды оқытамыз. Онын ушын **Fayl** менюсынан **Oqitiw** бөлімін таңдап, керекли файлды ашады хэм есаплау түймесін бассак, еки этаплы стохастикалық транспорт мәселесінің нәтижесін көриуимізге болады.

1 – сўҳрет.

Солай етип, ондиристи басқаруўдың бир ҳам еки этаплы стохастикалық транспорт мәселелери стохастикалық квазиградиентлер усылы менен шешилди ҳам бул усылдың алгоритмине C# объектке бағдарланған программаластыруў тилинде программалық тәмийнат ислеп шығылды. Нәтийжеде төмендеги көринистегі оптимал шешимге ийе болдык:

$$x_1 = 83,005666988107 \quad x_2 = 28,5328971584945 \quad x_3 = 0,06950907422564$$

$$x_4 = 13,9756645761325 \quad x_5 = 25,3946990204596 \quad x_6 = 19,7760848109029$$

$$x_7 = 2,17758283774032 \quad x_8 = 0,04033553453554 \quad x_9 = 0,152106857477128$$

$$x_{10} = 17,333180037124 \quad x_{11} = 62,6213233989283$$

$$F(x) = 1290,09960188533$$

Әдебиятлар

1. Юдин Д.Б. Математические методы управления в условиях неполной информации. – М.: Сов.радио, 1979. –С. 392.
2. Ермольев Ю.М. Методы стохастического программирования. – М.: «Наука», 1976. –С. 200.
3. Ермольев Ю.М., Мирзоахмедов Ф. Прямые методы стохастического программирования в задачах планирования запасов. –Киев: «Кибернетика», 1976, № 6.
4. Dantzig G.B., Madansky A. On the solution of twostage linear programs under uncertainty. -Prob.1961, 1.
5. Гупал А.М., Баженов Л.Г. Стохастический метод линеаризации. –Киев: «Кибернетика», 1972, № 3.
6. Мирзоахмедов Ф., Михалевич М.В. Прикладные аспекты стохастического программирования. – Душанба: «Маориф», 1989. –С. 341.
7. Утеулиев Н.У. Стохастические модели и методы оптимизации природопользования. –Ташкент.: «Алоқahi». 2019. –С.128.
8. Утеулиев Н.У., Орынбаев А.Б. Ондиристи басқаруўдың еки этаплы стохастикалық транспорт мәселесин стохастикалық квазиградиентлер усылы жәрдеминде шешіу. Илим ҳам тәлим-тәрбияның әҳмийетли мәселелери. Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. 4-бөлим. – Нөкис: НМПИ, 2019. 243-245-б.
9. Johnson B. Professional Visual Studio 2017. John Wiley & Sons, Inc., Indianapolis. -Indiana. –P. 864.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ишлаб чиқаришни бошқаришнинг бир ва икки босқичли стохастик транспорт дастурлаш масалаларини ечиш алгоритмларига Microsoft Visual Studio 2017 муҳитида C# дастурлаш тилида дастурий таъминот яратиш масаласи қаралади.

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматривается разработка программного обеспечения для решения одно-и двухэтапных стохастических транспортных задач управления производством в среде Microsoft Visual Studio 2017 на языке программирования C#.

SUMMARY

This article discusses the problem of creating software in the C# programming in the Microsoft Visual Studio 2017 Environment on the algorithms for solving one-and two-stage stochastic transport issues of functional mining.

КРЕМНИЙГА ФОСФОР ВА ГАЛЛИЙНИНГ КЕТМА-КЕТ ДИФФУЗИЯСИ НАТИЖАСИДА ГАЛЛИЙ КОНЦЕНТРАЦИЯСИНING ОШИШИ

Н.Ф.Зикриллаев – физика - математика фанлари доктори, профессор

С.Б.Исамов – физика - математика фанлари бўйича фалсафа доктори

Х.С.Турекуев - таянч докторант

Тошкент давлат техника университети

А.Б.Камалов - физика-математика фанлари доктори, доцент

Ж.О.Акимов - физика-математика фанлари номзоди, доцент

Ажинийез номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: Кулон ўзаро таъсири, галлий, фосфор, кремний, эрувчанлик, тақсимот.

Ключевые слова: Кулоновское взаимодействие, галлий, фосфор, кремний, растворимость, распределение.

Key words: Coulomb interaction, gallium, phosphorus, silicon, solubility distribution.

Кириш. Киришма атомларининг бир-бири билан кристалл панжарада ўзаро таъсири алоҳида илмий ва амалий аҳамиятга эга. Бир турдаги киришма атомларининг бир-бири билан ўзаро таъсири туфайли ҳар хил турдаги моно-атомли нано- ва микро-кластерларнинг ҳосил бўлиши етарли даражада ўрганилган [1-3], бу нано-кластерли яримўқазгич материаллар диффузия усули билан шакллантирилади, уларни бошқа технологик усуллар билан олишнинг имкони йўқ. Киришма атомларининг табиатига қараб кластерлар (электр нейтрал, магнит, кўп зарядли ва бошқалар) ноёб электрофизик параметрларга ва функционал имкониятларга эга материаллар олишга имкон беради [4-7].

Ga ва P элементларининг кремний панжарасидаги ўзаро таъсирини ўрганиш катта қизиқиш уйғотади.

Биринчидан, ўзаро таъсирлар натижасида бундай ҳар хил таркибли, тузилиши ва табиатига эга бинар нано кластерларни ҳосил қилиш мумкин, иккинчидан, Ga ва P элементларининг ($N \geq 10^{20} \div 10^{21} \text{ см}^{-3}$) жуда юқори эрувчанлиги туфайли, бу етарли даражада юқори концентрацияли бирикмалар олишга имкон беради, бу эса кремнийнинг энергетик тузилишига сезиларли таъсир кўрсатиши мумкин. Ва ниҳоят, учинчидан, бу элементларнинг кремнийдаги диффузия коэффицентини ($D \sim 10^{-12} \div 10^{-13} \text{ см}^2/\text{с}$) паст бўлганлиги сабабли ҳам сирт қисмида, ҳам кристаллнинг ҳажмида бинар кластерларни зарурий қалинлиги билан ҳосил қилиш мумкин. [8-10].

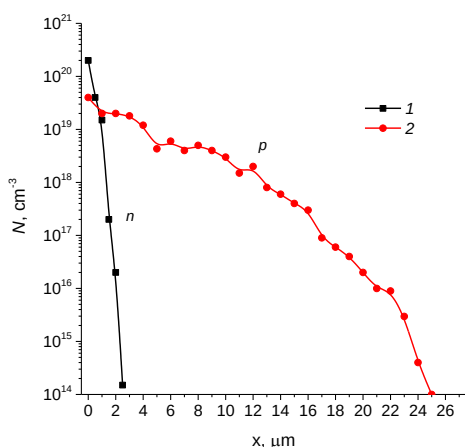
Ушбу ишнинг мақсади киришмаларнинг кетма-кет диффузияси пайтида кремнийдаги фосфор (P) ва галлий (Ga) атомларининг ўзаро таъсирини ўрганиш.

Намуна тайёрлаш технологияси ва уларнинг тадқиқот усуллари. Бошланғич материал сифатида КЭФ-100 монокристалл кремний ишлатилди. Намунага аммоний фосфатни суриб, ҳавода $T = 1000^\circ\text{C}$, $t = 2$ соат давомида фосфор диффузия қилинди. Бунда намуна юзасида фосфор концентрацияси $N_p = 2 \times 10^{20} \text{ см}^{-3}$ ни ташкил этди. Галлийнинг кремнийга диффузияси (КЭФ-100) газ фазадан $T = 1250^\circ\text{C}$ ҳароратда 4 соат давомида амалга оширилди. Кейин фосфор билан легирланган намуналарга $T = 1250^\circ\text{C}$ да 4 соат давомида галлий диффузия қилинди. Шу билан бирга, солиштириш учун фосфор диффузия қилинган (галлийсиз) кремний намунаси $T = 1250^\circ\text{C}$, $t = 4$ соат киздирилди.

Концентрацион тақсимоатлар 4 зонд усули ёрдамида 1 микрон катламни кимёвий емирилиш натижасида олиб ташлаш йўли билан ўлчанди. Фосфор ва галлий (электронлар ва коваклар) концентрациясини ҳисоблашда, киришма атомлари концентрацияси юқори бўлганда заряд ташувчилар ҳаракатчанлигининг ўзгариши ҳисобга олинган [11].

Тадқиқот натижалари. 1-расмда $T = 1000^\circ\text{C}$, $t = 2$ соат давомида диффузиядан сўнг кремнийдаги фосфор атомлари концентрациясининг тақсимоати келтирилган. Шу билан бирга КЭФ-100 намуналарида $T = 1250^\circ\text{C}$, $t = 4$ соат диффузиядан сўнг галлийнинг концентрацион тақсимоати ҳам келтирилган. Таҷриба натижалардан кўриниб турибдики, фосфорнинг сиртдаги концентрацияси $N_p = 2 \cdot 10^{20} \text{ см}^{-3}$, $x = 2,5 \text{ мкм}$ чуқурликда эса унинг концентрацияси $\sim 10^{14} \text{ см}^{-3}$ гача камаёди (1-расм, 1-эгри чизик) бу ҳолда намуна ўтказувчанлиги ҳар доим n типда қолди. Бу адабиёт маълумотларига тўғри келади [12-14].

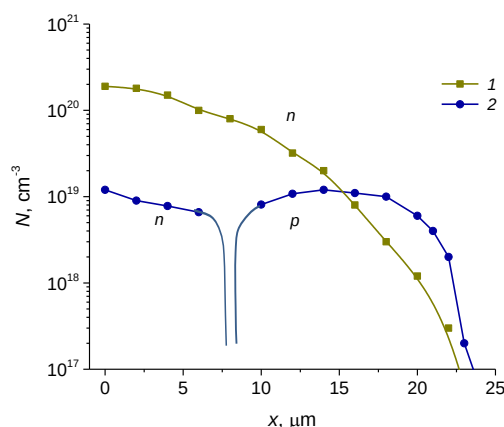
Шу билан бирга, диффузиядан сўнг галлийнинг сирт концентрацияси $T = 1250^\circ\text{C}$, $t = 4$ соатда $4 \cdot 10^{19} \text{ см}^{-3}$ га етади ва намуна чуқурлиги бўйича монотон равишда камаёди ва $x = 25 \text{ мкм}$ да $\sim 10^{14} \text{ см}^{-3}$ га тенг бўлади. Бундай ҳолда, галлий тақсимоатида намуналар p -типда қолиши аниқланди. Ушбу маълумотлар [15,16] адабиётлар билан ҳам тасдиқланган.

1-расм. Ga ва P атомларининг кремнийга алоҳида диффузия қилингандаги тақсимоати. 1-эгри чизик фосфорнинг кремнийга $T = 1000^\circ\text{C}$, $t = 2$ соат диффузиясидан кейинги тақсимоати, 2 –эгри чизик галлийнинг кремнийга $T = 1250^\circ\text{C}$, $t = 4$ соат диффузиясидан кейинги тақсимоати.

2-расмда $T = 1250^\circ\text{C}$, $t = 4$ соат (1-эгри чизик) да кўшимча киздиришдан сўнг назорат намуналарида фосфор концентрациясининг тақсимоати, шунингдек $T = 1000^\circ\text{C}$, $t = 2$ соат да фосфор билан легирланган намунага $T = 1250^\circ\text{C}$ да $t = 4$ соатда галлий диффузия қилинган кремний намуналарида заряд ташувчилар концентрациясининг тақсимоати кўрсатилган (2-эгри чизик). Кўриниб турибдики, $T = 1250^\circ\text{C}$, $t = 4$ соатлик кўшимча киздириш натижасида фосфорнинг сирт концентрацияси бироз пасаяди, аммо кириш чуқурлиги $x = 25 \text{ мкм}$ (эгри 1) га етади, $x = 0 \div 25 \text{ мкм}$ ораликда, намуналар аниқ n -тип ўтказувчанликка эга бўлган.

$T = 1000^\circ\text{C}$, $t = 2$ соат фосфор билан легирланган намунага $T = 1250^\circ\text{C}$, $t = 4$ соат давомида галлий диффузия қилинган намуналардаги концентрациянинг тақсимоати (2-эгри чизик) шуни кўрсатадики, ўрганилаётган намуналар $x = 7,5 \div 8 \text{ мкм}$ чуқурликда n типдаги ўтказувчанликка эга. Бундай ҳолда, электронларнинг (фосфор) концентрацияси пасаяди ва $x > 7,5 \div 8 \text{ мкм}$ бўлганда намуналар i -типли ўтказувчанликка эга бўлади. $x = 7,5 \div 10 \text{ мкм}$ ораликда ковак концентрацияси ошади ва $x = 8 \div 15 \text{ мкм}$ ораликда коваклар (галлий) концентрацияси деярли доимий бўлиб қолади ва $x > 20 \text{ мкм}$ дан кейин кескин камаёди.

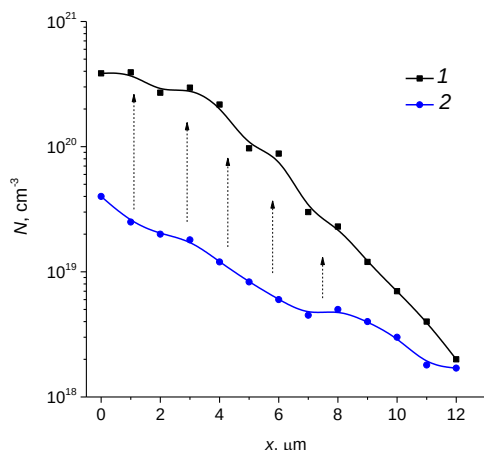

2-расм. (1-эгри чизик) Фосфор билан ($T = 1000^\circ\text{C}$, $t = 2$ соат) легирланган намунанинг кўшимча $T = 1250^\circ\text{C}$, $t = 4$ соат қиздириш натижасида олинган концентрацион тақсимоати, (2-эгри чизик) Фосфор билан ($T = 1000^\circ\text{C}$, $t = 2$ соат) легирланган намунага галлийни $T = 1250^\circ\text{C}$, $t = 4$ соат диффузиясидан кейинги концентрацион тақсимоати.

Ушбу натижалар кремний таркибида фосфорнинг мавжудлиги галлий концентрациясининг ошишига олиб келади деган фикрни билдиришга имкон беради.

3-расмда фосфор атомлари киритилмаган кремнийга галлий атомларининг $T = 1250^\circ\text{C}$, $t = 4$ соатлик диффузиясидан сўнг концентрацион тақсимоати, шунингдек галлий атомларининг ($T = 1000^\circ\text{C}$, $t = 2$ соатда фосфор атомлари билан легирланган) бир хил диффузия шароитида ҳисобланган концентрацион тақсимоати тасвирланган. Ушбу натижалардан намуналарда диффузия шароити бир хил бўлишидан қатъи назар, фосфорсиз намуналарга нисбатан фосфор кўшилган намуналарда галлий атомларининг концентрацияси тақсимоати 4-6 барабар кўп эканлиги келиб чиқади. Олинган ушбу таҷриба натижалари [17,18] даги муаллифлар ишини қисман

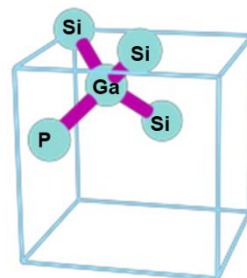
тасдиқлайди, у ерда фосфорнинг бор билан ўзаро таъсири ўрганилган.

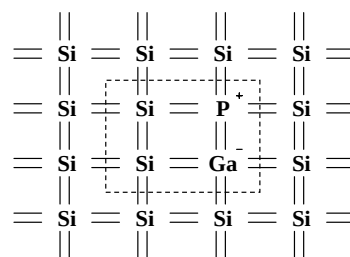
3-расм. Кремнийдаги (2-эгри чизик) галлийнинг (фосфорсиз) ва галлий нинг (фосфор билан легируланган) (1-эгри чизик) тақсимоти.

Натижаларни муҳокама қилиш. Олинган тадқиқот натижаларини донор (фосфор) ва акцептор киришма атомлари (галлий) нинг ўзаро компенсацияси билан изохлаш мумкин эмас. Бу фосфор атомлари иштирокида галлий атомлари концентрациясининг ошишига олиб келмаслиги керак. Шунинг учун бу ҳодиса фосфор ва галлий атомларининг ўзаро таъсири билан боғлиқ деб тахмин қилиш мумкин. Бундай комплекслар фақат фосфор ва галлий атомлари ёнма-ён бўлган ҳолатларда мавжуд бўлиши мумкин, яъни улар

кремний панжарада иккита ёнма-ён жойларни эгаллайдилар (4-расм, а). Бундан ташқари, кремний панжарасининг тугунларида жойлашган $[P^+Ga^-]$ комплексларини ҳосил бўлиши билан боғлиқ. Бундай комплекслар ҳосил бўлганда $Si_2P^+Ga^-$ турдаги янги бинар электр нейтрал панжараси ҳосил бўлади (4-расм, б).

а)

б)

Рис.4. Кремний панжарасида $Si_2P^+Ga^-$ бинар электронейтрал панжараси.

Литература

- Ludwig G.W., Woodbury H.H., Carlson R.O. Phys J.Chem. Sol., **8**, 490 (1959).
- Kreissl J., Gehlhoff W. Phys. Stat. Sol. (b), **145**, 609 (1988).
- Мильвидский М.Г., Чалдышев В.В. ФТП, **32**(5), 513 (1998).
- Bahadirkhanov M.K., Ismaylov B.K., Ismailov K.A., Zikrillayev N.F., Isamov S.B. International Journal of Advanced Science and Technology, **29** (9), 6308 (2020).
- Bakhadyrkhanov M.K., Ayupov K.S., Mavlyanov G.Kh., Isamov S.B. Semiconductors, **44**(9), 1145 (2010).
- Бахадирханов М.К., Абдурахманов Б.А., Зикриллаев Х.Ф. Приборы. **5**(215), 39 (2018).
- Bakhadyrkhanov M.K., Iliev Kh.M., Mavlonov G.Kh., Ayupov K.S., Isamov S.B., Tachilin S.A. Technical Physics, **64**(3) 385 (2019).
- Bakhadyrhanov M.K., Sodikov U.X., Iliev Kh.M., Tachilin S.A. Tuerdi Wumaier. Materials Physics and Chemistry, **1**, 89 (2019).
- Гречихин Л.И., Латушкина С.Д., Комаровская В.М., Шмермбек Ю. Упрочняющие технологии и покрытия. **9**, 5 (2015).
- Bahadirkhanov M.K., Askarov Sh.I., Norkulov N. Phys. Stat. Sol. (a) **142**, 339 (1994).
- Conwell. E.M.. Proceedings of the IRE. **46**(6), 1281 (1958).
- Florakis A., Janssens T., Posthuma N., Delmotte J., Douhard B., Poortmans J. and Vandervorst W. Energy Procedia, **38**, 263 (2013).
- García-Tabarés E., Martín D., García I., Rey-Stolle I.. Solar Energy Materials and Solar Cells, **116**, 61 (2013).
- Л.Н. Александров, Т.В. Бондарева, Г.А. Качурин, И.Е. Тыщенко. ФТП, **25**(2), 227 (1991).
- Королев Д.С., Михайлов А.Н., Белов А.И., Васильев В.К., Гусейнов Д.В., Окулич Е.В. ФТП, **50**(2), 274 (2016).
- Ahlgren T., Likonen J., Slotte J., Raisanen J., Rajatorja M., and Keinonen J. Phys. Rev. B, **56**(8), 4597 (1997).
- Тишковский Е.Г., Ободников В.И., Таскин А.А., Феклистов К.В., Серяпин В.Г. ФТП, **34**(6), 655 (2000).
- Гадияк Г.В. ФТП, **31**(4), 385 (1997).

РЕЗЮМЕ

Кремнийга галлийнинг диффузияси жараёнида юқори концентрацияли фосфорнинг мавжудлиги галлийнинг эрувчанлигининг сезиларли даражада ошиши қонуниятини ўрганилди. Олинган натижалар галлий ва фосфор атомларининг ўзаро таъсири билан изохлабди, Кулон кучлари натижасида тақсимотнинг кескин ўзгариши аниқланди.

РЕЗЮМЕ

Наличие высоких концентраций фосфора при диффузии галлия в кремний установило закон значительного увеличения растворимости галлия. Полученные результаты объяснены взаимодействием атомов галлия и фосфора, а резкое изменение распределения обнаружено в результате действия кулоновских сил.

SUMMARY

The presence of high concentrations of phosphorus during the diffusion of gallium into silicon established the law of a significant increase in the solubility of gallium. The results obtained were explained by the interaction of gallium and phosphorus atoms, and a sharp change in the distribution was found as a result of the action of Coulomb forces.

«ДАЎЫТКӨЛ» СУЎ САҚЛАҒЫШЫ САЗАН – *CYPRINUS CARPIO*
(LINNAEUS, 1758) БАЛЫҒЫНЫҢ ПАРАЗИТОФАУНАСЫ

Г.Б.Алламуратова – биология илимлериниң кандидаты, доцент

Ш.К.Хожабаева – магистрант

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: балик етиштириш, паразитар касаллиқлар, экология, цикл, инвазион касаллиқлар, профилактика, сифатли озиклантириш, курашиш тизими.

Ключевые слова: производства рыб, паразитарные болезни, экология, инвазионные заболевание, профилактика, качественная откорм, система борьбы.

Key words: fish production, parasitic diseases, ecology, cycle, invasive diseases, prevention, quality feeding, control system.

Хәзирги ўақытлары Өзбекстанның ҳәр тәрәплеме раўажланыўы ушын тәбияттағы болып атырған экологиялық машқалаларды унамлы тәрәпке өзгерттип, аўыл хожалығы суў системаларынан балық жетистириў мақсетинде ақылылық пенен пайдаланыў. Кейинги жыллары суў тамтарыслығының тез-тез қайталаныўына байланыслы көпшилик балықшылық хожалықларының хәўизлери истен шықпақта. Соған байланыслы соңғы ўақтлары балықшылық хожалықлары өндирисине гидротехникалық хәм балық мелиорациясы кем-кемнен кирип келмекте, хәўизлерде хәм ашық суў сақлағышларда балық өндирисин көтериў бойынша жумыслар исленбекете.

Бүгинги күнде дүнья жүзи бойынша орташа адам жан басына 16,6 кг балық өнімлери туўры келеди. Инсан саламат раўажланыўы ушын Өзбекстан шараятында адам жан басына балық өнімлеринен пайдаланыўдың ең кем муғдары 10-12 кг етип белгиленген.

Суў сақлағышларда хәм хәўизлерде балық қорларын тиклеў, арнаўлы балық хожалықларында балықтың кеселликлери хәм паразитлери менен гүресийди жолға қойыў әҳмийетке ийе болмақта.

Балықшылық тармағын жедел раўажландырыў бойынша қабылланған дәстүрли ис-илаждардың әмелге асырылыўы нәтийжесинде илимий-техника, технология, инвестиция хәм экспорт сиясатты избе-измике алып барылмақта. Жаңа технологиялардың нәтийжелигине итибар қарататуғын болсак, усы күнге шекем балық жетистириўде қолланылып келинген экстенсив усылында бир гектардан орташа 2 тонна балық жетилистирилген болса, ал кейинги ўақытлары қолланылып атырған интенсив усылында болса 100 тоннаға шекем балық жетистириў имканын бермекте.

Балықшылықты раўажландырыў бағдарында 2019-2020-жыллары улыўма муғдары 2,3 трлн. сўм болған 427 жойбарды әмелге асырыў белгиленген болып, соннан 2019-жылы 425 млрд. сўмлық 280 жойбар әмелге асырылды. 2019-жылдың 9 ай жуўмағы бойынша тараўға жәми 5,82 млн. АҚШ долларына тең 10 жойбар бойынша сырт еллик инвестициялар тартылды.

Балықлардың кеселликлериниң келип шығыўы бир қыйлы қубылыс емес. Айырым бир түрдеги кеселликлер қоршаған орталықтың унамсыз шараятларының тәсиринен, хәўизлердің тәбийий хәм жасалма түрде патасланыўлары тәсиринен хәм басқа себеплер менен иске асамақта.

Паразитлер балықтың денесине орналасып, терең патологиялық өзгерислерге алып келеди, олардың раўажланыўын бир қанша төменлетеди, балық гөшиниң сапасына жаман тәсир етеди хәм бир қанша балықтың өлийине алып келеди. Гейде инвазионлық кеселликлерден балықлар, әсиресе пайдалы шабақлар қырылып, балық өндирисине үлкен экономикалық зыян келтиреді [1].

«Даўыткөл» суў сақлағышы балықшырының өнімдарлығын арттырыў ушын, тийкарынан, паразитарлық кеселликлердің келип шығыўын есапқа алмай болмайды. Буннан басқа «Даўыткөл» суў

сақлағышында балықлардың раўажланыўы экологиялық көрсеткиши бойынша тәбийий суўларға жақын жайласқан. Усы жағдайларға байланыслы «Даўыткөл» суў сақлағышы бақалы ақ амур, ақ хәм шубар дөң маңлай хәм басқа балықлардың паразитарлық аўхалын үйрениў тек әмелий әҳмийетке ийе болып қоймастан, теориялық жақтанда қызықлы [1].

Бул «Даўыткөл» суў сақлағышындағы ихтиопаразитологиялық мәселлерди илимий-әмелий жақтан шеший, паразитлерге қарсы комплекс профилактикалық илаждарды ислеп шығыў, паразитарлық эпизоотияның алдын алыўға хәм балықлардың паразитарлық кеселликлерден зыян көрийин кескин пәсейтеди.

«Даўыткөл» суў сақлағышы географиялық орны хәм шеғарасы жағына Өзбекстан Республикасының арқа батысында жайласқан. Ол Әмиўдәрйя дельтасының оң жағалаўларындағы жерлерди өз ишине алады хәм Нөкис қаласынан 47 км арқада жайласқан. Оның улыўма майданы 4390 га тең болып, узынлығы 9,8 км, ал ени болса 5,78 км тең. Максималь тереңлиги 7 м, көпшилик жерлериндеги орташа тереңлиги 1,5-2 м тең. Шығыс жағалары узынлығы 37 км болған дамба менен беккемленген. Қалған жерлери хәр қыйлы көринисте.

Сазан балығы - карп тәризлилер семействасының биринши ўәкили. Оның денеси теңгешелер менен қапланған, теңгешелер ири жоқарғы еринде еки жуп мурты бар. Жутқыншақ тислери үш қатарлы, душшы суўда жасайды, бирақ дузлы суўларда да тиришилик ете алады. Тиришилигиниң 4-6 жылында жынысый жетиледи, май-июнь айлары суўдың температурасы 18-20°C болғанда уўылдырық (икра) қояды. Уўылдырықларын суў отларына, суў асты субстратка, суў сақлағыштың сайыз жарық күн түсер тәрәпине қояды. Уўылдырықтың личинкаға айланыўы (инкубация дәўири) 3-5 күнди курайды. Личинкалары дәслеп майда шаян тәризлилер (зоопланктонлар) менен, кейин суў асты организмлери (бентос) пенен аўқатланады.

Сазан тез өседі. Оның массасы май айында қойылған уўылдырық балыққа айланып, кейинги жылдың май айында 100 г (бир жыллық), еки жаста 500г хәм оннан көпти курайды.

Олар суў сақлағышларының терең жерлеринде суў температурасы 37°C болғанда қыслаўға кетеди. Кем хәрәкетленеди, дерлик аўқатланбайды [3].

Усыған байланысы «Даўыткөл» суў сақлағышы хәр қыйлы экологиялық жағдайларында хәр түрли жастағы (узынлығы 14,0-25,0 см, ең үлкенлериниң салмағы 145,6-168,8 гр.) сазан балықларынан 14 данасын толық паразитологиялық жол менен тексерип көргенимизде, улыўма паразитлер менен зыяланыўы 57,1%, сан тербелиси 1-12 данаға тең болып, 6 түрдеги паразитлер анықланды. Олардың ишинде *Cryptobia cyprini* 21,4%, сан тербелиси жоқары, *Eimeria carpellii* 42,8%, сан тербелиси 1-12 дана, *Myxobolus cyprini* 35,7%, сан тербелиси 1-8 дона, *Ichthyophthirius multifiliis* 21,4%, сан тербелиси 1-7 дана, *Aplocheilichthys* 28,5%, сан тербелиси 1-9 дана, *Bothriocephalus opsarichthydis* 21,4%, сан тербелиси 2-3 данадан болып, басқа паразит түрлери салыстырмалы кем муғдарда ушырасты (1-кесте).

1-кесте. «Даўйткөл» суў сақлағышы Сазан – *Cyprinus carpio* (Linnaeus, 1758) балығының паразитлер менен зыянланыў динамикасы

№	Паразитлердин атлары	Даўйт көл				Жәми			
		Жарылғаны – 14				Жарылғаны – 14			
		Зыянланғаны – 8				Зыянланғаны – 8			
		Дана	%	Сан тербелиси		Дана	%	Сан тербелиси	
				Кеми	Көби			Кеми	Көби
1.	<i>Cryptobia cyprini</i>	3	21,4	көп	көп	3	21,4	көп	көп
2.	<i>Eimeria carPELLI</i>	6	42,8	1	12	6	42,8	1	12
3.	<i>Muxobolus cyprini</i>	5	35,7	1	8	5	35,7	1	8
4.	<i>Ichthyophthirius multifiliis</i>	3	21,4	1	7	3	21,4	1	7
5.	<i>Apiosoma piscicolum</i>	4	28,5	1	9	4	28,5	1	9
6.	<i>Bothriocephalus opsariichthydis</i>	3	21,4	2	3	3	21,4	2	3
	Жәми	8	57,1	1	12	8	57,1	1	12

Сазан балығының көпшилик паразитлери карп семействасына кириўши балықларда кең тарқалған хәм туўры раўажланыў циклине ийе. Олардың 4 түри хожайын алмасыў жолы менен раўажланады. Олардан 1 түри қамшылылар типі (қан паразитлери): *Cryptobia cyprini* хәм 1 түри *Bothriocephalus opsariichthydis* ға тийисли.

Сазан балығы паразитлери ишинде *Eimeria carPELLI*, *Muxobolus cyprini*, *Apiosoma piscicolum* салыстырмалы көбирек ушырасты, кең тарқалған хәм патогенли әҳмийетке ийе.

Мағлыўматларға карағанда, жоқарыда ушырасатуғын патогенли паразитлердин көпшилиги Әмиўдәрйадан Еркіндәрйа, Қарабек хәм Бозатаў каналлары

арқалы кирип барып, басқа балықларға өтеди хәм көплеп инвазиялық кеселликлерди келтирип шығарады [2].

Сол себепли «Даўйткөл» суў сақлағышы сазан балығының инвазиялық кеселликлери профилактикасы ушын кесел қозғатыўшы паразитлер санын кемейтириў, балықларды сыпатлы азықландырыў, паразитлердин аралық хожайынлары менен гүресий системасын әмелге асырыў, хәр жылы сазан хәм басқа әҳмийетли балықларының шабақларын алып келип көбейтиў, балықлардың уўылдырық шашыў ўақтында олардың суў сақлағыштан шығып кетпеий ушын суў келиўши каналларға хәр қыйлы өлшемдеги торларды қойып балықлардың шығып кетиийине жол қоймаў керек.

Әдебиятлар

1. Юсупов О. 1988. Паразитические простейшие рыб озера водохранилища Дауыткуль в дельте Амударьи. Сб. «Болезни и паразиты в тепловодном рыбном хозяйстве». –С. 72-75
2. Жолдасова И.М. Павловская Л.П., Любимова С.К. Уразымбетова Б.К., Темирбеков Р.У. Рыбохозяйственные водоемы дельтовой зоны Амударьи и проблемы устойчивого использования их ресурсов. //Вестник ККО АН РУз. 2002. №5-6. –С.3-9.
3. Паспорт (водоема «Дауткуль») рыбохозяйственного водоема. –Нукус: 2011.

РЕЗЮМЕ

Мақолада «Дауткўл» сув омборининг ҳар хил экологик шароитларда Сазан - *Cyprinus carpio* (Linnaeus, 1758) балигининг паразитлар билан заарарланиши динамикаси ҳамда унинг олдини олиш бўйича таклифлар берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье приводятся динамика заражения паразитами Сазана - *Cyprinus carpio* (Linnaeus, 1758) Дауткульского водохранилища в разных экологических условиях и даны рекомендации по профилактике.

SUMMARY

The article provides recommendations on the dynamics of parasitic infestation of carp – *cyprinus carpio* (Linnaeus, 1758) in different ecological conditions of the reservoir “Dautkul” and its prevention.

АРҚА-БАТЫС ҚЫЗЫЛҚУМЫНДА ТҮСКИ ҚУМ ТЫШҚАНЫНЫҢ (MERIONES MERIDIANUS RALL) КӨБЕЙИҮИ, ЖАС, ЖЫНЫС СТРУКТУРАСЫ

Б.Дж.Алламуратов – ассистент оқытыўшы

Г.А.Асенов – биология илимлериниң докторы

Р.М.Есимбетов – ассистент оқытыўшы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Р.Қ.Сейтмуратов – Өзбекстан Республикасы Денсаўлықты сақтаў министрлиги, Республика оба, карантин, аса қәуипли жуқпалы кеселликлер профилактика орайының Қарақалпақ филиалы Нөкис қаласы баслығы

Таянч сўзлар: динамик ўзгаришлар, популяция, эмбрион, купайиш, адаптация.

Ключевые слова: динамика изменений, популяция, эмбрион, размножение, адаптация (приспособление).

Key words: dynamics of changes, population, embryo, reproduction, adaptation.

1986-2019 жылларда түски қум тышқанының көбейиўи бойынша бизлердин 2016-2019-жылларда жыйналған аз ғана материалымыз (1100 бас) хәм Қарақалпақстан обоға қарсы филиалының көп жыллық материаллары тийкарында бул түрдин март айынан баслап октябрь айына дейин көбейетуғынлығы анықланған. Айырым тиришилик ушын қолайлы қысы хәм бәҳәри жыллы жыллары оннан да ерте-февраль айынан баслап көбейген жыллар да мәлим, Мәселен: 1962-1963- жыллары февраль айында да түски қум тышқанының буўазлары улыўма изертленген урғашысының 4,5 % кураған, ал хәр бир буўазына келетуғын орташа эмбрион саны 3,5 нан келген. Бундай хәм көбейиў бул түрдин басқа ареалларында да байқалған. Оны Ю.М.Ралль (1936, 1938, 1939);

А.А.Лисицин, М.П.Демяшев (1961); М.П.Демяшев (1962); В.С.Петров, М.В.Шейкина (1950) Волга-Урал хәм Батыс Қазақстанда; А.Н.Павлов (1959, 1965) Арқа Батыс Каспий территорияларында, Г.А.Асенов (1968) қызылқумның Қарақалпақстан территориясында анықланған.

Түски қум тышқанының Арқа-Батыс қызылқумының хәр түрли районларында көбейиўи бизлердин изертленген хәм анализленген көп жыллық материалларымыздың жуўмағы №1-2 кестелерде берилген. Материаллардан көринип турғанындай, буўаз тышқанлар саны 1965-1966 хәм 1989-1990- жыллары январь айында 1-5% арасында олардың хәр бирине келетуғын орташа эмбрион саны 4-5 дана муғдарында болған (кесте-№3) март айының екінши он күнлигинен (декада)

баслап бууаз тышқанлардың саны 1966-1967- жыллары 33%; 1998- жылы 8,7%;, ал үшінши он күнлигинде бул көрсеткишлер 16,6% (1966-1967); 50,0% ке дейин болған (1998), олардың хәр бууазына келетуғын орташа эмбрионның саны 4,5-6,1 дана муғдарында болған. Бул түрдің бууазлық көрсеткишлери апрелдің 1-декадасында 21,4% (1990-2010), 33,0% (1966-1967), 1998- жылы 63,6% ке дейин жеткен, орташа эмбрион саны 4,0-5,6 дан аспаған болса, бул көрсеткишлер айдың 2-декадасында 20,1-45,0 хәм 50,0% муғдарында болып, 3-декада да бууаз тышқанлардың саны 33,0% (1966-1967) кураған, 16,5% (1980-1990), 49,1% (2000-2010) хәм 50,0% (2000жж) этирапында болғанлығы анықланды. Түски қум тышқанларының көбейіуі май айының 1-2 декадаларында 1966-1967- жыллары бууаз тышқанлардың саны бойынша 20-66%, эмбрион саны олардың хәр бирине орташа 5,5-6,0 данадан келген. 1980-1990- жыллары бул көрсеткишлер 1-декадада

43,2%, 2-декадада 20,7%, ал 3-декада да 32,1% муғдарында болып, орташа эмбрионлар 5,7-6,3 данадан келген. Бул түрдің көбейіуі июнь-август айларында да дауам етип, бууазлар саны 5,7-18,5% шамасында болып, олардың хәр бирине келетуғын орташа эмбрион саны 5,3-6,5 муғдарында болған. Түски қум тышқанының көбейіуі гүз айларында да дауам еткен. Мәселен: 1966-1967- жыллары сентябрьдің 2-декадасында бууазлар саны 33,0% курап, орташа эмбрион саны 4,5 данадан келген. 1978-79- жыллары бул көрсеткиш сол сентябрь айының 2-декадасында 23,7%, ал орташа эмбрион саны 4,7 дананы кураған. 1989-90- жыллары түски қум тышқанының көбейіуі сентябрь айының 3-декадасында, октябрь айының 1-2 декадаларында да дауам етип бууазларының саны 0,3-2,3% тен артпаған, орташа эмбрионлар саныда 3,5-4,7-5,0 дана муғдарында болған.

1-Кесте. Арқа-Батыс қызылқумында түски қум тышқанының көбейіуі

Айлар	декада	1966-1967			1980-1990			2000-2010			2016-2019		
		Ержеткен урғашысы саны	Соннан бууазы % есабында	Бир урғ келетуғын эмбрион саны	Ержеткен урғашысы саны	Соннан бууазы % есабында	Бир урғ келетуғын эмбрион саны	Ержетке урғашысы саны	Соннан бууазы % есабында	Бир урғ келетуғын эмбрион саны	Ержетке урғашысы саны	Соннан бууазы % есабында	Бир урғ келетуғын эмбрион саны
III	2	3	1,0	5,0	-	-	-	105	5,5	4,0	-	-	-
	3				123	0	0	36			33		
IV	1				83			13					
	2	3	33,0	5,0				26			8	8,7	6,1
V	3	12	16,6	4,5				88			16	50,0	5,6
	1	3	33,0	4,0	395	5,0	6,4	340	21,4	5,6	11	63,6	4,7
VI	2	6	45,0	4,0				469	20,1	5,2	2	50,0	5,0
	3	6	33,0	6,0	2315	16,5	5,7	307	49,1	5,6	8	50,0	5,8
VII	1	5	20,0	6,0				155	43,2	5,8	31	32,2	5,3
	2	3	66,0	5,5				166	20,7	5,7	56	30,3	5,4
VIII	3				1128	36,0	5,8	106	32,7	6,3	78	16,4	4,2
	1							77	22,1	5,0			
IX	2							31	12,9	5,7	4	25,0	4,0
	3				38	45,0	7,4	10					
X	1							9	11,1	3,0			
	2							21	24,0	4,4			
XI	3	6			473	5,7	5,3	13			9		
	1							13					
XII	2							23					
	3				108	18,5	5,5	26	7,7	6,5			
I	1							44	6,8	3,7	11		
	2	20	33,0	4,5	325	23,7	4,7	127	11	3,6	2		
II	3	30						342	13,7	4,0	52	2,4	2,5
	1	74						568	2,3	4,3	142		
III	2				932	0,7	4,7	716	0,3	5,0	117	0,9	5,0
	3				246			258			49		

2-Кесте. Батыс Қызылқумның Нөкис қумы районында түски қум тышқанының көбейіу потенциалы

Жылы	Ержеткен урғашы песч. саны	Бууаз песч. саны %	Көбейіу ушын 100 урғашыға келетуғын эмбрион саны	Бир урғашы жылына тууыуы саны	Бир жыллық өсім % есабында	Бир урғашыға келетуғын орташа эмбрион саны	Көбейіу декада саны
1970	1408	288(20,4)	951,4	1,9	415,1	4,9	11
1980	6930	641(10,0)	424,0	0,8	176,1	5,5	7
1990	3747	263(7,0)	1005,6	1,3	301,2	5,4	14
2000	1595	208(13,0)	1091,0	1,3	312,5	5,7	8
2016-2019	542	189(35,1)	2265,3	0,9	664,4	5,2	12

Бизлер 24 жыллык материалды анализлеп, соның 9 жылында, 10, 17 декада дауаында, ал 15 жылында 6,9 декада дауаында көбейіуінің гүәсымыз. Соның ишінде узак 10-17 декада дауаында 1970, 1972, 1985, 1986, 1988, 1989, 1991, 1998- жыллары бул түски қум тышқанының көбейіу потенциалы (хәр бир ержеткен шәртли урғашыға келетуғын эмбрионның саны бойынша) 931,9 данадан 2265,3 данаға дейин жеткен хәм оның жыллык өсими де жоқары болған. Сондай-ақ, усы жыллары хәр бир жынысый ер жеткен урғашы тышқанлар көрсетилген 24 жылдың 7-жылында 2-3 мәртебеден туўған, 14-жылы бир-еки ретке дейин туўған, ал тек 3-жылында ғана хәр бир урғашы тышқан орташа бир реттен де төмен туўғанлығы анықланған. Түски қум тышқанының Нөкис кумы районындағы көп жыллык орташа көбейіу потенциалы (бууазлар саны процент есабынан) 10,5% ке тең. Айырым жыллары ол 20, 30, 48% ке дейин болса, гейпара жыллары ол 5,3-7,2% ке тең аспайды. Орташа эмбрион саны 4,2 ден 5,9 дейин жетеди. Дыққатқа турарлық бир нәрсе, олда болса, бууаз тышқанлар саны 1966-1967- жыллары 31,7%, орташа эмбрион саны 4,9 дана болса, 1978-1979-жыллары ол 16,7% хәм 5,0 эмбрионға, 1989-1990- жыллары-17,9% ке, эмбрионы болса 4,9 дана, 1998-жыл 29,9% ке, эмбрион саны болса 4,9 дананы кураған. Бул тууыушылық көрсеткишлердің хәр 10-жылдан төменлеп барыуының себеби, Арал теңизинің тезлик пенен курып барыуы тийкарында экологиялық жағдайының төменлеуіне байланыслы болса, екінши жағынан өзгерген экологиялық жағдайға ийкемлесип, популяциясының санын саклау ушын организмнің барлық биологиялык

ресурсларын мобилизация-лауының көриниси деп ойлаймыз.

Түски қум тышқаны кызылқум шараятында өзгермели экологиялық жағдайында да массалық түрде апрель, май айларында жоқары көбейіу потенциалына ийе. Әсиресе, биринши бууазлық цикл - апрельдің 2-декадасына, май айының 1-2 декадасына туура келеди. Айырым жыллары бул ўақыт бир декада ерте, кеште болыуы да мүмкин. Бул түрдің үзликсиз көбейіуі популяциясының хәр түрли жаста болып, олардың жынысый жетилісуінің бир ўақытта болмауынан болыуы керек. Оның ишінде қысқап шыққан жастағылары кемінде еки мәртебе көбейеди. Биринши ерте тууғанлары да жынысый жетисип көбейіуге кириседи. Себеби: 1963, 1979, 1989- жыллардағы бизиң баклауымыз бойынша апрель айында, майдың 1-2 декадаларында бууаз тышқанлардың 21% ке, ал майда 6-10% ке жакыны екінши мәртебе бууаз екенлиги анықланды. Ең қызығы, Кызылқумның Арқа-Батыс бөлими Орта Азияның ярым шөлин екиге бөлип туратуғын орын болып, Арқа хәм Кубла ярым шөлинің шегарасы усы территорияның орайы болған Нөкис кумы арқалы өтеди. Түс қум тышқанының тууыушылық укыбын мына келтирилген эмбрион санының қатарынан көриуге болады (кесте-3). 3-кестеден көринип турғанындай, түски қум тышқаны Кызылқумның арқа-батыс бөлими территорияларында жоқары төллиликке ийе. Изертленген 604 бууаз урғашыларының 10,1% төмен төллиликке ийе болса яғный 10,1% кураса, 82,6% орташа төллиликке 5-8 эмбрионға ийе болғанлығын, ал 6,6% буазлары жоқары төллиликке ийе екенин, ямаса 9-11 эмбрионға дейин тууатуғынлығы анықланды.

3-Кесте. Арқа-Батыс Кызылқумында түски қум тышқанының көбейіуінің төллилик көрсеткиши

Эмбрион қатары (саны)	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	жәми	Орташа эмб.саны
Ушырасыу саны	2	30	29	172	156	122	50	33	7	3	604	5,8
Эмбрион саны	4	90	346	860	936	859	400	297	70	33	3835	-
Бууазлар төллилиги % есабында	0,3	5,6	4,4	28,4	25,8	20,2	8,2	3,0	1,1	0,5	-	-
Бууазлар төллилиги % есабында	10,2			82,6			6,6			-		

Бизлердің материалларымыз бойынша Нөкис кумы районы жағдайында бул түрдің популяциясында бәхәрде бир жыллык тышқанлар 51-55% , ал гүзде 6-8 айлықлары 72-84%, ал көп жасағанлары еки хәм оннан да көбирек жыл жасаған тышқанлар бәхәрде 3,5-4%, ал гүзде 0,4-0,6% муғдарында ушырасады.

Жуумақлау. 1.Түски қум тышқанының көбейіуінің үйрениу, түр популяциясының Арқа-Батыс Кызылқум жағдайында көбейіу процесинің баслануы, созылуы тоқтауы ўактын мәүсимин жыл лауаында неше рет тууатуғынын, олардың хәр биринде орташа неше эмбрионан келетуғынын максимал, минимал, орташа көрсеткишлерин анықлауда хызмет етеди.

2. Бул түрдің Кызылқум шараятында төллилигин анықлау популяцияның санын, оның өсимин, мәүсимлик, көп жыллык динамикасын, айрым эпизоотологиялық жағдайларда қарсы гүрес илажларын өткеріуде үлкен әмелий әхмийетке ийе.

3. Көбейіу биопотенциал дәрежеси көрсеткишин үйрениу түрдің сан динамика өзгерис нызамлықларын ашыуда түрдің эпизоотиялық процесинде тутқан орнын белгилеу фактор сыпатында бахалаушы илмий тийкар таркатыушы болып есапланады.

4. Арқа-атыс Кызылқумында түски қум тышқаны 8-10 жыл дауаында көбейетуғынлығын хәм оның тиришилик жағдайға байланыслы өзгерип туратуғынлығы да мәлим болды.

Әдебиятлар

1. Асенов Г.А. Экология грызунов оазиса низовьев Амударьи и их эпизоотологическое и эпидемиологическое значение. Автореферат канд.дисс. –Фрунзе: 1968.
2. Демяшев М.Г. Размножение полуденных и гребенчиковых песчанок и динамика численности в Волжско-Уральских песках Западно-Казахстанской области за 22 года (1939-1960). В кн. Вопросы экологий, Т. VI. Высшая школа. 1962.
3. Лисицин А.А., Демяшев М.Г. Особенности размножения полуденных и гребенчиковых песчанок в разных районах Западного Казахстана. В.кн. Первое Всесоюзное совещания по млекопитающим. Тезисы докладов. Ч. II. Изд. МГУ. 1961.
4. Мократов Н.Я. Численность и размножение полуденных песчанок в Таукумах. Науч. конферен. по природной очаговости и профилактике чумы. -Алма-Ата: 1963.
5. Павлов А.Н. Некоторые экологические особенности полуденных песчанок С.З. Прикаспий и Волжско-Уральских песков. В.кн. материалы IV. Науч. конференций по природной очаговости чумы. -Алма-ата: 1965.
6. Ралль Ю.М. Введение в экологию полуденных песчанок (размножения, питания). Журн. Вестник. Микробиологии, биологии, эпидемиологии и паразитологии. –Саратов: 1939. Т. XVIII Вып. 1, 2, 3, 4.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Шимолий-Фарбий Кызылқумда яшовчи тушки қум сичконининг кўп йиллик ўртача кўпайиш потенциалли ўртача эмбрион сонига асосланганлиги, бу туғувчанлик кўрсаткичлари Орол денгизининг кўриб бориши ва экологик шароитта молашиши, популяция сонини саклаб қолиши билан боғлиқ эканлиги кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

В статье информация основывается на средний показатель потенциала размножения эмбрионов полуденных песчаных мышей обитающих в Северо-западных кызылкумах. Данный анализ обосновывается высыханием Аралского моря, и изменением экологических показателей, адаптаций и сохранением числа популяций.

SUMMARY

The article presents the results of the North-Western Kyzyl Kum inhabiting midday gerbils of reproduction of perennial average indicators, on the number of average indicators of embryos. It is substantiated that it is related to the drying up of the Aral Sea and changes in ecological indicators, adaptations and conservation of the number of populations.

XANTHIUM STRUMARIUM L: BIOLOGICAL CHARACTERISTICS, PHARMACOLOGY, AND APPLICATION IN TRADITIONAL MEDICINE

M.B.Artaqov – assistant teacher

T.D.Xaytbayev – student

A.S.Sabirov – student

Nukus state pedagogical institute named after Azhiniyaz

Q.G.Khajibayev – junior researcher

G.E.Berdimbetova – candidate chemical sciences, senior researcher

*Karakalpak Scientific Research Institute of Natural Sciences Karakalpak Branch
of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan*

Tayanch soʻzlar: *Xanthium strumarium* L, farmakologik xususiyatlari, barg damlamasi, meva damlamasi va ildiz damlamasi.

Ключевые слова: *Xanthium strumarium* L, Фармакологические свойства, настойка листьев, настойка плодов и настойка корня.

Key words: *Xanthium strumarium* L, Pharmacological properties, tincture of leaves, fruit tincture, and root tincture.

The improvement of traditional technologies for the processing of plant raw materials, the return of interest in herbal medicine, and the experience of traditional medicine have caused a new wave of research on plants as sources of valuable biologically active substances for the production of phytopreparations and dietary supplements and it is considered the most promising direction in the formation of the domestic pharmaceutical industry.

The vast territory of Karakalpakstan includes unique natural areas and has a diverse floristic world. Many of them are widely used in scientific and folk medicine [1].

Among the most interesting plants in the world, *X. Strumarium* is not the last, surprising with its medicinal, economic, decorative, and applied and other properties.

Distribution in Karakalpakstan and the general area. It is found throughout the territory of Karakalpakstan. Adventive plant in Karakalpakstan originates from Central Asia. Main habitats. These are annual grasses, the fruits of which are hooked and covered with thorns. There are 3 types in the CIS. Two species grow in Central Asia. *X. Strumarium* is widely grown among cultivated crops and in abandoned, empty areas [2]. An annual herb, woolly pubescent, grayish-green with an unpleasant odor. The stem is erect, branched, brownish, and glandular in the upper third. The leaves are alternate, petiolate, from ovate to round triangular, cordate at the base, incised toothed along the edge, most often 3-7-lobed. The flowers are tubular, small, greenish, unisexual (monoecious plants), collected in baskets placed in bunches in the leaf axils. Baskets with staminate flowers are multi-flowered, surrounded by a wrapper of identical non-accrete leaves; with pistil late ones - two-flowered with an interfoliate wrap. The fruit envelope is gray-green, oval at the base, and narrowed towards the apex - 10-15 mm long and 5-9 mm wide, at the apex with 2 straight spaced spines covered with thorns. Leaves, stems and roots of the plant are used for medicinal purposes. Leaves and stems are harvested in July-August, fruits in September-October, roots in late autumn.

Figure 1. *Xanthium strumarium* L

The nature of the danger. The herb contains a significant amount of alkaloids, xanthostrumarine glycoside, ascorbic acid, and other substances. *X. strumarium* has an antiseptic, fungicidal, anti-inflammatory effect. The high content of organic iodine, as well as Se, Mn, Zn, Cu, determine its thyrotropic activity. *X. Strumarium* is a poisonous plant, an overdose is dangerous. When using topically, you should be careful, as the infusion causes a burning sensation. 95 First aid - gastric lavage with an aqueous suspension of activated carbon, 2% baking soda solution; when vomiting, swallowing pieces of ice, laxative. The practical significance of the species. The aerial part of the plant exhibits antimicrobial, diaphoretic, antipyretic, and sedative properties. Most often, the infusion is drunk with diarrhea, dysentery, colds, skin diseases, and diseases of the thyroid gland. The fresh juice of the plant is said to be effective in treating hives. They also lubricate the affected areas with skin diseases, in particular with eczema, lichen, scrofulous scabs, skin cancer, acne, fungal infections. The *X. Strumarium* is used in homeopathy [3].

The herb, roots, and seeds of *X. Strumarium* are used in Indian medicine as a tonic and diuretic. Herbal juice in folk medicine is used for kidney stones; 2% water infusion of fruits has a diuretic effect. The experiment revealed a beneficial effect of *X. Strumarium* herb infusions on the sexual function of male animals. In Chinese medicine, *X. Strumarium* is used as a diuretic, for chronic pyelonephritis and inflammatory processes in the bladder. In folk medicine, the plant is used as an antipyretic, diaphoretic, sedative for rheumatism and hypothermia. The fruits are used as ointments for eczema, itchy rashes, scabies and insect bites. In Russian folk medicine, a decoction of seeds and roots is used for diseases of the bladder and prostate adenoma. The herb infusion is used for kidney stones as a tonic and improving male sexual function [4]. In oriental medicine, this plant is widely used to treat many diseases, such as rhinitis,

sinusitis, headache, stomach ulcers, urticaria, rheumatism, arthritis, candidiasis.

Xanthatin and xanthinosin were purified as the result of a multi-screening bioassay-guided study of wild plant species of the family Asteraceae, collected from various sites in Saskatchewan, Canada [5]. Also, the In vitro results show that *X. strumarium*, mediated by xanthatins, induces G2/M arrest and impair anaphase entrance. This leads to a significant induction of apoptotic and necrotic in CT26WT cells, demonstrating their significant anti-proliferative activity through interfering with the mitotic apparatus [6]. The western herbalism practice to treat yellow diarrhea, caused by various species of *Shigella* with *Xanthium strumarium* was tested. Results obtained indicate that chloroform fraction from *X. strumarium* showed significant activity against *Shigella flexneri* (19 mm zone of inhibition). The same fraction revealed good antibacterial activity against *Bacillus subtilis* and *Staphylococcus aureus*, the main causative agents for skin related disorders [7]. The plant showed anti-tussive, antifungal, antiinflammatory, antinociceptive, hy-

poglycaemic, antimitotic, antioxidant, CNS depressant activity, diuretic effects, contact dermatitis, insecticidal and herbicidal activities [8] as well as antitypanosomal effect [9]. Quite interesting is the antidepressant-like activity of *X. strumarium*. The experimental data clearly demonstrate that the methanolic extract of *X. strumarium* possesses antidepressant-like activity in the animal model. Administration of MEXS extract of 50, 100, and 200mg/kg significantly ($p < 0.001$) decreased the immobility periods of mice when compared to the control group (0.9% normal saline water), indicating significant antidepressant-like activity. The positive control imipramine hydrochloride (30mg/kg) also showed similar effect as MEXS [10].

Experimental studies show that compositions based on *X. Strumarium* have a wide range of pharmacological properties: antiallergic, antitumor, antifungal, antidiabetic, antilipidemic, antioxidant, anti-inflammatory and analgesic, insecticidal and antiparasitic, antibacterial and antiviral. The sesquiterpene lactone present in *X. Strumarium* is under development as a potential anti-cancer agent. [11].

Table 1. Pharmacological properties and application of medicinal forms of *X. Strumarium* in folk medicine.

Pharmacological properties	Names of diseases	Milky juice	Tincture of leaves	Fruit tincture	Root tincture
Antiallergic	Arthritis	*		*	
Antineoplastic	Acne	*			*
Antifungal	Asthma		*		
Antidiabetic	fungal infections	*		*	*
Antilipidemic	Scrofula	*			*
Antioxidant	cramps in the throat		*		
anti-inflammatory and analgesic	skin diseases	*			*
Antibacterial	malaria	*		*	
Antiviral	Skin Cancer	*			*
anti-cancer agent	Lichens	*			
insecticidal and antiparasitic	Hemorrhoids		*		*
	Prostatitis	*		*	
	endocrine system	*			
	Rheumatism	*			*
	insect bites			*	*
	oncological pathologies	*			
	Rashes	*		*	
	Eczema	*		*	
	scrofulous scabs	*			*
	Scabies			*	
	fungal infections	*			

Table 1 shows the pharmacological properties of *X. Strumarium* the form of preparations based on the fruit, juice and leaves of cocklebur and their use for the treatment of diseases in folk medicine.

Thus, based on data on the use of *X. Strumarium* in traditional medicine, it can be concluded that there are antioxidant, anti-inflammatory, antiproliferative, antibacterial, antiviral, reparative and other actions of extracts of the fruits of this plant.

References

1. Korovina O.N., Baxiyev A., Tadjitdinov M.T., Sarıbayev B. Illyustrirovannyy opredelitel vysshix rasteniy Karakalpakii i Xorezma. 1 i 2 t. -Tashkent: «Fan», 1983.
2. Belolipov I.V., Arabova N.Z., Axmedov X., Buxorov K.X., Islamov A.M., Abdurasulov Sh.E. Botanika va o'simliklar fiziologiyasi. –Toshkent: 2018.
3. Korjennovskiy V.V., Belich T.V. RASTENIYA KRYMA: KOVARNYE DRUZYA. –Yalta: 2010.
4. Yefremov A.P., Shreter A.I. Ye 92 Travniki dlya mujchin. — M.: «Asadal», 1996.
5. Ramirez-Erosa, I., Huang Y., Hickie R.A., Sutherland R.G. & Barl B. 2007, Xanthatin and xanthinosin from the burs of *Xanthium strumarium* L. as potential anticancer agents. – *Canad. J. Physiol. Pharmacol.* 85(11): 1160-1172. <https://doi.org/10.1139/Y07-104>
6. Piloto-Ferrer, J., Sánchez-Lamar A., Francisco M., González M.L., Merino N., Aparicio, G., Pérez, C., Rodeiro, I. & Lopes, M. T. P. 2019: *Xanthium strumarium*'s xanthatins induces mitotic arrest and apoptosis in CT26WT colon carcinoma cells. – *Phytomedicine* 57: 236-244. <https://doi.org/10.1016/j.phymed.2018.12.019>.
7. Nasir, F. & Khan, M. S. 2012: Validation of some of the ethnopharmacological uses of *Xanthium strumarium* and *Duchesnea indica*. – *Pak. J. Bot.* 44(4): 1199-1201.
8. Kamboj A. & Saluja A. 2010: Phytopharmacological review of *Xanthium strumarium* L. (Cocklebur). – *Intern. J. Green Pharm.* 4(3): 129. <https://doi.org/10.4103/0973-8258.69154>.
9. Talakal, T.S., Dwivedi S.K. & Sharma, S.R. 1995: In vitro and in vivo antitypanosomal activity of *Xanthium strumarium* leaves. – *J. Ethnopharmacol.* 49(3) 141-145. [https://doi.org/10.1016/0378-8741\(95\)01313-X](https://doi.org/10.1016/0378-8741(95)01313-X).
10. Keya S.N., Shahed-Al-Mahmud M. & Rahman M. 2018, Antidepressant-like effects of methanolic extract of *Xanthium strumarium* (Asteraceae) in mice. – *Curr. Trends Biotechnol. Pharm.* 12(1): 33-37.
11. Bushuyeva G.R. Predvaritelnyy skrinig i sravnitel'naya otsenka antioksidantnoy aktivnosti ekstraktov *Xanthium strumarium* in vitro. Bushuyeva G.R., Lupanova I.A. // *Voprosy biologicheskoy, meditsinskoy i farmatsevticheskoy khimii*. 2017. T. 20, №11.

РЕЗЮМЕ

Maqolada Qoraqalpog'istonda o'sadigan *Xanthium strumarium* L (*X. Strumarium*) o'simligining biologik xususiyatlari keltirilgan. Ma'lumotlar bazasini o'rganish asosida uning farmakologik xususiyatlari, dorivor damlamalari, malhamlarini tayyorlash usullari, shuningdek *X. Strumarium* mevalaridan tayyorlangan malhamlar va uning xalq tabobatida ishlatilishi haqida ma'lumot berilgan.

РЕЗИОМЕ

В статье описаны биологические характеристики растения *Xanthium strumarium* L (*X. Strumarium*), произрастающего в Каракалпакстане. На основании изучения базы данных предоставлена информация о фармакологических свойствах, лекарственных настойках, способах приготовления мазей, а также мазях из плодов *X. Strumarium* и их применении в народной медицине.

SUMMARY

The article describes the biological characteristics of the plant *Xanthium strumarium* L (*X. Strumarium*), which grows in Karakalpakstan. Based on the study of the database. There is given information the pharmacological properties, medicinal tinctures, methods of preparation of ointments, as well as ointments made from the fruit of *X. Strumarium* and its use in folk medicine are presented.

АСПЕКТЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ И ОСНОВЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ В ОБЛАСТИ ОХРАНЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ В КАРАКАЛПАКСТАНЕ

Н.Р. Джумагельдиев – ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: Қорақалпоғистон, экологик хавфсизликнинг ривожланиш босқичлари, миллий стратегия, барқарор ривожланиш

Ключевые слова: Каракалпакстан, этапы развития экологической безопасности, национальная стратегия, устойчивое развитие.

Key words: Karakalpakstan, development stages of Environmental safety, national strategy, sustainable development.

Экологическая безопасность - целенаправленная политика государства по сохранению экологического равновесия в биосфере, созданию благоприятных условий местообитания человека, социума в их взаимодействии с окружающей природной средой. Система экологической безопасности государства предполагает наличие определенных защитных механизмов человека от экологической угрозы, вызванной естественными факторами - природной стихией и вмешательством человека в природную среду, приводящими к дисбалансу в экологической системе.

Концепция Устойчивого Развития появилась в конце 80-х годов XX столетия, когда международная комиссия ООН под руководством бывшего премьер-министра Норвегии Гру Харлем Брундлант опубликовала доклад «Наше общее будущее», в котором предлагалась новая концепция достижения устойчивого развития.

Устойчивое развитие - это развитие государства и общества, гарантирующие достойные, максимально возможные равные стартовые условия представителям настоящего и будущих поколений для проявления своих способностей и удовлетворения жизненных потребностей. Фундаментальный концепт устойчивого развития указывает на то, что любая эколого-экономическая деятельность должна способствовать максимальному сокращению бедности в странах и достижению оптимального сбалансированного качества жизни для всех, с одной стороны, и не превышать способности естественных природных ресурсов к самовосстановлению с другой.

Принятие в 2015 году Целей устойчивого развития в рамках ООН определило новые глобальные ориентиры для мирового сообщества. На наш взгляд, все 17 новых целей устойчивого развития связаны с вопросами доступности, рационального использования, бережного отношения и сохранения природных ресурсов и экосистем.

С обретением независимости в Узбекистане реформирование отношений в области природопользования и охраны окружающей среды перешло на новую ступень развития в обществе. В Каракалпакстане произошли очень важные изменения, в том числе сформирован комплекс взаимосвязанных правовых, организационных, экономических вопросов, связанных с проблемой экологической безопасности. Все это обуславливает необходимость в изучении формирования и развития отношений в области охраны окружающей среды и рационального использования биологических и природ-

ных ресурсов в Каракалпакстане для обеспечения дальнейшей экологической безопасности.

Проведенные Узбекистаном за годы независимости реформы заложили фундамент для стабильного развития страны. Вместе с тем, дальнейшее устойчивое и опережающее развитие страны требуют выработки и реализации кардинально новых идей и принципов.

В начале этого года в Узбекистане Указом Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева принята Стратегия действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан на 2017-2021 годы, в которой полностью воплощены задачи Целей устойчивого развития. Важнейшей задачей социальной, в том числе исторической, науки является анализ жизнедеятельности общества с позиции взаимодействия общественных и природных структурных компонентов в целях разработки путей и средств создания системы экологической безопасности нашего региона. Особая необходимость научного обоснования о взаимодействии окружающей природной среды и общества в целом, развитие отношений природопользования дали основание в разработке новых инновационных подходов, взглядов, концепций с учетом современных социально-экономических и политических целей указывают на актуальность и приоритетность современной исторической науке.

В настоящее время вызывает необходимость создания инициативного экологического органа, который осуществлял бы мониторинг и контроль за рациональным использованием природных ресурсов во всех государствах и регионах, учитывая тот факт, что глобальные экологические нарушения в одной стране наносят значительный ущерб экосистемам соседних государств. Высокая приоритетность экологического фактора в международных отношениях постоянно возрастает, что связано с прогрессирующим ухудшением состояния биосферы. Все основные проблемы экологического кризиса, такие как усиление парникового эффекта, истощение озонового слоя, деградация почв, радиационная опасность, трансграничный перенос загрязнений, истощение энергетических, минеральных и других ресурсов планеты и др., обуславливают необходимость международного сотрудничества в сфере охраны окружающей среды и рационального природопользования.

В соответствии с действующими нормативно-правовыми документами существующий эколого-экономический механизм в области экологии и охраны окружающей среды Республики Каракалпакстан включает две стороны концепций – позитивную мотивацию и негативную мотивацию. Основу эколого-

экономического механизма охраны окружающей среды в Республике Каракалпакстан составляют экономические штрафы за экологические правонарушения.

В новой Стратегии развития Республики Узбекистан отдельное место занимают вопросы обеспечения экологической безопасности проживания людей, предотвращение экологических проблем, наносящих урон состоянию окружающей среды, здоровью и генофонду населения.

Сегодня в республике в целях укрепления основ устойчивого развития осуществляется комплекс мер, направленных на оздоровление социально-экологической ситуации в стране. За годы независимости ощутимо вырос объём инвестиций, направленных на осуществление мероприятий по сохранению природных ресурсов и рационального их использования [1]. В результате улучшилось качество окружающей среды на территориях с высоким уровнем опасности для здоровья человека, и экосистема стала более устойчивой. Проводится эффективная работа в регионах Приаралья по оздоровлению экологической ситуации, созданию малых водных бассейнов, по строительству водопровода. За последние годы выброс загрязняющих отходов в атмосферу республики сократился в несколько раз, почти в 2,3 раза снизился уровень загрязнения водных объектов. Расширяются агроценозы таких посевов, как зерновых, бобовых, овощей, бахчевых [1].

Во исполнение Указа Президента Республики Узбекистан от 17 января 2019 года № УП-5635 «О Государственной программе по реализации Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017 — 2021 годах в «Год активных инвестиций и социального развития» и постановления Олий Мажлиса Республики Узбекистан от 6 мая 1995 года № 82-1 «О присоединении Республики Узбекистан к Конвенции о биологическом разнообразии, подписанной в Рио-де-Жанейро в 1992 году», а также в целях обеспечения сохранения и устойчивого использования биологического разнообразия, развития и расширения охраняемых природных территорий, осуществления комплекса мер по снижению темпов деградации естественных экологических систем, восстановления редких и исчезающих видов животных и растений, развития международных отношений в области сохранения биоразнообразия Кабинет Министров Республики Узбекистан принял следующее Постановление «Об

утверждении Стратегии по сохранению биологического разнообразия в Республике Узбекистан на период 2019-2028 годы». Согласно данному Постановлению в настоящее время в нашей республике поэтапно проводятся комплексные мероприятия по созданию системы охраняемых природных территорий в целях сохранения уникальных природных комплексов, генофонда растений и животных, предотвращения антропогенного прессинга на природную среду, а также изучения природных процессов, проведения мониторинга окружающей среды, экологического просвещения и воспитания молодого поколения. Развиваются национальные заповедники, парки, заказники и экологические центры. С первых лет независимости особое внимание обращалось на сохранение биологического разнообразия.

Созданы новые виды охраняемых природных территорий - государственные биосферные резерваты, комплексные (ландшафтные) заказники, способствующие сохранению и восстановлению ландшафтов, видов растительного и животного мира, в том числе редких и исчезающих, занесенных в Красную книгу Республики Узбекистан, других природных объектов и комплексов, а также улучшению экологической обстановки, обеспечению рационального использования природных ресурсов.

В частности, укреплен материально-техническая база 8 государственных заповедников (общая площадь 2164 км²), 2 национальных парков (6061 км²), 9 заказников (12186,5 км²), одного государственного биосферного резервата и одного Республиканского центра по увеличению количества редких видов животных.

В соответствии с постановлением Президента 20.03.2019 г. № ПП-4247 «О мерах по совершенствованию системы государственного управления в сфере охраняемых природных территорий» принято постановление Кабинета Министров от 11.11.2020 г. № 707 «Об организации национального природного парка «Южный Устюрт» (1447443 га). Несмотря на то, что сегодня принимаются меры по сохранению окружающей среды имеются угрозы экологической безопасности страны, которые классифицируются по степеням: глобальная, региональная, национальная и местная. Комплекс экологических опасностей и проблем играет важную роль в определении основных стратегических направлений обеспечения экологической безопасности, предотвращения и устранения экологических угроз.

Литература

1. Доклад Президента Республики Узбекистан Ислама Каримова на заседании правительства по итогам социально-экономического развития страны в 2010 году и важнейшим приоритетам на 2011 год. 21.01.2011. <http://www.press-service.uz/ru/news/show/dokladi>.
2. Ўзбекистон Республикаси статистик тўплами. –Тошкент: 2017-2020.
3. Национальная база данных законодательства, 13.06.2019. № 09/19/484/3281.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада экологик ҳавфсизлик босқичлари ва Қорақалпоғистоннинг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат сиёсатининг аспекти муҳофаза қилинади. Давлат экологик ҳавфсизлиги тизими инсоннинг табиий ва антропоген омиллар томонидан минтақадаги экологик тизимга олиб келадиган табиий ва антропоген омиллар туфайли келиб чиқадиган экологик ҳавфнинг мавжудлигини назарда тутди.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы некоторых аспектов развития этапов экологической безопасности и основы государственной политики в области охраны окружающей среды в Каракалпакстане. Система экологической безопасности государства предполагает наличие определенных защитных механизмов человека от экологической угрозы, вызванной естественными и антропогенными факторами, приводящими к дисбалансу в экологической системе региона.

SUMMARY

The article discusses issues of some aspects of the ecological safety development stages and the basis of state policy in the field of environmental protection in Karakalpakstan. The environmental safety system of the state assumes the presence of certain protective mechanisms of a person from an ecological threat caused by natural and anthropogenic factors leading to an imbalance in the environmental system of the region

ФАРҒОНА БОТИҒИ ЛАНДШАФТЛАРИНИ ЗАМОНАВИЙ УСУЛЛАРДА ТАДҚИҚ ЭТИШ ХАМДА УЛАР АСОСИДА ЛАНДШАФТЛАРДАГИ ЎЗГАРИШЛАРНИ БАҲОЛАШ

О.Қўзибоева – география фанлари номзоди, доцент

Қўқон давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар : Ландшафт, ландшафтларни ўзгариш динамикаси, дешифровка, геоэкологик мониторинг, аэрокосмик сурат.

Ключевые слова: ландшафт, динамика изменения ландшафтов, расшифровка, геоэкологический мониторинг, аэрокосмическая съёмка.

Keywords: landscape, dynamics of landscape changes, decoding, geoecological monitoring, aerospace survey.

Кириш. Фарғона ботиғининг жануби-ғарбий қисми табиати мураккаб бўлганлиги сабабли олиб борилган компонентлар бўйича ҳамда комплекс тадқиқотлар натижаларини умумлаштириш асосида қатор қонун ва қонуниятлар аниқланган, турли хил илмий ишлар ва тасаввурлар шаклланган. Комплекс географик тадқиқотларда регионал тарихий географик изланишларга, илмий ғоя ва тасаввурларнинг шаклланиш ва ривожланиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилди. Бундай изланишлар, одатда соф илмий географик тадқиқотларнинг энг муҳим қисми сифатида қаралган. Чунки тарихий географик изланишлар фан ривожланишининг назарий, амалий, таълимий табақаларини ўз ичига олади.

Ернинг сурати биринчи марта инсон томонидан иккинчи космонавт Г.С.Титовтомонидан Восток–2 кемасидан олинган.1976 йилда «Союз-22» космик кема учурилиб, унда МКФ-6М (кўпзонали космик фотоаппарат) фотоаппарат ўрнатилиб сурат олинган. Космосдан олинган суратлар фойдаланишдан олдин бир хил масштабга келтирилади ва Ернинг думалоклиги ҳисобга олинади.

Бир хил масштабга келтирилган (трансформация қилинган) фотосуратларни бир-бирига жипслаштириб бирорта проекцияга туширилса ўша жойнинг фотохаритаси ҳосил бўлади.

Космик суратларни тўғридан-тўғри ўқиш (дешифровка қилиш) мумкин. Лекин ўрганилаётган объектлар тўғрисида тўлиқ маълумотга эга бўлиш қийин. Шунинг учун оддий линзали асбоблардан тортиб жуда мураккаб бўлган асбоблар (интерпретаскоп) дан фойдаланилмоқда.

Космик суратларни оддий кўз ва махсус асбоблар ёрдамида ўқиш жараёнини дешифровка қилиш (суратни ўқиш) деб юритилади.

Космик аппаратлардан олинаётган маълумотлар фақат суратлар ҳолатида олинмасдан рақамлар, шифрлар ва кодлар ёрдамида ҳам олинishi мумкин. Улар ерда қабул қилиб олингандан сўнг махсус аппаратлар ёрдамида ўқилиб, баъзилари харита шаклига ҳам келтирилади. Масалан, «Метеор» сунъий йўлдошларидан олинadиган рақамли маълумотлар асосида об-ҳавони башорат қилувчи хариталар тузилади.

- Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).

Фарғона ботиғи бўйича комплекс табиий географик тадқиқотлар Л.Н.Бабушкин, Н.А.Когай, А.Абдулқосимов, Н.П.Васильковский, В.Н.Вебер, В.М.Четыркин, Н.А.Гвоздецкий, Т.В.Звонкова, Б.П.Алисов, Ю.Султонов, Б.А.Камолов, О.Мирзамаҳмудов, И.Абдуғаниев, К.М.Боймирзаев, Х.Муродов, А.А.Назаров, Э.А.Солиев ва бошқалар томонидан амалга оширилган.

- Тадқиқот методологияси (Research Methodology).

Аэрокосмик суратларни дешифровка қилиш деганда, суратларни кўриб тасвирни ўқиб, унга мазмун бериш, моҳиятини тушуниш ва шу асосда зарур бўлган маълумотлар олиш жараёнари тушунилади.

Дешифровка қилишни географик жиҳатдан олиб қараганда географик объектлар, воқеа ва ҳодисалар ҳамда уларда бўладиган жараёнларни ўрганиш, тадқиқ

қилиш ҳамда объектларнинг характерли хусусиятларини аниқлаб улар орасидаги ўзаро боғлиқликни кўрсатиб берувчи усул деса ҳам бўлади. Айнан мана шу усул биз тадқиқ қилаётган Фарғона водийси, жумладан Фарғона ботиғини жануби-ғарбий қисми ландшафтларини ривожланиш тенденцияларини атрофлича кўриб чиқишга ёрдам бериши мумкин.Ва умуман табиий фанлар соҳасида илмий тадқиқотларни тулақонли амалга ошириш, ижобий натижаларга эришиш учун коинотга ўзимизнинг сунъий йўлдошларимизни учуриш вақти келди .

Суратларни дешифровка қилиш фақат фотограмметрик дешифровка қилувчи асбобларгагина эмас, балки уни бажараётган кишининг малакасига, ихтисосига психофизиологик хусусиятларига ва албатта суратнинг сифатига ҳам боғлиқдир.

Мутахассисларнинг аниқлашича, инсон кўзи умуман олганда оқ рангдан қора рангача бўлган ораликда 100 хил рангни фарқ қила олар экан. Одатда иш жараёнида эса 15-20 хил рангни фарқлаш мумкин.

Космик суратларни ўқишда ундаги тасвирнинг катта кичиклигидан, шакли, ранги, структураси, хира ва тиниклигидан (контрастлигидан) ва объектларнинг соясидан ҳам фойдаланилади.

Дешифровка олдига қўйган мақсадга қараб ҳар хил бўлиши ҳам мумкин. Масалан, географик (ландшафтларни дешифровка қилиш), геологик, геоморфологик, топографик дешифровкалар, қишлоқ хўжалик дешифровкаси ва бошқалар. Географлар табиий муҳитнинг ҳар хил компонентларини ва уларнинг ўзаро боғлиқлигини ҳамда алоҳида объектлар, воқеа-ҳодисаларни ва жараёнларни ўрганишида ҳар хил дешифровка йўлларида фойдаланиши мумкин. Масалан, ландшафтли, гидрологик, гляциологик, геоботаник дешифровка ва ҳ.з. Космик суратларни дешифровка қилишда суратни қайси усул билан олинганлигига ҳам эътибор берилади. Масалан, оддий фотографик усул билан олинган суратни дешифровка қилиш, инфрақизил рангда ёки радиолокация йўли билан олинган суратларни дешифровка қилишдан фарқ қилади.

Космик суратларни дешифровка қилиш асосида ландшафтнинг асосий индикаторларини яъни ландшафт компонентларини динамик ўзгаришларини таҳлил қилиш келажакда ландшафтларни геэкологик ҳолатини мониторингини олиб боришда жуда аҳамияти катта.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Маълумки, географик тадқиқотлар Ердан туриб, ҳам космосдан туриб ҳам олиб борилади. Ер шари жуда катта бўлгани учун уни биратўла ўрганиш, унинг географик қонуниятларини глобал миқёсида аниқлаш, унинг регионал хусусиятларидан фойдаланиш ниҳоятда мураккаб муаммодир. Шунинг учун ҳам Ерни космосдан туриб ёки космик суратлар орқали тадқиқ қилиш имконияти каттадир.

Географик компонентлардан энг мураккаби рельеф бўлиб, унинг инсон ҳаётидаги роли катта. Космик суратларда йирик тоғ тизмалари, уларнинг йўналишлари, баландликлари, қиялиги, улар орасидаги чуқур водийлар, тоғолди текисликлари, уларнинг генезиси, морфологиясини етарли равишда ўрганиш мумкин.

Космик суратлар асосида собиқ Иттифокнинг 1:2 млн. Масштабли харитаси янгиланган. Сув ресурсларини ўрганишда ва улардан оқилон фойдаланишда, космосдан олинган суратларнинг хизмати катта. Республикамиз гидрологияси ва гидрогеологиясини ўрганиб ундан унумли фойдаланиш муҳим вазифа.

Дарёларнинг сув йиғилиш ҳавзасидаги коркопламини космик суратларни дешифровка қилиш йўли билан уларнинг сув миқдори олдиндан айтиб бериш мумкин. Масалан, 1986 йилда Ўрта Осиё дарёларининг сув ҳавзаларидаги коркопламини «Метеор» сунъий йўлдошидан олинган суратлар асосида, уша йили сувнинг кам бўлишини олдиндан айтиб берилган. Натижада суғориш билан боғлиқ бўлган чора-тадбирлар тизими ишлаб чиқилган.

Космик суратларда музликлар ва доимий қорлар қоплаган майдонлар ва уларда вужудга келаётган жараёнларни ҳамда уларнинг хусусиятларини ўрганиш имконияти катта. Шу жараёнларни назорат қилиб туришда космик суратларни дешифровка қилиш йўли билан тупроқ хилларини харитага туширишда ҳам фойдаланиш мумкин.

Космик суратлар ўсимликлар дунёсининг географик тарқалишини ўрганишда ва улардан фойдаланишда катта аҳамиятга эга. Арид ҳудудларда ўсимликларнинг тарқалишини, чўлраниш чегараларини шу йўл билан аниқлашда фойдаланилмоқда. Космик суратлар географик ландшафтни табиий ресурсларини экологик вазиятларни ўрганишда, атроф муҳитни муҳофаза қилишда ҳам фойдаланилмоқда.

Инсон табиий муҳитга бевосита ва билвосита таъсир этиб, маълум даражада ўзгартиради. Ҳозирги вақтда Ер юзасида инсон таъсир қилмаган табиий ландшафт қолмаган деса бўлади. Инсон таъсирида маълум даражада ўзгартирилган антропоген ландшафтлар пайдо бўлмоқда. Бундай ҳудудлар биз тадқиқ қилаётган Фарғона ботиғининг жануби-ғарбий қисмларида ҳам мавжуд.

Бундай ўзгаришларни космик суратларда жуда яхши

Адабиётлар

1. Боймирзаев К.М. Агроирригационные наносы оазисных ландшафтов Ферганской долины и их рациональное использование (на примере Сохского и Чартаксайского конуса выноса) // Автореф. канд. дис. геогр. наук. – Ташкент, 1995. – 21 с.
2. Васильковский Н.П. Тектонические развитие Ферганской депрессии в кайназой. Тр. института геологии АН УзССР. Вып. 1. – Ташкент, 1948. 72. Васильковский Н.П. Стратиграфия и вулканизм верхнего палеозоя юго-западных отрогов северного Тянь-Шаня. – Ташкент: Изд. АН УзССР, 1952. – 302 с.
3. Вахобов Х. Оценка и прогноз формирования горнопромышленных ландшафтов и физико-географические основы их рекультивации // Автореф. дис. док. геогр. наук. – Т., 2001. 50 с.
4. Зокиров Ш.С. Антропоген ва амалий ландшафтшунослик (ўқув қўлланма). – Т.: Университет, 1998. – 60 б.
5. Солиев Э., Камолов Б. Фарғонаводий сирдарёларисувбоқими климат ўзгариши шароитида баҳолаш (монография). – Ташкент, 2017. – 138 б.
6. Муродов Х. Дешифрирование почвенного покрова межгорных котловин Средней Азии по аэро и космическим снимкам (на примере Ферганской долины) // Автореферат дис. канд. геогр. наук. – М.: 1991. – 22 с.

РЕЗЮМЕ

Ҳозирги фан тахника асрида инсон фаолиятининг барча соҳаларида шу жумладан, қишлоқ хўжалик жабҳаларида ҳам замонавий технологиялардан фойдаланиш айниқса космик суратлардан фойдаланиш асосланган. Космик суратларни дешифровка қилиш асосида ландшафтларнинг асосий индикатори аниқланади ва динамик ўзгаришларини таҳлил ва келажакдаги геоэкологик ҳолатини мониторинг қилиш ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В нынешний век науки и техники использование современных технологий во всех сферах человеческой деятельности, в том числе и в сельском хозяйстве, особенно в области использования космических снимков. На основе расшифровки космических снимков определяется основной показатель ландшафтов и освещается анализ их динамических изменений и мониторинг будущей геоэкологической обстановки.

SUMMARY

In the current age of science and technology, the use of modern technologies in all spheres of human activity, including agriculture, especially in the use of satellite images. Based on the decoding of satellite images, the main indicator of landscapes is determined and the analysis of their dynamic changes and monitoring of the future geoecological situation is highlighted.

ўқиш мумкин. 1976 йили учирилган «Союз-22» космик кемасидан МКФ-6М қўп зонали фотоаппарати орқали Фарғона водийсининг сурати олинган эди (сурат олиш баландлиги 250 км, суратнинг дастлабки масштаби 1:2 млн катталиги 110 x 160 км, уни 4 марта катталаштириб масштаби 1:500 000 га келтирилган). Унда Чатқол ва Фарғона тизма тоғлари, улардан оқиб келадиган дарё ва каналлар жуда аниқ тасвирланган, шу ҳудудга хос бўлган адирлар ландшафти яққол кўзга ташланади. Суратда қишлоқ хўжалиги фойдаланилган ерлар, экин майдонлари, табиий ва антропоген ландшафтлар аниқ тасвирланган.

Табиий муҳитга инсоннинг таъсирида тупроқдаги шамол ва сув эрозияси, ерларнинг шўрланиши, тоғ-кон саноати чиқиндилари, сувнинг ифлосланиши ва йирик шаҳарлар атрофидаги чиқиндилар йиғилган жойлар суратларда яққол кўринади.

- Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).

Сўнгги йилларда космик тадқиқотларнинг асосий йўналишларидан бири табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш масаласидир. Шу муносабат билан махсус сунъий йўлдошлар учирлиб, табиий муҳитнинг ифлосланган ҳудудлар аниқлаб, уларнинг олдини олиш чоралари ўрганилмоқда. Космик суратларда ўрмонлардаги ёнғинларни, суратга олиш билан уларни жойлари аниқланиб чора-тадбирлар кўрилмоқда.

Космик суратларга қараб аҳоли яшайдиган жойларни ва уларни ўзаро боғлиқлигини, улар ташкил қилган системаларни, улар орасидаги ички алоқаларни, уларни боғлаб турган темир йўл ва автомобиль йўл шохобчаларини қай даражада ривожланганлигини билиш мумкин.

Шундай қилиб космик суратлар аҳоли яшайдиган жойларнинг системасини таҳлил қилиш, бу системаларнинг ҳосил бўлишини, ландшафтларни ўзгариш тенденцияларини ва ривожланишини ўрганишда ва нихоят уларни харитага туширишда зарурий манбалар бўлиб ҳисобланади.

ФАРҒОНА БОТИГИНИНГ ГЕОМОРФОЛОГИК ТУЗИЛИШНИНГ ЎРГАНИШИ

О.Қўзйбоева – география фанлари номзоди, доцент

Э.Расулов – талаба

Қўқон давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: геологик ва геоморфологик ва тектоник тузилиши, морфоструктура, ландшафтлар, конуссимон ёйилма.

Ключевые слова: геолого-геоморфологическое и тектоническое строение, морфоструктура, ландшафты, конусообразное распространение.

Key words: geological and geomorphological and tectonic structure, morphostructures, landscapes, conical spread.

Кириш. Фарғона ботиғи ландшафтларининг шаклланишига геологик, тектоник тузилиш ва рельефнинг таъсири. Плиталар тектоникаси назарияси тоғ ҳосил бўлиш жараёнини асосан плиталар тўқнашуви билан боғлайди. Ҳозирги даврда Ўрта Осиё, шу жумладан, Фарғона ботиғи ҳам Осиё ва Ҳиндистон плиталарининг тўқнашуви натижасида вужудга келган, шу билан бирга неотектоник ҳаракатлар давом этаётган худуд бўлиб турибди. Буни Фарғона ботиғини ўраб турган паст тоғлар ва адирлар, уларнинг дарёлар томонидан кесиб ўтилганлиги тўла тасдиқлайди.

Ади́рларнинг кўтарилиб бориши натижасида адирорти чўкмалари юзага келган ва у ерда адирорти ландшафтларининг пайдо бўлишига сабаб бўлган. Ушбу худуднинг геологик ва тектоник ривожланиш тарихини ўрганиш натижалари унинг геоморфологик хусусиятлари ҳамда рельефининг тараккиётини илмий англашда негиз вазифасини ўтайди.

-Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Фарғона ботиғининг геоморфологик тузилишини ўрганиш илк бор И.В.Мушкетов (1886), Д.И.Мушкетов (1912), Д.В.Наливкин (1926) томонидан амалга оширилган. Улар худуд орографияси, асосий геоморфологик элементларини геологик тараккиёти билан боғлиқлиги тўғрисида бирламчи илмий фикрларни асослашган. 1909 йилдан эътиборан Фарғона чўкмасининг геологик тузилишини барқарор равишда ўрганиш бошланганлиги туфайли худуднинг геоморфологияси бўйича ҳам биринчи илмий асосланган назарий қарашлар нашр этила бошланди.

В.Н.Вебер (1910, 1930) нинг адир рельефи ва ёйилма конусларининг генезиси бўйича илмий ғоялари ҳозирга қадар ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Унинг фикрича, шунингдек Н.П.Васильковскийнинг (1948) тасдиқлашича, Фарғонанинг тоғ этаклари ва адирлари бу қадимги сув оқимларининг субаэрал дельталаридир, улар юқори плиоцен ва қуйи плейстоценнинг тектоник ҳаракатлари натижасида эпейрогеник кўтарилган. Бу тўғрисида адирларнинг конгломерат, қумтош ҳамда дағал жинслардан ташкил топганлиги гувоҳлик беради. Ҳар бир кўтарилма дарёлар томонидан кесиб ўтилган ва емирилган дағал жинслар унинг этагида янги конус ёйилмаси сифатида ётқизилган. Жанубий Фарғонада адирларнинг 2-3 тизими кузатилади ва улар адирларро пастқамликлар билан ажратилад туради, улар ёйилма конусларидан иборат. Қуруқ дельталарнинг миграцияси тўғрисида А.Л.Рейнград (1934), К.В.Курдюков (1948) нинг ҳам тадқиқотлари мавжуд, улар ҳам шунга яқинроқ фикрни билдиришган.

-Тадқиқот методологияси (Research Methodology).

Фарғона ботиғининг геоморфологик тузилиши ва рельеф ҳосил қилувчи омилларини чуқур таҳлил қилган ҳолдаги натижаларнинг нашр этилиши ҳамда уларнинг маълум босқичларда такомиллашиб бориши ҳам ўз тарихига эга.

50-йилларда Ю.А.Скворцов, Н.П.Васильковский, Н.Л.Корженевский, К.В.Курдюков, О.Ю.Пославская ва бошқаларнинг мунтазам тадқиқотлари натижасида худуднинг рельеф тузилиши тўғрисида маълум маълумотлар йиғилди. Булар Ю.А.Скворцов ва О.Ю.Пославская томонидан атрофлича таҳлил

қилиниб, «Фарғона водийси» (1954) фундаментал асарда эълон қилинган.

Ўтган асрнинг 50-йиллари охири ва айниқса, 60-90-йилларда Фарғона водийси худуди геолог, географ ва тупроқшунослар томонидан ўрта ва йирик масштабларда мунтазам ўрганила бошланиши муносабати билан илмий натижаларни чоп этиш ҳажми ҳам ортиб борди. И.С.Шчукин (1947), М.А.Панков (1954), М.М.Маматқулов (1959, 1964, 1970), А.А.Юрьев (1958), Ю.Геллер (1958), Ю.Я.Кузнецов (1960), Ғ.О.Мавлонов (1960), Н.А.Кнесарин (1960), О.К.Чедия (1962, 1965), Н.Л.Корженевский (1963), Ю.Султонов (1965), А.А.Абдулқосимов (1964, 1983), Ғ.О.Мавлонов, А.Нурматов (1972), И.Абдуғаниев (1976), А.Мақсудов (1990), К.М.Боймирозев (1995) ва бошқаларнинг илмий ютуқлари натижасида Фарғона ботиғининг рельеф тузилиши, палеогеоморфологияси, геоморфологик харитасини тузиш, рельеф ҳосил қилувчи омилларни ўрганиш, геоморфологик районлаштириш ва бошқа соҳалар бўйича улкан ишлар амалга оширилди.

Тўртламчи даврнинг геологик тарихи Фарғона водийсида ўзига хос. Бу давр геологиясини ўрганиш натижалари Ғ.О.Мавлонов ва А.Н.Нурматов (1972) нинг монографиясида кенг миқёсда амалга оширилган. Ётқизикларнинг стратиграфияси, генетик типлари, литологияси бўйича тадқиқот натижалари ҳамда худуднинг геоморфологияси, неотектоникаси ва палеогеографияси таърифи кенг ўрин берилган.

О.К.Чедия (1965) Тяньшан морфоструктурасини тадқиқ қилиш жараёнида унинг худудида бир неча область ва зоналар ажратади. Шунда Жанубий Тяньшан областида Фарғона тоғ оралиғи чўкмаси зонасини ажратади, у Шимолий, Ўрта ва Жанубий кичик зоналарга бўлинган ҳолда маҳаллий тектоник структураларни тавсифлаган.

Фарғона водийсини геоморфологик тадқиқотларнинг ўзига хос полигони деб баҳолаша бўлади. 1935-1936 йилларда Н.П.Васильковский Сўх водийсида жуда ҳам кам бурмаланган конгломератлар қатламини тадқиқ қилиб, уни «сўх қатлами» деб атаган ва вужудга келиш вақтига кўра, у кейинчалик қуйи тўртламчи давр комплекси ёки свитасига мансуб, деб айтила бошланди. Аслида Сўх комплекси конгломератлари дарё қавзасининг рельефида маълум геоморфологик денудация юзасини тавсифлайди.

Н.П.Васильковский ғояси асосида Ю.А.Скворцов «сўх», «тошкент», «мирзачўл», «сирдарё» геоморфологик юзалар ёки комплексларини ажратган. Булар ҳозирда Ўрта Осиё худуди бўйича жойига қараб уларга стратиграфик жиҳатдан мос келадиган турли номлардаги комплекслар ажратилган ва геологик ҳамда геоморфологик хариталарга туширилган.

Фарғона водийсини геоморфологик жиҳатдан ўрганиш натижаларининг нашр этилиши муҳим илмий ва амалий аҳамият касб этади. Ҳозиргача чоп этилган ишлар орасида бизнингча, И.С.Шчукин (1947), М.М.Маматқулов (1959, 1964) ва Ғ.О.Мавлонов, А.Н.Нурматовнинг (1972), ишлари ҳамма жиҳатдан мантикий тўлиқ ва буткул илмийлиги билан фарқ қилади. Бу ишланмаларда водий табиатига атрофлича ва чуқур геоморфологик тафсилот берилган. Уларда XX аср давомида водий рельефини ўрганиш бўйича эришилган барча илмий ғоялар, тадқиқот ёндошувлари ва усуллари натижалари муҳассамлашган.

Паст тоғ ва адирларнинг дарёлар кесиб ўтган жойларида, мисол учун Подшоотасойнинг Заркент қишлоғи ёнидаги каби антицедент водийлар, Намангансойнинг Наманган адирларини кесиб ўтган қисмидаги антицедент даралар вужудга келган. Дарёларнинг оқими бўйлаб бир эмас, бир неча ёйилмалар ҳосил бўлган. Мисол учун, Пошоотасой (Намангансой) бўйлаб жойлашган Нанай, Заркент ва Наманган ёйилмалари шулар жумласидандир.

Фарғона ботиғи ўзининг жуда мураккаб геологик тузилиши, тектоникаси, рельефининг ўзига хослиги ва Тяньшан ҳамда Помир-Олой тоғ системаларининг оралиғида жойлашганлиги билан Ўрта Осиё тоғли ўлкасидаги бошқа ҳудудлардан ажралиб туради. Фарғона ботиғининг геологик тараққиёт тарихи жуда қадимги даврларга бориб тақалади. Шунинг учун ҳам водийнинг ривожланиш тарихини Ўрта Осиё ва Ўзбекистон геологиясини ўрганган олимлар иккита йирик босқичга бўлишади, булар: полеозой ва мезокайназой босқичлари. Ҳаттоки водийни ўраб турган тоғ тизмаларидан бири Чотқол тоғларидаги кембрийдан аввал ҳосил бўлган тоғ жинсларининг мавжудлиги Н.М.Синицин томонидан аниқланган. Фарғона ботиғи тектоник ботиқ сифатида полеозой эрасида вужудга келган. Полеозой ётқизиклари асосан водийни ўраб турган тоғ тизимларида учрайди. Палеозой ётқизиклари кумоқ жинслар, сланец, оҳактош, доломит ва конгломератлардан иборат. Лекин шу даврларда ҳам тектоник ҳаракатлар туфайли Фарғона ҳудудини қуруқликка айланади ва тоғ тизмалари билан бирга жуда катта майдонни эгаллаб ўтган тоғ оралиғи тектоник ботиғи ҳам шаклланган.

Мезозойда ботиқ ҳудудлари тинчрок режим ҳолатида бўлади. Қуйи бўр даврининг охирига қадар ботиқ континентал шароитда бўлади. Шу билан бирга бўр даврида ботиқ юзаси аста-секин пасая боради ва континентал режим аквал режим билан алмашиб, ботикни сув ҳавзаси эгаллайди. Н.В.Васильковскийнинг фикрига кўра ботикнинг шимолий қисмининг айрим участкаларигина ўша даврда континенталлик ҳолати сақлаб қолган.

Л.Б.Рухин ва Е.В.Рухиналарнинг исботлашича бўр даврида Фарғона ботиғи ҳудудида кўл аллювиал текислик, чучук ва шўртоб сувли ҳавзалар, саёз денгиз ҳукмронлик қилган. Бу муаллифлар шимоли-шарқий адирлар минтақасидаги бўр ётқизикларида нефть қазилма бойликлари ҳосил бўлиш имкониятларини асослаб беришди.

Кайназой эрасининг чўкинди жинслари Фарғона ботиғида кенг тарқалган. Бу жинслар асосан денгиз ва континентал шароитларда ҳосил бўлган. Фақатгина энг чекка ғарбий қисмида континентал режим сақланиб қолган. Палеоген ётқизиклари асосан гил, мергел, доломит, оҳактош, гипс ва кумоқ жинслардан ташкил топган. Уларнинг энг қалин жойи 400 м га етади.

Палеоген даврида Фарғона ботиғи кучли тектоник ҳаракатларни бошдан кечиради. Дастлабки тектоник кўтарилишлар олигоценнинг охирида бошланади. Ана шу вақтдан бошлаб Фарғона ботиғининг ҳозирги қиёфаси шакллана бошлайди ва денгиз ётқизиклари континентал ётқизиклар билан алмашинади. Денгиз ётқизикларини континентал ётқизиклар билан алмашинишига асосий сабаб, палеоген даврининг охирида рўй берган кучли тектоник ҳаракатлардир. Бу тектоник ҳаракатлар натижасида Фарғона ботиғининг ўраб турган тоғ тизмалари вужудга келади. Палеогеннинг охирида содир бўлган тектоник ҳаракатлар неогенда ва тўртламчи (антропоген) даврда давом этиб, неотектоник ҳаракатлар ҳозир ҳам ўз фаолиятини тугатган эмас.

Н.П.Васильковскийнинг таъкидлашича Фарғона ботиғида ва унинг атрофида рўй берган кучли тектоник жараён ўзининг макон ва замондаги содир бўлиш вақти билан Альп тоғ бурмаланиш даврига тўғри келади. Неоген даврида Фарғона ботиғида фақатгина континентал ётқизиклар шаклланади. Неоген даврида Марказий Фарғона текисликлари ва адирлар зонаси емирилган жинслар тўпланадиган ҳудуд бўлиб қолади. Бу даврда Марказий Фарғонада емирилган жинсларнинг қалинлиги 3000 м дан 4000 м гача боради. Неогенда давом этган тектоник ҳаракатлар натижасида содир бўлган тоғ бурмаланишлари аста-секин ботикнинг баланд тоғ ва тоғолди зоналарини ҳам қамраб олади. Натижада, адирлар, адирлар оралиғи ва адирорти синклинал зоналар шаклланади.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results)

Фарғона ботиғи рельефининг ва ҳозирги ландшафт комплексларининг шаклланишида тўртламчи давр ётқизиклари муҳим аҳамият касб этган.

Н.П.Васильковский, Н.А.Когай ва бошқалар республикаимиз, жумладан Фарғона ботиғи ҳудудларидаги тўртламчи давр ётқизикларини ҳосил бўлиш шароити, вақти ва ёшига қараб тўртта циклга: Сўх, Тошкент, Мирзачўл, Сирдарё циклларига ажратишади.

Жадвал

Фарғона водийсида олиб борилган

геологик-геоморфологик тадқиқотларнинг натижалари.(А.А.Ҳамидов бўйича)

№	Тадқиқотчилар	Йиллар	Тадқиқот йўналишлари	Тадқиқот натижалари.
1	Н.П.Васильковский В.Н.Вебер Б.В.Яскович О.С.Вялов Н.М.Синицин Д.В.Наливкин ва бошқ.	1878-1971 йй	Стратиграфия	Фарғона водийси ва уни ўраб турган тоғлар билан биргаликда токембрийдан тўртламчи давргача тўлиқ тадқиқ қилинди.
2	О.А.Рижков Д.А.Казимиров М.Ҳожибеков Ш.Д.Давлатов О.М.Акрамхўжаев	1938-1982 йй	Тектоника	Фарғона ботиғининг тектоник тузилишига тўлиқ тавсиф берилди.
3	Н.М.Синицин Д.П.Резвой Б.В.Яскович О.И.Сергунькова Н.Е. Минакова М.Ҳожибеков ва бошқ.	1926-1971 йй	Палеогеография, палеогеоморфология	Ҳудуднинг палеогеоморфологик, палеогеографик, тарихи динамикаси тўлиқ ўрганиб чиқилди.

4	Д.И.Наливкин Н.П.Васильковский В.Н.Вебер И.В.Мушкетов Д.И.Мушкетов А.А.Юрьев Г.О.Мавлонов М.М.Маматкулов Ю.А.Скворцов О.Ю.Пославская ва бошқ.	1886-1995 йй	Геоморфология	Фарғона ботиғининг геоморфологик тузилишига геологик ва тектоник ривожланиш тарихини ўрганиш натижалари асосида тўлиқ тавсиф берилди.
---	---	-----------------	---------------	---

-Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations) Хулоса ўрнида таъкидлаб ўтиш жоизки, инсон хўжалик фаолияти туфайли генетик рельеф типларининг фақатгина ташқи киёфасига ўзгариб қолмасдан, уларнинг юзасининг тузилиши, техноген микрорельеф шакллари билан янада мураккаблаштирилди. Экин майдонларини суғориш мақсадида ариқлар қазилди, дамбалар қурилди, жўялар тортиш, сунъий террасалар барпо этиш кабилар техноген рельеф шакллари мисол бўла олади. Бундан ташқари суғориладиган майдонларда ирригацион эрозия жараёни жарликларни ёки

антропоген жарлар ва жарликларни вужудга келтирди. Фарғона ботиғининг ҳозирги мавжуд бўлган рельеф шакллари катта қисмини антропоген рельеф шакллари деб аташ мақсадга мувофиқдир. Фарғона ботиғида дарё қайирлари ва террасалари, адиролди, адир орти ва адир оралиғи ботиклари ва қия текисликлари ҳамда адирлар минтақаси катта майдонни эгаллаган. Қуйида ана шу рельеф шакллари ҳар бирига батафсилроқ тўхталиб ўтамиз. Чунки ботикнинг асосий воҳа ландшафтлари ҳам ана шу рельеф шакллари устида инсон хўжалик фаолияти таъсирида вужудга келган.

Адабиётлар

1. Аболин Р.И. Основы естественно-исторического районирования советской Средней Азии. –Труды САГУ, серия 12а, География, вып. 2. -Т; 1929. –С.75.
2. Берг Л.С. Опыт разделения Сибири и Туркестана на ландшафтные и морфологические области // Сборник в честь 70-летию Д.Н.Анучина. -М.: 1913.
3. Васильковский Н.П. К схеме возрастного расчленения верхнепалеозойских вулканогенных и интрузивных образований юго-западных отрогов Тянь-Шаня // Зап. Узб. отд. ВМО. Вып. 10. –Ташкент: 1956. -С.159-168.
4. Ишанкулов М.Ш. Ландшафты конусов выноса и формирование их морфологической структуры // Вопросы географии, № 121. –М.: «Мысль», 1982. –С. 63-79.
5. Когай Н.А. К проблеме физико-географического районирования Узбекистана. Научные записки ТИНХ, вып. 20. – Т.: 1963. –С. 45-52.
6. Курдюков К.В. К изучению континентальных дельт Ферганы в связи с тектоническим развитием этого района. // Бюллетень МОИП, новая серия, т.59. Отд.геолог., вып.5, 1948.
7. Скворцов Ю.А. Молодые тектонические движения Западного Тянь-Шаня и связанные с ними оледенения // Ученые записки САИГИМС. –Ташкент: 1960.

РЕЗЮМЕ

Фарғона ботиғининг ландшафтларининг турли даврларда геоморфологик,геологик ва тектоник тузилиши ёритилган. Фарғона ботиғининг геоморфологик тузилиши ва рельеф ҳосил қилувчи омилларини чуқур таҳлил қилган ҳолдаги натижаларнинг нашр этилиши ҳамда уларнинг маълум босқичларда такомиллашиб бориши ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

Освещена геоморфологическая,геогеогенная и тектоническая структура ландшафтов Ферганского болота в разные периоды. При глубоком анализе геоморфологической структуры и рельефообразующих факторов Ферганского болота изучена публикация результатов и их совершенствование на определенных этапах.

SUMMARY

The geomorphological,geologic and tectonic structure of the landscapes of the Fergana wreck at different periods is illuminated. In-depth analysis of the geomorphological structure and relief-forming factors of the Fergana wreck, the publication of the results and their improvement in certain stages has been studied.

ОРОЛБЎЙИ ЛАНДШАФТЛАРИДА ЭКОЛОГИК БАРҚАРОРЛИКНИ ТАЪМИНЛАШ МАСАЛАЛАРИ

Х.Т.Назаров – география фанлари номзоди, доцент

Л.З.Ибрагимов – география фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент

Ф.Қушкова – талаба

С.Бобоев – талаба

Самарқанд давлат университети

Таянч сўзлар: деградация, континентал иқлим, тузли аэрозол, дельта экосистемаси, қирғоқ дамбаси, тўқай ландшафти, ихота дарактзорлар.

Ключевые слова: деградация, континентальные климат, соляные аэрозоли, дельта, экосистема, побережная дамба, микроклимат, тугайный ландшафт, защитные лесонасаждения.

Key words: degradation, continental climate, saline aerosol, ecosystem in delta, coastal ditches, microclimates, forest landscapes.

Кириш. Орол ва оролбўйи экологик муаммоси нафақат Ўрта Осиё, балки жаҳон ҳамжамиятини хавотирга қуйган масалалардан бири бўлиб, уни илмий таҳлил қилиш орқали регионда экологик вазиятни барқарорлаштиришни таъминлаш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан биридир. Республикамиз ва хорижий давлатларнинг қатор нуфузли ташкилотлари ҳамда давлатлар раҳбарлари ушбу масалани ечишга алоҳида эътибор қаратиб келмоқда. Жумладан, БМТ бош қотибининг 2010 йилнинг 5 апрелида ҳамда 2017 йил 10 июнь кунларида Ўзбекистонга ташрифи чоғида

мазкур муаммони ҳал қилиш юзасидан билдирган фикрлари мавзунинг нақадар долзарб эканлигини билдиради.

Кейинги йилларда инсониятнинг табиатга бўлган муносабатининг ўзгариши, экологик вазиятнинг кескинлашиши, экологик муаммоларнинг юзага келишига олиб келди, бу ўз навбатида ҳудудда яшайдиган 5 миллиондан зиёд аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий аҳволининг ёмонлашишига, янги ижтимоий-иқтисодий муаммоларнинг вужудга келишига сабаб бўлмоқда. 1960 йиллардан бошлаб,

Ўрта Осиё республикаларида қишлоқ хўжалиги ривожланишининг, янги ерларни ўзлаштириш ҳамда пахта етиштиришнинг ошиб бориши, Амударё ва Сирдарё сувларининг асосан суғоришга сарфланиши, Орол денгизига қуйиладиган сувнинг миқдорининг кескин камайишига олиб келди, бу эса Орол денгизи сув балансининг бузилишига сабабчи бўлди [1].

Асосий қисм. Сўнгги 70 йил мобайнида Орол денгизи сатҳи 14 метр пасайди, сувнинг умумий ҳажми 65% га камайди, сув менераллашуви икки ярим баробарга ошди [2]. Орол денгизи қуриган тубидан гектарига 70 тонна туз кўтарилиб, тарқалиши 500 км га, айрим йилларда 1000 км гача етгани аниқланди. Орол денгизи сув сатҳи пасайиши оқибатида регионда антропоген иқлим ўзгариши юзага келиб, мавжуд ландшафтларнинг сифат жиҳатдан ўзгаришига ҳамда мутлақо янги экосистемалар шаклланишига сабаб бўлмоқда. Орол денгизи майдони қисқариши оқибатида юзага келаётган антропоген иқлим ўзгариши, узоқ йиллик кузатишлар асосида гидрометеорологик станциялар маълумотларидан фойдаланилган қиёсий таҳлиллар асосида экологик вазиятни юмшатишга қаратилган чора-тадбирлар, таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган бўлиб, экологик вазиятни барқарорлаштиришга қаратилган комплекс фитомелиоратив тадбирларни қўллаш кўрсатиб ўтилган бўлиб, у 2017-2021 йилларга мўлжалланган “Ҳаракатлар стратегияси” да алоҳида белгиланган ва уларни амалга ошириш юзасидан йўл ҳаракатлари тузилган бўлиб, йилига 500-800 минг гектар ерга саксовул ва бошқа бўта ва ярим бўта ўсимликлар экиб кўпайтирилмоқда бу ўз навбатида экологик ҳолатни барқарорлаштирмоқда [3].

Денгиз қуриши натижасида экосистемада қатор экологик ва ижтимоий-иқтисодий муаммолар вужудга келди. Қуйида экологик вазиятни кескинлаштиришга сабаб бўлган энг асосий ўзгаришларни кўрсатиб ўтаемиз:

Орол денгизининг қуриши мезо ва микро иқлимга ўз таъсирини ўтказди. Аввалги қирғоқ чизигидан 800-900 км гача бўлган ҳудудда иқлим янада континентал тус олмақда, яъни ёз янада қуруқ ва иссиқроқ, киш эса янада совуқ ва давомий хусусият касб этиб, ўсимликларнинг вегетация даври йилига ўртача атиги 170 кунни ташкил этмоқда [4]. Атмосфера ҳавоси таркибида туз миқдорининг йилдан йилга ошиб бориши Орол денгизининг очилиб қолган тубидан кўтарилган тузларнинг ҳавога кўтарилишига сабаб бўлиб, бу миқдор ҳар гектаридан 70-100 тоннани ташкил қилмоқда. Натижада кимёвий тузлар атмосфера ёғинларининг кимёвий таркибининг бузилишига олиб келмоқда.

Қуриб қолган денгиз тубида яқин атрофдаги ҳудудларга таркибида туз ва турли кимёвий моддалар аралаш бўлган чанг тарқалмоқда. Шамол, айниқса, сульфат тузларини тўзатиши натижасида Оролбўйига туз аэрозоллари ёғини ёғмоқда. Оролбўйига ёғилаётган чанг-туз заррачаларининг умумий миқдори ўртача гектарига 520 кг ни ташкил этиб, тупроқ ҳолати ёмонлашувининг асосий сабабчиларидан бири бўлиб қолди [4]. Ҳисоб-китобларга кўра йилига Мўйноқ кенглигида ҳар гектар майдонга 1000 кг, Нукус кенглигида эса 150 кг гача тузли чанг тушади. Тузларнинг ер юзасига ёғилиши натижасида пахтанинг ҳосилдорлиги 5-15% га, шоленики эса 3-6% ва бошқа қишлоқ хўжалиги экинларининг ҳосилдорлиги 10-12% пасайишига олиб келди.

Оролбўйида табиий географик мувозанатнинг бузилиши Оролнинг атроф-муҳитининг қишда илишига ва ёзда намликнинг мувозанатда туриш хусусиятининг йилдан-йилга ўзгариб бориши билан ҳам боғлиқ. Чунки 60-йиллардан бошлаб, бу вазиятнинг издан чиқиши

Оролбўйида табиий мувозанатнинг бузилишини тезлаштиришга олиб келди. Орол денгизидagi буғланиш ҳисобига атрофдаги катта майдонларда мавжуд бўлган ўсимлик ва яйловлар намлик билан таъминланар эди. Оролбўйида қора ва оқ саксовулзорлар ҳамда бошқа йирик буталар саҳроларнинг бошқа жойларидагига қараганда зичроқ эди. Чунки табиатнинг бу кўриниши Орол сатҳидан кўтарилаётган намликнинг бир қисмини ушбу ўсимликлар ва яйловлар томонидан ўзлаштирилиши натижасидир. Эндиликда, Оролдан келаётган намлик миқдори кескин даражада қисқариши натижасида, Оролбўйида ўсимликларнинг меъёрий ривожланишига борган сари салбий таъсир этмоқда. Бу ҳодиса ҳам ўз навбатида табиий экосистемалардаги боғлиқликнинг бузилиш сабабларидан биридир.

Сўнгги йилларда Оролбўйида экологик ҳолатни оптималлаштириш бўйича республика ва халқаро миқёсда қатор ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, Президентимиз Шавкат Миромонович Мирзиёев 2017 йил БМТнинг 72-сессиясида Орол фожиасининг жуда кескинлашганлигини ва глобал даражадаги аҳамиятини ёритиши, Юртбошимиз томонидан “Оролбўйини экологик инновация ва технологиялар зонаси” деб эълон қилиниши, Оролбўйи минтақаси учун инсон ҳафсизлиги бўйича кўптомонлама шериклик асосида Трасс фондининг ташкил этилиши ва бошқалар шулар жумласидандир.

Сув ресурслари тақчиллиги ва чўлланиш муаммоларини ҳал этиш, сувдан тежамкорлик билан фойдаланиш, ерларнинг шўрланишига ва деградациясига қарши курашиш, аҳолининг ичимлик сувидан фойдаланишини яхшилаш, минтақада тобора кучайиб бораётган экологик ва иқлим ўзгаришининг салбий таъсири билан боғлиқ касалликларни даволаш учун зарур инфратузилмани шакллантиришга йўналтирилган кенг қўламли лойиҳаларни ҳаётга тадбиқ этиш бугунги куннинг долзарб масалаларидир. Жумладан, “Амударё дельтасида кичик қўллар барпо этиш” лойиҳаси дастлабки босқичининг амалга оширилиши ҳудудда бешта сув чиқариш иншоати, қирғокни ҳимоя қиладиган 45 километрлик дамбалар қуриш, умумий майдони 70 минг гектар ва 810 миллион метр. куб сув сифимига эга бўлган муҳандислик сув ҳавзалари бунёд этиш имконини берди [6].

Сўнгги 15 йил давомида Амударё дельтасида 180 минг гектар майдонга сув чиқарилди ва кичик қўллар барпо этилди. Бу тадбир ёз даврида сув ҳавзалари, аввало балиқчиликни ривожлантиришга, шунингдек, яйлов ва пичанзорларга сув юборишга, шу билан бирга чорвачилик учун ем-ҳашак базасини яратишга имкон бермоқда. Ушбу саъй-ҳаракатлар натижасида Амударё дельталари этакларида дарё ўзанларининг икки чеккасидаги тўқайларни маълум жойларда саклаб қолишга имконият яратмоқда. Ушбу дарахтлар учиб келаётган чангли туз аэрозоллари учун ихота вазифасини ўтайди. Жилтирбос, Балиқчи ва Мўйноқ ҳудудларида ташкил қилинган сув ҳавзаларининг ҳар йили сув билан таъминланаётганлиги ушбу ҳудудлар ва уларнинг атрофларида экологик вазиятнинг бир мунча яхшиланишига ижобий таъсир кўрсатмоқда. Ушбу кичик ҳавзалар балиқчиликни ривожлантиришга хизмат қилиш билан бирга сувда сузувчи қушларнинг доимий ҳаёт маконига айланган. Нисбий намликнинг биров бўлсада ошганлиги дарахт-буталар ва ўт-ўсимликларнинг умумий сув юзаси майдонини 230 минг гектаргача кенгайтиришга мўлжалланган.

Орол инқироzi таъсир кўрсатган ҳудудларда 740 минг гектар, шу жумладан, денгизнинг қуриган қисмида қум, шўр-қумоқ ва қумлоқ тупроқларда 310 минг гектар майдонда қорасаксовулзорлар (жойларда оқ саксовул, черкез, қандим), қолдиқ шўрхоқларда

юлгун, қорабарак ва қора саксовулдан иборат ихотазорлар вужудга келтирилди [8]. Бу жараёнга давомли равишда ҳар йили камида 25 минг гектар майдонга қорасаксовул, қандим, юлгун ва бошқа бута кўчатлари экилмоқда. Саксовулзорлар барпо этиш орқали тупроқ эрозиясининг олди олиниб, чанг-туз зарраларининг ҳавога кўтарилиш жараёни олдингисига қараганда анча камайди. Шунингдек, маҳсулдор табиий яйлов экосистемаси вужудга келади.

Натижалар. Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятидаги барча аҳоли пунктларини тоза ичимлик суви билан таъминлаш ишлари амалга оширилмоқда. Туямўйин сув омбори мажмуасига қирувчи Қапарас сув иншоатидан бошланадиган сув қувири кучли насослар ёрдамида аҳолини сув билан таъминлашга хизмат қилмоқда. Шунингдек, кўпгина қишлоқ ва туман марказлари чет давлатлардан келтирилган шўр сувни қучитувчи мосламалар билан таъминланган. Тахтақўпирда сувни тозаловчи йирик қурилма ишга туширилган. Қўрилган чора-тадбирлар натижасида аҳоли ўртасида ошқозон-ичак, нафас олиш ва айириш системаси касалликлари билан оғриган беморлар сони анча камайиб ижтимоий аҳвол бирмунча юмшади. 2018 йил Республикамиз Президенти Шавкат Мирзиёевнинг саръ-ҳаракати туфайли 500 минг гектар ерга саксовул уруғлари экилди ва юздан зиёд артезиан қудуқлар қазилди. Иқлимнинг қулай келиши натижасида экилган саксовул уруғларининг 80 фоизи ўсиб ривожланмоқда, бу келгуси йилларда ўз самарасини бериб Оролни қуриган тубидан туз чанг кўчишининг олдини олмоқда ва бу ҳудудда биологик

хилма хилликни таъминлашда муҳим аҳамиятга эгадир [10].

Юқорида номлари келтирилган экологик ва ижтимоий-иқтисодий муаммоларни оптималлаштиришда қуйидаги чора –тадбирларни амалга ошириш лозим деб ҳисоблаймиз:

Орол бўйи ҳудудида катта ва кичик сунъий қўллар барпо қилиш, денгизнинг қуриган жанубий қирғоқларида сунъий дамба қуриб, дельта экосистемасини доимий сув билан таъминлаш йўли билан “яшил камар” ҳосил қилиш, умуман олганда гидротехник тадбирларни амалга ошириш;

Орол денгизининг қуриган қисмида фитомелиоратив тадбирлар, яъни псаммофитлар (қора саксовул, қандим, черкез, қорабарак, қуёнсуяк, жузгун, шўра, шувок ва б.) дан иборат ихотазорлар барпо этиш натижасида қум кўчиши, чанг ва туз кўтарилиши, тупроқ эрозиясининг олдини олиш;

Ичимлик сувини қувурлар орқали аҳолига етказиб бериш билан ҳудуднинг санитария-эпидемиологик аҳволини яхшилаш, шунингдек, ер ости қучуқ сувидан фойдаланишга ҳам эътибор қаратилиши, соғлиқни сақлаш ва санитария хизмати даражасини кескин юқорида кўтариш ва бошқалар.

Хулоса. Хулоса ўрнида шунини таъкидлаш лозимки, кўриб чиқилган чора-тадбирларни изчил давом эттириш, уларнинг қўламини ошириш бугунги кунда кечиктириб бўлмайдиган долзарб вазифалардан бири бўлиб, ҳудудда экологик мувозанатга эришиш ва табиатни муҳофаза қилиш масаласига жиддий эътибор қаратиш орқали Оролбўйи ҳудудида экологик ва ижтимоий барқарорликни таъминлаш мумкин.

Адабиётлар

1. Алибеков Л.А. Орол денгизи: кеча, бугун, эртага. //Халқаро конференция материаллари. –Тошкент: 2019.
2. Ibragimov L. (2016). Importance of studying natural and geographical potential of regions in economic-geographical research (A case study of Samarkand region). Science and World. International scientific journal. Russia [online] № 7 (35) Vol. II. pp.111-114 Available at: <http://scienceph.ru/>.
3. Nazarov Kh. T., Ibragimov L.Z., Jumayeva S. O., Vakhobova N.S. (2019). Economic social and ecological significance of use alternative energy (A case study of Mirzachul valley). Евразийский Союз Ученых (ЕСУ). №1. (58). <https://euroasia-science.ru>.
4. Nazarov Kh.T and others. (2016). The issues production of electron energy from wind resources Uzbekistan.
5. Nazarov Kh.T., Ganiyev Z. A., Ibragimov L. Z. (2018). Natural Resources in Unconventional Energy Production Capacity on the Basis of the Study: A Case Study of Mirzachul Region. International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD). www.ijtsrd.com. Volume – 2 | Issue – 6. - P. 1162-1165.
6. Nazarov Kh.T., Ibragimov L., Ganiyev Z.A. (2019). The feature of vertical and spatial development of exogenous morphogenesis processes of Zarafshan valley. Science and world. № 1 (65). Vol. II. -P. 60-63.
7. Nazarov Kh.T., Ibragimov L.Z., Ganiyev Z.A., Tirkashev S.Kh. (2018). Using alternative energy is the guarantee of ecological steadiness. Science and world. № 2 (54). Vol. II. -P.80-84.
8. Назаров Х. Т., Ибрагимов Л.З. (2019). Geographical properties of tourism development in Zarafshan Valley. «Евразийский Научный Журнал. №1. Pp. <http://journalpro.ru>.
9. Назаров Х.Т. ва бошқа. Орол денгизи қуриши натижасида юзага келган экологик вазият ва уни оптималлаштириш омиллари. //География ва глобализация: назария ва амалиёт халқаро илмий-амалий конференцияси материаллари. –Андижон, 2018.
10. Назаров Х.Т., Хайитбаев А.И., Каримов Ў.Т., Бозорова Д.Н. Оролбўйи экологик ҳолатини барқарорлаштиришда фитомелиоратив тадбирларнинг аҳамияти. //Жанубий Оролбўйи табиий ресурсларидан оқилона фойдаланиш. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. –Нукус: 2017, 115-6.
11. Рафиқов А.А. Геоэкологик муаммолар. - Тошкент: “Ўқитувчи”, 1997. 37-43-б.
12. Хўжахонов А. Атроф муҳитни муҳофаза қилиш. - Тошкент: «Ибн Сино».1985, 118-6.

РЕЗЮМЕ

Мақолада 60 йиллардан кейин Орол денгизи ҳавзасида юзага келган экологик муаммоларнинг кескинлашиб бориши натижасида экологик ижтимоий муаммоларнинг ҳосил бўлганлиги батафсил ёритиб берилган бўлиб, уларни бартараф этиш борасида чора тадбирлар кўрсатилган. Мақолада орол бўйи ҳавзасида экологик барқарорликни таъминлаш бўйича таклиф, тавсия ва методик кўрсатмалар берилган бўлиб, уни ҳудуд экологик ҳолатини оптималлаштириш орқали амалга ошириш йўллари кўрсатиб ўтилган.

РЕЗЮМЕ

В статье детально описываются развитие социальных проблем возникших из-за роста экологических проблем высыхания Арала в конце 60х годов, а также приводятся некоторые решения для предотвращения данных проблем. В статье предлагаются предложения, рекомендации и методические рекомендации для стабилизации экологического состояния Аральского бассейна, данные предложения можно осуществить в случае оптимизаций экологического состояния территорий.

SUMMARY

The article deals with social problems which caused the to ecological problems because of drying up Aral Sea at the end 60s, al though some solections are presented here. There are given suggestions, recommendations and methodological recommendations on stabilizing ecological conditions of Aral basin, these mentioned suggestious night be accomplished in the oplimized conditions of the ecological essense of territory.

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ШИМОЛИ - ҒАРБИЙ ХУДУДЛАРИДА ТАРҚАЛГАН ВИЗИЛДОҚ КЎНҒИЗЛАРИГА (COLOEPITERA: CARABIDAE) АНТРОПОГЕН ОМИЛЛАР ТАЪСИРИНИ ЭКОЛОГИК БАҲОЛАШ

Қ.Д.Реймов – техника фанлари бўйича фалсафа доктори

А.Я.Ешмуратов – ассистент ўқитувчи

Б.Д.Гулимбетов – таянч докторант

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

А.Қ.Сейтмуратов – ўқитувчи

Нукус олимпия резервлари колледжи

Таянч сўзлар: Шимоли-ғарб, ҳашарот, фауна, оила, кенжа оила, авлод, кўнғиз, экология, глобал таъсир, жанубий Оролқум.

Ключевые слова: Северо-Запад, насекомые, фауна, семья, младшая семья, поколение, жук, экология, глобальное воздействие, Южное Аральское море.

Key words: Nourthern west, insect, fauna, family, Subfamily, genus, beetle, ecology, global impact, South Aralkum.

Кириш. Инсоният жамиятдаги ўзининг фаолияти билан табиий комплексларда чуқур ўзгаришларни келтириб чиқармоқда. Табиий экотизимларни ўзгартириш, агроикдисиодиёт, шаҳарсозлик, техник системаларни яратиш, ўсимликларнинг янги турларини жорий этиш, ерларнинг мелiorатив ҳолатига, табиий ўрмон экотизимларига таъсир кўрсатиш, турли хил бута ва дарахларни кесиш, хўжалик чиқиндилари билан ифлосланиш, рекреация жараёнилари биосферага глобал таъсир кўрсатади. Табиатнинг инсон таъсирида ўзгариши ҳар қандай биоценотик комплексда айрим турларнинг кўпайиши ва бошқаларининг гуллаб-яшнаши учун ноқулай шароитлар туғдиради. Турлараро янги сон нисбати яратилади, озиқа занжирлари қайта ўзгаради, организмлар ўзгарган муҳитда яшаш учун мослашади ёки аксинча.

Транспорт воситалари, инсонларнинг кўчиши, улар орасидаги савдо алоқалари ҳашаротларни турли жойларга тарқалишига сабаб бўлади. Ҳашаротларнинг янги ҳудудларга иқлимлаша оладиган турлари биоценозларни ўзгартириб юборади. Айниқса ҳашаротлар самолётлар орқали тез ва узоқ масофаларга ташилади [1,3,4,6].

Қишлоқ хўжалиги учун ишлаб чиқилган ерларда ҳосил бўлган янги биоценозлар, ҳар доим бирламчи биотопларнинг биоценозларидан сезиларли даражада фарқ қиладиган ҳудудларни агробиоценозлар деб аташни таклиф қилган, Г. Я.Бей-Бийенко (1957). Муаллифнинг маълумотларига кўра, Оренбург вилоятида чалов босган чўллар ўзлаштирилиб, бошоқли экинлар майдонларига айлантирилганида иккиламчи биотопларда илгари доминантлик қилган ҳашаротларнинг турлари – *Sminthurus viridis* L., *Entomobrya quinquelineata* C. B., *Euchorthippus pulvinatus* F. W., *Lasiacantha capucina* Germ., *Formicidae* айрим турлари ва б.қ. йўқолиб кетган [1,3,4,5,6,7,8].

Тадқиқотлар 2018-2021 йиллар давомида Шимоли-ғарбий Ўзбекистоннинг антропоген ҳудудлари сифатида: турли агроценозларида, табиий ҳудудлари сифатида эса: чўл ҳудудлари (Қизилқум ва Оролқум), тўқай (Қўйи Амударё биосфера резервати), дарё бўйлари (Қўйи Амударё дельтаси ҳар хил биоценозлари) да олиб борилди. Тадқиқотларда Бей-Бийенко (1957), С.И.Медведев (1959), Правдин (1986) ҳамда Голуб (2012) ларнинг усуллари асосида олиб борилди [3, 4,6].

Олиб борилган тадқиқотлар натижасида Ўзбекистоннинг шимоли-ғарбий ҳудудларида визилдоқ кўнғизлар (Carabidae) оиласининг 7 та кенжа оила 39 авлодига тегишли 104 тур ва кенжа турлари аниқланди (1-жадвал).

1-Жадвал. Ўзбекистоннинг шимоли-ғарбий ҳудудлари визилдоқ кўнғизларининг таксономик структураси

Оила	Кенжа оила	Авлод сони	%	Тур сони	%
Carabidae	Omophroninae	1	2.56	1	0.96
	Cicindelinae	2	5.13	12	11.54
	Carabinae	5	12.82	9	8.65
	Scaritinae	3	7.69	20	19.23
	Broscinae	2	5.13	5	4.81
	Harpalinae	19	48.72	32	30.77
	Pterostichinae	1	2.56	8	7.69
	-	6	15.38	17	16.35
Жами	7	39	100	104	100

Аниқланган визилдоқ кўнғизларнинг биотопик тарқалишига кўра антропоген омиллари билан бир қаторда, муҳитнинг абиотик, гидро-эдафик ва биотик омилларида боғлиқ ҳолда, ландшафтлардаги ўзгаришларга анча сезгир бўлиб, ушбу шароитларда мисли индикатор сифатида бўлиши исботланди. Биргина кичик оролга борувчи Қўнғирот орол ва Мўйноқ орол йўналишидаги йўллар бўйидаги туристлар томонидан истемол қилинган сувдан қолган идишларга тупланиб, қайтиб чиқолмасдан нобуд бўлган кўнғизлар сони идишлар қўламига қараб 75 донадан, 500 данагача бўлиши тадқиқотлар давомида исботланди (1 расм).

1-расм: Маиший чиқинди сифатида ташланган баклашкалар ва унда нобуд бўлган кўнғизлар

Агар инсонлар томонидан истеъмол қилинган сувдан қолган идишлар йўл четида ўртача 100 метр жойда 30 та идишча бор бўлса, бу дегани шу атрофдаги вояга етган барча визилдоқ қўнғизлар аттрактант модда ёки озикланиш инстинкти орқали идишчага кириб қайта чиқолмайдилар. Мониторинг натижаларига кўра Устюртнинг жанубий чинк қисми ҳудудда 40 см гача бўлган тупроқ ости ёки юза қисмида m^2 жойда ўртача 2.1 дона, 100 m^2 жойда эса 21 дона бўлиши мумкин.

Қўнғиз ва уларнинг личинкалари тупроқда яшовчи умирткасизлар ичида биогеоценоздаги аҳамияти, сони

ва тури жихатдан биринчи ўринда туради. Визилдоқ қўнғизлар барча ландшафт минтақаларида, жумладан чўл ёки тропик минтақалардан тортиб то артикагача тарқалган. Қўнғизлик визилдоқ қўнғизлар йирткич бўлиб ҳар хил тупроқларнинг юқорги қатламларида ҳаёт кечирадилар.

Ўзбекистоннинг шимоли-ғарбий табиий ва антропоген ҳудудларидан Carabidae ларнинг баҳор ва куз мавсумларидаги тупроқларнинг 40 см гача бўлган чуқурликлардаги тарқалиши ўрганилди (2-жадвал).

2-Жадвал. Ўзбекистоннинг шимоли-ғарбий ҳудудлари тупроқларида визилдоқ қўнғизлар личинкаларининг тарқалишига антропоген омиллар таъсирини баҳолаш

№	Баҳор							№	Куз						
	Чуқур-лиги (см)	Антропоген ҳудудлар			Табиий ҳудудлар				Чуқур-лиги (см)	Антропоген ҳудудлар			Табиий ҳудудлар		
		Вза ва бошқ.	Боғ	Беда	Чўл	Тўқай	Дарё бўйи			Вза ва бошқ.	Боғ	Беда	Чўл	Тўқай	Устюрт
1.	0-10	0.3	3.5	4.7	1.2	7.2	2.6	1.	0-10	0.2	2.7	4.4	1.2	6.8	2.6
2.	10-20	0.2	3.2	4.6	1.6	6.9	2.2	2.	10-20	0	3.2	4.6	1.7	6.4	2.2
3.	20-30	0	2.6	4.1	0.4	5.2	1.3	3.	20-30	0	2.6	4.1	0.3	3.2	1.3
4.	30-40	0	1.4	3.8	0.3	2.2	0.8	4.	30-40	0	1.4	3.8	0.3	2.2	0.8

Жадвалдан кўриниб турибдики Carabidae ларнинг ҳудуднинг антропоген ҳудудларида табиий ҳудудларга нисбатан анча паст. Аслида бу оила вакиллари намлик омилларига жуда ҳам сезгир бўлиб бу ҳудудлар тупроғида аксинча бўлишлари керак. Антропоген ҳудудлар яъни агроценозлардан энг кам ўза ва бошқа бир йиллик экинларда 0.2 дона m^2 (10-20 см) бўлган бўлса, энг кўп бедада 4.7 дона m^2 (10-20 см) ва боғда 3.5 дона m^2 (10-20 см) бўлган. Бундан кўриниб турибдики ўза ва бошқа бир йиллик экинларда агротехник тадбирлар тез-тез ўтказилиши ва йилига камида икки марта ер 40 см чуқурликда ҳайдалиши асосий омил эканлиги кўринади. Табиий ҳудудлардан чўл минтақасида 1.2 дона m^2 (10-20 см), дарё бўйларида 2.6 дона m^2 (10-20 см), тўқай ландшафтларида эса энг кўп 7.2 дона m^2 (10-20 см) бўлиши бу ҳудудда антропоген омили (агротехник) жуда паст эканлиги, бундай бўлишига сабаб асосий абиотик ва биотик омиллар ҳисобланади.

Хулоса қиладиган бўлсак, йўлар бўйидаги инсонлар томонидан истеъмол қилинган сувдан қолган идишларга тўпланиб, қайтиб чиқолмасдан нобуд бўлган қўнғизлар сони идишлар қўламига қараб 75 донадан, 500 донагача етиши, бу турларнинг тухум қўймасдан нобуд бўлиши бу фойдали ҳашаротларнинг популяцияларининг ҳаддан ташқари камайиб кетишига олиб келади. Бундай табиий ҳудудларда инсонлар томонидан сувдан бўшаган идишларни қопқоғи очик ҳолда белгиланмаган жойга ташламаслик тавсия қилинади. Бу эса ўз навбатида ҳудуднинг ландшафт ва биологик хилма-хиллигини сақлаб қолишда ва табиатни бошқаришни оптималлаштиришда асос бўлиб хизмат қиладди. Шунингдек, ҳамма абиотик, тупроқ – эдафик факторлар яҳши бўлишига қарамай агробиоценозларда Carabidae ларнинг личинкалари зичлиги анча паст. Аксинча, даладан ташқарида тупроқ – эдафик ва абиотик омиллар, намлик паст бўлишига қарамай турлар зичлиги анча юқори.

Адабиётлар

1. Андреев Н.И. Некоторые биолого-экологические особенности жулицы рода бембидионы. Их роль в очищении вредоносности клубеньковых долгоносиков. 1968.
2. Алимджанов Р.А. Почвообитающие и припочвенные формы насекомых Узбекистана. 1972.
3. Бакасова Н.Ф. Биологические особенности *Calosoma auro-punctatum* (Herbst, 1784) В условиях Кустанайской области. 1963.
4. Голуб В.Б. Цуриков М.Н, Прокин А.А. Коллекции насекомых: сбор, обработка и хранение материала. – Москва, 2012.
5. Иноятова М.Г. О биологии жулицы, распространенных в поливной зоне севера Узбекистана. 1961.
6. Крыжановский О.Л. Жулицы средней Азии рода карабус. 1953.
7. Крыжановский О.Л. Опыт ревизии системы семейства жулицы (Coleoptera, Carabidae). 1976.
8. Кудрин А.И. К вопросу применения земляных ловушек для изучения распределения и взаимодействия элементов энтомофауны на поверхности почвы. –М.: «Наука», 1965.

РЕЗЮМЕ

Мақолада 2018-2021 йиллар давомида олиб борилган илмий тадқиқотлар натижасида Шимолий-Ғарбий Ўзбекистонда тарқалган визилдоқ қўнғизларнинг 7 та кенжа оила 39 авлодига мансуб 104 турининг экологик хусусиятлари келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье представлена экологическая характеристика 104 видов жулицы, относящихся к 39 родам 7 подсемейств, распространенных на Северо-Западе Узбекистана, по результатам научных исследований, проведенных в 2018-2021 годам.

SUMMARY

The article presents the ecological characteristics of 104 ground beetle species belonging to 39 genera of 7 subfamilies common in the North-West of Uzbekistan, based on the results of scientific research conducted in 2018-2021.

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Ruwqıylıq tiykarları

АМУДАРЁ БЎЛИМИДА СУД – ҲУҚУҚ ТИЗИМИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

А.Абдуллаев – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори

А.Ктайбеков – ассистент ўқитувчи

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: XIX аср, суд, Амударё бўлими, бий судлари, генерал-губернатор, прокуратура, Адлия вазирлиги, иш юри-
тувчи, халқ суди.

Ключевые слова: XIX век, суд, Амударьинский отдел, суды биев, генерал-губернатор, прокуратура, министерство юсти-
ции, делопроизводитель, народный суд.

Key words: XIX century, court, Amudarya department, courts of biys, governor-general, prosecutor's office, ministry of justice,
clerk, people's court.

XIX асрнинг сўнгги чорагида Амударё бўлими Рос-
сия империяси таркибига киритилганидан кейин, ўлка-
га кўчириб келтирилган рус аҳолиси ва шунингдек,
махаллий аҳоли билан руслар орасида юз бериши мум-
кин бўлган муаммоларни ҳал этиш масалалари сабабли
суд тизимини шакллантириш зарурияти юзага келди.

Шу боис, Амударё бўлими бошлиғи ҳудудга теги-
шли барча масалалар билан бирга, суд ишига оид муа-
ммоларни ҳам назорат қилди. 1873 йилдан 1880 йилга-
ча у тўғридан-тўғри жиноят ва фуқаролик ишлари би-
лан шуғулланди. Аксарият ҳолларда, Амударё бўлими
бошлиғининг ўзи судья вазифасини бажарар, ҳарбий
дала судларини ташкил этиб, нафақат маҳаллий аҳолига
нисбатан аёвсиз сиёсат олиб борар, балки бўлимдаги
тартиббузар русларни ҳам сургун қилиб, ҳатто ўлим
жазосига ҳукм этар эди [1:42]. Амударё бўлимида тер-
гов-суриштирув ишларини Амударё бўлими
бошлиғининг ихтиёрига кўра, унинг зобитларидан бири
бажарди [2:9].

Шунингдек, бу даврда суд иши билан Амударё
бўлими бошлиғидан ташқари, Амударё бўлимининг
акциз назоратчиси (акцизный надзиратель) [3],
Шўраҳон участкаси бошқармаси бошлиғи, суд
нозирлари (судебные приставы) баварига
шуғулланган. Оқибатда бўлимда турли жиноятлар
бўйича кўзғатилган аксарият «иш»лар йиллар давомида
ҳукм чиқарилмасдан муҳокама қилинаверган [4]. Шуни
алоҳида таъкидлаш лозимки, айнан бийлар судида
нисбатан уруғ-аймоқчилик кучли бўлган. Уруғ-
аймоқчиликни йўқ қилиш учун суднинг биринчи
инстанцияси бошланғич ҳайъат шаклида ташкил
этилган, уларнинг ичидан суд раиси сайланган ва
бошқарган. Бий судлари аксарият ҳолларда очиқ
ташкил этилган.

Амударё бўлимида судья ишини бажарувчи
ҳақидаги дастлабки архив маълумотлари 1881 йил
октябрь ойидан (подполковник Николай. – А.А.)
бошлаб учрайди ва у «Амударё бўлими судьяси» [4]
деб ёзилган муҳрга эга бўлган. Ушбу муҳрдан кейинги
йилларда ҳам судьялар фойдаланган [5].

Туркистон генерал губернаторининг «Туркестанские
ведомости» газетасида чоп этилиб борилган буйруқлари
тахлили ҳам 1881 йил Амударё бўлимида алоҳида судья
бўлганлигини тасдиқлайди. 1881 йил 10 ноябрдаги
Туркистон генерал-губернаторининг 313-сонли буйруғига
қўшимча, Амударё бўлимига судья лавозими учун
ажратилган штатга берилган имтиёзлар янада
аниқлаштирилган ҳамда у губернаторликдаги юқори
лавозимдаги раҳбарлар даражасидаги барча ҳуқуқ ва
устуликларга ҳам эга бўлган.

Судья лавозими ҳақидаги мазкур факт ҳам юқоридаги
фикримизни тасдиқлайди. Ушбу даврдан бошлаб, Амударё
бўлимида маъмурий расмий равишда суддан ажратилади.
Аммо Амударё бўлими бошлиғи суд ишига тўғридан-
тўғри аралашади давом этган. Шунингдек, 1882 йил 15
апрелда Туркистон генерал губернаторининг 120-сон
буйруғига асосан Амударё бўлими судьяси лавозимида
Соболевский тасдиқланади.

1882 йилга келиб, Туркистонда умумий ҳисобда 17
нафар – Сирдарё вилоятида 8, Фарғонада 6, Зарафшон
округида 2, Амударё бўлимида эса 1 нафар уезд
судьяси фаолият юритди. Амударё бўлимига оид сиёсий
жараёнлар, маъмурий ва суд-ҳуқуқ тизимида тегишли
махсус буйруқлар тизимли равишда эълон қилиниб
борилишда давом этди. Амударё бўлими судьяси
«Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низом»
(1886 йил)га асосан, 1887 йилдан бошлаб мировой
судья деб аталадиган бўлди. Бўлимда ташкил этилган
мировой судьяларга руслар томонидан содир этилган
жиноий ишларни кўриб чиқиш ва судлаш ҳуқуқи
берилди.

1886 йилги «Туркистон ўлкасини бошқариш
тўғрисидаги Низом»га кўра, ташкил этилган мировой
судларнинг эшиги маҳаллий аҳоли учун ёпиқлиги,
ҳатто рус конунларининг устунлигига «онги етиб»,
ўзларининг халқ судьяларига эмас, мировой
судьяларига мурожаат қилишни истаган айрим
маҳаллий аҳоли вакиллари аризалари ҳам мировой
судьялар томонидан қабул қилинмаётганлиги танқид
қилинди.

1886 йилга Туркистон генерал-губернаторлигида
учта мустақил маъмурий бўлинма – Сирдарё вилояти,
Зарафшон округи ва Амударё бўлими бўлиб, улар битта
вилоят бошқармаси ва битта суд бўлимига эга бўлган.
Вилоят бошқармаси бўйича прокурор сифатида учта
прокурор – Сирдарё вилояти губернатори, Зарафшон
округи бошлиғи, Амударё бўлими бошлиғи фаолият
юритган. Ушбу прокурорлар барча судга тегишли
масалаларни ўзгартирган, уларни маъмурий тартиблар
асосида, ўз ихтиёрича ҳаракатдан тўхтатган.
Губернаторлар ва округ бошлиқларининг, шу
жумладан, Амударё бўлими бошлиғининг прокурор
вазифасини бажарганлигининг сабаби шундан иборат
бўлганки, Ҳарбий суд комиссияси судга топширилиши
керак бўлган, аммо айбдорлиги кўрсатилмаган
«ишларни» кўриб чиқиш учун қабул қилиб олишдан
Ҳарбий суд низомларининг (1859 йил нашр этилган)
265-266, 269-моддаларига биноан бош тортган. Шундан
кейин, айбланувчини кўрсатадиган одам бўлмагани
учун губернаторлар бу ишни бажаришга ўзлари
киришганлар.

Айрим губернаторлар иккиланиб, бу вазифани
бажаришдан бош тортган. Амударё бўлими бошлиғи
«Амударё округини бошқариш тўғрисидаги муваққат
Низом»га (4-модда) асосан, Амударё округи бошлиғи
ҳарбийдан тайинланганлиги учун мазкур масалани ҳал
этиш ҳуқуқига эга бўлган. Барча маъмурий-ҳуқуқий
масалаларни Сирдарё вилояти губернатори, Амударё
бўлими бошлиғи ечган ҳамда амалга оширган.

«Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги
Низом» (1886 йил)нинг 131, 161–162-моддаларига
асосан, 1876 йилда нашр этилган «Суд жараёнлари»
ҳақида конуннинг жиноят ва айбдорликка бағишланган
51-моддасидан 318- моддасигача бўлган моддалар
асосида мировой судьялар ва уларнинг ёрдамчилари
ёки уларнинг вазифасини бажарувчилар тергов
ишларини прокурор кузатуви остида олиб бориши

назарда тутилган. 161-моддага асосан полиция ҳар бир бошланган тергов иши ҳақида тегишли прокурор назорати вакилига хабар юбориб туриши кўрсатилган. Прокурор ёки унинг ёрдамчиси ишни қайта терговга юбориш эҳтиёжи бўлмаса, тегишли судга юбориши, агар зарурият бўлса, ўша ишни олиб борган мировой судьяга ёки унинг ёрдамчисига қайтарилиши қайд этилган.

Амударё бўлими бошлиғи ҳуқуқ-тартибот соҳасидаги камчиликлар, жиноий ва фуқаролик ишлари бўйича қабул қилинган қарорлар устидан тушган шикоятларни, шу билан бир қаторда оддий фуқароларнинг ёзган аризаларини ўрганган, тегишли қарор қабул қилган ва расмийлаштириб борган. Барча масалалар, шикоятлар бўйича, ўзининг ижобий, яъни «оқловчи» ёки салбий, яъни «қораловчи» сифатида ўз хулосаларини бериб борган. Ҳар бир содир этилган жиноят тури, айблов хулосалари бўйича берилган суд қарорлари Амударё бўлими бошлиғи девонхонасида расмийлаштирилган. Айрим ҳолларда ҳарбий судья судлаган, ҳукмни эса генерал адъютантлар раҳбарлигида конфирмация, яъни Олий ҳокимият тасдиқлаган. Москва ҳарбий округи суди муовини П.Ф.Карпов, бир вақтнинг ўзида Амударё бўлимининг ҳам прокурори ҳисобланган.

1895 йил 13 декабрда Россия Адлия вазирлигининг 51-сонли буйруғи билан П.Ф.Карпов Сирдарё вилояти суди аъзоси этиб ҳам тайинланади.

Шу билан бир қаторда, Амударё бўлими бошлиғи ва прокурор халқ судьялари, яъни бий ва қози судьялари қарорлари устидан ҳам назорат ўрнатган ва тегишли масалалар бўйича ўз хулоса ва эътирозларини мунтазам равишда билдириб борган.

Амударё бўлими бошлиғи халқ судьясига, мировой судьяга, прокурорга, Туркистон генерал-губернаторлигига маҳаллий аҳоли томонидан ёзилган ариза ва шикоятларни қаттиқ назорат остида ушлаб турган ва расмийлаштириб борган. Сирдарё вилоят прокурори халқ судьялари–қози ва бий судьялари, уларнинг съездлари, Ҳаққулдда съездларида қўрилган масалалар, шунингдек, мировой судьялари фаолияти ва қарорлари бўйича ҳам хабардор бўлиб турган.

Амударё бўлими бошлиғи, вилоят судьяси ва прокуратура ходимлари ҳамкорликда фаолият юритганлар. Асосий мақсад ўлкани бўйсундириш, халқни маҳв этиш, империя сиёсатини амалга ошириш эди.

Бийлар суди

Амударё бўлими судьясининг муҳри (1881 йил)

Адабиётлар

1. Борьба трудящихся Каракалпакии против социального и колониального гнета. – Т.: «Фан», 1971. – С. 42
2. Дингельштедт Н. Судебное преобразование в Туркестане. // Журнал гражданского и уголовного права. – Кн. 7. Разд. «Заметки». – С.-Петербург: 1892. – С. 9.
3. Россия империясида XIX асрнинг иккинчи ярмида губерния, вилоят ва маҳаллий давлат идораларида Акциз бошқармалари ташкил этилган. Бошқарма бошлик, ревизор, техник, суд бўлими бўйича амалдордан иборат бўлган. Амударё бўлимида Амударё бўлимининг акциз назоратчиси бўлимидаги савдо-сотик, молия, солиқ масалалари билан бирга, тергов ишларига тўғридан-тўғри аралашган. Акцизнинг қиссий мазмунли солиқни англатади. – А.А.
4. ЎзР МДА. И–910-жамағарма, 1-рўйхат, 1-йиғма жилд, 1-12-варақлар; 2-йиғма жилд, 7-8, 21-варақлар.
5. Ўзбекистон Республикаси кинофотофоноҳужжатлар Марказий давлат архиви. 0-94288. Бийлар суди. 1875.

РЕЗЮМЕ

Мақсуд мақолада XIX аср Амударё бўлимида суд-ҳуқуқ тизими шаклланишининг дастлабки даври ҳақида сўз юритилади. Тизим фаолиятини ўрганиш бўйича экспедиция ташкил этилган. Асосан вилоят суди, халқ суди, давлат прокуратураси, ҳимоячилар ҳайъати, нотариус, суд ижрочилари, қози судлари ишлари ўрганилган. Судларнинг ҳукм ва қарорларининг ижросига эътибор қаратилган. Ўлкада суд органларининг ҳудудий жойлашуви ва фаолияти ҳақида фикр ва мулоҳазалар юритилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье говорится о начальном этапе формирования судебно-правовой системы в Амударьинском отделе в XIX веках. Организована экспедиция по изучению деятельности системы. В основном изучены работы областного и народного судов, государственной прокуратуры, коллегии защитников, нотариуса, судебных исполнителей, казийских судов. Уделено внимание исполнению судебных приговоров и решений. Сделаны выводы и анализированы деятельность и территориальные расположения судебных органов региона.

SUMMARY

The article deals with earliest stage of formation of judicial law system in Amudarya region of the XIX-th century. There was organized an expedition on studying the activity of the system. On the whole there were studied the works of Regional and People's Courts, State Prosecutor's Office and Barristers Colleges, notary, officers of court and kaziy (local judge) courts. There is given attention to execution of judicial sentences and verdicts. There were made conclusions and analysed the activity and territorial locations of judicial bodies of the region.

МУЗЕЙНЫЕ КОЛЛЕКЦИИ – ИНФОРМАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

С.Досмаганбетов – преподаватель

Р.Сейилбекова – соискатель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: музей, археологик ёдгорликлар, этнография, антропология, маданиятшунослик.

Ключевые слова: музей, археологические памятники, этнография, антропология, культурология.

Key words: museum, archaeological sites, ethnography, anthropology, cultural studies.

События, происходящие в современном мире, демонстрируют роль и социальное значение истории в интерпретации различных фактов и явлений. Перед обществом стоят проблемы объективности и достоверности исторического знания, что, безусловно, связано с массовыми формами его презентации, одной из которых является музей. Музей всегда занимал особое место в изучении истории становления и развития культуры, в исследовании предметного и природного окружения человека, а так же в обогащении содержания и форм просветительской, образовательной и воспитательной деятельности. Посредством хранящихся в музеях памятников истории, духовной и материальной культуры, представляющих подлинные источники знаний, обеспечивается преемственность и непрерывность культурно-исторических традиций в нравственно-эстетическом воспитании молодежи и подрастающего поколения, утверждается национальное самосознание всего общества. **Музей (с греческого *miston* - место посвященное музам, храм муз)-научное, научно-просветительское учреждение, осуществляющее комплектование, хранение, изучение и популяризацию памятников естественной истории, материальной и духовной культуры - первоисточников знания о развитии природы и человеческого общества [3:4].**

Народы, жившие на территории современного Каракалпакстана, издревле создавали и бережно хранили известные всему миру материальные и духовные ценности-памятников истории, архитектуры и археологии, произведения изобразительного искусства, предметы народного ремесла и домашней утвари, бесценные рукописные книги и письма. Государственный краеведческий музей Республики Каракалпакстан формировался в течение более чем 94 лет и в настоящее время представляет собой крупный научно-просветительский центр, обладающий значительным потенциалом для развития исторической науки и культуры. Музей относится к числу один из старейших научно-просветительских учреждений не только Приаралья, но и в Средней Азии. В архивных данных имеются сведения о том, что музей был организован в городе Турткуле (бывшая столица автономной республики) в 1927 году при Наркомпросе Каракалпакской автономной области.

В дальнейшем развитию музея большую помощь оказала Каракалпакская комиссия АН СССР, в которую вошли видные ученые страны: академики С.Ф.Ольденберг, А.С.Самойлович, член-корреспондент АН СССР С.П.Толинский, а также ряд ученых Казахстана и Узбекистана [8].

В создании и организации работы музея в начальный период активное участие принимали выпускники Московского Государственного университета Н.А.Баскаков, Н.В.Торчинская и молодой каракалпакский ученый, впоследствии доктор филологических наук, профессор Каллы Аимбетов. В дальнейшем фонды музея пополнялись в результате проведенных этнографических экспедиций, археологических раскопок на территории Каракалпакстана, во главе с такими крупными учеными, как А.Мелков, А.С.Морозова, С.П.Толстов, Т.Жданко и другие, а также проводимой большой работой коллектива музея.

Государственный музей истории и культуры Республики Каракалпакстан - крупнейшее хранилище памятников духовной и материальной культуры. В

настоящее время, его музейные фонды насчитывают 81172 единиц археологических, нумизматических, этнографических музейных предметов, множества черно-белых и цветных фотографий и бесценных документов, вещественных реликвий по истории нашего края [4].

В 1944 году в связи с наводнением в городе Турткуле и его окрестностях, музей срочно переведен в город Нукус-новую столицу Каракалпакской АССР. [14] Одна этажное здание Государственного краеведческого музея Республики Каракалпакстан «Г» - образной формы из жженого кирпича без кровли находился в период начиная с 1944-года и до 1965-года прошлого века, на старой части городе Нукуса, около бывшей городской аптеки № 9 на улице: бывшая название Кооперативная, современное название Р.Утегенова дом №36. Одувн из директоров музея того времени была хороший организатор, отличный знаток своего дела Жумагул Пахратдинова. [6]

В 1965 году Государственному краеведческому музею было передано, одно из лучших по тем временам, большое двухэтажное кирпичное здание в центре Нукуса. На этом месте сейчас расположена здание Каракалпакского филиала Асака банка. [Д.С.] Тогда общая площадь музея составляла 1506 кв/м. Фонд музея составляла 50 тысячи единиц. Музейные экспозиции были развернуты на площади 1286 кв/м. [8:4]

В связи с постройкой и сдачи в эксплуатацию, нового современного и специализированного здания и переименованный с 29 марта 2019 года, в Государственный музей истории и культуры Республики Каракалпакстан, сейчас расположена на улице С.Камалова дом №24, в центре столицы города Нукуса. Общая площадь музея сегодня составляет 3000 кв/м. Музейные экспозиции и предметы развернуты на площади 1394,1кв/м. [5].

Музейные экспонаты отображающие историю нашего края, размещены в отделе археологии, в которых представлены бесценные находки почти из 200 археологических памятников и древних курганов нашей республики. Археологические памятники эпохи палеолита были обнаружены на плато Устюрт, в районе впадины Барсакельмес. Это - группы местонахождений: мастерская Есена, Чурук, Каракудук, мезолитические местонахождения известны на территории Приаралья на плато Устюрт и в пустыне Кызылкум. К мезолитическим памятникам относятся такие памятники, как Есен-3, Чурук-12, Айдабол, Джарынкудук. Макеты крепостей из глины «Топырак кала», «Кой-кырылган кала», изделия из домашнего обихода, орудия труда и воинские доспехи свидетельствуют о жизни и быта людей древних эпох.

В отделе археологии также находятся основа музейного фонда - коллекции первобытного, античного и средневековой истории Каракалпакстана. Уникальными является. разнообразная коллекция оссариев - ящик, урна, колодец, место или же здание для хранения скелетированных человеческих останков - костница или костехранилище сделанные из ганча, алебастры, а также из глины прямоугольной, круглой, овальной формы и своеобразная крышка с ручкой -связанный с зороастрийским погребальным обрядом, происходивший на территориях нынешнего Каракалпакстана.

Уникальные экспонаты музея. Капитель (V- IV-веком до н.э.). Один из экспонатов музея - Капитель (V- IV- веком до н.э.), найденная в 1966 году в горном

хребте Султан Увайс (Султан Уиздаг) на территории Берунийского района, несомненно, привлекает особое внимание посетителей музея. Капитель изготовлена из серого мелкозернистого мрамора, сделано в виде лежащих животных с маленькими хвостиками, поджатыми под себя ногами и лицом человека. Животные изображены очень обобщенно, наблюдается упрощение некоторых деталей. Несмотря на это, контуры туловищ животных на боковых сторонах капителей выполнены анатомически правильно. Головы направлены в разные стороны, вероятно, одна голова отбита при сложной технологии обработки [13:36].

В фонде вещественных реликвий представлены фотографии, личные вещи и документы и награды государственных и общественных деятелей, ученых историков, археологов, этнографов, выдающихся деятелей культуры: писателей, поэтов, артисты театра и кино, исполнителей дастанов и эпосов, народных песен: баксы, жырау-сказителей и народные музыкальные инструменты - дутар, кобыз, най, шынкобыз, гиржек, баламан и др. В музее бережно хранятся и выставлены на всеобщее обозрение, произведения художников, скульпторов Каракалпакстана XX-века: Абдурахманова Галии (1956), Антонов Михаил (1956), Айтмуратов Барлыкбай (1957), Алибеков Ислама (1945-2008) Атабаев Амана (1925-1985), академика, народный художник Каракалпакстана Байбосынов Сарсена (1957), академика Изентаев Жоллыбай (1943-2009), Куттымуратов Жолдасбека (1934), Кудайберген Мурата (1944-) народный художник Каракалпакстана Лепесов Женис (1945), Мадгазина Фаима (1930-1991), Серекеев Базарбай (1942-2017), Саипов Кдырбай (1939-1972), Торениязов Дарибай (1928-2003), Утегенов Амангельды (1951), Шпаде Альвины (1935-2019) и других, по живописи, графике, скульптуры, ткачество из местных сортов древесины, мрамора, гипса, талька, известняка, травертина и других материалов. Сотрудники Государственного музея истории и культуры Республики Каракалпакстан регулярно выступают по местному радио и телевидению, их статьи печатаются по музейной тематике в республиканских газетах: «Вести Каракалпакстана», «Еркин Каракалпакстан», «Каракалпакстан жаслары», а также в журналах «Сэният» и «Мозийдан садо». Коллектив музея активно принимают участие, регулярно проводимых научно-практических конференциях и семинарах, посвященных по проблемам изучения истории Каракалпакстана, каракалпакского фольклора, материальной и духовной культуры каракалпакского народа, об истории возникновения глобальной Аральской трагедии и т.д. Современная историческая наука пользуется широким кругом материальных и духовных источников. Потенциальным информационным ресурсом исторической науки, несомненно являются коллекции из музейного фонда. Фонды музеев - незаменимый источник для изучения истории, культуры и быта населения, характеристик денежного обращения, торговли и др. Фонды исторического профиля включают себе музейные предметы, комплексно документирующие социально-экономические процессы, внутреннюю и внешнюю политику, историю культуры и т.д. Основное отличие фондов музеев, от других разных фондов обусловлено особыми свойствами музейных предметов [3:239]. **Музейная коллекция** - совокупность культурных ценностей, которые приобретают свойства музейного предмета, только будучи соединенными вместе в силу характера своего происхождения или видового родства, либо по иным признакам [1]. Музейные предметы являются ярким источником, подлинным свидетельством и достоверным доказательством исторических фактов. Музейный предмет - богатая культурная ценность, качество или особые признаки которой делают необходимым в интересах всего об-

щества ее сохранение, учет, изучение и публичное представление [1]. Исследователи рассматривают музей, как один из базовых элементов информационно-предметного обеспечения исторической науки. Музею необходима историческая наука для научного обоснования принципов комплектования, систематизации, создания экспозиций и выставок, отвечающих требованиям репрезентации. Исторической науке, в свою очередь, музей необходим как источник информации, музейные собрания - как информационные ресурсы [10:83]. Важной особенностью музейного предмета как источника является то, что он несет информацию сам по себе, а также как часть всей музейной коллекции. Музейные предметы в составе коллекции дополняют друг друга, что повышает их информационный потенциал [12:1-2]. В предисловии книги, выпущенной Британским музеем, коллекции которого с самого начала его основания в 1753 году были «нацелены на универсальность», должен был проиллюстрировать мировую историю, директор музея Нил Макгрегор пишет, что назначение музеев заключается в том, чтобы рассказывать об истории при помощи предметов [11]. Преимущество музейных предметов состоит в их наглядности. Проведение исследований с опорой на такие источники является актуальной задачей исторической науки. Исследователи солидарны во мнении, что музейные коллекции обладают высоким информационным потенциалом для исторической науки. Обращение к музейным источникам может существенно разнообразить тематику, обогатить исследование новыми фактами, а также ввести в научный оборот новые группы источников (вещественные, изобразительные, письменные).

За последние годы, начиная с 2017-года по Республике Узбекистан реализованы системные меры, направленное на дальнейшее развитие национальной культуры и духовности, создание новейшей истории Нового Узбекистана, сохранение и пропаганду жемчужин материального и нематериального культурного наследия, дальнейшую популяризацию устного народного творчества и любительского искусства, обеспечение активной интеграции нашей страны в мировое культурное пространство, а также инновационное развитие сферы культуры и искусства. В результате осуществляемых под руководством Президента Республики Узбекистан коренных реформ происходят большие преобразования во всех сферах нашей жизни. [2] По постановлением Президента Республики Узбекистана, от 28 ноября 2018 года № ПП-4038 утверждены Концепция дальнейшего развития национальной культуры в Республике Узбекистан, принята программа реновации музеев. Согласно Указа Президента Республики Узбекистан № 6000 «О мерах по дальнейшему повышению роли и значения сферы культуры и искусства в жизни общества» от 25 мая 2020 года начиная с сентября 2020 года в государственных музеях первое воскресенье каждого месяца объявлен «Днем открытых дверей», в этот день граждане бесплатно допускаются в государственные музеи к музейным предметам и музейным коллекциям, создание краеведческих музеев в каждом районе и городе в форме филиалов государственных музеев истории и культуры на протяжении 2020 - 2025 годов с включением их в перечень музеев, филиалов и отделов музеев, финансируемых за счет Государственного бюджета Республики Узбекистан. Президент Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёев в ежегодном Послании Олий Мажлису, от 24 января 2020 года поставил перед правительством новые направления и задачи, по ускорению включения архитектурных и культурных памятников Узбекистана, в списки объектов материального и нематериального культурного наследия ЮНЕСКО. Согласно распоряжению Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева в апреле-мае

2021 года в Республике Каракалпакстане проведена международная научно-исследовательская экспедиция, оценившая потенциал и ценность объектов историко-культурного наследия региона для выработки перспективной стратегии по их включению в списки ЮНЕСКО. Содействие экспедиции оказали Национальная комиссия по делам ЮНЕСКО, Министерство культуры

Республики Каракалпакстан, а также хокимияты областей и городов и широкая аудитория творческой общественности. Исследования на базе музейных коллекций и предметов позволит выявить информационный и технический потенциал музейных источников и расширить хронологическое и тематическое поле исследования.

Литература

1. Закон Республики Узбекистан о Музеях. Сайт Lex.uz
2. Стратегия действий по пяти приоритетным направлениям развития Узбекистана в 2017-2021 годах. 7-февраля 2017 года. Четвертое направление. Развитие социальной сферы.
3. Илаов И. Музееведение. Учебное пособие для вузов. МВ и ССО РУз. –Т.: 2006.
4. Нызанова Г. Заведующий этнографическом отделом Государственного музея истории и культуры Республики Каракалпакстан. 2021-год, 6 октября.
5. Коньсбаева А. Старший гид-экскурсовод государственного музея истории и культуры Республики Каракалпакстан 2021-год, 9- октября.
6. Информаторы - Б.Султамуратов- год рождения 1957, житель улицы Правда Востока, ныне Шағала дом №8; П.Жамалов год рождения 1953, житель улицы Кооперативная, ныне Р.Утегенов дом № 36; Б.Матжанов- год рождения 1956, житель улицы Аптекарская, ныне Мэрт дом № 8. 2021-год, 8-октября.]
7. «Ўзбекистон маданият мероси» муаллифлик туркуми. Ўзбекистон Тарихи Давлат музейи туплами. Биринчи қисм. Археология ва нумизматика. Китеб-альбом. -Т.: 2020.
8. Худайбергенов А.Х.; Тлепов Б.С.; Сапарова Ш.С; Путеводитель. Государственный Краеведческий музей Республики Каракалпакстан. -Н.: 1992.
9. Рекламные буклеты Государственного музея истории и культуры Республики Каракалпакстан, 2020.
10. Воронцова Е.И. Музей как элемент системы информационного обеспечения исторической науки: теоретико-методологические аспекты// Гуманитарные науки. 2014. № 3.
11. Макгрегор Н. История мира в 100 предметах / Нил Макгрегор. - Москва: «Эксмо», 2012. –С. 800.
12. Минина Е.В. Музейные коллекции по горному делу в России как источник по истории науки и техники: дис... канд. ист. наук. - М.: 2007.
13. Нурабуллаева С. Хранилище истории нашего края // Мозийдан садо. -Тошкент: 2009.-№1 (41).
14. Постановление № 84, Экономического Совета Р.С.Ф.С.Р. 14-февраля 1932 года Москва, Кремль, О перенесении центра Каракалпакско- автономного области из гор. Турткуль в город Нукус].

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада музей ишининг ва музей коллекцияларининг тарих фанларига ахборотлик жихатдан салоҳиятлиги, Қарақалпоғистон Республикаси Давлат тарих ва маданият музейининг шаклланиш тарихи, ундаги бебаҳо музей коллекцияларининг бўйича сўз этилган. Шу билан бирга кейинги йилларда, давлатимиз томонидан улкамиздаги ноёб тарихий ва маданият бойликлари ва уларни асрашга қаратилган, давлат сиёсати даражасидаги ишларга қаратилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается информационный потенциал музейных коллекций, в области истории, об истории становления Государственного музея истории и культуры Республики Каракалпакстан, и его уникальных музейных коллекциях. В месте тем, в последние годы руководства нашего государства, уделяет большое внимание на уровне государственной политики, по бесценным историко-культурным наследиям нашей страны и в работе направленной на их бережное сохранение.

SUMMARY

This article deals with the potentiality of the museum works and museum collections to the historical sciences on their informativity, the history of the formation of state history and culture museum of the Republic of Karakalpakstan and the valuable museum collections. Moreover, this article focuses on the matters in recent years on the degree of state politics like saving the valuable historical and cultural riches of our country.

АХБОРАТЛАШУВ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ ЖАМИЯТ ТУЗИЛИШИДА КЕЛТИРИБ ЧИҚАРАЁТГАН ЎЗГАРИШЛАРИ: ИСТИҚБОЛДАГИ ИМКОНИЯТЛАР ВА МУАММОЛАР

Т.Ескараев – стажёр-тадқиқотчи

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: ахборот жамияти, иқтисодийнинг виртуаллашуви, индустриал жамият, постиндустриал жамият, интеллектуал капитал, ахборотнинг қимматлилиги, ахборотлаштириш.

Ключевые слова: информационное общество, виртуализация экономики, индустриальное общество, постиндустриальное общество, интеллектуальный капитал, ценность информации, информатизация.

Key words: information society, virtualization of the economy, industrial society, post-industrial society, intellect capital, information value, informatization.

Ҳозирги кунда инсон фаолиятининг барча соҳаларида ахборот технологияларининг роли ортиб бормоқда. Ахборот техника ва технологияларни ривожлантириш жамият ривожланишини белгиловчи асосий омиллардан бирига айланмоқда. Дунёда кузатилаётган ушбу тенденция бизнинг давлат стратегиямизда ҳам ҳисобга олинган. Ўзбекистон Республикасида ахборот технологияларини ривожлантириш, ахборот технологияларини жамиятнинг барча соҳаларига кенг жорий этиш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. Ушбу мақсадларда мамлакатимизда ахборот алмашиш тезлиги ва сифатини оширишга ҳизмат қиладиган оптик толали алоқа, мобил алоқа, телекоммуникация тизимини ривожлантириш, таълим тизимини компьютерлаштириш ва интернет тармоғига улаш ишлари жадал олиб борилмоқда. Шунингдек, ахборот технологияларининг ривожланишини таъминловчи кадрлар етиштириб чиқаришга ҳизмат қиладиган

олий ўқув юртлари мамлакатимизнинг барча минтақаларида ташкил этилган.

Жамият ўз-ўзини ташкиллаштирувчи ва ривожланувчи мураккаб тизим, ундаги таркибий қисмлар горизонтал ва вертикал алоқадорликлар билан бир бирига боғланган. Демак, жамият тизимининг асосий қисмларидан бири ҳисобланган технологик базисдаги ўзгаришлар бутун жамиятнинг тузилмасида ўзгаришларни келтириб чиқариши аниқ. XX асрнинг сўнги чорағида Шимолий Америка, Ғарбий Европа, Узоқ Шарқ давлатлари ижтимоий тизимидаги ўзгаришлар бир қатор олимлар томонидан инсониятнинг янги ахборот жамиятига ўта бошлаганлиги ҳақидаги қарашлар билдирила бошланишига сабабчи бўлди. Ахборот жамияти ҳақидаги қарашларни ўрганиш ҳозирги кунда Ўзбекистонда юз-бераётган ва келажакда қутилиши мумкин бўлган ҳодисаларни тушунишда катта аҳамиятга эга.

Ахборот жамиятини таҳлил қилишга қаратилган қарашлар ичида Д.Беллнинг «Постиндустриал жамият» [1:102-110] ва Э.Тоффлернинг «Учинчи тўлқин» [5:27-42] назариялари катта аҳамиятга эга бўлиб, улар ижтимоий-фалсафий фикрларнинг ривожланишига таъсир кўрсата олди. Д.Белл ахборот жамиятини (постиндустриал жамият) индустриал иктисодиётда технологияларга эътиборнинг кучлилиги туфайли янги технологияларнинг кириб келиши ва иктисодиётда хизмат курсатиш тармоғи аҳамиятининг ортиши натижасида келиб чиқувчи жамият босқичи сифатида таърифлайди. Тоффлер жамият ривожланишини социотехнологик революциялар натижасида келиб чиқувчи цивилизациялар алмашуви сифатида тушунтириб, биз кузатаётган ахборот-компьютер революцияси янги цивилизациянинг шаклланишини бошлаб бериши ҳақида айтиб ўтади. Икки олим бир нарсада, ахборот технологияларидаги тез ривожланиш барча ижтимоий муносабатларда ўзгаришларни келтириб чиқариб, янги ижтимоий тизим, яъни янги ахборот жамиятини келтириб чиқариши ҳақидаги фикрга қўшилади.

Ахборот технологияларининг ўсиши ўзи билан бирга инсон учун кенг имкониятлар билан бирга хавфларни ҳам олиб келди. Ахборот жамиятда кутилаётган ўзгаришларни туғри англаб етиш учун, ушбу жамиятнинг асосий қонуниятларини билишимиз зарур.

1995 - йили май ойида Европа иттифоқининг барча давлатлари етакчи мутахассисларидан иборат бўлган Европа иттифоқи комиссияси (Комиссия европейских сообществ) экспертлари томонидан ахборот жамиятига қуйдагича таъриф берилди: ахборот жамияти глобал жамият бўлиб, унда ахборотнинг алмашуви фазовий, вақтга эриш қиссий чегараларга эга бўлмайди, у бир тарафдан маданиятларнинг ўз-аро бир-бирига ўтишига таъсир кўрсатса, иккинчи тарафдан, ҳар бир бирликка ўз-ўзини аниқлаш ва алоҳида ўзига ҳосликка эга маданиятнинг ривожланиши учун янги имкониятлар яратди [4:640]. Бундан ташқари ушбу жамият билим жамияти деб ҳам номланади. Сабаби ҳар бир одамнинг ва ҳар бир давлатнинг обод турмуш кечиришининг асосий шартини билим ташкил этади.

Шаклланаётган ахборот жамияти билан сўнгги ўн йилликларда катта умидлар боғланмоқда. Бугун инсоният ва ҳар бир инсоннинг ҳаёт сифатини кўтариш, кичик ва ўрта тадбиркорлик имкониятларини кескин кенгайтиришда, маҳаллий ресурслардан оптимал фойдаланиш, таълимнинг мураккаб хизматларини ривожлантиришда ахборот жамияти катта потенциалга эга эканлигини деярли барча тан олади. Ахборот жамиятини ривожлантириш ишлаб чиқариш унумдорлигини оширишга, табиат ресурсларини тежаш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, барқарор ривожланишга ўтиш шартларини шакллантиради.

Ахборот жамиятининг жамият ривожланишининг олдинги босқичларидан фарқловчи қадрият ўлчамлари сифатида қуйидагиларни кўрсатсак бўлади.

1. Иктисодиётнинг виртуаллашуви. Ахборот жамияти иктисодиётнинг аграр ва саноат секторидан кейин келувчи хизмат курсатиш секторининг аҳамиятини ошиши билан фарқланади. Хизмат кўрсатиш секторидан анъанавий хизмат курсатиш (маиший, транспорт ёки савдо-сотиқ) соҳалари эмас, балки одамлар инсон сифатида хизматларни ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш билан узвий боғланган соҳалари биринчи ўринга чиқади. Агар индустриал иктисодиётнинг асосий ташкиллаштирувчи элементлари сифатида товар, меҳнат унумдорлиги ва тўлаш қобилияти қаралса, ахборот иктисодиётининг асосий элементларини белги, образ ва ахборот ташкил этади. Ахборот жамияти ҳолатида товар энг аввало белги сифатида тақлиф этилади, товарнинг қиймати эса рекламалари ахборот билан белгиланади. Реклама товарнинг образини яратди, реал товарлар

эмас, балки образлар ахборот бозорида айланмада бўлади. Нарсанинг образи рекламанинг берилишида нарсанинг ўзидан устунликка эга бўлади. Шу сабабли товарнинг баҳоси реал қиймати билан эмас, қийматнинг рекламалари образи билан аниқланади. Маркали товарлар маркасиз (образсиз), лекин бирдек сифатли товарларга нисбатан бир неча баробар қиммат баҳода сотилади.

2. Ахборотнинг қимматлилиги. Ахборот жамиятининг назариячилари янги жамиятнинг асосий белгиларини ажратиб кўрсатишганида асосан ахборот технологияларнинг ривожланиши ҳақида айтишади. Лекин, ахборот жамиятининг энг асосий белгиси ахборот технологияларининг ривожланиши эмас, балки ахборотнинг сифатли янги функцияси ва роли ҳисобланади. Ушбу даврга келиб жамиятнинг ривожланиши ахборот потенциали билан белгиланади.

Бир тарафдан ахборот - инновацион технологиялар, компьютер дастурлари, телекоммуникация ролида инсон ҳаётининг моддий шароитларини шакллантиради, иккинчи тарафдан, инсонлар орасидаги ўзаро муносабатларнинг асосий усули хизматини бажаради. Ахборот моддий бойликларга нисбатан ўзига ҳос белгиларига эга. Булар қуйидагилар:

- ахборот бўлакланмайди, инсон томонидан маълум билимларга эришиши ҳеч қачон шу ҳажмдаги янги билимни ўзлаштириш хусусиятини қамайтirmайди;

- у фазовий локаллашувга эга эмас, бир вақтнинг ўзида бир неча ўринда бўлиши мумкин, аммо вақт омига ҳаддан ташқари сезгир;

- ахборот ресурслари универсал, чексиз ва ўз-ўзини қайта тиклаш хусусиятига эга. Ахборотнинг қиймати ундан фойдаланувчи одамлар сонининг ортиши билан ортиб боради;

- билимлардан фойдаланиш уларнинг сонини қисқартirmайди. Масалан, технологиялар ва патентларни экспорт қилиш давлатга унга эгаллик этиб турган ахборотнинг, билимларнинг ички потенциали ва ҳажми қамайтirmасдан даромад олиб келади.

Демак ахборот одамнинг ижтимоий-маданий ҳаёти, унинг ижтимоий борлигини белгилайди ва жамиятнинг ўз-ўзини ташкиллаштириш манбаи ҳамда ривожлантирувчи куч вазифасини бажаради.

3. Интеллектуал капитал. Ахборот жамиятининг ривожланиши биринчи ўринга инсоний сифатларни ва ижод қобилиятини чиқаради. Бугунги куни ахборот жамиятининг онтологиясини инсоний билим ва интеллектуал капитал, инсон маънавияти ва масъулияти деб номланадиган қадрият категориялари таҳлилисиз тушуниш мумкин эмас. Интеллектуал капитал сифатида биринчи навбатда, инсоний сифатларнинг ривожланишини тушунамиз. Интеллектуал капитал ўз ичига, биринчидан, кундалик ҳаёт масалаларини бажаришга мўлжалланган компания ходимларининг билимлари, ахлоқий қадриятлари, амалий кўникма ва ижодий қобилиятларининг мажмуасини узида жамлайди.

Иккинчидан, компания ходимларининг ишлаб чиқариш потенциалини амалга оширишга имконият берадиган технологик ва дастурий таъминловни, ташкилий структурани, патентларни, савдо маркалари ва ҳ.к. ўз ичига олади.

4. Билимнинг қадриятга айланиши. Ахборот даврида моддий ишлаб чиқариш фаолияти интеллектуал биринчиликни аста-секин билимларни ишлаб чиқариш ва таъминлаш фаолиятига беришга мажбур бўлади. Бошқача айтганимизда, жамиятнинг асосий қадрияти сифатида назарий билим олиб қаралади. У қиймат омили ролидаги меҳнатни сиқиб чиқаради. Ижтимоий ташкиллашнинг ядросини билимларни ишлаб чиқариш, қайта ишлаш ва тўплаш маркази сифатидаги университетлар бажаради.

5. Ижод қадрияти. Ривожланган давлатларда XX

асрнинг 70-йиллари бошларидан одамнинг ҳаётий кадрият ўлчамлари(шкалалари) ўзгарди. Америкали ўрта синф вакилларининг кадриятлар ўлчамларида биринчи ўринни касбий фаолиятдаги ўзини реализациялаш имконияти эгаллайди. Иш ҳақининг аҳамияти бешинчи ўринда бўлган. Ушбу ўзгаришни акс эттириш учун чет эл адабиётларида Тоффлер тарафидан таклиф этилган «кадриятларнинг постиқтисодий тизими» тушунчаси қўлланилади. Ахборот жамияти концепцияси фаолиятдаги белгиловчи бўлган ташқи омилларидан, ички мотивларга ўтишни кўрсатади. Ҳозирги замонда технологик ўзгаришлар тенденцияси шуни кўрсатадики, бугунги кунда инсоннинг яшаш шароитларини яхшилашга қаратилган моддий ишлаб чиқариш кучлари ривожланиши жараёнидан, инсоннинг ўзини такомиллаштиришни талаб қиладиган жараёнларга ўтилмоқда. Инсоннинг эркин ижодий фаолияти - цивилизация ривожланишининг ҳолати ва мақсадига айланмоқда.

6. Эркинлик принципи. Ахборот жамиятининг назариячиларининг кўрсатишича, эркинлик ва обод турмуш кечиришни ақлий ва ижод қобилиятига эга бўлиш таъминлайди. Ахборот даврида, ҳақиқатдан ҳам кўп нарса инсоннинг ўзи белгилашидан ва унинг эркинлигининг кенгайишига боғлиқ бўлади. А.Зотовнинг фикрича, ахборот жамияти термини инсониятнинг моддий неъматларни ишлаб чиқишга асосланган «ташқи заруриятдан» кутилишининг даслабки шартини англатувчи «эркинлик даврига» киришни англатади [6:42]. Ахборот жамияти бўйича мутахассисларнинг фикрича, ижтимоий ривожланиш ўрта синф вакилларининг жамиятда кўпчилиikka айланишига шароит яратади ва у ижтимоий зиддиятларни енгишга ёрдам беради.

7. Элита ва оммаларнинг ажралиши. Ахборот даврида ижтимоий дифференциацияни белгиловчи омил вазифасини мулк эмас балки билим даражаси бажаради. Натижада, жамиятдаги асосий зиддият ижтимоий-маданий соҳада – эски индустриал дастурга содиқ одамлар ва янги ахборот маданияти тарафдорлари орасида амалга ошади.

8. Ахборотлаштириш тори. Ахборот жамияти ўзи билан бирга ер юзи ахборот машинаси чегарасида технократик ҳукмронлик, одамнинг виртуал дунёга кетиши, реал дунё кийинчиликларида кочиш хавфларини олиб келади. Ҳозирги замон ахборот жамияти ижтимоий деструкциянинг қудратли омилга эга: у дунёдаги тенгсизликни кучайтириши, маданий ҳилма-ҳилликка хавф солиши, йирик ижтимоий бухронларни келтириб чиқариши мумкин.

Компьютерларни, инсон фаолиятининг ҳар хил соҳаларида ахборотни қайта ишловчи ва етказиб берувчи воситаларни кенг жорий қилиш – индустриал ривожланиш босқичида бўлган жамият ривожланишида ахборотлаштириш деб номланадиган эволюцион жараёни бошлаб берди. Информатизация – ахборот жамиятини келтириб чиқариш мақсадида оммавий ахборот воситалари ёрдамида бошқариш ва ривожланиш ресурси сифатида ахборотга эгалик қилишнинг тизимли фаолият жараёни. «Ахборотлаштириш» «компьютерлаштириш» тушунчасига нисбатан кенг тушунча ҳисобланади. «Компьютерлаштириш» термини ҳисоблаш машиналарини инсон фаолиятининг барча соҳаларига кенг жорий этишни англатад [3:35]. Жамиятни ахборотлашти-

ришда эса инсон фаолиятининг барча соҳаларида ҳақиқий, етарли ва ўз вақтида билимлардан тўлиқ фойдаланишга хизмат қилувчи чора-тадбирлар мажмуасига диққат қаратилади.

Ахборотлаштириш, бир қатор олимларнинг фикри бўйича ўз-аро боғлиқ уч жараённинг мажмуасидан иборат бўлади:

- медиатизация жамоавий ва якка алоқанинг янги тизимларини ишлаб чиқиш ва тарқатиш натижасида ҳар бир индивиднинг ахборотнинг барча манбаларига, инсоний, инсонлараро, гуруҳ муносабатларининг барча даражаларига етишишни таъминлайди.

- компьютерлаштириш – ахборотни излаш ва қайта ишлаш усулларини такомиллаштириш жараёни.

- интеллектуаллаштириш – ахборотни яратиш ва қабул қилиш қобилиятини ривожлантириш жараёни бўлиб, унда жамиятнинг интеллектуал потенциални ошириш мақсад қилиб олинади.

Агар ушбу уч жараён биргаликда олиб борилса, ахборотлаштириш ижтимоий тузилишида кескин ўзгаришларга олиб келади. Демак, ахборотлаштириш ижтимоий, технологик, иқтисодий, сиёсий ва маданий механизмларнинг бирлигини ташкил этади. У ахборотни, айниқса, билимни ишлаб чиқариш, қайта ишлаш, сақлаш ва тарқатиш учун ахборот технологияларидан фойдаланишнинг прогрессив тарзда ўсиш жараёнини беради. Ахборотлаштириш натижасида ахборот жамияти шаклланади.

Жамиятнинг ахборот соҳасида юз бераётган ўзгаришларни, уларни давлат тарафидан тартибга солишнинг ҳозирги замон методларини комплексли ўрганиш Ўзбекистон Республикаси учун ҳам долзарб ҳисобланади. Жамиятнинг ахборот соҳасини тартибга солишнинг чет эл тажрибасининг таҳлили куйидаги йўналишларни бўлиб кўрсатишга имконият беради:

- рақобатни қўллаб-қувватлаш, монополизм билан курашиш;

- барча халқ учун ахборот ва ахборот ресурсларига эгалик этиш ҳуқуқлари ва техник имкониятларни таъминлаш;

- сўз эркинлигини таъминлаш;

- кичик миллатлар, ёш ўсмирларнинг ахборот соҳасидаги манфаатларини ҳимоя қилиш;

- миллий маданий меросни, тилни ҳимоя қилиш, бошқа давлатларнинг маданий хуружларига қарши туриш;

- ахборот хавфсизлигини таъминлаш;

- интеллектуал мулкни ҳимоя қилиш;

- компьютер ва юқори технологиялар ёрдамида амалга ошириладиган жиноятларга қарши курашиш;

- давлат органларида ахборот ва телекоммуникацион технологиялардан фойдаланишни назорат этиш;

- барча даражада миллий йўналтирилган сиёсатни шакллантириш (умумий давлатдан, маҳаллийгача);

- ижтимоий ҳимояга муҳтож табақаларни ўз ичига олишга йўналтирилган АКТ- лойиҳаларини молиялаштиришнинг самарали стратегиясини шакллантириш.

Ушбу йўналишларни ҳисобга олган ҳолда давлат стратегияси давом эттирилса, кириб келаётган ахборот жамияти имкониятларидан фойдаланиб, унинг салбий оқибатларининг олди олинган ҳолда обод турмуш тарзини қўришимиз мумкин деб ҳисоблаймиз.

Адабиётлар

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. -М.: 2004.
2. Каримов И.А. Юсак маънавият енгилмас куч. -Тошкент: «Маънавият» 2008.
3. Королев Л.Н., Власов В.К. Компьютеризация в науке и производстве. - М.: 1988. –С.35.
4. Москва и информационное общество. /Под.ред. С.Орлова и Ю.Хохлова. -М.: 1999.
5. Тоффлер Э. Третья волна. -М.: 1999.
6. Трансформация в современной цивилизации (материалы круглого стола). //Вопросы философии, 2000. №1

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ахборот технологияларининг жамият тизимида келтириб чиқариши қўллаётган ўзгаришлар ҳақидаги қарашлар таҳлил қилинган. Ахборот жамияти, иқтисодийнинг виртуаллашуви, ахборотлаштириш тушунчаларининг моҳияти, уларнинг жамият таррақиятини таҳлил қилишдаги аҳамияти очиб берилган

В статье анализируются некоторые взгляды о ожидаемых изменениях в системе общества на основе развития информационных технологий. Рассматриваются необходимость понятий информационное общество, виртуализация экономики, информатизация для развития общества.

The article is analysed some views about further changes in the system of society due to the development of information technologies. They are considered notion information society, virtualization of the economy, informatization for the development society.

ЎЗБЕКИСТОН АВТОМОБИЛ САНОАТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ: ТАРИХИЙ ТАХЛИЛ (1996-2020й)

А.А.Мамажанов – ўқитувчи

Андижон давлат университети

Таянч сўзлар: автомобиль саноати, энгил автомобиллар, юк автомобиллари, автобуслар, “UzDAEWOOAvto”, «ЎзАвтоСаноат», «СамКочАвто», «GM Uzbekistan».

Ключевые слова: автомобильная промышленность, легковые автомобили, грузовые автомобили, автобусы, “UzDAEWOOAvto”, «ЎзАвтоСаноат», «СамКочАвто», «GM Uzbekistan».

Key words: motor-car industry, cars, trucks, buses, , “UzDAEWOOAvto”, «ЎзАвтоСаноат», «СамКочАвто», «GM Uzbekistan».

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақил тарққийт йўлидан собитқадамлик билан борар экан, бу йўлдаги пухта ўйланган ва босқичма-босқич амалга ошириб келинаётган ислохотлар амалда ўз натижасини бермоқда. Мамлакатимизнинг янги марраларидан бири, иқтисодиётдаги янги тармоқ –Автомобил саноатининг йўлга қўйилиши бўлди. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг 1992 йил июн ойида Корея Республикасига ташрифи мамлакат автомобилсозлик саноатининг тамал тоши қўйилишига сабаб бўлди. Ўша йилнинг июль ойида Ўзбекистон ва Корея Республикаси ўртасида Асака шаҳрида автомобил заводи қуриш бўйича сўровнома уйиштирилиши ҳамда ноябр ойида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан “UzDAEWOOAvto” қўшма корхонаси барпо этиш тўғрисида” ги фармойишнинг қабул қилиниши нафакат Ўзбекистонда, балки Марказий Осиёда биринчи автомобил заводининг барпо этилишига сабаб бўлди. Бунинг натижаси ўлароқ, Ўзбекистон жаҳоннинг 28 та автомобил ишлаб чиқарувчи давлатларидан бирига айланди.

Автомобил ишлаб чиқаришнинг барча технологик жараёнлари комплекс равишда ривожлантирилиши юртимизда машинасозлик, металлургия, радиоэлектроника, нефтни қайта ишлаш, кимё ва тўқимачилик саноатини, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасини тараккий эттиришга ёрдам бермоқда. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, автомобилсозликда яратилган бир янги иш ўрни бошқа турдош соҳаларда камида етти иш ўрни ташкил этиш имконини беради.

Автомобил саноати республика саноатининг таркибий жиҳатдан ўзгаришига сабабчи бўлди. Автомобилсозлик комплексининг ривожланиши қўшимча ишлаб чиқариш қувватларининг ишга тушишига, янги иш ўринларининг яратилишига туртки бўлди. Автомобил заводи ташкил топган 1995-1996 йилларда «O‘z-DongJu», «O‘z-DongVon», «O‘z-Tong Xong», «O‘z-SeMyung» каби 10 га яқин қўшма корхоналар фаолият юритган бўлса, ҳозирги кунда «ЎзАвтоСаноат» акциядорлик компанияси таркибидаги 35 дан ортқ йирик қўшма ва маҳаллий ишлаб чиқариш корхоналари фаолияти йўлга қўйилган. Ушбу қўшма корхоналарнинг ўзаро ҳамжихатликдаги фаолиятининг биринчи календар йилида 25,3 минг энгил машина ишлаб чиқарилган бўлса, 1997 йилда жами 64,9 минг дона уч турдаги энгил автомобиллари, 25 дона юк автомобиллари ишлаб чиқарилди [1:236]. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 5 ноябрдаги “«СамКочАвто Ўзбекистон-Туркия қўшма корхонасини ташкил этиш тўғрисида»ги 381-сон Қарорига асосан «Ўзавтосаноат» уюшмасининг Самарқанд «АвтоВАЗагрегат» ОАЖ таркибида Туркиянинг “Коç Holding” компанияси билан биргаликда UzOtoyol (Otoyol) иккита турдаги

автобуслар ва уч турдаги энгил ва ўрта юк машиналари ишлаб чиқаришга ихтисослашган заводнинг ишга туширилиши мамлакат автомобил саноатидаги янги бурилиш бўлди.

2001 йилда «Ўзавтосаноат» уюшмасининг таркибидаги корхоналар томонидан жами 41,4 минг дона турли русумдаги автомобиллар ишлаб чиқарилди. Уларнинг 41,0 минг донаси Асака автомобил заводида ишлаб чиқарилган энгил автомобиллар хиссасига тўғри келса, Самарқанд автомобил заводи томонидан ишлаб чиқарилган 93 минг дона юк машиналари 307 таси автобуслар хисобига тўғри келади. 2007 йилга келиб мамлакатда жами 173,3 минг дона автомобиллар ишлаб чиқарилди. Буларнинг 384 мингтаси юк автомашиналари ва 1116 донаси автобусларни ташкил қилса, 171.8 мингтаси тўрт русумдаги энгил турдаги автотранспорт воситалари хисобланади [1:237].

Жаҳон бозори ишлаб чиқарилаётган автомобил моделларини мутассил янгиллаб, сифатини мунтазам равишда ошириб боришни тақозо этади. Чунки кучли рақобат шароитида муайян мамлакат бозорига кириб бориш, жой эгаллаш ва уни сақлаб туриш осон эмас. Damas, Tico, Nexia автомобиллари Ўзбекистон автосаноатининг биринчи “қалдирғочлари” бўлган эди. Кейинчалик Matiz, Lacetti, янги русумдаги Damas, Nexia автомобилларини ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. Ўзбекистон автосаноати 2008 йилда янги ҳамкор ва салоҳиятли инвестор – General Motors корпорацияси билан ҳамкорликни йўлга қўйди. Асака автомобил заводида Chevrolet русумидаги Lacetti, Captiva, Epica автомобиллари ишлаб чиқарила бошланди. 2010 йилнинг август ойидан эса «GM Uzbekistan»нинг янги русумдаги Chevrolet Spark автомобили харидорларга тақдим этилди.

«СамКочАвто»нинг барча акциялари “Ўзавтосаноат” томонидан олиниши билан корхона тўла ўзбек капитали асосида шакллантирилган ташкилотга айланди. Мулкчилик шакли ўзгариши билан “СамКочАвто” қўшма корхонаси ташкилоти номи “СамАвто” МЧЖга ўзгарди. Таъсисчилар таркибига “Асака” банки кирди. ISO 9001, ISO14001, OHSAS 18001 стандартларига биноан менежмент қиритилган тизимини татбиқ этди. Натижада ISUZU корхонасининг С ва Е серияси оғир юк машиналари ишлаб чиқарилиши ўзлаштирила бошланди. Бунинг натижаси ўлароқ, корхонада оғир юк машиналари С YZ 51 KLD ўзи ағдаргичлари ва EXZ 51 KL ўзи тортувчилари ишлаб чиқарилиши бошланди [3].

Корхона Италия, Германия, Япония Туркия ва Англиядан келтирилган юқори технологияли ускуналар билан жиҳозланган. Корхона буюртмачиларнинг хоҳишига биноан, исталган турдаги кузовларни ишлаб чиқиш имкониятига эга бўлиб, Ўзбекистон талабларига мос келадиган ҳамда нефть ва газ, тоғ маъданларини қазиб чиқариш ва йўлсозлик каби иқтисодиётнинг

илғор соҳаларида зарур бўладиган тиркамали, бортли ва ағдарма машиналарни ишлаб чиқаришни самарали ўзлаштирди.

Бунинг натижаси ўларок, мамлакат автомобил ишлаб чиқариш салоҳияти бир неча баробар ўсди, шу билан бир қаторда ишлаб чиқариш ҳажми ҳам салмоқли даражада ривожланди. 2011 йилга келиб бир йилда ишлаб чиқарилган автомобиллар сони 224483 донани ташкил қилди. Жумладан, енгил автомобиллар 222022 донани ташкил қилди, автобуслар ишлаб чиқариш 1268 тага етказилди, юк автомобиллари эса 1497 донани ташкил қилди [4:29].

Бугунги кунда “СамАвто” МЧЖ (4 тоннадан 7 тоннагача бўлган) ўртача автобуслар ва ИСУЗУ шассисига асосланган кичик тоннали юк машиналарини йиғиш билан шуғулланмоқда. “СамАвто” МЧЖ ишлаб чиқарган минибуслар шаҳар маршрутига мўлжалланган бўлиб, 37 йўловчи сиғимига эга. Самарқанд автомобил заводининг аксарият давлатлардаги ҳамкорлари юк автомобилларининг фақат шасси қисмининг ўзинигина ишлаб чиқарадиган бўлса, улардан фарқли равишда, ушбу заводда юк автомобиллари тўлалигича ишлаб чиқарилади. Бугунги кунда бу ерда сиқилган табиий газдан фойдаланган ҳолда ҳаракатланувчи юк автомобиллари ҳам ишлаб чиқарилмоқда. Завод муҳандисларининг изланишлари натижасида яратилган 30 дан ортиқ кузов турлари ишлаб чиқаришга жорий этилган. Бортли, енгил ва термоизоляция фургонлар, рефрижераторлар, сув, нон, сут ҳамда турли ичимликларни ташишга мўлжалланган автомобиллар, ағдарма машиналар ва кўчма (мобил) қон қуйиш станциялари ва ўт ўчириш автомобиллари, кўчма дорихоналар, газ-қутқарув, штаб, махсус транспорт воситалари, шулар жумласидандир [5].

Автомобилларимиз кенг тармоқли дилерлик савдо корхоналари орқали Россия, Украина, Беларус, Қозғистон, Қирғизистон, Озарбойжон, Туркменистон, Арманистон, Грузия, Молдова каби мамлакатларга экспорт қилинмоқда.

Маҳаллийлаштириш дастурига кўра, хорижникидан асло қолишмайдиган сифатли эҳтиёт қисмлар ва нозик деталлар ишлаб чиқаришга ихтисослашган турли йўналишдаги кўплаб қўшма корхоналар ташкил этилди. Бамперлар, тутун чиқаргичлар, ёнилғи бақлари, автомобил ойналари, аккумуляторлар, электр ўтказгичлар учун жгутлар, автомобил салонининг ички қоплаш қисмлари, трубапар, бўёқлар ва бошқа кўпгина жиҳозлар ишлаб чиқариш бўйича корхоналар фаолият кўрсатмоқда. Кейинги беш-олти йил ичида маҳаллий етказиб берувчилар сони йигирмадан икки юзга етди [6:189].

Шу билан бир пайтда Ўзбекистон автомобилсозлари янги марраларни кўзлаб, изланишларни давом эттиридилар. 2008 йил мамлакатимиз автомобил саноати ҳаётида муҳим воқеа рўй берди. Ўша йилнинг 21 феврал куни Асака автомобил заводи негизда «Ўзавтосаноат» акциядорлик компанияси ва «GM O'zbekiston» корпорацияси таъсисчилигида янги қўшма корхона – «GM O'zbekiston» ташкил этилди. Ўзбек автомобиллари моделлари қатори янги, замонавий ва сифатли автомобиллар ҳисобига янада кенгай бошлади. “Chevrolet” русумидаги моделлар – “Epica” va “Captiva” ни ишлаб чиқариш бошланди. Ноябрь ойида эса Асака автомобил заводи конвейеридан миллионинчи автобил чикди.

“Ўзавтосаноат” аксиядорлик компанияси ривожла- ниш дастури доирасида 2008-2010 йилларда 770 мил-

лион АҚШ доллари қийматидаги 40 дан зиёд инвести- ция лойиҳалари амалга оширилди, 2011-2012 йилларда эса 30 лойиҳа доирасида 470 миллион АҚШ доллари- дан ортиқ сармоя ўзлаштирилишини ўз олдига мақсад қили қўйди ва пировардида бунга эришилди [7:15].

Амалга оширилган ислохотлар самараси ўларок, 2014 йилда мамлакатда саноат маҳсулотлари (товарлар, хизматлар) ишлаб чиқариш ҳажми 67097,5 млрд сўмни ташкил этиб, унинг 14333,7 млрд сўми машина ва ускуналарни ишлаб чиқариш, таъмирлаш ва ўрнатиш, автотранспорт воситалари, трейлерлар, ярим прицеплар ва бошқа тайёр метал буюмларни ишлаб чиқариш хиссасига тўғри келган бўлса, 2017 йилда бу кўрсаткич 117736,0 млрд сўмни ташкил қилиб, унинг 21333,5 млрд сўми машинасозлик саноати хиссасига тўғри келди [8:11-12].

Сўнгги йилларда республикаимизда жадал ўзгаришлар тизимли давом этиб, юртимиз равнақини белгилаб берувчи муҳим иқтисодий пойдеворни мустаҳкамлаш йўлида улкан қадам бўлди. 2017-2021- йилларда Ўзбекистонни ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида иқтисодиётни ривожлантириш хорижий давлатлар билан ҳамкорликни ривожлантириш асосий вазифалар қилиб белгилаб берилди.

Жумладан, саноат корхоналарини, ҳусусан автомобилсозлик саноати корхоналарини комплекс ривожлантиришни жадал суратлар билан босқичма- босқич ривожлантириб бориш орқали ушбу соҳа фаолиятини яхшилашга катта эътибор қаратилди. Бу борада, саноатнинг ушбу турига хорижий сармоя киритилишини янада кўллаб-қувватлаш, маҳаллий ишлаб чиқарувчиларнинг рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришлари учун чет эл инвестицияларини жалб қилиш орқали ишлаб чиқарилаётган импорт ўрнини босувчи ва экспортбоп маҳсулотларнинг кўламини оширишга қаратилган чора-тадбирлар иқтисодий бароқарорликка эришишга хизмат қилмоқда. Бунинг натижасида, ҳозирда юртимиз автомобил саноати соҳасида 18 мингдан ортиқ киши иш билан банд бўлиб, уларнинг аксарияти маҳаллий кадрлар ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, автомобилсозлик саноати мамлакат иқтисодиётининг устувор мажмуаси ҳисобланади. Турли русумдаги автомобилларни ишлаб чиқариш кенг ривожланган корхоналарининг истиқболи ва ҳудудий жойлашувини инсон омили белгилайди. Маълумки, Ўзбекистон аҳолисининг 51 фоизи қишлоқда яшайди. Уларни иш билан таъминлаш жиддий ижтимоий муаммо бўлиб қолмоқда. Мустақил республикаимизнинг мустақиллигини сақлашда ва мустаҳкамлашда автомобилсозлик саноатини ривожлантиришнинг аҳамияти бекиёсдир.

Шунинг учун ҳам ҳудудлар иқтисодиётининг, умуман, халқ ҳўжалигининг тараққиёт даражаси автомобилсозликнинг ривожланиш даражасига қараб белгиланади. Мамлакатлар иқтисодиётини қай даражада ривожланганлигини ўша мамлакатлардаги машинасозлик саноатининг ривожланганлиги даражасига қараб билиб олишимиз мумкин. Яна шу нарсани таъкидлаш жоизки, машинасозликнинг ривожланиши Ўзбекистон учун катта ижтимоий аҳамиятга ҳам эга. Маълумки, аксарият машинасозлик тармоқлари жуда сермеҳнат бўлиб, Ўзбекистон сингари меҳнат ресурслари тез кўпайиб бораётган давлатларда аҳолининг банд бўлишида муҳим ўрин тутади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистоннинг йиллик статистик тўплами. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитасининг йиллик статисти- стик тўплами 2008. –Тошкент: 2009, 236-б.
2. <http://uzavtosanoat.uz/uz/SAMAVTO.html>

3. Ўзбекистон Республикаси иқтисодий-ижтимоий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990-2011 йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2012-2015 йилларга мўлжалланган прогностлари: статистик тўплам. –Т.: «Ўзбекистон» 2013. 29-б.
4. “UzAvtosanoat” АЖнинг йиллик ҳисоботи. <http://uzavtosanoat.uz/uz/SAMAVTO.html>
5. Soliyev A., Nazarov M., Qurbonov Sh. O'zbekiston hududlari ijtimoii-iqtisodiy rivojlanishi: monografiya. – Т.: «Mumtoz so'z», 2010.
6. “Ўзавтосаноат” акциядорлик компанияси жорий архиви. “Ўзавтосаноат” акциядорлик компанияси ривожланиш дастури. 15-б.
7. Ўзбекистон Республикаси Длат Статистика Кўмитаси. Ўзбекистон саноати 2018. Статистик тўплами. –Тошкент: 2018. 11-20-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикасида мустақиллик йилларида ташкил этилган саноатнинг янги соҳаси-автомобилсозлик саноати, унинг ривожланиш тенденциялари, қўлга киритилган ютуқлар, амалга оширилган ислохотлар ва уларнинг натижалари статистик маълумотлар, адабиётлар ҳамда бирламчи манбалар асосида таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе статистических данных, литературы и первоисточников анализируется новая промышленность Республики Узбекистан за годы независимости - автомобильная промышленность, тенденции её развития, достижения, реформы и их результаты.

SUMMARY

Based on statistical data, the article analyzes literature and primary sources, the new industry of the Republic of Uzbekistan over the years of independence – motor-car industry, its development trends, achievements, reforms and their results.

RUWXIY KÁMILLIKTE ÁDEP – IKRAMLÍLÍQ MÁSELELERI

E.Tilewov – *pedagogika ilimleri boyinsha filsofiya doktori*

U.Kurbanbayeva – *magistrant*

Ájiniyaz atundaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch sózlar: komillik, ođob-axloq, ma'naviyat, jamiyat, ta'lim, tarbiya.

Ключевые слова: совершенство, нравственность, духовность, общество, образование, воспитание.

Key words: perfection, moral, spirituality, society, education, upbringing.

Hár bir insannıń óz aldına ruwxıy dúnyası bar. İnsan mánawiyatı onıń kelip shıǵıwı, iymán-isenimi, erk-ıqrarı, dúnyaǵa kózqarası, ádep-ikramlılıǵına baylanıslı bolıp tabıladı. İnsan óz ómiri dawamında kámillikke umtılıp jasaydı. Prezidentimiz óziniń Oliy Majliske jollaǵan múrájatında da, Alisher Nawayı babamızdıń óz dáwirinde jaslarǵa múrját etip, «Quyashtay nur taratıwdı qáleseń, kámillikke umtı» dep jazǵan hikmetli sózlerin keltirip, shınında da, adamlarǵa quyashtay biymınnet nur taratıwdı, jaqsılıq etiwdı qáleytuǵın insan, kámillikke umtılıp, hár qıylı ilim hám kásip-ónerlerdi ózlestiriwi zárúr dep keltirip ótedi. Demek, kámillikke umtılıp jasaw hár bir dáwirde de óziniń áhmiyetli ornına iye. Haqıyqatında da, jámiyettegi bárshe jeńis hám kemshilikler insannıń ruwxıy kamalatına barıp taqaladı. Xalqı ruwxıy tárepten jarlı bolǵan mámleketniń tábiyiy baylıqları esapsız bolsa da, hár qashan abıray-ıtibarǵa ılayıq ullı mámleket bolıwı qıyın. Sol ushin da hár bir jámiyet ózinde jasawshı shaxslardıń joqarı ruwxıyatlı bolıwı ushin qayǵırıwı, olarǵa sol sezimge iye bolıwı ushin qolaylıqlar jaratıwı áhmiyetli bolıp tabıladı. Ádeplilik bolmasa joqarı ruwxıylıqta, kámillik te bolmaydı. Ádepti qádirlaw hám olarǵa ámel etiw-insannıń joqarǵı wazıypası. Usı orında kámillik túsiniǵı hám insan kamalatında ádep-ikramlılıqtıń ornına toqtalıp ótemiz.

Kámillik – kámil insan sıpatı, yaǵnıy erkin pikirlewshi, dúnya tanıwı keń, tuwrı sózli, erk-ıqrarı bekkem, óz Watanına sadıq xızmet etiwshi, jaqsı ádeplerdi ózinde jamlegen insan. Kámillik degenimiz mehir-miriwbet, tuwrılıq, hújdan, ar-namıs, maqtanış, erk-ıqrar kibi kóplegen sap insanıy sıpat hám paızıletler, sonıń menen birge ádepler jıynaǵı [5:9].

Kámillik – (arabsha jetik, kámil)- insanlar ortasında fizikalıq hám ruwxıy jetiklikniń joqarı dárejesin kórsetiw menen birge hár qanday quramalı hádiyse, is hám háreketke qarata qollanılatuǵın túsiniq. Soǵan kóre kámillikti insannıń bir yaki birneshe tarawlarda ayqın kózge taslanatuǵın, basqalardan unamlı tárepleri menen keskin parq qılatuǵın, ózgeler tárepien joqarı dárejede aytılatuǵın mánawiy yaki fizikalıq jetiklik dárejesi dep táriyplew múmkin. Kámillikke jetisiw bul uzaq dawam etiwshi tálim-tarbiya, ómiri dawamında alatıwı bilim hám tájriybe, aqıl-oy, ádep-ikramlılıq paızıletleri bir-birin tolıqtırıp barıwshı bir neshe processlerden ibarat [7:243]. Kámil insandı kamal taptırıwda mánawiy tarbiya áhmiyetli orın tutadı.Yaǵnıy kámil insandı jetilistiriw

shıǵarıwda hár bir jas áwladtıń tálim-tarbiyasına hám ilim máripatina itibar beriw lazımlıǵın uqtırıp: “Tiykarǵı itibardı máripatqa jaslardıń mánawiy hám minez-qulıq tarbiyasına qaratıw, olarda bilim hám óz ústinde umtılıwdı qalıplestiriw áhmiyetli dep esaplaymız”- degen edi el basshimiz Sh.Mirziyoyev Astanadaǵı Shanxay Birge Islesiw Shólkeminiń sammitinde shıǵıp sóylegen sózinde.

Kámil insandı tarbiyalaw – ulıwma insanıy ideya. Yaǵnıy, bul – pútkil adamzatqa tán arziw-niyet. Dúnyadaǵı barlıq xalıqlar, milletler hám insanlar perzentleriniń jetik, barksamalı bolıwın árman etedi. Biraq bul maqsetti ámelge asırıwda hár bir xalıq óziniń milliy ózgeshelikleri, dástur hám qadıriyatlarınan kelip shıǵadı. Sonıń ushin da olar ózleri eń jaqsı, jetik dep bilgen insandarday bolıwǵa umtıladı. Birinshi Prezidentimiz Islam Karimovtıń «Joqarı mánawiyat – jeńilmes kúsh» kitabınıń birinshi babındaǵı «Mánawiyatı qalıplestiretuǵın tiykarǵı ólshepler» dep atalǵan bólimde ullı babalarımız haqqında ájayıp pikirlerdi bildirgen. Sonıń ishinde, ullı shayır babamız Aliysher Nawayı tuwralı mine mına táriyplerdi kámil insan haqqındaǵı eń joqarı táriyp desek boladı: «Eger bul ullı insandı áwliye desek, ol áwliyelerdiń áwliyesi, oyshıl desek, oyshılardıń oyshılı, shayır desek, shayırardıń sultanı sanaladı» [2:47]. Haqıyqıy kámil insan ǵana usınday ullı paızıletlerdi ózinde jamlewı múmkin. Óz eliniń maqtanışına aylanǵan bunday insanlar dúnyadaǵı basqa xalıqlar arasınan da kópdep jetisip shıqqan. Bul pútkil insanıyatnı jaqsılıq hám barksamalıq jolındaǵı umtılısları óz-ara uyǵın hám ulıwma ekenin kórsetedi. Usı mániste, kámillik ideyası ásirler dawamında tek ayırım shaxslardı ǵana emes, al xalıq hám milletlerdi ullı, iygilikli maqsetlerge qaray baǵdarlaǵan, turmıstıń túrli tarawlarında úlken tabıslarǵa ilhamlandırǵan.

Kámillikti árman etpegen, barksamalı áwladlardı jetilistiriw tuwralı oylamaǵan xalıq yaki millet óz keleshegin kóz aldına keltire almaydı.

Aziddin ibn Muxammad an-Nasafiy óziniń “Kámil insan” shıǵarmasında “Kámil insandı tórt paızılet: jaqsı sóz, jaqsı peyil, jaqsı minez-qulıq hám máripat”- dep kámil insandı táriyp beredi. A.Nasafiy kámil insannıń eki belgisi: jaqsı ádep, ózin-ózi biliw, ózligin tanıw. Yaǵnıy kámil insan jaqsı minez-qulqı menen óz ózin tanıǵan insan.

Kámillikniń ózine tán ólshepleri bar. Onıń bas ólsheimi insanıylıq, ádep hám joqarı mánawiyat. Sonday-aq, kámillikke umtılıwdı aytıp ótiw lazım. Bul, óz gezeginde, insan

ushın eń ayırıqsha pazylet ekenin kórsetedi. Nadanlıqqa qarsı aqıl, biyparwalıqqa qarsı sergeklik, qızganshaqlıqqa saqıylıq, erinsheklikke ǵayratker, qorqalıqqa batırlyq, miynet, aqıl, parasat, zeyin, ádep-ikramlılıq, adamlarǵa jaqsılıq etiw ushın eń mártebeli hám kerekli pazyletlerden.[5:13]

Kámil insannıń eń tiykargı belgileriniń biri bul-ádeplilik. Bárkamalıqqa erisiwdiń eń áhmiyetli quralları-tálim hám tárbiya bolıp tabıladı,- deydi Farabiy. Tálim, onıń pikirinshe, teoriyalıq iygiliklerge úyretse, tárbiya iygiliktiń ádeplilik qásiyetlerine úyretedi.

Ruwxıy ádep-ikramlılıq tárbiya - ruwxıy sananı bir maqsetti gózlep, qalıplestiriw hám de ádep-ikramlılıq tuyǵların rawajlandırıw, minez-qulıq kónikpelerin hám ádetlerin payda etiwden ibarat.

Ruwxıy ádep-ikramlılıq tárbiyanıń maqseti jámiyet talaplarına baylanıslı bolıp, bul talaplar óz nábwetinde islep shıǵarıw kúshleriniń rawajlanıw dárejesi hám jámiyette jaslardı oqıtıw hám tárbiyalaw isleriniń hámmesi jas áwladta ruwxıy ádep-ikramlılıq hám isenimdi qalıplestiriwge, olardı Watanǵa sheksiz sadıqlıq ruwxında tárbiyalawǵa xızmet etiwı lazım.

Demek, insan mánawiy kamalatında ádep-ikramlılıq eń tiykargı orındı iyeleydi. Ádep-ikramlılıqtıń insan ómirinde tutqan roli úlken hám kúndelik turmısınń negizin quraydı. Biz kúndelik turmısta shańaraqta, jámiyette adamlar menen qarım-qatnasımızda biziń ádep-ikramlılıǵımız kórinedi. Ádep-ikramlılıq insańǵa hámıyshe zárúr. Sebebi, Farabiy babamız aytqanıday hár bir ónerdi jetik biliwimiz ushın oǵan tuwrı múnásette bolıp, tártip qaǵıydalarına ámel etewimiz tiyis.

“Ádep insan ruwxına jaylasqan ádetlerden ibarat bolıp, olar is-háreketlerimız arqalı minez-qulqımızdı sırtqa shıǵarıp otıradı. Áǵzalarımız háreketleriniń jaqsı bolıwı ruwxımızǵa shıraylı minez-qulıq, jaqsı ádetlerdiń ornalasıwına baylanıslı. Bul ádeplilik, delinedi. Keri jaǵdayda bul - ádepsizlik dep ataladı. Ádepsizlik barlıq nárseni, sonıń ishinde, qalbimizdi de, tilimizdi de barlıq háreketlerimizdi de buzadı”[5:18]. Biz óz shıraylı qulqımız, ádep-ikramlılıǵımız benen kóplegen jetiskenliklerge erisiwimiz múmkin. Belgili ingliz alımı Dison Lobbok: “ádepliliktiń járdeminde, háteki, kúsh penen alıw múmkin bolmaǵan jeńiske de erisiw múmkin” degen edi. Demek, ádepli insan barlıq jaqsı pazyletlerge iye boladı eken. Hár bir nárseniń óz-tártip qaǵıydası, ádebi bar. Bul insannıń hár bir is-háreketinde, hár bir nársenge qatnasında óz kórinisin tabadı.

Adam qanday da bir ortalıqqa óziniń shıraylı minez-qulqı, ádep-ikramlılıǵı, bilim dárejesi menen jaqsı qabıl

etiledi. “Belgili Hákim Ulıqpan mınanday deydi. Anusherwan Ádil (531-579) patsha óz wáziri Buzurgmehrge: - Qashan, qayaqqa barsa da adamlar jaqsı qabıl etetuǵın kisi kim? –dep soraw bergende, ol –“Ádepli adam” dep juwap bergen deydi. Olay bolsa, adamnıń boyına sinip onıń minez-qulqına aynalǵan ádeplilikten úlken baxıt joq eken” [4:5]. Adam jámiyette óz ornın tabıw ushın jaqsı pazyletlerge, ádepke, bilimge iye bolıw kerekligin jaqsı ańlaymız. Sonıń ishinde biz bularǵa dáslep oqıp úyreniw arqalı, soń onı ámiyatta qollaw arqalı iye bolamız.

Farabiy ádepli, jaqsı minez-qulıqlı insan degende ilim-bilimge umtılatuǵın, haqıyqat hám ádilik ushın gúresetuǵın, nahaq sózlerdiń dushpanı, óz pikirinde tura alatuǵın adamlardı názerde tutadı. Bunday insan bolıw ushın adam ózine tómendegi on eki qásiyetti jámllestirgen bolıwı lazım: jaqsı densawlıq, ótkir zeyin, bekkem yad, tez sheshimge keliw, shıyrın til, ilim-bilimge umtılw, zıyanlı qumar oyınlarınan jıraqlı bolıw, haqıyqatı hám ádilikti súyiw, ar-namıslı bolıw, dúnyaxor bolmaw, párwana bolıw, orınsız ójet bolmaw.

“Ádep-ikramlılıq - bul adamlar ortasındaǵı múnasebetlerdi kámillikke muwapıqlıǵı kózqarasınan úyrenetuǵın filosofiyalıq intizam” [3:15].

Ádep-ikramlılıqta I.Kantnıń dóretiwsilik miyrası ásirese “Sap aqıldın sını, “Ámeliy aqıldın sını” sıyaqlı shıǵarmaları dıqqatqa ılayıq. I.Kantnıń tómendegi pikirleri ádep-ikramlılıqta úlken áhmiyetke iye. “Sonday qıl, seniń jeke is-háreketleriń basqalar qulqı ushın qaǵıydaǵa aylansın”, “Ádep-ikramlılıq biz óz-óзимizdi baxtı esaplawımız lazımlıǵı haqqındaǵı tálimat emes, bálki biz qanday qılıp baxıtqa ılayıq bolıwımız haqqındaǵı tálimat”, “Ádep-ikramlılıq isenim filosofiyası” [6:406].

Juwmawlap aytqanda, ádep-insannıń erkin qálewın kórsetetuǵın áhmiyetli pazyletleriniń biri. Ol pútkil jámiyet, millet xalıq, shaxs baǵınatuǵın sociallıq tártip, talap hám qaǵıyda. Onıń ústemliginde kisiniń qılıq-qılwalı bahalanadı, tártipke salınadı hám basqarıladı. Ol insan iskerligin tártipke salıwdı basqa tásir formalarınan óziniń iqtıyarlıǵı hám tiyisiligi menen ayırılıp turadı. Turmısta hár bir adam isi, háreketi ádep-ikramlılıqtıń ólshemi menen anıqlanıp, ádeplilik yáki ádepsizlik áhmiyetine iye boladı hám usı qılıq-qılwal, óz nábwetinde, jámiyetlik turmısqa tásirin tiygizedi.

Ádep-ikramlılıq insan ruwxıy kamalatın tiykırı, ósip kiyatırǵan jas áwladtı hár tárepleme bárkamal jetik shaxs etip tárbiyalaw hár bir jámiyet aldındaǵı úlken wazıypa bolıp tabıladı.

Адебиетлар

1. Президент Ш.Мирзиёевнинг Олий Majlisga Murojaatnomasi, 29-dekabr 2020.
2. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. -T.: «Ma'naviyat», 2008.
3. Skvortsov A.A. Etika. –Moskva: “Yurayt” 2014.
4. Bazarbaev J Q.Dawletova. Ádeptanıw. –Nókis: “Bilim” 1994.
5. Bahauddinov Sh. Kámil insan. -Tashkent: 2019.
6. Ahmedova M. Falsafa.umumiy tahriri ostida. –Toshkent: 2006.
7. Ma'naviyat asosiy tuchunchalar izohli luǵati. –Toshkent: 2009.

РЕЗЮМЕ

Мақоллада комиллик тushunchasi va uning odob- axloq bilan uzviy bog'liqligi yoritilgan. Shuningdek, odob-axloqning inson hayotida tutgan orni ochib beriladi.

РЕЗЮМЕ

В статье описывается понятие совершенства и его неразрывная связь моралью. Он также раскрывает роль морали в жизни человека.

SUMMARY

The article describes the concept of perfection and its integral relationship with morality. It also reveals the role of morality in human life.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫ ТАРИЙХЫН ҮЙРЕНИҮДЕ КӨРКЕМ ӘДЕБИЯТЛАРДЫҢ ОРНЫ

Н.М.Тлеумуратова – аға оқытыушы

Қарақалпақстан Республикасы ХБХҚТҚА аймақтық орайы

Таянч сұзлар: тарихий-бадиий адабиетлар, жонли тасаввур, оғзаки ижодиет асарлари, беллетристика, маънавий ривожланиш.

Ключевые слова: историко-художественная литература, живое воображение, произведения устного творчества, беллетристика, духовное развитие.

Key words: historical and fictional literature, live imagination, folk literary works, fiction, spiritual development.

Оқыушы-жасларды тарийхый өтмиш пенен таныстырыудың әхмийетли дереклериниң бири бул көркем әдебиат болып табылады. Бул - мектеп оқыушыларын әдеп-икрамлылық хәм эстетикалық жақтан тәрбиялаудың ең нәтийжели куралларынан бири болып есапланады. Көркем образлар жүдә жарқын, сезимталлы, терең, исенимли болады, мине усы нәрселер тарийхый өтмишти сәулелендириуді аңсатластырады. Тарийх сабақларында когнитив бағдары өзіне тартып атырған көркем образлар жәрдемінде күшейеди, бул болса оқытыушыға теманың идеялық мазмунын оқыушылар санасына түсиникли етип жеткерип беріуге имканият жаратады. Соны да айтып өтиў орынлы, көркем әдебиатлар үйренилип атырған тарийхый материалды мектеп оқыушылар санасына да және де толығырақ бекемлеўге жәрдем береді. Көркем текстлерден пайдаланғанда оқыушыларға да, соның менен бирге өзлериниң педагогикалық шеберлигин арттырып атырған оқытыушыларға да пайдалы болады. Көркем әдебиатларды оқыуға болған қызығушылық, әлбетте тарийхты өзбетинше үйрениуге де қызығушылық оятады [1:3-6].

Тарийхый-көркем әдебиатлар тарийхый процесслерди өзлестириуде әхмийетли фактор болып, тарийхый-көркем әдебиатлардан тарийх сабақларында пайдаланғанда оқыушылардың психологиялық, жас өзгешеликлерин есапка алыў керек. Көркем әдебиат образларынан пайдаланыў оқытыушы баянлауының көргизбелилигин тәмийинлейди, оны анықластырады, оқыушылар өтмиш ҳаққында жанлы түрде көз алдына келтиреді. Көркем әдебиаттың роли буның менен тоқтамайды. Белгилі дәўирдиң жәмийетлик ўақыяларын реал сәулелендириўши ҳақыйқый көркем образ, типик образлар усы социаллық ўақыяның әхмийетин сәулелендиреди. Оқытыушының баян етиўинде көркем әдебиаттан алынған үзиндилер баянның тәсиршең болыўын да тәмийинлейди, үйренилип атырған тарийхый ўақыяларға деген оқыушыларда жақсылық, заўықланыў, қапа болыў кейипиятларын, жек көриў хәм хайран қалыў сезимлерин оятады.

Тарийхты оқытыуда пайдаланылатуғын көркем әдебиатларды: 1-үйренилип атырған дәўирдиң әдебий естеликлери хәм 2-тарийхый беллетристикалық шығармалардан ибарат еки топарға бөлиў мүмкин. Әдебий естеликлерге тарийхый ўақыяларды өз заманласлары жазып қалдырған шығармалары киреди. Бул топарға кирген шығармалар тарийх пәни ушын өтмиштиң өзіне тән дереги болып хызмет етеди [2:22-26].

Көркем әдебиат естеликлери жазып алынған аўызеки дәретиўшилиқ шығармаларын: эпсаналар, дэстанлар, қосықлар, рәўиятлар хәм басқаларды өз ишине алады. Бундай шығармалардың жүдә көпшилигинде реаллық қайта-қайта исленген, халық фантазияси менен байытылған хәм безетилген болады. Реаллықты объектив түрде сәулелендирген шығармалар, естеликлер бизге шекем жетип келмеген тәғдирде узақ өтмишти, мәселен әйjemги Хорезм тарийхын жаратыуда мине усындай шығармалардан да сынлы қарастан өткерип пайдаланылады.

Тарийхты оқытыуда көркем әдебиаттан пайдаланыў мектеп оқыушыларын әдеп-икрамлылық хәм эстетикалық жақтан тәрбиялаудың нәтийжели куралларынан

бири. Оны заманагөй мектепте қолланыў тийкарғы хәм терең дәрежелеринде тарийхты үйрениўдин ажыралмас бөлеги болып табылады. Мәмлекетлик билимлендириў стандарты мектеп оқыушыларына көркем шығармалар хәм тарийхый дереклер менен ислесиўди үйретиўге үлкен итибар береді, бул болса методикалық жақтан ең әхмийетлиси болып табылады. Тарийх сабақларында көркем әдебиатлардан пайдаланыўдың тийкарғы мақсети оқыушыларда эмпатияны раўажландырыў, яғный басқа адамларға дәртлес болыў хәм ўақыя қатнасыўшыларының орынына өзін қойып көриў қәбилетин қәлиплестириўден ибарат. Сондай-ақ, әхмийетли мақсети оқыушыларда сынлы пикирлеўди раўажландырыў болып табылады.

8-класс Қарақалпақстан тарийхы оқыў бағдарламасынан орын алған «1827-1828-жыллардағы Айдос бий басшылығындағы халық көтерілиси» деген теманы өткенде оқытыушы көркем әдебиатлардан дерек сыпатында пайдаланыўы орынлы болып табылады. Мысалы, Белгилі ағартыушы, шайыр хәм драматург С.Мәжитов халқымыз арасынан көплеген эпсаналарды жазып алған хәм оларды баспасөзде жәриялады. Солардың ишинде «Айдос бий менен Маман бий» деген эпсанада еки бийдиң сөйлескенин келтиреді.

«Қарақалпақ Түркстан жағынан аўып келип, Жаңадәрья деген жерде бир неше жыл ўатан етип бир неше себеплер бойынша оннан да аўып, Хорезмге келити. Бир топары Орынбай, Маман деген баслықлары билән сол Жаңадәрьяда қалған еди. Қарақалпақлар Хорезмде орналасқаннан кейин хәкимет ислери булар қолында болған ўақытлары болып, соңғы Маман Есенгелди мәхрем, Айдос бий дегенлер баслық болып турғанында қанатлының қағыўын тумсықлының шоқыўын көрмей турған екен.

Бир күни Хийўаның ханы билән мәсләхәтлесип, Жаңадәрьяда қалған ағайинлерин ақылы билән көширип алып қайтыўға Айдос бий барып, келискен, жөн жосағын айтып отырғанда Маман билән Айдостың ортасында мынадай гүрриңлер болыпты.

Маман: -«Бийлигиң қай жерге жетеди»?

Айдос: -«Жоқарысы Майлы шеңгел, төмени Арал теңизи, еки ортасы қарақалпақ, буган ханның араласы жоқ».

Маман: -«Ханға қәдир- қымбатың қандай»?

Айдос: -«Ханның еки мәхрем ўәзирі бар. Мен Хийўаға қарай жүрсем, сол еки мәхрем Қос көпир деген жерден алдымнан шығып күтип алады».

Елге қайтарман болсам, және қос көпирге дейин жылаўымда жуўырып шығарып салады.

Маман: -«Бул мәртебелерди қайдан не себеплерден болады, деп билесең?»

Айдос: -«Елимнің көплиги, аўзының бирлиги, ел қорығандай батырларым елдиң сөзин айтатугын шешенлеримнің салдары. Хийўалының жүрегін суўытып турғаны өзиниң ерлигим, оның үстине».

Маман: -«солай болса да, сен бизге көп деп айтпа, қайтып бер.

Мәртебең қутлы болсын. Биз усында тұрсақ ислериң паянлы болар».

Айдос: -«Жоқ. Бәримиз бирге болайық, бирлик қылайық. Орынбайға, саған зор дәрежелі жарлық алып мұхир алып келдим. Елдиң хәзинде, мийнетинде бирге ортақласайық» [3:64-67]. Бул эпсанада келтирилгениндей, Айдос бий менен Маман бийлердиң биргеликте,

аўызбириликте қарақалпақ халқының арасынан шыққан усындай батырлары елди, халықты сыртқы душпанлардан бирге қорғағанлығы хақында мағлыұматлар арқалы оқыўшыларда сол дәўирдеги ўақыялар, ҳәдийселер, процесслер хақындағы идеялары конкретлестириледі. Әпсана мазмун хәм көлеми жағынан оқыўшыларға түсиникли хәм қызықлы болады.

Соның менен бирге, Қарақалпақстан тарийхы бағдарламасынан орын алған Ерназар бий, Айдос бий басшылығындағы көтерилислердің келип шығыў себеплерин оқыўшыларға түсиндиргенде көркем әдебиетлардан белгили илимпаз, шайыр Ө.Әлеўовтың «Ерназар Алакөз» атлы қосық пенен жазылған тарийхый романы үлкен әҳмийетке ийе. Бул романда XIX әсирдеги қарақалпақ халқының жәмийетлик турмысы, Түслик Арал бойы халықларының өз алдына еркин ел болыў ҳәрекетине басшылық еткен Ерназар Алакөз хәм оның зәңгилеслериниң батырлық хызметлери сөз етиледі:

*Бас қосысты төрт миллеттиң төрт бийи,
Төбе бий деп Ерназарды сөйлетти.*

*Пиқир шықты бәршесинен бир қыйлы
Еркин ел боп бөлиниўге ой кетти... [4:34]*

Демек, қосық қатарларында төрт миллетиң яғный өзбек, қазақ, түркмен хәм қарақалпақлардың бийлериниң ишинен төбе бийи етип Ерназар Алакөзди сайлап, оларға басшылық етиўин, өз алдына «Түслик Арал» ханлығын дүзиўге қарар еткени хақында сәўлеленген. Әлбетте, бундай тарийхый романлар оқыўшыларда белгили бир сезимли тәсирлерин көрсетиўи сөзсиз.

Тарийх сабақларында көркем әдебиетлардан пайдаланыў ушын оны пухта таңлап алыў зәрүр болады. Тарийхшылар ушын көркем әдебиеттағы тийкарғы нәрсе – «Заман руўхияты», яғный өтмиштиң «хақықыйлығы» болыўи ушын картинаның психологиялық исенимдилиги болыўи керек. Көркем әдебиеттың усы өзгешелигине тарийхый хәм психологиялық

изертлеўлер шеңберинде, тарийхый дерек сыпатында пайдаланыў мәселесин көтерген азлы кем тарийхшылар усы өзгешеликлерге итибар қаратқан.

Тарийх пәни оқытыўшылары ушын оқыўшылардың хәр қандай дәўир ушын хәм тарийхый, хәм көркем әдебиетти оқыўи олардың билим қәбилетин раўажландырыўға үлес қосыўи әҳмийетли болып табылады. Тарийх сабақларында хәм тарийх пәни оқытыўшысы ушын сабақтан тыс жұмысларында көркем әдебиеттан пайдаланған халда, оқыўшыларды үйрениўге қызығыўи хәм итибарын тартыўи әҳмийетли болып табылады.

Көркем әдебиетлардан дерек сыпатында нәтийжели пайдаланыў ушын оқытыўшы фрагментти жақсылап таңлап алыўи керек:

- ол тарийхты оқытыўдың мақсет хәм ўазыйпаларына сай келиўи;

- дәўирдің тийкарғы, ең типик фактлери хәм ўақыяларды сәўлелендириўи;

- дәстүрий материаллар менен органикалық түрде байланысқан;

- оқыўшыларға билимге тийисли сораўлар хәм тапсырмалар берилиўи ушын тарийхый билимлердің актуаллығын тәмийинлеўге жәрдем бериўи;

- мазмун хәм көлеми жағынан оқыўшыларға түсиникли хәм қызықлы болыўи;

- шынығыўларды парықлаўға имкан беретугын күнделик хәм сюжетли деталларын өз ишине алыўи;

- оқыўшылардың белгили ўақыялар, ҳәдийселер, процесслер хақындағы идеяларды конкретлестириўи;

- оларға белгили бир сезимли тәсирлерин көрсетиўи;

- когнитив еркинликти хәм қызығыўшылығын раўажландырыўи, ақылы мийнет техникасын жетилистириўи ушын әдебий хәм илимий хызметлерге, жеткиликли мағлыұматлар курамына ийе болыўи керек.

Солай етип, көркем әдебиет – оқыўшылардың әдеп икрамлылық хәм интеллектуал жақтан раўажланыў жолларының бири болып табылады.

Әдебиетлар

1. Афанасьева О.В. Использование литературных произведений на уроках истории. –Балашов: 2017, -С. 46.
2. Саттарова К.Ч. ва бошқ. Тарих дарсларида тарихий манбалардан, бадий ва бошқа адабиётлардан фойдаланиш. –Т.: «Ўқитувчи» 2020, №2.
3. Мажитов С. Шығармалары. -Нөкис: 1992, 112-б.
4. Әлеўов Ө. Ерназар Алакөз. Роман. -Нөкис: 2020. 96-б.

РЕЗЮМЕ

Бу мақолада қарақалпақ халқи тарихини ўрганишда бадий адабиётларнинг ўрни ва ўқувчиларға тарихни ўқитишда бадий асарлар ва тарихий манбалар билан ишлашнинг муҳимлиги, тарих фани ўқитувчилари учун ўқувчиларнинг ҳар қандай давр учун ҳам тарихий ҳам бадий адабиётларни ўрганишлари муҳим аҳамиятга эга эканлиги ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается роль художественной литературы в изучении истории каракалпакского народа и важность работы с художественными произведениями и историческими источниками, а также важность учителям в изучении учениками как историческую, так и художественную литературу любого периода при преподавании истории.

SUMMARY

The article discusses the role of fiction in the study of the history of the Karakalpak people and the importance of working with works of art and historical sources, as well as the importance of teachers in the study of students both historical and fiction literature of any period in teaching history.

TİL BİLİMİ HÁM ÁDEBİYATTANÍW

Til bilimi

УДК: 81.373.21

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДАҒЫ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ОБЪЕКТТЕРДИҢ БЕЛГИЛЕРИ

МЕНЕН АТАЛҒАН АЙЫРЫМ ОРОНИМЛЕР ҲАҚҚЫНДА

Г.М.Абишов – филология илимлери бойынша философия докторы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: ороним, географик объект, объект белгиси, ранг, (оқ, қора, күк, қизил), сон (тўрт, беш), ҳажм (катта, кичик), таъм.

Ключевые слова: ороним, географический объект, примета объектов, цвет (белый, чёрный, голубой, красный), цифра (четыре, пять), объём (большой, маленький), вкус.

Key words: oronym, geographical object, mark of object, color (white, black, blue, red), number (four, five), size (big, small), taste.

Жер шарының барлық орындарында халық сол жердеги географиялық объекттерге атама берип, жер-суы атамаларын пайда еткен. Адамдардың объектке атама беруі тәжірибесінде сол жердің геоморфологиялық өзгешеліктері әхмийетли орын тутқан. Мәселен, миллет, руы, қайым атлары, адам исми, халықтың қасиби, белгилі бір ұақы, географиялық объекттің жайласуы орны, предметтің реңі, саны, қандай да бір затқа ұқсатуы сияқты бір қанша факторлар объектке атама беруіде тийкар хызметін атқарған. Бул белгилер объектті басқаларынан ажыратушы номинативлик функцияны атқарған хәм жергиликли оронимлерди пайда еткен. Олар ертеден саяхатшылар, тарихшы, археолог, географ, этнограф хәм тилши алымларды қызықтырып келген.

Оронимлер таулар, тау дизбеклери, қырлар, шығарлықлар, төбешиклер, тикжарлықлар, шоқылар, таслар, бәлент хәм ойпатлық жерлерди аңлатыушы атамалар есапланады. Олар Қарақалпақстан топонимиясының белгилі бір бөлегін курайды. Сонлықтан, бул жердеги оронимлер тил ызыамлықлары тийкарында ономастикалық изертлеуді, оларды семантикалық хәм структуралық жақтан анализ жасауды талап етеди. Себеби, Қарақалпақстандағы оронимлер бүгінги күнге шекем арнаулы түрде үйренілген жоқ. Бул теманың актуал екенлигинен дерек береді.

Қарақалпақстан оронимлери өзіннің тәбийий өзгешеліклерине ийе. Олардың ишинде орообъекттиң белгилери тийкарында қәлиплескен тури әхмийетли орын тутады. Биз оларды семантикалық жақтан төмендеги топарларға бөлип үйрендик:

1) Объекттиң тури, реңине байланыслы пайда болған оронимлер. Оронимикалық индикаторларға реңди билдириуши лексемалардың қосылуынан оронимлер жасалып, олар объекттиң тури, реңи менен байланыслы белгилерин сыпатлайды. Бундай оронимлердің курамында *ақ, қара, көк, қызыл, сары, жасыл* сияқты реңди билдиретуғын лексемалар қатнасады. Олардың оронимлер курамында түр-түсти билдириуи менен бирге, сол объекттиң басқа да қасиетлерин көрсетиуши хызметте жумсалыуы рус хәм түркий тиллердеги ономастикалық изертлеулерде айтып өтилген. Бул хаккында Е.М.Мурзаев, А.Н.Кононов, Б.А.Будагов, Р.М.Юзбашев, Т.Нафасовтың мийнетлеринде келтирилген [7,8,11]. Мәселен, А.Н.Кононов өзіннің мақалаларында реңди билдириуши *ақ, көк, қызыл, қара* лексемаларының қосымша мәнилерин кең түрде анализлейди. Ол *ақ* сөзи өзіннің тийкарғы мәнисинен басқа, қосымша мәниде уйғырша «суықлық»ты, ал *қара* сөзи 1) қараңғы, қайғылы, өткир, аянышлы, бахытсыз; 2) халық, армия; 3) қара жер, төбешик, топырақ мәнилеринде қолланылуын көрсеткен [7:83-85; 8:159-179]. Ал Қ.Әбдимуратов Қарақалпақстан топонимиясында, соның ишинде оронимлеринде реңди билдириуши *ақ, қара, көк, сары* компонентлеринің басқа мәнилерде де жумсалатуғынын келтирген [1:102-104].

Илимий мақалаларда *қара, қызыл, көк сары, ақ* реңди билдириуши лексемалар тийкарында пайда болған этникалық атамалар тосаттан пайда болмағандығы, ескиде түркий қайымлар арқа, кубла, шығыс хәм батысты реңдер менен ажыратқандығы, мәселен, қара рең арқаны, қызыл кубланы, көк рең шығысты, ақ рең батысты, сары рең орайды билдиргенлиги айтылады [12:45].

Демек, оронимлер курамында *ақ, қара, сары, қызыл*

сияқты рең символикасы да кең тарқалған. Е.Керимбаевтың көрсетиуынше, Қазақстан оронимлеринің 20% өзіннің курамында реңди билдиретуғын сөзлерден куралған: *қара, ақ, сары, көк, қызыл, ала, шубар, қоңыр, боз, куба* хәм т.б.

Қарақалпақстан аймағында объекттиң түрине байланыслы реңди билдириуши *ақ, қара, көк, қызыл* лексемалары қатнасқан оронимлер қолланылады. Бул лексемалар жоқарыда айтылып өтилгендей, оронимлер курамында өзіннің тийкарғы рең мәниси менен бирге, қосымша хызметлерди атқарып келгенлигин көриу мүмкин.

Реңди билдиретуғын меншикли атлықлар, әдетте затлардың реңин ямаса түрін билдире отырып, тау, тас, төбе, бийик, кум, дөң хәм т.б. географиялық объекттерди анықлау үшін да хызмет етеди. Бул мәселеге қазақ топонимикасында биринши рет топонимист Е.Қойшыбаев айрықша дыққат аударды. Ол *Ақтөбе, Ақдөң* топонимлериндегиі «ақ» - келбетлик сөзи «шөп», «шөпли» деген мәнини билдиреди деп қарайды. Ал геологлардың пикиринше, *Ақтас, Ақтау* сияқты оронимлердеги *ақ* сөзи сол аталған орографиялық объекттердің курамында «гипс», «хәк», «мрамор» т.б. жыныслардың бар екенін билдиреди [6:352]. «Ақ» түске байланыслы *Ақтөбе* қыстауы, *Ақшүймек төбеси* оронимлерин келтириу мүмкин [4:524].

Қарақалпақстанда реңди билдириуши «ақ» лексемасының қатнасында дүзилген оронимлер өнимсиз болып, тек *Ақмолалы қум* (Қонырат районы, қумлы жер), *Аққум* (Тахтакөпир районы, қумлы жер) оронимин де ушыратыуымыз мүмкин. Булардағы «ақ» лексемасы өзіннің тийкарғы рең мәнисинде жумсалған.

Ороним жасауда «қара» сапалық келбетлик сөзи өзіннің негизги мәниси менен бирге, атрибутивлик қатнастағы бириккен атамаларды жасауы ушырасады. Мәселен, *Қаратау* ороними хаккында белгилі топонимист Е.М.Мурзаев былай дейди: «Бул атамдағы *қара* сөзи реңи менен байланыслы, себеби, қаратауларда басқа таулардағыдай жаз бойы қар жатпайды» [10:230]. Соның менене бирге, *қара* сөзи өзіннің ауыспалы мәнисинде суудың мөлдірлигин, тереңлигин, бир нәрсенің мол екенлигин, кең көлемін (*Қаратерең*) де билдиріп турады. Қарақалпақстанда да *Қаратау* ороними қолланылады. Бизің пикиримизше, бул атаманың қәлиплесиуине таудың узактан көрингенде қара түске енип туруыуы себеп болған.

Қарақалпақстан аймағында курамында *қара* лексемасы бар оронимлер де ушырасады. Мысалы: *Қарашоқы* (Кегейли районы, төбешик), *Қаратау* (Қараөзек районы, тау), *Қаратоклы* (Мойнак районы, атау), *Қараның тақыры* (Тахтакөпир районы, үлкен ашық тақырлық), *Қараой* (Кегейли хәм Шоманай районлары, шуқырда жайласқан қара топырақлы жер).

Көк лексемасы түркий тиллерде тау, өзек, көл, тас, жайлау атамаларында қатнасып топоним жасайды. Тийкарынан, оронимлердің биринши компоненти болып келип, оның көк, көкшил, гейде жасыл реңде екенлигин билдиреди. Әсиресе, суудың түрине байланыслы гидронимлерде өнимли қолланылады. Бул лексема да бир қанша қосымша мәнилерди билдиріп келеди. Б.Бияров

оронимлер курамында келетугын көк лексемасының ренди билдириү менен бирге, оның *Көксенгир*, *Көкжоты*, *Көккөзөң* топонимлеринде «бийик» мәнісін аңлататугынын, ал *көк турик*, *көк мангол*, *көк бөри* сыяклы тарийхый бирикпелерде «даңкы, ержүрек» деген символикалык мәнде жумсалыуын айтады [2:96].

Қарақалпақстан оронимиясында көк лексемасының қатнасында дүзилген *Көктас* (Шымбай районы, көк таслы ой жер), *Көктөбе* (Тахтакөпір районы, төбешик) оронимлери ушырасады. Олар сол жердің тәбийй географиялық өзгешеликлерине қарап, «көк таслы жер» дегенди билдиреди. Қазақстандағы Өр Алтайдың жер-суы атамаларында ушырасатугын *Көктас* топоними де төбениң тасы көгілдір реңде болып көриниуі менен байланысly.

Қасқа лексемасы хәр қыйлы жанлы-жәниұарлардың маңлайында болатугын белги [5:141]. Бул лексема ономастикада географиялық объект атамаларында қолланылып, оның реңдик белгиси менен қатнасы бар екенлигин көрсетеди хәм оронимлер курамында өнімсіз жумсалады. Көрсетілген аймақта *қасқа* лексемалы тек *Қасқатөбе* (Тахтакөпір районы, төбешик) оронимин ушыратыу мүмкин.

Қызыл лексемасы да объекттиң реңине байланысly Орта Азия топонимлери курамында өнімлі жумсалады. Бул лексема оронимлерде түр-түсти билдиріуден тысқары, объекттиң көлемін, суудың тазалығын, мол, көп, есапсыз мәнилерін де билдиреди. Мәселен, *Қызылқум* (жүдә көп, шексіз қум), *Қызылсуу* (көп суу) [10:45]. *Қызылқум* Еллиқкала хәм Нөкис қаласында елатлы пунктти билдирсе, Тахтакөпір районында қумлы жер атамасын билдиреди.

Ал, Бозатау районындағы *Қызылжар* ороними объекттиң реңін, яғни жауын сууының ағып түсиуі нәтижесінде топырағының реңі қызыл болып көринип турған тикжарды билдиреди. Усы атамдағы ороним Қазақстанның Ақтөбе, Көкшетау, Торғай хәм Қарағанды областларында, республикамыздың Қашқадарья ўәлаятында хәм Қарақалпақстанның Мойнақ районында ушырасады.

2) Объекттиң санына байланысly пайда болған оронимлер. Бундай оронимлер объекттиң мұғдарын, санын итибарға алыу тийкарында қойылады. 3.Дүсимов барлық санлар да топоним жасауда қатнаса бермейтуғынын, базыда топоним курамындағы санлар өз мәнісіннен тысқары, аз яки көплік мәніни билдиріп келиуін айтады. Мәселен, *үш*, *бес* санлары санлықтан басқа аз, кемлік мәниге жақын екенлигин, басқа санлар көп, артықты билдиріуін, *жүз*, *мың* санлары жүдә артық, нормал қалаттан жоқары дәрежени аңлатыуын көрсеткен [3:65-65].

Қарақалпақстан аймағында объекттиң мұғдарлық белгиси, сан көрсеткіши тийкарында пайда болған бир қанша оронимлер ушырасады. Олардың курамындағы санлық сөзлер өзиниң тийкаргы сан мәнісінде келген: *Бестөбе* (Нөкис қаласы, елатлы пункт), *Төрт бийик* (Бозатау районы, төбе).

Қарақалпақстан оронимлеринде *жалғыз*, *егіз*, *қос* лексемасының қатнасында пайда болған түрлери де ушырасады. Мәселен, *Жалғызқум* (Қараөзек районы, төбешик), *Қостау* (Қоңырат районы, еки төбешик), *Жубайқум* (Кегейли районы, еки қумлы төбешик).

С.Қораевтың пикиринше, топонимлер курамындағы *егіз* сөзи «қоспа, егіз» мәнісіннен тысқары «бәлент, жоқары» дегенди, ал *Егізқум* топоними «бийик қум төбешиги» мәнісін билдиреди [9:201]. Ал, Шымбай районындағы *Егізқум* ороними бир-бирине жақын жайласқан қумлы еки төбешикке байланысly пайда болған.

3) Объекттиң көлемине қарай аталған оронимлер. Қарақалпақстан оронимлериниң ишинде объекттиң көлемине байланысly қойылған атамалар да бар, бирәк олар өнімсіз ушырасады: *Жууанқум* (Қараөзек районы, қумлы төбешик), *Бөриштау* (Тахтакөпір районы, төбешик).

4) Маза-дәми тийкарында пайда болған оронимлер. Қарақалпақстан оронимиясында географиялық объекттиң маза-дәм менен байланысly оронимлер де ушырасады, бирәк өнімсіз қолланылады: *Дузлаққум* (Нөкис районы, дузлы қум), *Дузлыой* (Шымбай районы, дузлы ой жер), *Қақлықум* (Бозатау районы, ой жер).

5) Объектти характерлеуши зат-буйымларға байланысly аталған оронимлер. Бундай оронимлерге *Хәктау* (Мойнақ районы, төбе), *Порлытау* (Бозатау хәм Мойнақ районлары, тау), *Шойынтөбе* (Тахтакөпір районы, төбе), *Шойтас* (Нөкис районы, тас жер) мысалларын келтирсек болады. Олар сол заттың қатнасында, яғни объектти характерлеуши затларға қатнасыly аталған.

Жуумақлап айтқанда, оронимлер бизге географиялық орынлар, олардың аталыу себеpleri хакқында бай мағлыұматларды береді. Географиялық объекттиң белгисине қарай аталған оронимлер де топонимлер сыяклы, халқымыздың өмиринде әхмийетке ийе болған. Олар шексіз далалықлар менен тау алды жазықлықларында нұсқау хызме-тин атқарған. Қарақалпақстандағы оронимлердің көпшилиги усы жерге тийисли болса, айырымлары (*Аққум* – Қазақстан хәм Түркменстанда, *Қызылжар* – Қазақстанда) басқа аймақларда да қолланылады. Биз оларды үйрениу аркалы дүньяның басқа орынларында да қолланылуы ямаса тек жергиликли орынға тийисли екенлигин, атаманың келип шығуын билип алыуымыз мүмкин.

Қарақалпақстан оронимлериниң қәлиплесиуінде сол объекттиң тәбийй-географиялық белгилери номинатив-лик функцияны атқарған. Яғни ороним-лердің пайда болыуында рени менен байланысly *ақ*, *қара*, *көк*, *қызыл*, *санға* қатнасыly *төрт*, *бес*, *жалғыз*, *егіз*, *қос*, көлем аңлатыушы *жууан*, маза-дәмди билди-риуши *дузлы*, *қақты*, объектти характерлеуши зат-буйымларға байланысly *порлы*, *шойын*, *хәк* лексемала-ры қатнасып, олар сол географиялық объект атамасы-ның қәлиплесиуине топонегиз болып хызмет еткен.

Әдебиятлар

1. Әбдимуратов Қ. Қарақалпақ тилиниң топонимикасынан очерклер: Филол. илим. канд. ... дис. – Нөкис: 1966. 102-104-б.
2. Бияров Б. Өр Алтайдың жер-су аттары. – Алматы: 2002. 180- б.
3. Дүсимов З., Тиллаева М. Топонимика асослары. – Тошкент: 2002. 88-б.
4. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры 3. – Алматы: «Дайк-пресс», 2007. 524-б.
5. Қарақалпақ тилиниң түсіндірме сөзлігі. III том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988, 337-б.
6. Керімбаев Е., Тілеубердиев Б., Дүйсенби Қ. Оңтүстік Қазақстанның топонимикалық кеңістігі – Шымкент: «Кітап», 2007.
7. Кононов А.Н. О семантике слов *кара* и *ак* в тюркской географической терминологии. // Известия отделения общественных наук АН Таджикской Республики, 1954. вып. 5. – С. 83-85;
8. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник. – М.: «Наука», 1978.
9. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. – Тошкент: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2005. 238- б.
10. Мурзаев Э.М. Тюркские географические названия. – М.: Восточная литература РАН, 1996. –С.230.
11. Нафасов Т. Топонимы Кашкадарьинской области: Автореф. дис... канд. филол. наук. –Ташкент: 1968. – С. 23.
12. Худайберганов Х. Ранг-тус билдириувчи гидронимларнинг семантикасига доир. // «Илим хәм жәмийет». – Нөкис: 2007. №3-4. 45-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақола Қарақалпақстан Республикасындағы географик объект белгилари асосида ҳосил бўлган оронимлар тадқиқига бағишланган. Оронимлар номланиш сабаблари ҳамда маъно жиҳатдан семантик гуруҳларга бўлинади. Улар орасида географик объект белгиси асосида ҳосил бўлган жой номлари муайян ўринни эгаллайди. Бу каби оронимлар шаклланиш, номланиш тамойилига қўра кичик гуруҳларга ажратилиб, улар Қарақалпақстан оронимлари мисолида ёритиб берилган.

Статья посвящена оронимам, образованным благодаря географическим особенностям объектов Республики Каракалпакстан. Оронимы классифицированы на группы согласно причин образования и семантических признаков. Определенное место среди них занимают топонимы, образованные благодаря географическим приметам объектов. Такие омонимы сгруппированы в статье по способу образования и по принципу наименования. Они изучены на основе примеров оронимов Каракалпакстана.

SUMMARY

The article deals with oronyms formed due to geographical objects in the Republic of Karakalpakstan. The oronyms divided into groups upto the origin and semantic classification. The terms which were formed on the base of geographical object features take important role. In the article these oronyms are shown by dividing into small groups in according to the principles of forming and origin. They are illustrated by the example of oronyms of Karakalpakstan.

ЛОТИН ТИЛИ ТИББИЁТ ТЕРМИНОЛОГИЯСИНИНГ БОЙИШ МАНБАСИ СИФАТИДА

Ф.А.Акбарходжаева – мустақил тадқиқотчи

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Таянч сўзлар: тиббиёт терминлари, лексика, лотин тили, ўзлашма, терминология, тушунча

Ключевые слова: медицинские термины, лексика, латынь, усвоение, терминология, понятие.

Keywords: medical terms, vocabulary, Latin, assimilation, terminology, concept

Жаҳон соғлиқни сақлаш тизимидаги олиб борилаётган ислохотларни, илмий-амалий ютуқларни, эпидемиология, санитария, экология, фармацевтика, доришunosлик каби тиббий ихтисосликлар турлари номенклатураси ишлаб чиқилган бўлиб [15], тиббиёт йўналишларини ва мавзуи гуруҳларини номлаш масаласи билан боғлиқ соҳа лексикаси ва терминологияси муаммолари тилшунос олимлар учун алоҳида эътиборга молик.

Замонавий тиббиётнинг келиб чиқиши, тараққиёт босқичи кўҳна тарихнинг турли давраларидаги дунёқарашларни ўз ичига олади. Ўзбекистон миллий энциклопедиясида ва “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да тиббиёт тушунчаси “... кишилар соғлиғини сақлаш ва мустаҳкамлаш, умрни узайтириш, касалликларнинг олдини олиш, даволаш ҳақидаги билимлар ва шу соҳадаги амалий тадбирлар мажмуи” [13:208] сифатида таърифланган. Тиббиётнинг синоними сифатида *медицина*, *табобат* каби терминлар келтирилган.

Тилнинг ижтимоий моҳияти ҳақидаги эканлиги ҳақида қарашлар ҳеч қандай шубҳа уйғотмайди, бироқ тилнинг ижтимоий ўлчамлари муаммосини тадқиқ қилишга бағишланган замонавий ишлар эса ижтимоий-тил муносабатлари ва ўзаро боғлиқликлар борасидаги назарий қоидалар учун мустаҳкам асос яратди. Анъанавий тарзда тилларни бойитиш ва ривожлантириш усули сифатида қараладиган ўзлашмалар глобаллашув даврида мутлақо ўзгача баҳоланмоқда [3].

Тиббий терминларнинг аксарият қисми лотин тилида эканлиги ҳамда улар байналмилал тизимни ташкил қилиши, дунёдаги барча тиб илми вакиллари бир-бирларини осон тушунишга восита бўлиб хизмат қилади. Зеро, А.А.Реформатский байналмилал (лотин-юнон) элементлардан ҳосил бўлган терминларнинг афзалликларини бир неча бор қайд этиб, уларни истикболли, турли тил терминологик бирликларини келажакда қарор топишига ҳисса қўшади деб ҳисоблайди [11:3].

Тиббиёт терминларини тур ва тоифа принципи бўйича таснифланиш, терминларнинг микротизимла-рида кенг қўлланилади. Аммо бизнинг фикримизча, таснифланишни битта белги асосида тузиш ҳар доим ҳам муваффиқиятли бўлмайди. Тушунчаларнинг таснифланиши, одатда, умумий бўлиниш асосида тузилган, яъни, энг муҳим белгининг ўзгаришлари, битта турга тегишли объектларни ҳар хил турларга дахл этиши мумкин.

Маълумки, терминологик лексика ўзлаштирмалар борасида сезиларли ўтказувчан қатламдир. Бундан ташқари, ўзлашмалар лексик бирликлнинг этимологияси ва унинг бошқа хусусиятлари, яъни ифода режаси (морфологик тузилиши) ҳамда мазмун режаси (кўпмаънолилиқ даражаси) билан ҳам бевосита боғлиқ. “Ўзлашма сўзларни ўзбек тили лексик системасидаги ассоциатив деривацион муносабатлар жиҳатидан кўриб чиқиш, шунингдек, лексик бирликларни уларнинг ясаилиши, сўз ҳосил қилиш имкониятлари ва синонимлик хусусиятлари билан таққослаган ҳолда ўрганиш зарур” [4:18].

Тиббиётнинг термин тизимининг тадқиқ қилинаётган сегментида ўзбек ва рус тилларининг ўз заҳираларидан ҳосил бўлган ва бошқа тиллардан ўзлаштирилган терминлар ажралиб туради. Тиббиёт терминологиясида бошқа тиллардан термин ўзлаштириш жараёни, лексик қатламнинг барча сатҳларида бўлгани каби, ушбу соҳа терминологиясининг тараққиётида ҳам ниҳоятда аҳамиятлидир.

А.Мадвалиев ўзбек ва рус тиббиёт терминологияси-нинг, умуман, барча тиббиёт терминологияларининг бунчалик байналмилал терминларга бой бўлишининг сабабларидан бири сифатида XVII–XVIII асрлардан бошлаб тиббиётнинг ривожланиш маркази Шарқдан Ғарбга, хусусан Европага кўчганлиги ва шу муносабат билан кўплаб тиббий тушунчалар – турли касалликлар, паталогик ҳолатлар, симптом ва синдромлар, сунъий дори-дармонлар, сон-саноксиз тиббий асбоб ва аппаратлар, касаллик кўзгатувчи микроорганизмларни номлаш учун юнон ва лотин тилига мансуб луғавий ва аффиксал (префикс ва суффикс) элементлардан фойдаланган ҳолда минглаб янги терминларнинг яратилганлигидир деб кўрсатади [9:237].

Лотин тили замонавий дунёнинг муҳим маданий ҳодисаси бўлиб қолмоқда. Ушбу тилсиз, инсон фаолиятининг кўплаб соҳаларини тасаввур этиб бўлмайди. Маълумки, Европа давлатларининг тиббиёт соҳаси бошқа мамлакатларнинг тиббий оламида анча олдинда эканлиги сир эмас. Тиббиёт соҳасидаги барча илмий адабиётлар лотин тилида талқин этилган ва шу кунгача бу тил ўз мавқеини йўқотмаган.

Лотин тили қурилига назар ташлайдиган бўлсак, лотин тили хинд-европа тиллари оиласининг роман тиллари бўлимининг асосчиси, бошловчиси ҳисобланиб, тузилиши жиҳатидан “синтетик тил ҳисобланади, яъни бунда сўзларнинг лексик ва грамматик шакллари асосан кўшимчалар воситасида ифода этилади, ва худди шу хусусиятлари билан аналитик тиллар гуруҳига кирувчи француз, инглиз ва тожик тилларидан фарқ қилади. Чунончи бу тилларда кўшимчалар ўрнини ёрдамчи сўзлар (предлоглар, артикл ва баъзан суплетив шакллар) бажаради” [6:11].

М.Н.Исраилова ўз тадқиқотида кўрсатишича атоқли инглиз шифокори, қон айланиш тизимини кашф этган Уилям Гарвей (1578-1657) ўзининг “Хайвонларда юрак ва қон ҳаракати борасида анатомик тадқиқот” асарини лотин тилида ёзган [5:154]. Лотин тилида Европа мамлакатларининг атоқли мутафаккирлари, файласуфлари, олимлари, ҳакимлари – Ф.Бекон, Т.Моор, М.Малпиги, Т.Гоббс, И.Нютон, Р.Декарт, Г.В.Лейбнис, Н.Коперник, К.Линней ва кўплаб бошқалар ўз асарларини ёзиб қолдирганлар.

Л.У.Хўжаева, Х.А.Зоҳидова ва З.З.Рахматуллаева-лар лотин тили хусусиятлари борасида тўхталиб, рус тиббий терминшунослигида илмий терминларни қўллаш ва тартибга солишга XVIII аср рус шифокори ва маърифатчиси Н.М.Максимович-Алебадикнинг хизматини таъкидлаб, ўша даврда кўплаб олимларнинг кўпгина асарларини лотин тилида ёзганликлари айтишда ва буларга мисол қилиб М.В.Ломоносов, Ф.П.Протасов каби олимларни келтиради [15:8].

Тиббиётда лотин тили анъанавий равишда анатомик, клиник ва фармацевтик терминологияда қўлланилади. Лотин тилини билиш дунёнинг турли мамлакатларидаги шифокорларга бир-бирларини осон тушуниш имконини беради. Лотин тилини тиббиётда қўллашнинг азалий анъанаси бутун дунёдаги шифокорлар учун ва тиббий таълимни бирлаштиришда хизмат қилади. Яқин яқинларгача тиббий иншооларнинг аксарияти лотин тилида ёзилган [12, 48]. Буюк рус жарроҳи Н.И.Пирогов шз илмий асарларини лотин ёзувида ёзган, И.П. Павлов эса «*Ad juventutem epistola*» деб ёшларга мурожаат қилган [14:180].

Лотин тили касбий нутқни шакллантириш ва ривожлантириш учун катта имкониятлар яратди, бу тиббий ходимига турли хпрофессионал вазифаларни бажариш жараёнида коммуникатив вазифаларни амалга оширишга имкон беради. Лотин тили тиббиётнинг барча миллий тилларининг асосини ташкил этади ва шу билан тилларо професионал алоқаларни осонлаштиради. Шифокорлар қўйидаги жумлани бекорга айтмайдилар: «*Invia est in medicina via sine lingua latina*» тарж. «Тиббиёт лотин тилисиз ўтиб бўлмас ўй» [1].

Тиббиётда ишлатиладиган лотин тилида маълум миқдордаги юнон сўзлари мавжуд, шунингдек, бир қатор юнонча сўз бирикмаларидан фойдаланилади. Бу тиббиёт тарихига боғлиқ. Айнан қадимги Юнонистонда тиббиёт илми, унга қадар бўлган маданиятларга ҳам маълум бўлган, муҳим ривожланиш босқичидан ўтди.

Қадимги Юнон табибларидан энг машҳури Гиппократдир (мил. авв. 460-377). Гиппократ тиббиётга оид кўплаб асарлар муаллифи. Шубҳасиз «Афоризмлар», «Прогностикон» (касаликларнинг умумий хусусиятларини акс эттиради), «Эпидемиялар» (касаликлар тавсифи), «Одамнинг табиати» (бу ерда тўртта ҳолат (ёки суякциклар) назарияси: «кон» «флегма», «сафро» ва «қора сафро»), шунингдек «Қасам» (яъни «Гиппократ қасами» деб номланади) қабилар Гиппократ қаламига мансуб. «Гиппократ тўплами» («Сорпус Хиппократум») 100 дан ортиқ тиббий ишоларни ўз ичига олади. Гиппократ коллекциясида нафақат Гиппократ ва унинг шогирдлари, балки қадимги Юнонистон тиббиётининг бошқа соҳаларини вакили бўлган шифокорлар ҳам ишлаган [7]. Юнон тиббиётининг қадимги Миср, Оссурия ва Месопотамия маданияти билан алоқаси шубҳасиз бўлса ҳам, қадимги Юнонистон тиббий ёзувларида юнон сўзларидан фойдаланилган, ўзлаштирилган терминлардан эмас.

Қадимги Юнон файласуфи ва олими Аристотел (мил. Авв. 384-322) тиббий лўғатга катта ҳисса қўшган. *Аорта, глаукома, диафрагма, меконюм, лейкома, фаланх, экзофтальмос* каби тиббий терминлар унинг ёзувларига бориб таталади. Аристотел тиббий лўғатда мавжуд бўлган бир қатор сўзларнинг махсус маъноларига аниқлик киритди, масалан: *mēninx, mēningos* «қобиқ» сўзлари «мия қобиғи» маъносига торайган [14].

Римдаги амалиётчиларнинг аксарияти юнонлар эди ва уларнинг энг таниқлиси Ефес Руфусидир (мил. авв. 1-2 аср). Анатомия талабалари учун у «Инсон танасининг қисмларини номлаш тўғрисида» дарслигини ёзди. Лотинлаштириш жараёнида юнонча тиббий терминлар лотин тили нормаларига ҳам график, ҳам фонетик, ҳам морфологик жиҳатдан мослашди.

Адабиётлар

1. Архипова И.С., Олехнович О.Г. О роли латинского языка в процессе межкультурной коммуникации. <https://cyberleninka.ru/article>.
2. Вайнрайх У. Языковые контакты - Киев: Выща школа, 1979. -С. 246.
3. Данияров Б.Х. Ўзбек тили лексик синонимларининг лисоний ва нутқий муносабати, лексикографик тадқиқи. -Самарқанд, 2017. 18-б.
4. Исраилова М.Н. Лотин тилини ўқитиш жараёнида тиббиёт олий таълим муассасаси талабаларини интеллектуал-маданий ривожлантиришнинг дидактик асосларини такомиллаштириш. Пед.фан. фалсафа док. (PhD) дис. -Тошкент, 2017.
5. Ёулдошев М.М. *Lingu a latina*. - Самарқанд: СамДУ нашри. 2020. 141-б.
6. Латинский язык и основы терминологии / под ред. Ю. В Шульца. - М.: Медицина, 1995.
7. Мадвалиев А. Тиббиёт терминологиясининг соҳавий ва изоҳли лўғатларда берилишига доир.// Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. - Тошкент, «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», давлат илмий нашриёти, 2017. 237-б.
8. Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. - Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017.
9. Реформатский А.А. Мысли о терминологии. Современные проблемы русской терминологии. -Москва: 1986.
10. Столяров, А.А. Латинский язык в контексте европейской культуры. -М.: СГУ, 1998.
11. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. www.ziyouz.com кутубхонаси.
12. Хакимова В.М. Роль вводной лекции на занятиях по латинскому языку. -Уфа. РИО БашГУ, 2004. -С. 180-181.
13. Хўжаева Л.У., Зохидова Х.А. Рахматуллаева З.З. Лотин тили. -Тошкент: 2005. 152 б.
14. Ярхо В. Н., Лобода В. И. Латинский язык. -М.: Просвещение, 1983.
15. <https://www.lex.uz/docs/3284314>

Лотин тили фан тили сифатида махсус илмий соҳалар терминологиясига жуда катта таъсир кўрсатган. Лотин тилига асосланган илмий терминларнинг пайдо бўлиши шу кунгача давом этмоқда, бу эса тилшуносларнинг ушбу соҳа лексикасига бўлган ўзгармас қизиқишларидан далолат беради. Дарҳақиқат, хорижий ва маҳаллий тилшуносларнинг асарларида лотин тили ўзлашмаларини ўрганиш муаммосига катта эътибор берилди. Зеро, лотин тили тиббиёт терминларини яратилиши ва шаклланишида пойдевор бўлиб хизмат қилади.

РЕЗЮМЕ

Латинский язык как язык науки оказал большое влияние на терминологию специальных научных областей. Появление научных терминов на основе латыни продолжается и по сей день, что свидетельствует о постоянном интересе лингвистов к лексике этой области. Так как, в работах зарубежных и отечественных лингвистов большое внимание уделяется проблеме овладения латинским языком. Действительно, латинский язык служит основой для создания и формирования медицинских терминов.

SUMMARY

Latin, as the language of science, had a great influence on the terminology of special scientific fields. The emergence of scientific terms based on Latin continues to this day, indicating the constant interest of linguists in the lexicon of this field. Indeed, in the works of foreign and domestic linguists, much attention is paid to the problem of learning Latin mastery. Indeed, the Latin language serves as a basis for the creation and formation of medical terms.

ОЛАМНИНГ ЛИСОНИЙ МАНЗАРАСИДА ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАР НАЗАРИЯСИ ТАВСИФИ

Д.Бахронова – филология фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети

Таянч сўзлар: фразеология, назария, ёндашув, лингвимаданиятшунослик.

Ключевые слова: фразеология, теория, подход, лингвокультураология.

Key words: phraseology, theory, approach, linguoculture.

Замонавий тилшуносликда лингвистика фанининг ажралмас қисми ҳисобланган фразеология кенг ва ҳар томонлама тадқиқ қилинмоқда, чунки киёсий ва киёсий-қоғиштирма аспектда ўрганилаётган бундай изланишлар маълум этносгагина хос бўлган миллий-маданий лисоний кодларини очиб бермоқда, турли фанлар учун кўприк, таржимашунослик учун манба вазиқасини ўтамоқда. Фразеологик бирликларнинг назарий масалалари, уларнинг мезон ва белгилари, фразеография масалалари ва бошқа бир қатор амалий муаммолар ҳақида фразеолог-тилшунослар ўртасида анча мунозарали ўринлар мавжуд.

Маълумки, фразеология фанининг асосий пойдеворини швейцариялик тилшунос Ш. Балли яратди. Унинг бевоқифа давомчилари совет тилшунослари В.В.Виноградов, Б.А.Ларин, С.И.Ожегов, Н.Н.Амосова, Ю.Ю.Авалиани, А.М.Бабкин, В.П.Жуков, А.В.Кунин, А.И.Молотков, А.Г.Назарян, Л.И.Ройзензон, Н.М.Шанскийлар фразеологиянинг жуда кўп назарий масалаларини ишлаб чиқдилар. Ўзбек тили фразеологик бирликларининг назарий ва амалий муаммолари И.Кўчқортоев, Ш.Раҳматуллаев, Э.Умаров, Ҳ.Бердиёров, А.Маматов, Б.Йўлдошев, Ў.Юсупов ва бошқа тилшунос олимларнинг ишларида ўз аксини топган.

Айрим тилшунослар фразеологиянинг чегарасини аниқлаш учун маълум «фразеологик контекст» ёки «фразеологик қуршов» бўлиши шарт, деб таъкидлайдилар. Жумладан, Н.Н.Амосова (1963) «фразеологик контекст» ғоясини [1], М.Т.Тагиев «энг яқин фразеологик қуршов» [11] ғоясини олға суради. Ҳар иккала ғоянинг ҳам муҳимлиги фразеология назарияси учун табиий, чунки ҳар қандай фразеологик бирликнинг маъноси маълум контекстларсиз амалга оширилишини тасаввур қилиш қийин. Лекин бу назариянинг камчилиги шундан иборатки, баъзи ҳолларда маълум контекст доирасида соф фразеологик бирликларни, нофразеологик характердаги турғун сўз бирикмаларидан ва эркин сўз бирикмаларидан фарқлашни мураккаблаштириши мумкин.

А.М.Бабкиннинг фикрича, фразеологик бирликлар тўртта хусусиятга эга [3]: 1) маънонинг яхлитлиги; 2) сўз бирикмаларининг турғунлиги; 3) кўчма маънога эга бўлиши; 4) эмоционал-экспрессив таъсирчанлик. И.В.Арнольд эса фразеологизмларнинг умумий белгилари, уларнинг турғунлиги, маъноларининг яхлитлиги ва компонент таркибининг алоҳида-алоҳида расмийлаштириш деб ҳисоблайди [2]. А.В.Кунин ва А.Г.Назарянлар фразеологик бирликларнинг моҳиятини жуда, қисқа, лўнда ифодалаб, шундай таъриф яратдилар [6]. Уларнинг фикрича, «фразеологик бирлик – бу қисман ва тўлиқ кўчма маънога эга бўлган турғун сўз бирикмаларидир».

Бошқа бир қатор тадқиқотчилар бўлса, фразеологизмлар бир неча белгилар комплексидан иборат, деб кўрсатиб ўтишди. Масалан, М.И.Сидоренко фразеологизмларнинг ўзига хос белгилари сифатида турғунлиги, семантик бутунлиги, маънонинг умумлашма метафорик характерда бўлишини таъкидлайди [10].

Рус тилшунослигида бўлгани сингари ўзбек тилшунослигида ҳам фразеологиянинг камров доирасини белгилашда унинг айрим белгиларини асос қилиб олиш ҳозирга қадар давом этиб келмоқда. Таниқли олим Я.Д.Пинхасов фразеологизмлар камров доирасини аниқлашда уларнинг барқарорлик белгисини асосий мезон қилиб олган [8]. Бундай қарашни Ҳ.Бердиёров, Р.Расулов ва Б.Йўлдошевлар ҳам маъқуллайди [13]. Ғ.Саломов ва А.Маматовлар эса барқарорлик ва кўчма маънода ишлатиш белгисини биринчи планга чиқаради [12].

Биз эса юқорида келтирилган таърифларни умумлаштирган ҳолда, фразеологизмларнинг структур-семантик хусусиятларини ифодаловчи, аммо мукамалликка даъво қилмайдиган таърифини келтирмоқчимиз: **фразеологизм** – бу тузилиши жиҳатдан сўз бирикмасига ёки гапга тенг бўлган, умумлашган маъно англатадиган, лексик элементлари қисман ёки тўлиқ кўчма маънога эга бўлган, турғун лексик-семантик бирликдир.

Испан тилшунос олимаси Г. Корпас Пасторнинг таъкидла-

шича, испан тилшунослигида фразеологияга қизиқиш анча кеч - XX асрнинг 70-йиллари ўрталарида пайдо бўлди [16].

Фразеологик бирликларни (ФБ) таърифлашга келсак, замонавий испаншуносликда *unidad fraseológica* (фразеологик бирлик) атамаси бошқа роман тилларига нисбатан кенг тарқалган. Маълумки, фразеология фразеологик бирликларни ўрганиш билан шуғулланувчи лингвистик фан ҳисобланади [19]. Испан тилшунослигида ФБларни белгилашга доир ёндашувлар орасида қуйидаги терминлар аҳамиятга молик: *expresión fija* (барқарор ибора), *expresión pluriverbal* (плуривербал ибора), *unidad pluriverbal lexicalizada y habitualizada* (плуривербал лексикализациялашган бирлик, мақолсифат жумла), ёки *unidad léxica pluriverbal* (плуривербал лексик бирлик) [18]. Айрим фразеологияга оид асарларда ФБ маънодоши сифатида *frasema* (фразма) ва *fraseolexema* (фразеолексема) атамалари ҳам ишлатилади [15]. Терминлар хилма-хил бўлсада, ФБ тушунчасини таърифлашда бир неча асосий ёндашувлар мавжуд. Тор ёндашув тарафдорлари (Х. Касарес ва бошқалар) ФБни сўз ёки тушунча билан ўзаро боғланган, семантик жиҳатдан кўчма маънога эга сўз бирикмаси деб ҳисоблайдилар. Бу ёндашув доирасида кўриб чиқилаётган бирликларнинг асосий белгиси, компонентларнинг семантик туташлиги ва идиоматиклиги, яъни ифоданинг умумий маъноси унинг компонентлари мазмунидан келиб чиқмаслиги ҳисобланади.

ФБни кенг тушунишни таклиф этаётган кўпгина олимлар фразеологияни майдон тамойили асосида кўриб чиқадилад. Бундай ёндашувда майдон ядросига яқин жойлашган бирикмалар – сўз ёки сўз бирикмасига мос ва юқори даражадаги барқарорликка эга бирликлар, майдон чеккасида, периферияда эса гапга ўхшаш фразеологизмлар жойлашади, деб ҳисобланади [18]. Бизнинг фикримизча, айнан шундай кенг ёндашув ФБларининг ҳам сўз бирикмаси, ҳам гап даражасидаги ўзига хос белгиларини аниқлашга хизмат қилади.

Шуни таъкидлаш жоизки, ФБларнинг тил тизимига хос мураккаб ва кўп аспекти ҳодиса сифатидаги моҳиятига оид масала уларнинг ўзига хос белгиларини аниқлаш билан чамалараси бўлиқ. Бу масалада олимларнинг фикри турлича, бироқ, ФБнинг асосий тавсифлари орасида кўпчилик лингвистлар қуйидагиларни [12,13,18,14] қайд этадилар:

1) алоҳида шаклланганлик (*polilexicalidad, pluriverbalidad*): сўздан фарқли ўлароқ ФБ, камида икки сўздан таркиб топади ва уларнинг ҳар бири мустақил грамматик шакл ва урғуга эга бўлади. Масалан: *ит хурар – карвон ўтар; a vista de pájaro* <қуш учадиган баландликдан>, ФБлар тўртта компонентдан иборат;

2) ФБларнинг идиоматиклигини (*idiomaticidad*), яъни иборанинг умумий маъносининг унинг компонентлари мазмунидан келтириб чиқариш мумкин эмаслиги, масалан: *букаламун бўлмоқ* (тез-тез фикрини ўзгарттирувчи, бекарор одам); *ser muy ciso* (сўзма-сўз: жуда қаттиқ бўлмоқ) – а) алдоқчи бўлмоқ; б) ёмонлик қилишга мойил бўлмоқ (– бу ФБ қаттиқ қушининг ўз тухумини бошқа қуш инига қўйиши ва бегона қуш қаттиқ боласини ўз боласи ҳисоблаб алданишидан келиб чиққан) [21]; ҳамда ФБ таркибидаги ҳеч бўлмаганда битта кўчма маънога эга компонентнинг бўлиши. Масалан: *кўз очиклигида* (тириклик пайти, чунки тирик эканмиз кўзни очиб имконияти бор); *hendir el baúl* (айнан: сандикни тўлдирмоқ) – бўкиб ёмоқ, қоринни тўлдирмоқ; чунки сандик одатда лик тўла бўлади;

3) барқарорлик (*fijación, estabilidad*), яъни, фразеологизмнинг доимий таркиби. Аксарият олимлар фразеологик бирликнинг барқарорлигини унинг асосий белгиси деб ҳисоблайдилар. Бироқ, айтиш керакки, фразеологик барқарорликнинг хусусияти бир хил эмас. Тилда бир ФБнинг бир неча вариантлари борлигининг ўзи буни тасдиқлаб турибди. Масалан, *хомхаёл бўлмоқ*, қалласини пуч нарсалар билан тўлдириб юрмоқ фразеологизмлари испан тилида ҳам бир неча шаклга эга: *estar a pájaros* ва *tener la cabeza a pájaros*. Шунингдек фразеологизм таркибини асосан қучайтирувчи сўзлар ҳисобига кенгайтириш имконияти мавжуд: бурганинг кўзини кўриб қўйган ёки жуда пихини

ёрган – ўта пишиқ, тажрибали бўлмоқ; tener muy mala uva (жуда ёмон узумга эга бўлмоқ) – жанжалкаш, ёмон феъл-атворга эга бўлмоқ; estar de mala uva (ёмон узум бўлмоқ) – ёмон кайфиятда бўлмоқ (Виночилик жуда ривожланган Испанияда бу флоронимга нисбатан иборалар кўп учраши табий). Шу тариқа, фразеологизмларнинг фақат нисбий барқарорлиги тўғрисида сўз юритиш мумкин;

4) фразеологизмларнинг нутқда тайёр тил бирликлари сифатида ишлатилиши. Бунда шуни назарда тутиш керакки, агар фразеологияга биз тилдаги барча турғунликка эга бўлган сўз бирикмаларини киритадиган бўлсак, унда ФБ сифатида нафақат мақол ва маталлар, балки турли цитаталар, қўшиқлар, таниқли шеърлар, афоризмлар ва бошқаларни ҳам киритиш керак. Демак, бизнингча, ушбу мезон ФБнинг ўзига хос хусусиятларини фақат фразеологизмнинг барқарорлиги, унинг идиоматиклиги ва алоҳида шаклланганлиги каби бириклар мажмуида таърифлаганда, ҳамда халқ оғзаки ижодидан ўрин олиб бадий адабиёт ва лугатларда ўз ифодасини топгандагина аҳамиятга молик деб ҳисобланиши мумкин.

Испан тили фразеологияси ривожда, айниқса, Х. Касарес асарлари алоҳида ўрин тутди. У ҳар хил турдаги барқарор сўз бирикмаларининг келиб чиқиши ва ишлатилишини кўрсатиб, кейинги илмий ишлар учун асос бўлган таснифни ишлаб чиқди [5].

Тадқиқотчиларнинг когнитив лингвистика ва лингвомаданиятшунослик доирасида дунёнинг лисоний манзарасига бўлган қизиқишининг ортиши муносабати билан ФБ кўпинча миллий дунёқарашнинг ўзига хос хусусиятларини очиқ берувчи тил белгиси сифатида кўриб чиқилади. Кўрсатилган ёндашув доирасида испан тилшунослигида фразеологизмларнинг ички шакли, билимларнинг миллий-маданий шакли акс этишига хос хусусиятлар таҳлил қилина бошланди [12]. ФБларни ўрганишда дидактика (fraseodidáctica) ва фразеография (fraseografía) масалалари алоҳида ўрин тутди [18].

Адабиётлар

1. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии / предисл. О. И. Бродович. – Изд. 2-е, доп. – М.: Либроком, 2010.
2. Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка. Учебное пособие / – 2-е изд., перераб. – М.: ФЛИНТА : Наука, 2012. – 376 с.
3. Бабкин А. М. Русская фразеология, её развитие и источники. – М.: Либроком, 2009. – 264 с.
4. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 2003. – 301 с.
5. Касарес Х. Введение в современную лексикографию: учеб. пособие. М.: Изд-во иностранной литературы, 2007.
6. Реформатский А. А. Введение в языковедение. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 536 с.
7. Сидоренко М. И. и др. Словарь фразеологических синонимов русского языка: Около 730 синонимических рядов. – М.: Русский язык, 2001. – 448 с.
8. Шамаксудов А. Ш. Язык сатиры Мўкими (лексика и фразеология): Автореф. дис. . канд. филол. наук, Ташкент, 1956. Кучкартаев И. К. Фразеологическое новаторство А. Каххара: Автореф. дис. . канд. филол. наук. - Ташкент. 1965.
9. Юлдашев Б. Язык и стиль произведений Саида Ахмада: Автореф. дис. . канд. филол. наук. – Самарканд, 1978.
10. Carneado Moré Z., Tristán Perez A. M. Estudios de fraseología. La Habana, Academia de Ciencias de Cuba, 1985.
11. Carneado Moré Z., Tristán Perez A. M. Estudios de fraseología. La Habana, Academia de Ciencias de Cuba, 2003.
12. Corpas Pastor G. Corrientes actuales de la investigación fraseológica en Europa, Universidad de Málaga, Málaga, 2001.
13. Corpas Pastor G. Manual de Fraseología española, Gredos, Madrid, 2006.
14. Diccionario de la lengua española / Real Academia Española. – Madrid: Real Academia Española, 2009.
15. Iribarren, J. M. El porqué de los dichos. Sentido, origen y anécdota de los dichos, modismos y frases proverbiales de España con otras muchas curiosidades, Suma de letras, S.L., Navarra, 1955.
16. Iribarren, J. M. El porqué de los dichos. Sentido, origen y anécdota de los dichos, modismos y frases proverbiales de España con otras muchas curiosidades, Suma de letras, S.L., Navarra, 1955.
17. Navarro C. La fraseología en el discurso político y económico de los medios de comunicación // Atti del XX Convegno [Associazione Ispanisti Italiani] / coord. Domenico Antonio Cusato, Loretta Frattale, Vol. 2, 2002.
18. Ruiz Gurrillo L. Aspectos de fraseología teórica española / L. Ruiz Gurrillo. – Valencia: Cuadernos de filología, 2001. Anejo XXIV.
19. Zuluaga Ospina, A. Introducción al estudio de las expresiones fijas. Frankfurt a. M.- Bern-Cirencester/U.K., Studia Románica et Linguística, Verlag Peter D. Lang [Электрон манба], 2011.
20. Martínez I. L. La metáfora / J., L. Martínez-Dueñas. – Barcelona: Octaedro, 2013. – 105 p.

РЕЗЮМЕ

Фразеологизм – бу ҳозирги замон фразеологик системасининг асосий бирлиги бўлиб, тилдаги мавжуд сўз бирикмаларининг умумий ҳисобидан жуда қийинчилик билан фаркланадиган, мураккаб, кўп аспекти тил ҳодисаси ҳисобланади, шунинг учун ҳам лингвистик адабиётда фразеологизмларнинг лисоний моҳияти масаласи ханузгача мунозаралидир. Фразеологик бирикларни ўрганиш объекти сифатида тилшунослар томонидан уларнинг ўнлаб мезон ва белгилари қайд этилган ва тавсия қилинган. Илмий адабиётларда фразеологизмлар макомининг етарли даражада аниқ белгиланмаганлиги фразеолог-тилшунослар ўртасида жуда кўп ихтилофларни келтириб чиқарган.

РЕЗЮМЕ

Фразеология - базовая единица современной фразеологической системы, сложное, многогранное языковое явление, отличающееся от общего количества существующих в языке словосочетаний. Десятки критериев и признаков отмечены и рекомендованы лингвистами в качестве объекта изучения фразеологизмов. Тот факт, что статус фразеологии в научной литературе недостаточно ясен, вызвал много споров среди фразеологов и лингвистов.

SUMMARY

Phraseology is a basic unit of the modern phraseological system, a complex, multifaceted linguistic phenomenon that differs from the general number of existing word combinations in the language. Dozens of criteria and signs have been noted and recommended by linguists as the object of study of phraseological units. The fact that the status of phraseology in the scientific literature is not sufficiently clear has caused a great deal of controversy among phraseologists and linguists.

ПОСЛОВИЦЫ В ОБУЧЕНИИ ТЕМЫ «СЛОГ И ТИПЫ СЛОГОВ. СЛОГОДЕЛЕНИЕ В ВУЗЕ»

П.У.Бакиров – доктор филологических наук

Термезский государственный университет

Таянч сўзлар: бўғин, мақол, паремия, мақол жамғармасы, русча, очик бўғин, ёпик бўғин, ёпик бўғин, очик бўғин.

Ключевые слова: слог, пословица, паремия, пословичный фонд, русский язык, открытый слог, закрытый слог, прикрытый слог, неприкрытый слог.

Key words: syllable, proverb, paremia, proverbial fund, Russian, open syllable, closed syllable, covered syllable, open syllable.

Работа по обогащению студенческого лексикона теснейшим образом связана с введением в их учебный процесс пословиц и поговорок. Однако, в настоящее время часто методисты недооценивают работу над паремиями на уроках русского языка. В имеющихся исследованиях в ряде случаев такая работа не имеет организованного, методического характера

Для чего используются паремии на уроках русского. Известно, по структуре пословицы бывают в форме простого или сложного предложений. Ф.И.Буслаев в своей работе «О преподавании отечественного языка» пишет: «<...> Как часть непонятна без целого, так и целое без частей: часть речи понятна тогда, когда известна речь, а самая краткая и простейшая форма речи есть предложение. Это начало, выведенное из сущности самого предмета, находит полное применение к личности учащегося; дитя говорит **предложениями** (выделено нами – П.У.), а не словами, ему легче понять предложение, нежели слово; а начинают обыкновенно с известного, из коего извлекают неизвестное. Родной язык так сросся с личностью каждого. Что учит оному значит вместе и развивать духовные способности учащегося» [5:135].

В высшей школе сущность обучения несколько иная, чем это выражено в общих положениях об обучении. Преподаватель высшей школы не только сообщает студентам некоторую учебную информацию и определяет при этом пути, формы, средства методы приобретения знаний. Он прежде всего направляет научный и творческий поиск студентов и является активным участником их профессионального формирования. Учебный процесс высшей школы сочетает обязательность учебных действий и определенную свободу познавательного поиска.

К преподавателю высшей школы предъявляются требования неперменного сочетания педагогической деятельности с высококвалифицированной специальной и научной подготовкой, с высоким творческим потенциалом. Такое сочетание свойств педагога, специалиста и ученого является необходимым условием обучения в высшей школе, так как оно позволяет ставить на службу учебного процесса не только то, что является содержанием преподавания, но и все новое и прогрессивное, что имеется в науке, технике, производстве [1:14–15].

Пословицы в качестве паремнологических единиц можно изучать в разных разделах науки о языке. Паремии в изучении темы «Слог и типы слогов. Слогоделение» в высшем учебном заведении являются одним из полезных лингвистических материалов.

«Пословица как языковое явление имеет большое теоретическое и практическое значение. Как разнообразность паремнологического клише, пословица исследуется как лингвистами, так и лингводидактами. Использование пословиц <...> в процессе обучения студентов <...> русскому языку будет способствовать более осознанному и более быстрому овладению ими образной системой изучаемого языка, обогатит их речь, углубит и расширит русскоязычное мышление. Пословица, как объект методики обучения языку, является трудной, но интересной проблемой» [2:46].

«Наша речь в произносительном отношении распадается на минимальные единицы – с л о г и, которые артикуляционно не могут быть дальше разложены, как бы речь и замедлялась, членение же речи на отдельные

фонемы является результатом лингвистического анализа. Как свидетельствуют физиологи и психологи, при некоторых случаях афазии, когда наблюдается распад плавности речи, он не идет дальше слога. Примеры детской речи также показывают, что дети свободно делят речь не на отдельные фонемы, а на слоги, но делают это, конечно, совершенно бессознательно» [3:166].

По мнению Д.Э.Розенталя и М.А.Теленковой, слог – это: «1. В физиологическом отношении (со стороны отношения) звук или несколько звуков, произносимых одним толчком выдыхаемого воздуха. 2. В акустическом отношении (со стороны звучности) отрезок речи, в котором один звук выделяется наибольшей звучностью в сравнении с соседними – предшествующим и последующим» [4:311].

Итак, слог – это единица звукового внутритактного членения речи, минимальная единица членения речевого потока между паузами. Слово в речи делится не на звуки, а на слоги. В речи осознаются и произносятся именно слоги. Поэтому при развитии письма у всех народов в алфавитах сначала возникали слоговые знаки, и только потом буквы, отражающие отдельные звуки.

В основе деления на слоги – различие звуков по звучности. Более звучный, чем соседние звуки звук называется слогаобразующим и образует слог. Слог обычно имеет вершину (ядро) и периферию. В качестве ядра, т.е. слогаобразующего звука, как правило, выступает гласный, и периферия состоит из неслогового (неслогаобразующего) звука или нескольких таких звуков, которые обычно представлены согласными. Согласные могут быть слогаобразующими, если они сонанты или находятся между двумя согласными. Такие слоги очень часто встречаются в чешском языке: prst «палец» (ср. древнерус. перст), trh «рынок» (ср. рус. торг), vlk «волк», srdce, srbsky, Trnka (известный чешский лингвист). В предложении Vlk prchl skrz tvrz (волк пробежал через крепость) нет ни одного гласного. Но в примерах из чешского языка видно, что слогаобразующий согласный всегда сонорный.

Виды слогов в русском языке

По своей структуре слоги бывают:

1) **открытыми**, если оканчиваются гласными. В пословице *Каковó волокнó, таковó и полотнó* все 13 слогов – открытые (ка-ко-во, во-ло-кнó, та-ко-во, и, по-лòтнó). В пословице *На дéло не мы, на рабóту не мы, а гулять и плясáть прóтив нас не сыскáть* 18 открытых слогов (на, дé-ло, не, мы, на, ра-бó-ту, не, мы, а, гу, и, пля, прó, не, сы).

2) **закрытыми**, если оканчиваются согласными. В пословице *Не тот глуп, кто на слова скуп, а тот глуп, кто на дéле туп* 6 закрытых слогов (тот, глуп, скуп, тот, глуп, туп). В пословице *Раз солгáл – навéк лгуно́м стал* 5 закрытых слогов (раз, лгáл, вéк, нóм, стал).

3) **прикрытыми**, если начинаются согласными. В пословице *Невеликá пти́ца – сини́ца, да ўмни́ца* все 13 слогов – прикрытые (не-ве-ли-ка́, пti-ца, си-ни́-ца, да, ўм-ни-ца). В пословице *Весна́ красна́ цветáми, а осень – сно́пами* 10 прикрытых слогов (ве-сна́, красна́ цве-та́-ми, сень, сно-па́ми).

4) **неприкрытыми**, если начинаются с гласных. В паремии *От умного научи́шься, от глупого разучи́шься* 3 неприкрытых слога (от, ўм, от). В пословице *Он к тебе́ о́ком, а ты к нему́ бо́ком* 1 неприкрытый слог (он).

Слог может состоять из одного гласного, будучи неприкрытым и открытым. Например, в пословице *Слаб пámятью: у когo что возмёт – забудет, а что кому́ даст – пóмнит* слоги – **у**, **а** – являются неприкрытыми и открытыми. В контексте паремии *Галичане – корову на баню втащили; город Галивонь, озеро Миронь, а люди Кривичи. Овчинники. Меховицики. Толокно в реке веслом мешали* имеется слово *озеро* (о-зе-ро). Первый слог данной лексемы (о-) – неприкрытый, открытый. Одним из компонентов пословицы *Орел мух не ловит* является слово *орёл* (о-рёл). Первый слог данного слова – (о) – также считается неприкрытым, открытым.

Закон восходящей звучности.

Деление на слоги в целом подчиняется общему для современного русского языка закону восходящей звучности, или закону открытого слога, в соответствии с которым звуки в слоге располагаются от менее звучного к более звучному. Поэтому граница между слогами чаще всего проходит после гласного перед согласным: [мá-шы-нъ].

Закон восходящей звучности можно иллюстрировать на приводимых ниже словах, если звучность условно обозначить цифрами: 4 – гласные, 3 – сонорные согласные, 2 – шумные звонкие согласные, 1 – шумные глухие согласные. Например, *Мо-ло-дóй* (3-4/3-4/2-4-2) *мé-сяц* (3-4/1-4-1) *на* (3-4) *всю* (2-1-4) *ночь* (3-4-1) *свё-тит* (1-2-4/1-4-1); *Вú-дит* (2-4/2-4-1) *кот* (1-4-1) *мо-ло-кó* (3-4/3-4/1-4), *да* (2-4) *ры-ло* (3-4/3-4) *кó-ро-тко* (1-4/3-4/1-1-4) и т. д.

Закон восходящей звучности всегда соблюдается в неначальных словах. В связи с этим наблюдаются следующие закономерности в распределении согласных между гласными:

1. Согласный между гласными всегда входит в последующий слог: *Зна́ли, когó б́или, – потóму и побед́или* [знá-л'и], [кл-вó] [б'й-л'и], [пъ-тл-мú] [пъ-б'и' - д'й-л'и]; *Не в том сила, что кобыла сива, а в том, чтобы воду возила* [с'й-лъ], [кл-бы-лъ], [с'й-въ], [штó-бы] [вó-ду], [вл-зй-лъ].

2. Сочетания шумных согласных между гласными, относятся к последующему слогу: *Бýтва* славна *лучше мира студна* [б'й-твъ]; *Материнская моли́тва со дна моря вынимает (достает)* [мá-л'й-твъ]; *Брýтва остра, да никому не сестра (да кому ж сестра)* [бр'й-твъ].

3. Сочетания шумных согласных с сонорными отходят также к последующему слогу: *Стукнѣшь в стол – загремят ноги* [сту-кн'ош]; *Одного храбре́ца и тысяча трусов не заменит* [хрь-бри'цá]; *Жáдность – мать всех пороков [жа-дньст']*.

4. Сочетания сонорных согласных между гласными относятся к последующему слогу: *Народ как волна,*

Литература

1. Архангельский С.И. Лекции по теории обучения в высшей школе. – М.: «Высшая школа», 1974. – С. 14-15.
2. Джусупов М., Алибекова К.Е., Мажитаева Ш. Специальная лексика и пословицы (лингвоконтрастные и методические аспекты). – Ташкент: «MERIYUS», 2013. – С. 46.
3. Матусевич М.И. Современный русский язык. Фонетика. Учеб. Пособие для студентов пед. ин-тов по специальности «Рус. яз. и литература». – М.: «Просвещение», 1976. – С. 166.
4. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Пособие для учителя. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: «Просвещение», 1985. – С. 311.
5. Хрестоматия по истории русского языкознания. Под. ред. Ф.П.Филина. Учеб. пособие для филол. специальностей ун-тов и пед. ин-тов. – М.: «Высшая школа», 1973. – С. 135.

Мақолада мақолларни рус тилини ўқитиш методикаси жиҳатидан ўрганиш муҳокама қилинади. Масалли ибораларни лингвистик материал сифатида таҳлил қилишга, услубий материални танлаш тамойилларига, фонетика дарсларида уни тақдим этишнинг ўзига хос хусусиятларига асосий эътибор қаратилади. Талабаларнинг лингвокултурал компетенциясини шакллантириш контекстида рус тили бўйича таҳлил ўтказилди. Мақоллар билан ҳар хил турдаги ўқув ва тил вазибалари тақлиф қилинган.

В статье рассмотрены вопросы изучения пословиц в аспекте методики преподавания русского языка. Главное внимание уделено анализу пословичных выражений в качестве лингвистического материала, принципам отбора методического материала, специфике его подачи на занятиях по фонетике. Анализу подвергнуты паремии русского языка в контексте формирования лингвокультурологической компетенции студентов. Предложены различные виды учебно-языковых заданий с пословицами.

The article deals with the study of proverbs in the aspect of teaching methods of the Russian language. The main attention is paid to the analysis of proverbial expressions as linguistic material, the principles of selection of methodological material, the specifics of its presentation in phonetics classes. The analysis is carried out on the Russian language in the context of the formation of linguocultural competence of students. Various types of educational and language tasks are proposed with proverbs.

так и шапка *полна* [вл-лнá], [пл-лнá]; *Долги помнит не тот, кто берет, а кто дает* [пó-мн'ит]; *Дружба дружбой, а в карман (а в горах) не лезь!* [кл-рмáн]. В этом случае возможны варианты слогораздела: один сонорный согласный может отходить к предшествующему слогу: [вл-нá], [пл-нá], [пóм-н'ит], [клр-мáн].

5. При сочетании сонорных согласных с шумным между гласными сонорный отходит к предшествующему слогу: *Вор не бывает богат, а бывает горбат* (т. е. от побоев) [глр-бáт]; *Не родит верба груши* [в'ър-бъ]; *Палка нема, а даст ума* [пáл-къ]; *Без матки пчелки пропащие детки* [пч'óл-к'и]; *Слепой щенок и тот к матери ползет* [пл-з'от].

6. Два однородных согласных между гласными отходят к последующему слогу: *Блудный сын – ранняя могила отцу* [ра-н'ъ-й'ъ]; *У тетки баловень племянник, у дяди племянница* [пл'й'е-м'á-н'ъ:ик], [пл'й'е-м'á-н'ъ:ицъ]; *Кто в Одессе не бывал, тот пыли не видал* [в'ó-д'э-с'ъ].

7. При сочетании [j'] с последующими шумными и сонорными согласными [j'] отходит к предшествующему слогу: [ч'аí-къ], [в'í-на], [саí-ръ]. *Идти в коробейку, да доставать конейку* [ф'къ-рл-б'э́й'-ку], [кл-п'э́й'-ку]; *Сайки, что свайки; калачи, что рогахи* [сáй'-к'и], [свáй'-к'и].

Таким образом, из примеров видно, что конечный слог в русском языке оказывается в большинстве случаев открытым; закрытым он является тогда, когда оканчивается на сонорный.

После объяснения теоретических данных для закрепления учебного материала вопросы для самопроверки, способствующие делать самостоятельные выводы и обобщение.

В целях оценивания обученности студентов на занятии предлагаются традиционные тесты, содержащие список вопросов и различные варианты ответов.

Для того, чтобы студенты глубоко познакомились с употреблением изучаемого языкового явления, научились наблюдать лингвистические факты, на занятии даются упражнения, которые содержат задания, отражающие основной материал программы по теме.

Внимательное отношение к паремиям родного языка со стороны преподавателя имеет не только собственно лингвистическое значение, но и немаловажно в психолого-педагогическом плане – как один из источников усвоения различных добрых идей, отраженных в пословицах, формирования национального мировоззрения, внимательного отношения к языковым и культурным материалам народа. Результаты не менее важны и в лингвокультурологическом аспекте: уместное применение пословиц может содействовать взаимопониманию людьми, нациями, говорящими на русском языке.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

T.MÁTMURATOV SHÍĞARMALARINDA QAYTALAW HÁM ONÍN TÚRLERI

J.Buxarbaeva – doktorant

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so'zlar: anafora, epifora, assonans, alleteratsiya, konsonans, fonetik takror.

Ключевые слова: анафора, эпифора, ассонанс, аллитерация, консонанс, фонетический повтор.

Key words: anaphora, epiphora, assonance, alliteration, consonance, phonetic repetition.

Kórkem shıǵarmada mazmunnıń emocionalıǵın támiynlewshi kórkemlew usıllarınıń biri-qaytalaw bolıp esaplanadı. “Qaytalaw-kórkem shıǵarmalarda onıń tásirsheliligin kúsheytiw, ideyanı ótkirlestiriw, qaharmanlardıń ishki dúnyasını da tereńirek ashıp kórsetiw ushın qollanılatawın sintaksislik usıl” [1:160].

Kórkem sóz iyeleri pikir tásirin ele de kúsheytiw ushın súwretlep atırǵan predmetti yamasa qubılıstı bir neshe ret qaytalaydı. Bul usıl arqalı ayırım sózlerge ayırıqsha máni ottenki, poetikalıq boyaw júklenedi, olar erekshelep, tastıyqlap kórsetedi. “Tiykargı mánilik júklemelerdi alıp júretuǵın ayırım sózlerdiń qaytalawına negizlengen sintaksislik konstruksiyalar da figuralarǵa jatadı”, -dep jazǵan edi G.L.Abramovich [2:54].

Adebiyatta belgili pikirdi sáwlelendiriwshi sóz yaki sóz dizbekleriniń tákirarı tiykarında qurılǵan sintaksislik birikpeler jiyi ushrasadı. Olar da kórkem figuralar qatarına kiredi. Kórkem shıǵarmalarda sóz hám sóz dizbekleri túrli orında, túrli maqsetlerde tákirarlanıwı múmkin.

Qaytalawlardıń qollanıw órisi oǵada keń bolıp, oǵan metrikalıq elementler de kiredi. Qosıq ólshemlerindegi qaytalawlar hám sesler únlesligindegi qaytalawlar kórkem shıǵarmalarda mazmunnıń kórkemligin támiynlewde qollanıladı [2:55].

“Adette, ádebiy shıǵarma tilinde hárbir sóz, dawıs, sóz dizbekleri, gáp hám gáp bólekleri óz ornı, óz shegarasında keledi. Eger dawıs, sóz, sóz dizbekleri, gáp yaki gáp bólekleri ádebiy shıǵarma tilinde, tiykarınan, poetikada maqsetsiz tákirarlansa, onı kórkemlik dep bolmaydı. Qaytalaw, birinshiden, shıǵarma qurılısınan bekkem orın alǵan bolsa, ekinshiden, belgili estetikalıq-ideyalıq maqsetke xızmet qıldırılǵan bolsa, ol kórkem súwretlew quralına aynaladı - kórkem tákirar sıpatında úyreniledi.”-, deydi T.Boboev óz miynetinde [4:431].

Bul miyette poetikalıq ideyanı ózinde sáwlelendiriwshi dawıs, sóz, sóz dizbekleri, bánt, báyıt, bánttiń qosıq qurılısınan belgili nızamlılıq tiykarındaǵı qaytalawınan dúzilgen fonetikalıq, leksikalıq, morfologiyalıq, sintaksislik birlikler aylanısı (abarotı) kórkem tákirarlar dep júritiletuǵınlıǵı ayıladı hám bular óz ishine alǵan figuralardı kórsetip ótedi [4:432]. Kórkem tákirarlar hár túrli kórinislerge iye. Kórkem tákirarlardı úyreniwde T.Boboev olardı tómendegishe kórsetedi:

a) Fonetikalıq tákirarlar: assonans, alliteraciya, konsonans hám basqalar;

b) Leksikalıq tákirarlar: asindeton, polisendeton, redif, anafora, hojib (rediftiń bir túri);

c) Morfologiyalıq tákirarlar: sóz-túbir tákirarı, affiks tákirarı, sóz shaqapları tákirarı, sózler birikpesi tákirarı, tardu aks, musalsal, ushpa-ush baylanıstırıw (simploka) hám basqalar;

d) Sintaksislik tákirarlar: parallelizm, bánt tákirarı, báyıt-bánt tákirarı (sheńber, naqırat, musabiyat tarafayn, tabtologiya, pleonazm hám basqalar)...

Tákirar (arab - tákirar) -belgili maqsette shıǵarma tekstinde mánini tákirarlaw óneri. Bul ayırım dereklerde “tákirar”, “tárdid”, “tasdir” dep júritilgen. Máni tákirarı gúmandı inkar qılıw ornında, qanday da bir zattı ulıǵlaw ornında qollanıladı. Mısalı:

Isenbeymen -

Basqa namań bar dese,

Isenbeymen -

Basqa anań bar dese,

Isenbeymen -

Basqa watan bar dese.[5:60]

Bul mısalda tákirarlangan “isenbeymen” sózi shayırdıń ana watan haqqındaǵı sezimin beriwde, obrazlı hám emocional tús alıwǵa kómek bergen hám óz aldına poetikalıq ideyanı sáwlelendiriwde xızmet etken.

Kórkem tákirarlar poetikalıq teksttiń túsiniqliligin asıradı. Kórkem tákirarlarsız qosıq muzikalılıǵın, ritmin, ólshem, bánt hám uyqastı kóz aldımızǵa keltirip bolmaydı. Kórkem tákirarlar poetikalıq tildiń obrazlı tásir quralları hám qosıq qurılısı bólekleri menen tıǵız birliktegi óz wazıypasın orınlaydı.

Anafora- (grekshe anaphora - joqarıǵa shıǵıw) bir yamasa bir neshe bántlerde qosıq birdey sózler hám sóz dizbekleri menen baslanıwı. Hár bir qaytalangán sóz ayırıqsha intonaciya menen oqıladı hám ırǵaqtıń ózinsheligin támiynleydi.

Alliteraciyanıń eń jetiliskeń forması anafora bir qıylı sózlerdiń qaytalap aytıluwı nátiyjesinde shıǵarmanıń obrazlılıǵın kúsheytiw. Bunda ses emes, bálki sóz qaytalanadı [6:123].

Seslerdiń qosıq qatarlarınıń basında qaytalawın ilimiy tilde anafora yamasa birgelikli baslanıw dep júrtedi. Anafora qosıqtıń tásirsheliligin (emocionalıǵın) támiynlew ushın qollanılatawın kórkem usıl [3:58].

T.Mátmuratov shıǵarmalarında qaytalawdıń qosıq qatarlarınıń basında tákirarlanıwshı túri anaforanı tómendegi jaǵdaylarda ushratıwımızǵa boladı. Mısalı,

Muhábbette boladı kúlki,

Muhábbette boladı kóz jas,

Muhábbet ol adamzat mülki,

Altın kibi aynımas, tozbas.

Sóyler sonday tatlı dawısı menen,

Sóyler ol ırǵatılǵan biydaylıq bolıp [5:40, 140]

Bul berilgen mısallarda kórinip turǵanıday muhabette, dúnya atlıq sózleriniń qosıq qatarlarınıń basında qaytalanıp kelgenin kóriwimizge boladı.

Saw bolıń aǵayınler,

Saw bolıń kóz kórgenler.

Saw bolıń aǵayın jer,

Saw bolıń, ósken jerler.

Bar edi temir tártip,

Joq edi jan ashımar.

Joq edi uyqı artıq,

Joq edi mańawsız [8:69,70]

Berilgen bul mısallarda bolsa feyil sóz dizbekleriniń qaytalanıp kelip, anafora xızmetin atqarıp kelgen. Berilgen qatarlarda anaforanı qollanıw arqalı kórkem nátiyjelilikke erisilgen. Shayırdıń bul arqalı oy-sezimlerin qubılıstırıp beriwge hám soǵan shayırdıń bolǵan ırǵaqtı támiynlewge berisken.

Ishki sezimlerdi kórkemlew beriwde qosıq qatarlarınıń aqırındaǵı uyqaslar seslik qaytalawdıń bir túri epifora dep ataydı. Epiforalar qosıq tekstiniń qulaqqa jaǵımlı esitiliwin támiynleydi hám onıń kórkemligin arttıradı [3:58].

T.Mátmuratov shıǵarmalarında qosıq qatarlarınıń aqırında sózlerdiń tákirarlanıp keliwin tómendegi mısallar arqalı kóriwimizge boladı:

Tawlardı tıńlasam biyik bol, **deydi**

Şuwlardı tıńlasam, tınıq bol, **deydi**,

Garrını tıńlasam, tákabbir bolma,

Adamǵa bawırman, jaqın bol, **deydi**.

O, japakesh **jüregim?**

O, pidáker **jüregim**.

Jasa, jasa **jüregim**,

Men de seniń ózińdey

Miynetkesh bop **jüreyin!** [9:31,106,111]

Berilgen mısallarda qosıq qatarlarınıń sońında tákirar-

lanıp kelip epifora xizmetin atqarğan deydi, bar kómekshi feyilleri hám júregim atlıq sózinin kórkem tákirar xizmetin atqarıp, qosıqtıń kórkemligin támiyinlewde ayrıqsha orın iyelep kelgen.

Eger sóz yaki sóz dizbekleri bir neshe gáp, bánt basında tákirarlanıp kelse, bul hádiyse anafora dep, aqırında keliwi epifora dep atalsa, ayırım waqıtları sóz yaki sóz dizbekleri birinshi qatar aqırında kelip, ekinshi qatar basında tákirarlanadı. Bunday qaytalaw *tutas tákirar* dep ataladı [10:153].

T.Boboevtıń miynetinde *ushpa-ush baylanısıw, musalsal (stik yaki simploka)* dep atalatuǵın kórkem tákirardıń túri ayıladı. Bunda bir bánt aqırındaǵı sóz yaki sóz dizbekleri basqa bir qatar basında tákirarlanıp keliwi – *ushpa-ush baylanısıw simploka* dep júritiledi. Demek, bul eki miynette ayılıp atırǵan kórkem tákirar birdey bolıp, olardıń atamalarında ǵana ózgeshelik bolǵanı menen ekewi bir kórkem tákirar túri. Mısalı:

Kim bilmeydi **uyqastırıwdı,**

Uyqastırar “sınshi” larıń da,

General shayırlar **kóp,**

Kóp taǵı talabanlar. [11:42,49]

Bul berilgen mısallarda qosıqtıń birinshi qatarı aqırında sóz, ekinshi qatardıń basında qaytalanıp kelgen hám bul sózlerdiń mánisi keyingi qatarlar arqalı rawajlandırıp barılǵanın kóremiz. Qosıq qatarlarındaǵı tákirarlanıp kelgen sózler bir-biri menen baylanıp, qosıq qatarların keyingi bántler menen baylanıstırıp keledi.

Sheńber- ózbek ádebiyatında keń qollanılatuǵın kórkem tákirarlardıń biri sıpatında qaraladı. Bul usıldıń ózine sáykesliǵı sonda, bunda qosıqtıń basında kelgen bánt, báyıt usı shıǵarma aqırında tákirarlanadı. Sheńber usılı, birinshiden, qosıqtıń ideyasın eskertip kórsetse, ekinshiden, qosıqtıń basqa bántlerin óz dógeretine, aynalasına qamtıp aladı, qosıqtıń kompoziciyalıq bir pútinligin qalıplestiredi. T.Mátmuratovtıń shıǵarmalarınan tómendegishe misal keltirsek boladı:

Shayırdıń “Báhár keldi aylanıp” qosıǵınıń dáslepki qatarları tómendegishe baslanadı;

Biz ushrasqan say jaǵasında,

Báhár keldi jáne aynalıp.

Onda jalǵız tut aǵashına

Súyenemen awır oylanıp. [5:18]

Bul qosıq qatarlarında berilgen sózler, qatarlardıń qaytalanıwı menen qosıq juwmaqlanadı. Tek ǵana úshinshi qatarda ǵana azı kem ózgeris ushrasadı:

Onda ósken tut aǵashına

Yaǵnıy bunda jalǵız hám ósken sózleriniń almasıwı ǵana ushrasadı.

Juwmaqlap aytqanda, qaytalaw hám onıń túrleri kórkem shıǵarmada kórkem sóz iyeleriniń pikirlerin, ayılǵan sózlerin kúsheytıp beriwde, oǵan ayrıqsha dıqqat awdarıwda, qaytalanǵan sózlerdiń basqa sózlerden ayrıqshalap kórsetiwde, sonday-aq mazmunda kórkem-estetikalıq xizmet atqaradı.

Ádebiyatlar

1. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. – Нөкіс: «Билим», 1994.
2. Dosimbetova A. Ádebiyatta kórkemlew quralları. –Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 2017.
3. Járımbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. –Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 2012.
4. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. –Тошкент: «Ўзбекистон», 2002.
5. Мәтмуратов Т. Жулдызлар жанар. Қосықлар топламы. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1989.
6. Мәмбетов К. Әдебиет теориясы. –Нөкіс: «Билим», 1995.
7. Оразимбетов Q. Qosıq teoriyası. –Tashkent: 2010.
8. Мәтмуратов Т. Ашылысыў. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1977.
9. Мәтмуратов Т. Арзыў шәмени. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1981.
10. Худайбердиев Е. Адабиётшуносликка кириш. –Тошкент: 2003.
11. Мәтмуратов Т. Гөззалық ояндı. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1970.
12. Мәтмуратов Т. Лирика. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1989.

Maqolada shoir T.Matmuratov asarlarida qo'llanilgan takror so'zlarning badiiy va uslubiy qo'llanilishi o'rganilgan. Shuningdek fonetik, leksik, morfologik va sintaktik takrorlarning ayrim turlariga shoir asarlaridan parchalar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье изучено применение повторных слов в художественных и методических стилях произведениях поэта Т.Матмуратова. В том числе приводятся некоторые виды повторов, такие как фонетический, лексических, морфологический и синтаксический из фрагментов произведений поэта.

РЕЗЮМЕ

The article studied the artistic and methodological application of repeated words used in the works of the poet T. Matmuratov. Also on some types of phonetic, lexical, morphological and syntactic repeats are shown from fragments of the poet's works.

SUMMARY

СПЕЦИФИКА ЖАРГОННОЙ ЛЕКСИКИ

Д.Р. Джуманова - доктор филологических наук, профессор

Узбекский государственный университет мировых языков

Таянч сўзлар: жаргон, жаргонизмлар, арг, сленг, ижтимоий чекланган лексика, умумистеъмолдаги сўзлар, сўзлашув нутки.

Ключевые слова: жаргон, жаргонизмы, арг, сленг, социально ограниченная лексика, общеупотребительные слова, разговорная речь.

Key words: jargon, jargonism, argo, slang, socially restricted vocabulary, common words, colloquial speech.

Введение. Вся лексика современного русского языка с точки зрения сферы ее употребления подразделяется на общенародные слова и слова, ограниченные в своем бытовании определенным говорящим коллективом, территориальной или социальной средой. Лексика, ограниченная социальной средой, неоднородна, к ней относят профессиональную и терминологическую лексику, жаргонную и арготическую лексику. Целью нашей работы является исследование природы жаргонизмов, поскольку жаргонные слова и выражения активно применяются в узусе люди определенных профессий и/или социальных слоев. Задачей исследования является выявление жаргонного словотворчества и

тематической парадигмы данной лексики.

Основная часть. Жаргонизмы относятся к социально ограниченной лексике. Следует различать жаргонную и арготическую лексику, но надо ставить знак равенства между жаргоном и сленгом, поскольку жаргонная лексика составляет основу особой разновидности речи, называемой иногда жаргоном, иногда – сленгом, тогда как арг относится также к узко ограниченной, малоупотребительной лексике, и, в отличие от жаргонов, характеризуется узкопрофессиональной направленностью и особой искусственностью, условностью, строгой засекреченностью [3:227]. Жаргонизация вполне справедливо определяется как своеобразная

языковая игра в названия, которая обусловлена желанием создать «свой» язык общения [1:53]. Арго (от франц. *argot*) представляет собой особый язык некоторой ограниченной профессиональной или социальной группы, состоящей из произвольно избираемых видоизмененных элементов одного или нескольких естественных языков. Как правило, арго применяется с целью сокрытия предмета коммуникации и обособления группы от не входящих в нее индивидов. Обычно термин *арго* применяется для обозначения языковой формы общения деклассированных элементов.

Таким образом, жаргонная лексика является частью единого языка, каждая социальная, возрастная, профессиональная группа, помимо общеупотребительного современного языка, использует, в зависимости от ситуации общения и в силу некоторых других причин, еще и «свой», специфический язык: *пара* – занятие в вузе, *окно* – свободное время между парами, *двери* – большой промежуток времени между парами.

Многие социально ограниченные слова входят в общеупотребительную разговорную речь: *вкалывать* – много работать; *непыльный, непыльная работа* – легкая работа; *хохма* – что-либо забавное или анекдотическое; *как штык* – обязательно, в точно назначенное время; *загорать* – бездельничать; *бомж* – человек без определенного места жительства.

Рассмотрим, как появляются жаргоны в речи. Часто используется слово *прикольный* – имеет значение «оригинальный, необычный, интересный»: *Прикольная музыка! Прикольная прическа!* Это слово образует словообразовательные гнезда: глагол – *приколнуться* в значении «сделать, выкинуть нечто интересное, из ряда вон выходящее, пошутить», существительное – *прикол* в значении «шутка, нечто интересное» и наречие – *прикольно*. В Словаре С.И. Ожегова дается значение слова *прикол* – «свая, кол, укрепленные в земле» [2:554], остальные словообразования в указанном словаре не зафиксированы.

Хотелось на *халяву* слетать в Аргентину (АиФ. – 2011. - № 12. – С. 14).

В Словаре С.И. Ожегова *халява* и *холява* толкуется следующим образом: на халяву (холяву) (прост. груб.) 1) кое-как, небрежно; 2) бесплатно, задаром» [2].

Часто встречающийся жаргон *облом* обозначает неудачу, разочарование в надеждах, срыв планов. Глагол *обломать* совершенного вида, употребляется в значении «умерить проявление чего-нибудь у кого-либо в соответствии с требованиями ситуации». Может употребляться также в значениях: 1. Разочароваться в своих ожиданиях. 2. (во втором лице). Вести себя скромнее, утихомириться, успокоиться, умерить проявления чего-либо. Во втором значении образует синонимический ряд: *обломать* – *усохнуть* – *уйти в подполье* – *уйти в осадок* – *скинуться в тюбик*.

В Словаре С.И. Ожегова слово *облом* помечено как прост., в значении «грубый, неуклюжий человек». Глагол *обломать* имеет два значения: 1. Обломить кругом, по краям концы чего-нибудь. 2. перен. С трудом уговорить, убедить, а также сломить упрямство, гордость (прост.) [2:391].

Ботва – имя существительное женского рода. Используется в жаргонной лексике в значении «дела»: *Такая ботва!* Необходимо отметить, что это слово общеупотребительной лексики, имеет значение «стебель и листья растений корнеплодов и клубнеплодов» [2:55].

Глагол *втулять* используется в речи в значении «давать объяснение, учить». Этот глагол образует синонимический ряд: *втулять* – *разъяснять* – *агитировать* – *объяснять*, образован от общеупотребительного полисеманта *втулка*, имеющего значения: «1) металлическая трубка, служащая для уменьшения трения в месте опоры вала; 2) затычка, пробка» [2:100].

Глагол *выпадать* часто употребляется в качестве жаргона в двух значениях: 1. Удивляться, восхищаться; 2. Быть сконфуженным или неприятно удивленным. Как общеупотребительное слово, оно многозначно и имеет следующие значения: 1. Упасть наружу, вывалиться. Платок выпал из кармана. Монета выпала из рук. 2. (1 и 2 лицо не употребляется). Об осадках, пойти, появиться. Выпал ранний снег. 3. (1 и 2 лицо не употребляется). Пройтись на долю, случиться. Выпал трудный день [2:108].

Часто употребляется словосочетание *выпасть в осадок* в значении «быть крайне удивленным, ошарашенным», причем используется как устойчивое и вступает в синонимические отношения со словом, а не словосочетанием: *выпасть в осадок* – «изумиться, удивиться до крайней степени», соответствует жаргону *офигеть*. *Осадок* – 1) «твердые частицы, находящиеся в жидкости и осаждающиеся на дно или на стенки сосуда после отстаивания»; 2) перен. «тяжелое чувство, остающееся после чего-либо» [2:420].

Как жаргон глагол *достать* используется в значении «замучить, надоесть». Имеет синонимы: *запарить*, *заколебать*, *задолбать*. Глагол *достать* в литературном языке имеет значения: 1. Взять что-нибудь, находящееся на расстоянии, или извлечь чем-нибудь то, что находится внутри чего-нибудь. Достать с полки книгу. 2. Получить, раздобыть. Достать билет в театр. 3. Дотронуться, дотронуться до кого-нибудь или чего-нибудь, находящегося на расстоянии. Достать рукой до потолка. 4. безличный. Оказаться достаточным для чего-нибудь вполне хватить (разг.). Сил у нас достанет [2:162].

В речи нередко используется глагол *забить* в двух значениях: 1. Сменить тему, забыть. 2. Отстраниться от проблемы. Имеет синоним – жаргон *проехать*. Как общеупотребительное, слово *забить* имеет значения: 1. Начать бить. 2. Вбить глубоко, до конца. 3. То же, что загнать. 4. Заполнить до предела чем-нибудь: засорить. 5. Заделать, закрыть наглухо. 6. Убить на бойне или во время промысловой охоты. 7. Заглушить, не дать расти. 8. Превзойти кого-нибудь в чем-нибудь (прост.). 9. Измучить, довести до отупения побоями (прост.). Забить голову (разг.) – обременить память, сознание чем-нибудь ненужным [2:181].

Используемый часто в речи глагол *замутить* имеет значение «придумать интересное времяпрепровождение». В словаре С.И. Ожегова *замутить* – *мутить* имеет значения: 1. Делать мутным (жидкость). 2. перен. Делать неясным, смутным. 3. Возбуждать, приводить в неспокойное состояние. 4. Позывать на рвоту, тошнить (разг.) [2:335].

В речи часто используется жаргон *кинуть* в двух значениях: 1. Обмануть: Снова его *кинули на бабки*. 2. Бросить, оставить (о возлюбленном (-ной)): *Он ее кинул*. В словаре С.И. Ожегова слово *кинуть* (*кидать*) имеет значение, синонимичное слову *бросить*: 1. Выпустить из руки (с размахом), заставить или дать полететь и упасть. 2. То же, что выбросить, т.е. бросая, удалить, освободиться от чего-нибудь. 3. Быстро переместить, направить, послать куда-нибудь. 4. Уйдя, оставить, покинуть, прекратить делать что-нибудь. 5. безл. Охватить, пронизать чем-нибудь. 6. В повелительном наклонении, т.е. перестань (те), не надо [2:58].

Для выражения восторга, радости используется жаргон *клево*, образующий синонимический ряд: *супер*, *классно*: *Он клево одевается*. Имеется также прилагательное *клевый*, синонимом к которому является *классный*, в значении «очень красивый, интересный», например: *Клевый прикид!*

В словаре С.И. Ожегова эти слова не зафиксированы.

Жаргон *отстой* употребляется в значении «нечто, не заслуживающее внимания (сборище, фильм, анек-

дот): *Полный отстой!* Образует синонимический ряд: *отстой – ерунда – чепуха – лабуды – фигня*. В словаре С.И. Ожегова слово *отстой* зафиксировано в значении «отстоявшийся осадок на дне сосуда» [2:439].

Среди жаргонов есть англоязычные заимствования: *гриндера, бойфренд, скечерсы*. При этом часто иностранные слова искажаются, изменяются на русский манер типа *хэппибёрдидить* (от англ. *happy birthday* – с днем рождения), т.е. поздравлять с днем рождения, *траблы* (от англ. *trouble* – неприятность, беда) – проблемы.

Современная сленговая лексика заимствует слова из жаргона компьютерщиков. Многие слова из компьютерного жаргона переходят в официальную терминологию.

При жаргонном словотворчестве широко используются различные языковые приемы изобразительности: 1) метафорический перенос значения: *веточки* («конечности»); 2) сохранение внутренней формы слова: *железно* («твердый»); 3) использование экспрессивно-интенсивного компонента значения слова для создания нового смысла слова: *обломать* («все испортить»); 4) намеренное столкновение общепринятого значения с новым, жаргонным: *кинуть* («обмануть»).

В жаргонной лексике соседствуют две крайности. С одной стороны, для жаргонной лексики характерна конкретность, четкость определений, например, *хвост* в значении «несданный зачет», *тормоз* в значении «плохо соображающий человек». С другой стороны, наблюдается неточность, размытость значений: *понт, братки, офигеть*. В зависимости от ситуации такого типа лексемы могут выражать разнообразные эмоции: от разочарования до радости. При этом более или менее адекватное «узнавание» выражаемой эмоции слушателем осуществляется при помощи интонации, мимики, жестикологии говорящего, а также контекста.

Особенностью жаргона является его подвижность, изменчивость, быстрая обновляемость, нестабильность. Жаргон постоянно изменяется, как во временном, так и в пространственном плане. Не успев закрепиться, одни формы речи уступают место другим, и это вполне закономерное явление, поскольку именно язык острее чувствует изменения в жизни и быстрее на них реагирует. Так, не совсем еще устаревшее жаргонное «*мани*» (от английского слова *money* – «деньги») заменили *баксы* и *бабло*.

Жаргонную лексику можно объединить в следующие тематические группы.

1. Названия лиц: *предки* («родители»), *препод* («преподаватель»), *чайник* («неопытный человек»), *ботаник* («отличник»), *салага* («молодой, неопытный»).

2. Название одежды и обуви: *прикид* «одежда,

стиль», *шуги* «обувь».

3. Оценка: *лабуда* в отрицательном значении, *абзац* «конечная степень разочарования или огорчения», *круто* «очень хорошо», *стремно* «плохо, стыдно», *молюток* в значении выражения положительной оценки разнообразных качеств и действий человека, *до лампочки, до феньки, до фени* в значении полного безразличия.

4. Названия некоторых действий и состояний: *вырубиться* «потерять сознание или работоспособность», *приколиться* «подшутить над кем-либо», *запороть* «испортить»; *долбать* «усиленно заниматься каким-либо предметом, зубрить», *столкнуть, стихнуть* «сдать экзамен или зачет», *свалить* «уйти с занятия или с какого-либо мероприятия»; *травить* «рассказывать о чем-либо маловероятном, привирать», *плавать* «плохо отвечать», *кемарить* «спать, дремать, отдыхать».

5. Компьютерный жаргон, который получил большее распространение в последние годы. Здесь следует отметить, что русская жаргонная компьютерная лексика испытывает на себе влияние английской жаргонной компьютерной лексики. Для наименования специалистов в области компьютера, а также пользователей компьютером существуют слова *юзверь, усер*, произошедшие от англ. *user* – «пользователь»; названия, которые не имеют аналогов в терминологии и дают более детальную типологию лиц, связанных с компьютерами: оценочные жаргонизмы типа *ламер* в значении «неумелый пользователь ПК, не желающий ничему учиться».

Для наименования действий человека и названия ответных действий компьютера существуют слова *нарезать* «записать на диск», *грохнуть* «испортить, стереть информацию», *тормозить* (о программе) «выполнять действия замедленно или прерывисто», *ругаться* «выдавать сообщение об ошибке». Для наименования деталей компьютера и периферийных устройств существуют слова *мышка* «мышь», *мать* «материнская плата», *клава* для названия клавиатуры. Общеизвестны жаргонные названия видов компьютерных игр *бродилка, стрелялка*, при создании которых мотивирующим фактором служила какая-либо отличительная черта класса игр. Упомянутые выше жаргонизмы с просторечным суффиксом *-к-* представляют собой пример использования разговорных словообразовательных элементов (ср.: минеральная вода – минералка) – продуктивного способа образования компьютерных жаргонизмов.

Заключение. Жаргонизмы представляют собой социальное явление, обладают частотностью употребления в молодежной речи и по мере развития интеллекта постепенно вытесняются литературной лексикой, однако ввиду отсутствия литературного эквивалента многие жаргонизмы, например, компьютерные, выполняют номинативную функцию терминов.

Литература

1. Лекант П.А., Диброва Е.И., Касаткин Л.Л., Клобуков Е.В. Современный русский язык. -М.: «ДРОФА», 2003. –С. 560.
2. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1992. –С. 958.
3. Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология. -М.: «Высшая школа», 2003. –С. 415.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақола жаргонларнинг ижтимоий чекланган луғат сифатида табиатини ўрганади, уларнинг нутқда пайда бўлиш омилларини таҳлил қилади, аниқ мисоллар келтиради. Аро луғати умумий қасб ўқиш умумий манфаатлар билан бирлаштирилган одамларнинг сўзлари ва ифодаларини англатади. Тилда сўзларнинг бир гуруҳдан иккинчисига доимий равишда кириб бориши кузатилади. Оддий одамларнинг сўз бойлиги ва қўлланиш доираси чекланган луғат ўртасидаги чегараларнинг ҳаракатчанлиги сўз бойлигининг узлуксиз ривожланиши ва ўзгаришини кўрсатади.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается природа жаргонов как социально ограниченной лексики, анализируются факторы их появления в речи, приводятся конкретные примеры. К жаргонной лексике относятся слова и выражения людей, которые объединены общей профессией, связаны учебной, общими интересами. В языке наблюдается постоянное взаимопроникновение слов из одной группы в другую. Существующая подвижность границ между лексикой общенародной и лексикой с ограниченной сферой употребления свидетельствует о непрерывном развитии и изменении словарного запаса.

SUMMARY

This article discusses the nature of jargons as a socially limited vocabulary, analyzes the factors of their appearance in speech, provides specific examples. Slang vocabulary includes the words and expressions of people who are united by a common profession, study, and common interests. In the language, there is a constant interpenetration of words from one group to another. The existing mobility of the boundaries between the vocabulary of the general people and vocabulary with a limited scope of use testifies to the continuous development and change of vocabulary.

I.YUSUPOV SHIGARMALARINDA PARSÍ-TÁJIK TILINEN KIRGEN ÓZLESTIRMELER

M.Embergenova – filologiya ilimleriniń kandidatu, docent

M.Embergenova – magistrant

Aginiyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu

Tayanch so'zlar: shoir asarlari, fors-tojik tili, o'zlashmalar, so'z ma'nolari, uslubiy ma'no, kontekstual ma'no, muallif uslubi, uslubiy qatorlar.

Ключевые слова: поэтические произведения, персидско-таджикский язык, ассимиляции, значения слов, стилистическое значение, контекстное значение, авторский стиль, стилистические линии.

Key word: poet's works, Persian an Tajik language, borraed words, word meanings, contextual meaning, author's method with the help of the writers works.

Ózlestirmeler-tilimizdiń basqa tiller menen baylanısı, óz-ara tásiiri arqalı bayıw múmkinshilikleri esabınan tolıǵıwın kórsetedi. Bul toparǵa kiretuǵın sózler basqa xalıqlar sıyaqlı qaraqalpaq tiliniń de leksikasınıń pikiridi dál, anıq bildiriwde oǵada keń imkanıyat hám múmkinshiliklerge iye ekenligin dálilleydi. Shayır I.Yusupov shıǵarmalarında ózlestirmelerdi hár tárepleme tallap qaraǵanıwızda, olardıń túpkillik mánisinde yamasa, formasın saqlaǵan halda, al mánileriniń affiksler, sóz jasawshı formalar arqalı da ózgeriw jaǵdayları ushırasatıǵının kóremiz. Shayır shıǵarmalarında ózlestirmelerdiń ónimli qollanıwı óndiris tarawlarınń keńeyiwı, ilim hám texnikanıń rawajlanıwına, jámiyetlik alǵa ilgerlewshiligine de tıǵız baylanıslı.

I.Yusupov shıǵarmalarında qollanılǵan ózlestirmeler qaraqalpaq tiliniń sózlik baylıǵına qosılıp, sıńısıp ketken. Ayırımları sol tillerdegi túpkillik mánisinde emes, al sóz mánileriniń keńeyiwı hám tarayıwı menen de parqlanadı. I.Yusupov shıǵarmalarında ózlestirme sózlerdiń bir qansha toparın ushıratamız. Atap aytqanda, túrkiy hám mongol tillerine ortaqlıq sózler, arab tilinen ózlestirilgen sózler, parsı-tájik tillerinen kirgen sózler, orıs tili hám orıs tili arqalı basqa tillerden (grek, latin, ingliz, italyan, eski slavyan, francuz hám t.b) tilik sózler.

Shayır I.Yusupov shıǵarmalarında ózlestirme sózlerdiń kóplep ushırasıw sebeplerin tómendegishe anıqladıq:

Birinshiden: Shayırdıń orıs tilin hám qońsılas túrkiy tillerdi biliw sheberligi sol tillerdiń sózlik xorındaǵı leksemalardıń túpkillik mánislerin jetik biliwi:

Ekinshiden: Qaraqalpaq folklorı, xalıq danalıǵı miyraslarınan, olarda qollanılǵan ózlestirmelerdiń mánilerinen tereń xabardar bolıwı:

Úshinshiden: Qaraqalpaq ádebiyatınıń klassikalıq shıǵarmaları menen birge dúnya júzi xalıqları, ásirde tájik ádebiyatı klassikalıq shıǵarmaları menen tanıstı bolıwı;

Törtinshiden: Dáwirdiń, zamannıń ózgerislerin, jámiyetlik, sıyası, texnikalıq, texnologiyalıq, bazar ekonomikalıq alǵa ilgerlewleri menen teń qádem taslap tilimizge enisip, qarısıp ketiw, tilik qubılıslardaǵı sózlerdiń de túp mánilerin tereń túsiniw, onı óz shıǵarmalarında qollana alıwı;

Besinshiden: shıǵarmanıń ádebiy qunlılıǵın, zamanagóylik yaki tarixiylik, dáwir ruwxın ashıp beriw zárıyatı sebepli basqa tillik sózlerdi óz orınlı ornında paydalana biliwshiligi hám shayırlıq sheberligi hám basqa da jaǵdaylarǵa baylanıslı shayırdıń qosıqlarında iri kólemli shıǵarmaları, poemalarında ózlestirmeler jiye ushırasadı. Til birlikleriniń atamalar túrinde taǵı basqa formalarla keliwi shayır shıǵarmaların hár tárepleme tilik baylıǵın, stillik qollanıwdaǵı úylesimligin hám kórkemlik sheberligin kórsetiwge xızmet etip tur. I.Yusupov shıǵarmaların tilik stilistikasınan orın alǵan bul sózler menen baylanıslı qubılıstı tek ǵana unamı dep bahalaw kerek. Sonday-aq, ózlestirmeler qaraqalpaq tili leksikasın bayıtıwǵa tiykarǵı usıllardıń biri bolıp esaplanadı. Shayır shıǵarmalarında qollanılǵan hár bir ózlestirmeniń oqıwshı tárepinen tereń túsiniw bariwı, hár qanday adamnıń jeke leksikasınıń bayıp bariwına da, onıń kommunikativlik xızmette paydalana alıwda stillik úylesiminiń sheberligine de tereń tásir ete aladı dep esaplaymız.

Parsı-tájik tilinen kirgen sózler qaraqalpaq tili leksikasında da belgili orınǵa iye. Sonday-aq, shayır hám

jazıwshılardıń shıǵarmalarında da parsı hám tájik tillerinen kirgen sózler ónimli dárejede qollanıladı. Bul haqqında leksikolog alım E.Berdimuratov tómendegishe pikirlerdi bildiredi: “Házirgi zaman qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında parıssa- tájikshe sózler qollanıwı jaǵınan da kólemi mazmunan da arab tilinen awısqan sózler menen bir qatarda turadı. Parıssa- tájikshe shıǵısqı iye sózlerdiń kópshiligi de qaraqalpaqlardıń óz sózindey bolıp ketken, al geyparaları turmıs ózgerislerine baylanıslı ónimsiz sózlik xorǵa awısıp otır” [1:167].

Biz I.Yusupov shıǵarmalarında ózlestirmelerdi tallap qaraǵanıwızda parsı-tájik tilinen awısqan sózler de tematikalıq mánisi boyınsha óz ishinde bir neshe formalarla qollanıladı. Parıssa sózlerdiń qollanıwı boyınsha atawısh sózler formasında keliwi ushırasadı.

Mısalı:

Gedevlik qısmeti kóp túsip basqa,
Qolım tiymedi dep hesh qolań shashqa,
Telpek kiymedim dep bir shalıp jasta,
Abbas shayır árman etken shógirme.

(Shógirme)

Qulaǵımnan ketpes ele, tuwısqan talım,
“**Shayırbol**” dep maǵan talay sıbırlaǵanıń. (Qaratal)

Qızlar belin qınasadı,
Márt maydanda sınaadı,
Qıymılǵan qırasadı,
Enbek etken eme-eme. (Xalıq sózleri)

Namıs ushın at qashırǵan,
Biyik ármanǵa asılǵan. (Sen degende)

Ármanım sol tursam-jatsam:
Sóz qusın ushardan atsam,
Saǵan az kem sóz unatsam,
Basqa **baxıt** soramayman. (Sen degende)

Bunda “gedeylik” parsı-tájik tilinde “gada” formasında tilewshi, gedey, malsız, gárejetsiz adam degendi bildiredi. Al, “shayır”-parsı-tájik tilinde “qosıq toqıwshı adam”, “márt”- bul “mártlik, márdanalılıq” mánilerin bildirip, adamlarǵa baylanıslı atamalarla bildiredi.

Al, keyingi mısallarda “namıs”-parsı-tájik tilinde de “namıs ar”, baxıt- baxıtılıq, baxıt túsiniqlerin bildirip, qaraqalpaq tilindegi mánisi menen birdey hám abstraktlıq mánidegi sózler ózlestirme xızmetinde kelgen.

Parsı-tájik tilindegi sanaq san mánisindegi sózler I.Yusupov shıǵarmalarında bolımsızlıq almasıq xızmetinde keliwın ushıratamız.

Mısalı:

Sen yosh berseń, sóz tabaman,
Birdi eki dep sanayman.
Sen buyırsań, bassalaman,
Duw-sıwına qaramayman. (Sen degende)

Parsı hám tájik tillerinde duw [2] - “eki sanı” Siy- “úsh” yaǵnıy, sanaq san mánisin bildiredi. Al, shıǵarmada shayır tárepinen birdi eki dep sanamayman dep “bul qatarda da sanaq sanlar keltiriledi, al “ duw-siy” bul sanaq sanlar mánisindegi sóz ekenligi shayırdı belgili bolsa da *duw sıwına qaramayman* qatarında ańlatatıwın mánisi “hesh nárseni tınlamaw, xalıq buyırsa heshtemeni pisent etpey, xızmet etemen” degen mazmun bar. Al, kontekstlik jaqtan du-si- parsı tilindegi sanaq san mánisindegi sózler hesh teme, hesh nársede mánisindegi almasıqlar menen sinonim bola aladı.

I.Yusupov shigarmalarında adamga hám haywanga baylanisli abstraktliq mánidegi sózler parsí-tájik tilindegi mánisin saqlagan halda ózlestirilgen.

Misali:

Sagadaǵı suw simirip juwhaday

Ayaqqa aǵızbay, teńseltti jurttı. («Haǵla Ámiwim»)

Aydarhaday aybat shegip, julqınıp

Hám jilli kózlenip, Jayhun bolıp aq. «Haǵla Ámiwim»)

Bunda “juwha” adamniń hár qiyli minez-qulqına baylanisli atama bolıp, parsí-tájik tilinde *jádigóy*, *jalǵan háreket*, *jalatay* mánislerin, al’aydarha” túp mánisi boyınsha “hádden tis bádaybat haywan, ápsanawiy jılan” mánisin bildirip, awıspalı mánide adamniń unamsız baǵa semasındaǵı háreketin bildirip keliwshi minez- qulqı kórnisin ańlatıwda da jumsaladı.

Parsí-tájik tilindegi ayırım sózler qaraqalpaq tilinde grammatikalıq formada da keliwi ushırasadı.

Misali:

Bádhásıléa hámel jetse,

Puqarasın talar iytshе.

(«Xalıq sózleri»)

Biwtártıp ósken qız bala

Bále tabar kúle-kúle

(«Xalıq sózleri»)

Адебиётлар

1. Бердимуратов Е. Хэзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968.

2. Сайтов Д. XVIII-XIX ғасырлардағы қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.

3. Бекбаўлов О., Мәмбетназаров Қ. Қахарманлық дәстанлардағы өзлестирме сөзлердің түсиниги. – Нөкис: 1992.

4. Шәмшетов Ж. Қарақалпақ тилине шығыс тилинен кирген сөзлер тарийхынан. – Нөкис: 1984.

5. Бекбаўлов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы ҳәм оның тарийхый –лингвистикалық характеристикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.

РЕЗЮМЕ

Maqolada O'zbekiston qahramoni I.Yusupovning she'riy satrlari orqali fors-tojik tilidan kirgan o'zlashma so'zlarning har xil ma'nolari tahlil etilgan. Shoirning she'riy satrlaridan misollar keltirilgan. Shuningdek, shoir asarlarida o'zlashma so'zlarning ko'plab ushrashish sabablari, shoirning rus tili va turkiy tillarni bilish maxorati, qoraqalpoq folklori, xalq donoligi meroslaridan, ularda qo'llanilgan o'zlashmalarining manolaridan teran xabaridorligi, qoraqalpoq adabiyotining klassik asarlari bilan birga dunyo xalqlari, ayniqsa tojik adabiyoti klassik asarlarini bilishi bilan bog'liq degan xulosa qilingan.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются различные значения персидско-таджикских слов, вошедших в поэтические строки героя Узбекистана И.Юсупова. Приводятся примеры из стихотворных строк поэта. Кроме того, овладение поэтом русским и турецким языками, каракалпакским фольклором, наследием народной мудрости, глубоким смыслом используемых в них смыслов наряду с классическими произведениями каракалпакской литературы народов мира, особенно в связи со знанием классических произведений таджикской литературы.

SUMMARY

The article analyzes the various meanings of the Persian-Tajik words included in the poetic lines of the hero of Uzbekistan I. Yusupov. Examples from poetry lines of the poet are given. In addition, the poet's mastery of the Russian and Turkish languages, Karakalpak folklore, the heritage of folk wisdom, the deep meaning of the meanings used in them, along with the classical works of the Karakalpak literature of the peoples of the world, especially in connection with the knowledge of the classical works of Tajik literature.

УДК: 8/ 81.33

БИР ТУРКУМ ДОИРАСИДАГИ ОМОНИМ СЎЗЛАР ҚУРШОВИНИ ЛИНГВИСТИК МОДЕЛЛАШТИРИШ МАСАЛАСИ

Ш.К.Гулямова – филология фанлари бўйича фалсафа доктори

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети

Таянч сўзлар: семантик анализатор, корпус, лингвистик модел, моделлаштириш, семантик ва морфологик фильтр, омоним, ўнг бирикувчи, сўл бирикувчи.

Ключевые слова: семантический анализатор, корпус, лингвистическая модель, моделирование, семантический и морфологический фильтр, омоним, правый соединительный, левый соединительный.

Key words: semantic analyzer, corpus, linguistic model, modelling, semantic and morphological filter, homonym, right connective, left connective.

Кириш. Лингвистик модел – (франц. modele (модел), лот. modulus — ўлчов) сунъий равишда тилшунос томонидан яратилган, ўз хатти-ҳаракати билан (одатда соддалаштирилган шаклда) бошқа қурилманинг хатти-ҳаракатини (асл) лингвистик мақсадлар учун қайта ишлаб чиқарадиган ёки симуляция қиладиган ҳақиқий қурилма. Моделлаштириш асл нусханинг мавҳум идеал объекти сифатида ишлайди.

Асосий қисм. Ҳар бир омоним турининг туркум табиатидан келиб чиқиб, уларнинг лингвистик таъминотини ва у орқали лингвистик моделини тузиш лозим. Чунки бир сўз туркуми доирасидаги омоним сўзлар қуршови от ва феъл ҳамда сифат ва феъл туркуми доирасида учрайдиган омоним сўзлар ёки турли туркум доирасида вужудга келадиган омоним

Парси-тájик тилиде “biy” óнимли grammatikalıq forma bolıp, túbirdiń aldına prefikslik xızmette jumsaladı, al “bádhásıl” sózi mánisi boyınsha “jaman, tómen, pás” mánisin bildirip, qosıq qatarında da dál óz orında qollanılǵan, hám onıń kórkemlik mánisin asırıwǵa xızmet etip tur.

Shayır shigarmalarında parsí-tájik tilindegi kómekshi sóz shaqabındaǵı sózler, óz mánisin saqlagan halda qollanılǵan.

Misali:

Mágár qaysı planetaǵa salar bolsam iz,

Saǵınarman sen arqalı Jerdi qumartıp,

“Men seniń bir shıbıǵıńman, jasaw joq sensiz”. (Watan)

“Mágár” sózi jazba hám ádebiy tilde eger bolıp qollanılıp, parsí-tájiktilinde, bir bolsa, eger, sol bolmasa, “múmkin”-degen mánilerdi bildiredi. Al, qosıq qatarında ańlatatuǵın mániske stillik kórkemlik boyaw beriw menen ayrıqshalanıp tur. Juwmaqlap aytqanda, shayır I.Yusupov shigarmalarındaǵı ózlestirmelerdi ele de hár tárepleme tillik qubılısların ashıp beriw qaraqalpaq til ilimindegi áhmiyetli máselelerden.

Адебиётлар

1. Бердимуратов Е. Хэзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968.

2. Сайтов Д. XVIII-XIX ғасырлардағы қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.

3. Бекбаўлов О., Мәмбетназаров Қ. Қахарманлық дәстанлардағы өзлестирме сөзлердің түсиниги. – Нөкис: 1992.

4. Шәмшетов Ж. Қарақалпақ тилине шығыс тилинен кирген сөзлер тарийхынан. – Нөкис: 1984.

5. Бекбаўлов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы ҳәм оның тарийхый –лингвистикалық характеристикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.

РЕЗЮМЕ

Maqolada O'zbekiston qahramoni I.Yusupovning she'riy satrlari orqali fors-tojik tilidan kirgan o'zlashma so'zlarning har xil ma'nolari tahlil etilgan. Shoirning she'riy satrlaridan misollar keltirilgan. Shuningdek, shoir asarlarida o'zlashma so'zlarning ko'plab ushrashish sabablari, shoirning rus tili va turkiy tillarni bilish maxorati, qoraqalpoq folklori, xalq donoligi meroslaridan, ularda qo'llanilgan o'zlashmalarining manolaridan teran xabaridorligi, qoraqalpoq adabiyotining klassik asarlari bilan birga dunyo xalqlari, ayniqsa tojik adabiyoti klassik asarlarini bilishi bilan bog'liq degan xulosa qilingan.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются различные значения персидско-таджикских слов, вошедших в поэтические строки героя Узбекистана И.Юсупова. Приводятся примеры из стихотворных строк поэта. Кроме того, овладение поэтом русским и турецким языками, каракалпакским фольклором, наследием народной мудрости, глубоким смыслом используемых в них смыслов наряду с классическими произведениями каракалпакской литературы народов мира, особенно в связи со знанием классических произведений таджикской литературы.

SUMMARY

The article analyzes the various meanings of the Persian-Tajik words included in the poetic lines of the hero of Uzbekistan I. Yusupov. Examples from poetry lines of the poet are given. In addition, the poet's mastery of the Russian and Turkish languages, Karakalpak folklore, the heritage of folk wisdom, the deep meaning of the meanings used in them, along with the classical works of the Karakalpak literature of the peoples of the world, especially in connection with the knowledge of the classical works of Tajik literature.

УДК: 8/ 81.33

БИР ТУРКУМ ДОИРАСИДАГИ ОМОНИМ СЎЗЛАР ҚУРШОВИНИ ЛИНГВИСТИК МОДЕЛЛАШТИРИШ МАСАЛАСИ

Ш.К.Гулямова – филология фанлари бўйича фалсафа доктори

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети

Таянч сўзлар: семантик анализатор, корпус, лингвистик модел, моделлаштириш, семантик ва морфологик фильтр, омоним, ўнг бирикувчи, сўл бирикувчи.

Ключевые слова: семантический анализатор, корпус, лингвистическая модель, моделирование, семантический и морфологический фильтр, омоним, правый соединительный, левый соединительный.

Key words: semantic analyzer, corpus, linguistic model, modelling, semantic and morphological filter, homonym, right connective, left connective.

Кириш. Лингвистик модел – (франц. modele (модел), лот. modulus — ўлчов) сунъий равишда тилшунос томонидан яратилган, ўз хатти-ҳаракати билан (одатда соддалаштирилган шаклда) бошқа қурилманинг хатти-ҳаракатини (асл) лингвистик мақсадлар учун қайта ишлаб чиқарадиган ёки симуляция қиладиган ҳақиқий қурилма. Моделлаштириш асл нусханинг мавҳум идеал объекти сифатида ишлайди.

Асосий қисм. Ҳар бир омоним турининг туркум табиатидан келиб чиқиб, уларнинг лингвистик таъминотини ва у орқали лингвистик моделини тузиш лозим. Чунки бир сўз туркуми доирасидаги омоним сўзлар қуршови от ва феъл ҳамда сифат ва феъл туркуми доирасида учрайдиган омоним сўзлар ёки турли туркум доирасида вужудга келадиган омоним

сўзлар қуршовини моделлаштириш каби амалга оширилмайди. Зеро, бир туркум доирасидаги омоним сўзларни грамматик шакллар орқали аниқлаб бўлмайди. Маълумки, бир туркум доирасида учрайдиган омоним сўзлар грамматик шакллар қўшилганда ҳам омонимлигини сақлаб қолади. Масалан: *Асорат I от*. Тутқунлик, қуллик, эрксизлик ҳолати. *Асорат II от*. Бўлиб ўтганнинг қолдиғи, излари [3:22]. Асорат I + нинг/ни/га/да/дан = асоратнинг/ни/га/да/дан

Асорат II + нинг/ни/га/да/дан = асоратнинг/ни/га/да/дан

Кўриняптики, бундай фильтр орқали бир туркум доирасида учрайдиган омонимларни фарқлаш имконсиз. Шунинг учун бундай сўзлар алоҳида фильтр базасини яратишни тақозо этди. Лингвистик база бўлиб

хизмат қилган “Омонимларнинг изоҳли луғати” ҳамда “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”даги бир сўз туркуми доирасидаги омонимлар турини куйидагича гуруҳлаш мумкин: 1) фақат от туркуми доирасидаги омоним сўзлар; 2) фақат сифат туркуми доирасидаги омоним сўзлар; 3) фақат феъл туркуми доирасидаги омоним сўзлар; 4) фақат ундов сўзлар орасидаги омонимлар. Ўзбек тилида куйидаги усуллар орқали бир туркум доирасидаги омонимияни бартараф этиш мумкин: 1) олдинги мустақил сўз билан бирикиш – W_P ; 2) кейинги мустақил сўз билан бирикиш – W_E . Биз омоним сўзлар куршовини лингвистик моделлаштиришда хусусий маънолар бирикувчанлигига асосландик. Чунки сўз серкирра ҳодиса бўлиб, бир сўз жуда кўп бирикувчилар билан қўллана олади. Сўзнинг нуткий қўлланиши ҳам ўзига анча бирикувчиларни “торта олади”. Бу ҳолда сўз семантикаси билан ишлаш, айниқса, уни моделлаштириш корпус тилшунослиги учун мураккаблигича қолаверади. Ана шу қамровни ХМ орқали чегаралаш мақсадга мувофиқ. Бу эса семантик филътр базасини яратиш ҳамда омонимларни моделлаштиришни енгиллаштиради. Бирикувчиларни аниқлаш мақсадида куйидаги манбалардан фойдаланилди: 1) “Омонимларнинг изоҳли луғати”; 2) “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” (5 жилдли); 3) Ўзбек тилининг таълимий корпуси; 4) Ўзбек тилидаги 10 та бадий асар.

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш керакки, компьютер лингвистикаси тараққиёти давомида матнни қайта ишлаш дастурларининг алгоритмларида тилда мавжуд ҳар бир лингвистик тушунчага рамз (символ) берилган бўлиб, бугунги кунга келиб, бундай рамзлар умумқабул қилинган белгилар сифатида фойдаланилади. Тахрир ва таҳлил дастури базасида халқаро истеъмолга кирган лингвистик тушунчаларнинг махсус белгиларга эга лингвистик бирликларида фойдаланилди [1:16]. Биз моделлаштиришда мана шу символлардан имкон қадар фойдаланишга ҳаракат қилдик. Маълум ўринларда бирликларнинг хусусий жиҳатларини инобатга олиб, махсус белгиларни беришда индивидуал ёндашилди. Бир туркум ичида учрайдиган омоним сўзларни семантик филътрлаш куйидаги йўллар орқали амалга оширилиши мумкин:

1. Фақат от сўз туркуми доирасидаги омонимларни келишик шакллари (6 та) олган ҳолда ундан сўнг қандай сўз келишига қараб (сўнг бирикувчанлик асосида), ёки от-омонимдан олдин келган сифат орқали хусусий маънолар бирикувчанлиги асосида аниқлаш.

Буни куйидагича моделлаштириш мумкин:

$H_N + CS_aff = V$. Бунда: $H_N = \{\text{от-омоним}\}$; $CS_aff = \{-, \text{-нинг}, \text{-ни}, \text{-га}, \text{-дан}\}$; $V = \{\text{феъл сўз}\}$.

$H_N + CS_aff = N/Num/Adj/Adv/Pr/Mim$. Бунда: $H_N = \{\text{от-омоним}\}$; $CS_aff = \{-, \text{-нинг}, \text{-ни}, \text{-га}, \text{-да}, \text{-дан}\}$; $N = \{\text{от}\}$, $Num = \{\text{от}\}$, $Adj = \{\text{сифат}\}$, $Adv = \{\text{равиш}\}$, $Pr = \{\text{олмош}\}$, $Mim = \{\text{таклид}\}$.

$Adj + H_N$. Бунда: $Adj = \{\text{сифат}\}$, $H_N = \{\text{от-омоним}\}$. Мана бу модел асосида ишлайдиган от-омонимлар ҳам лексиконда мавжуд бўлиб, булар ўзидан олдин келган сифат билан бирикиб, бирикувчиси отнинг сифатловчиси бўлиб, от-омоним маъносини аниқлаб келади. *Асар I от; эскирган. Из, таъсир.*

Асар II от. Эстетик, ақлий ижод маҳсули [3: 21-22].

Асар ўчмоқ, қолмоқ // Асарнинг алами // Асарни кўрмоқ // Асарга тегмоқ // Асардан эсламоқ.

Асарнинг маъноси, хулосаси, ҳажми, кўлами // Асарни ўқимоқ, тингламоқ, нашр этгирмоқ, муталаа қилмоқ // Асарга баҳо бермоқ, тан бермоқ, хулоса бермоқ // Асарда яширинган // Асардан таъсирланмоқ, хулоса чиқармоқ, ўқимоқ, муталаа қилмоқ.

Кўриняптики, от-омонимлардан кейин феъл ёки исм характеридаги сўзлар келиши мумкин. Сўз доим ҳам барча келишик шакллари олиб, бирикма ҳосил

қилиши шарт эмас. Бу сўзнинг семантик хусусияти билан боғлиқ масала.

Булар фақат от сўз туркуми доирасидаги омонимларни аниқлаш учун ишлаб чиқилган инвариант модел бўлиб, бу бир қатор субмоделларда воқеланади. Масалан, $\{H_N + Nom_CS_aff = V/N\}$; $\{H_N + Gen_CS_aff = N\}$; $\{H_N + Dat_CS_aff = V\}$; $\{H_N + Acc_CS_aff = V/N/Adj/Adv/Num/Pr\}$; $\{H_N + Loc_CS_aff = V/N/Adj/Adv/Num/Pr\}$; $H_N + Abl_CS_aff = V/N/Adj/Adv/Num/Pr\}$.

Бу субмоделларда от-омонимдан кейин қайси келишик шакли келишига қараб ундан сўнг бирикадиган сўзларнинг туркуми кўрсатилган. Маълумки, келишик синтактик шакл ясовчи қўшимча бўлиб, у сўзни сўзга боғлашга хизмат қилади. Бош келишикнинг махсус қўшимчаси мавжуд эмас, БК шаклидаги от-омонимдан сўнг феъл ёки от сўз туркуми келиши мумкин. Қаратқич келишиги, одатда, отни отга, тушум келишиги отни (ёки отлашган сўзни) феълга, жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари эса от (отлашган сўз) ни феълга ёки исмларга боғлашга хизмат қилади.

2. Фақат сифат сўз туркуми доирасида учрайдиган омонимларни ундан кейин кела оладиган хусусий маънолар бирикувчанлиги асосида сўнг усул орқали аниқлаш.

$H_{adj} + N$. Бунда: $H_{adj} = \{\text{сифат-омоним}\}$; $N = \{\text{от сўз}\}$;

$H_{adj} + V$. Бунда: $H_{adj} = \{\text{сифат-омоним}\}$; $V = \{\text{феъл сўз}\}$.

Масалан: Сирли – сифат. Сир (эмаль, глазурь) берилган, сир билан қопланган.

Сирли – сифат. Сири бор, англаб бўлмайдиган [3:115].

Сирли I + челақ, чойнақ, идиш, қозон, лаган

Сирли II + воқеа, нигоҳ, одам

Бунда сифатдан сўнг от сўз туркумидаги сўз келиб, от-омонимнинг маъносини аниқлаштиради.

Бўш – сифат. 1. Ичига ҳеч нарса солинмаган. 2. Банд қилинмаган. 3. Хужайра тўқималари зич жойлашмаган, юмшоқ. Бўш – сифат. 1. Таранг тортилмаган, солки. 2. Етарли асосланмаган. 3. Етарли даражада талабчан бўлмаган, ён босувчан [3:43].

Бўш I + қоп, челақ, пиёла, сумка // ер, ўрин, вақт, фурсат

Бўш II + боғламоқ, қўймоқ // сўз, гап

Юқоридаги мисолда “бўш” сўзининг биринчи маъносида ундан кейин от сўз туркуми, иккинчи маъносида ҳам от, ҳам феъл сўз туркумига мансуб бирикувчи билан боғланган.

Булар фақат сифат сўз туркуми доирасидаги омонимларни аниқлаш учун ишлаб чиқилган инвариант модел бўлиб, бу бир қатор субмоделларда воқеланади.

3. Фақат феъл туркумидаги омонимларни фарқлаш куйидагича амалга ошади: 1) феъл-омоним 2-шахс буйруқ майлида ёки феълнинг ноаниқ формаси (-мок)да бўлса, ўзидан олдин хусусий маънолар бирикувчанлиги асосида сўл усул билан аниқланади. Буни куйидагича моделлаштириш мумкин:

$WG + H_V$. Бунда: $WG = \{\text{от}, \text{равиш}, \text{равиш}\}$ характеридаги сифат, сон, олмош; $H_V = \{\text{феъл-омоним}\}$

Феъл-омоним грамматик шакллари, аниқроғи, феълнинг вазифа шакллари қабул қилиб келганда эса юқоридаги филътр ҳамда модел иш бермайди. Бунда тахминан куйидагича ҳолат юз беради: 1) феъл-омоним –ган (-кан, -қан) сифатдош шакллари қабул қилса, ундан кейин, асосан, от келади, феъл-омоним сифатловчи вазифасини бажаради. Баъзан ундан сўнг соф феъл ҳам келиши мумкин. Бунда сифатдош отлашган ҳисобланади. Аммо бунда фақат ўнг бирикувчини аниқлаш иш бермайди. Шунинг учун бундай ҳолатда ҳар икки томон (ўнг ва сўл) бирикувчиларни аниқлаш керак. Масалан: Чоп – феъл. Югурмоқ. Чоп – феъл. 1. Зарб билан уриб кесмоқ.

2. Ер сатҳини кесиб ағдармоқ [3: 155].

Олдинга // уйга ЧОПГАН бола // одам // сайёҳ // аёл // эркак // аскар

Қилич билан // ерни ЧОПГАН аскар // деҳқон // бобгон

2) феъл-омоним -б,-иб шаклини олганда эса куйидагича ҳолат кузатилади: Феъл-омонимдан сўнг мустақил феъл келиб, грамматик шакл икки феълни боғлашга хизмат қилиши ёки феъл-омоним кўмакчи феълли сўз қўшилмасининг етакчи мавқеида воқеаланиб, грамматик шакл етакчини кўмакчига боғлаши мумкин. Ҳар иккала ҳолатда ҳам феъл-омоним қайси маънода келиши равшан бўлмай қолади. Буни ҳам ўнг ва сўл бирикувчилар асосида аниқлаш мумкин бўлади.

-й (-ай) билан келса, албатта, ундан сўнг кўмакчи феъл келиши талаб этилади. Буни ҳам ўнг ва сўл усул бирикувчилари асосида фарқлаймиз. Масалан: Бела I – феъл. Йўргак. Гавданинг кўкрак қафаси билан бўкса орасидаги энг хипча қисми. Бешикка қўл-оёғини боғлаб ётқизмоқ. Бела II – феъл. Юкадиган нарсани кўп

Адабиётлар

1. Абжалова М. Таҳрир ва таҳлил дастурларининг лингвистик модуллари. Монография. –Тошкент: «Нодирабегим», 2020.
2. Пўлатов А. Компьютер лингвистикаси. –Тошкент: «Akademnashg», 2011.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. –Тошкент: «Ўқитувчи», 1984.
4. Сулейманов Д.Ш., Гатиатуллин А.Р. Структурно-функциональная компьютерная модель татарских морфем. –Казан: 2003.
5. Формальные модели и программные инструменты компьютерной обработки татарского языка / Р.Р.Гатауллин, А.Р.Гатиатуллин, О.А.Неврозова, Д.Р.Мухамедшин, Д.Ш.Сулейманов, Б.Э.Хакимов, А.Ф.Хусаинов. – Академия наук РТ, Институт прикладной семиотики АН РТ. –Казань: Изд-во Академии наук РТ, 2019.
6. Шемакин Ю.И. Начало компьютерной лингвистики. –М.: МГОУ, 1992.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдди. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада бир туркум доирасидаги омоним сўзлар қуршовини лингвистик моделлаштириш масаласи борасида олиб борилган изланиш натижаси берилган ва амалий аҳамияти ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье приводится результат исследования по теме лингвистического моделирования окружения слов-омонимов в рамках серии и освещается её практическая значимость.

SUMMARY

This article presents the results of a study on the topic of linguistic modelling of the environment of homonymous words in the framework of the series and highlights its practical significance.

ҚАРАҚАЛПАҚ СПОРТ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНДА ШЕТ ТИЛ ӨЗЛЕСТИРМЕЛЕРИНИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ ҲАҚЫНДА

К.М.Кошанов – филология илимлериниң кандидаты, профессор

Р.Ж. Мураткамалова – ассистент оқытыўшы

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: спорт, жисмоний маданият, олимпиада, мураббий, бокс, чемпион, мусобақа, школа, коллеж.

Ключевые слова: спорт, физкультура, олимпиада, тренер, бокс, чемпион, соревнование, школа, колледж.

Key words: sport, physical, the Olympic Games, coach (trainer) box, champion, competition, school, college.

Ҳазирги дәўир қарақалпақ тили лексикасында эсиресе, терминологиясының раўажланыўында позитив жаңалықлар жүз бермекте. Буның тийкарғы себепшиси халқымыздың яғный, жәмийетимиздиң турмысындағы болып атырған жаңа унамлы раўажланыў ҳәм өзгерислер болмақта. Усындай тилимиз, лексикасындағы өзгерислерди жәмийетимиздиң барлық тараўларында ушыратыўға болады. Ҳазирги дәўирде жәмийетимизде жедел раўажланып атырған экономика, бизнес, финанс, исбилерменлик, фермерлик, инновациялық технологиялар, қурылыс, илим-билим, спорт, мәденият, жәмийетти басқарыў ҳәм басқа да барлық социал-экономикалық тараўларында көриўге болады.

XX-XXI әсирде қарақалпақ тили спорт терминлери өзиниң жедел раўажланыўын тапқан. Мәселен: *спорт, дене тәрбиясы, бокс, волейбол хоккей, гандбол, атлетика, аўыр атлетика, кросс батминтон, тренер, олимпиада, спартакиада, чемпион, чемпионат, старт, финиш, штанга, команда, бадминтон, ватерполо, гандбол, штанга, ракетка* ҳәм т.б. қарақалпақ тилинде спорттың ҳәр бир тараўы ишинде өзлерине тийисли терминлерде көплек дүзилген ҳәм ҳәр қыйлы болған формаларға пайдаланылған. Мысалы: *футбол-футболишы, футболгистлер, футболшылар, футбол майданы, футболдағыдай, тренер, тренерге, тренер-*

микдорда тегизмоқ, чапламоқ, бирор нарса билан боғламоқ [3: 28-29]. {Болани // бешикка // ёруғда // корнидан БЕЛАБ чикмоқ // қўзғалмоқ // чарчамоқ, // бермоқ, ташламоқ, қўймоқ; БЕЛАЙ бошламоқ}, {Қонга, тупрокка, лойга // БЕЛАНИБ қолмоқ; БЕЛАЙ олмоқ; беланиб олмоқ}.

Булар фақат феъл сўз туркуми доирасидаги омонимларни аниқлаш учун ишлаб чиқилган инвариант модел бўлиб, бу бир қатор субмоделларда воқеаланади.

Хулоса. Омонимларни қуршовда аниқлашнинг ўнг ва сўл усули сўзнинг табиатидан келиб чиққан ҳолда аҳамиятлидир. Таҳлиллардан ангилашиладики, омоним сўзни филтрлашнинг сўл усули ундан олдинги бирлик орқали, ўнг усули эса омонимдан кейинги бирлик орқали аниқланишидир. Бир туркум доирасидаги ҳар бир омоним сўзнинг семантик филтри ва моделини яратиш орқали ўзбек тили семантик анализаторининг лингвистик асосларини ишлаб чиқиш корпусда омонимлар муаммосини бартараф этишга хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Абжалова М. Таҳрир ва таҳлил дастурларининг лингвистик модуллари. Монография. –Тошкент: «Нодирабегим», 2020.
2. Пўлатов А. Компьютер лингвистикаси. –Тошкент: «Akademnashg», 2011.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. –Тошкент: «Ўқитувчи», 1984.
4. Сулейманов Д.Ш., Гатиатуллин А.Р. Структурно-функциональная компьютерная модель татарских морфем. –Казан: 2003.
5. Формальные модели и программные инструменты компьютерной обработки татарского языка / Р.Р.Гатауллин, А.Р.Гатиатуллин, О.А.Неврозова, Д.Р.Мухамедшин, Д.Ш.Сулейманов, Б.Э.Хакимов, А.Ф.Хусаинов. – Академия наук РТ, Институт прикладной семиотики АН РТ. –Казань: Изд-во Академии наук РТ, 2019.
6. Шемакин Ю.И. Начало компьютерной лингвистики. –М.: МГОУ, 1992.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдди. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада бир туркум доирасидаги омоним сўзлар қуршовини лингвистик моделлаштириш масаласи борасида олиб борилган изланиш натижаси берилган ва амалий аҳамияти ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье приводится результат исследования по теме лингвистического моделирования окружения слов-омонимов в рамках серии и освещается её практическая значимость.

SUMMARY

This article presents the results of a study on the topic of linguistic modelling of the environment of homonymous words in the framework of the series and highlights its practical significance.

лер, штрафной, 11-метрлик, ҳужимши, ярым қорғаўшы, вратарь (дәрўазаман), стадион, мини футбол, таим, бокс, боксишы, боксердей, раунд, ринг, аперкот, очко, штрафной, нокдаун, нокаут, тренер, чемпион, аут ҳәм тағы басқа сөзлер өзлестирилди ҳәм кең пайдаланылмақта.

Ҳазирги дәўирде Республикамызда жедел раўажланыўын тапқан спорт ҳәм дене маданияты тараўларында да бурын көрилмеген терминологиялық өзгерислер болмақта. Бул пикиримизге мысал ретинде Қарақалпақстан Республикасында 1997-жыл 29-ноябринен баслап шығып киятырған «Қарақалпақстан спорты» жәмийетлик-сиясий спорт газетасын келтириўге болады. Бул газетада Республикамызда болып атырған барлық спорт тараўындағы өзгерис ҳәм жаңалықларды оқыўға болады.

Газетаның 2021-жыл №20 (945) 8-май санында жәрияланған «Боксти буннан былай да раўажландырыў илажлары ҳаққында» Ўзбекстан Республикасы Президенти Ш.М. Мирзиёевтың қарары халқымыз арасында, эсиресе, спортшылар арасында үлкен қызығыўшылық ҳәм куўаныш оятты.

Кейинги жылларда қарақалпақ спортының лексикасында пайда болған көплеген жаңа сөзлер, ибаралар, атамалар ҳәм сөз дизбеклериниң пайда болыў себеби -

бул тараўға тийисли көплеген жаңа түсиниклер, терминлер затлар, нәрселер мәкемелер, шөлкемлер хэм кәнигелер атамалары өз аталыўы менен кирди.

Мәселен, жоқарыда айтылған газета номеринде бурын карақалпақ тилинде болмаған, көплеген спорт терминлеринен кең пайдаланылған. Мысалы: *туризм хэм спорт министрлиги, өзбек бокси, бокс инфраструктурасы, бокс мектеплери, Токио олимпиадасы, XXXII жазғы олимпиада, қәнигелестирілген балалар хэм жас өспиримлер спорт мектеби, виртуал қарсыласлар, жеңилликл чемпионат, олимпиада резервлери колледжи, олимпиада резервлери мектеп-интернатлары, олимпия жолламалары, XVI паралимпиада, ҳаял-қызлар бокси, бокс инфраструктурасы, лицензиялық жарыс, дене тәрбия хэм спорт университети, тренер селекциязы хэм т.б.*

Әсиресе, хәзирги глобалласыў дәўиринде дүнья мәмлекетлери хэм халықлары арасындағы жеделлескен қарым-қатнастар, телевидение көрсетиўлери, интернет, радио, газета, журнал материаллары жер жүзи халықлары арасында ашықтан ашық көрилмекте хэм олар арқалы өзлестирілген көплеген сөзлер ана тилимизде арқайын қолланылып келмекте.

Бул шет тил сөзлери карақалпақ тилинде хәр қыйлы усылда өзлестириледи хэм хәр түрде қолланылады. Мысалы, көплеген спорт атлары: *бокс, футбол, хоккей, волейбол, теннис, бадминтон, ватерполо, гимнастика, каратэ* хэм т.б. карақалпақ тилине өзгертилместен қабылланып қолланылып киятыр. Карақалпақ тилинің ишки нызамларына бағына отырып олар карақалпақ сөзлериндей сепленеди, жаңа сөзлер хэм сөз формалары дүзиледи, көплик жалғаўлар қосылады. Мысалы: *бокс, боксишы, боксқа бокстан, бокстай, боксшылар, бокслести*. Карақалпақ тилинде *бокшиши* хэм *боксер* формалары синоним ретинде қолланылады. М.Серекеев белгили *бокшиши*. Карақалпақ *бокшишлери* жеңимпаз болды. *Боксшылар* жарысқа кетти. Бүгин узак даўам еткен *бокслесиўлер* болды. Марат *боксқа*, ал Сәрсенбай *гимнастикаға* қатнайды.

Көплеген шет тил өзлестирмелерине карақалпақ тили жалғаўлары қосылады хэм олардың карақалпақ тилинде ярым хэм толық аўдармалары қолланылады. Бул ярым аўдармаларға мысал келтиремиз: *ручной мяч-қол тобы, минифутбол- киши футбол, национальная борьба – миллий гүрес, олимпийская школа- олимпия мектеби, мастер спорта – спорт шебери, чемпион мира – дүнья жүзи чемпионы, чемпион города – қала чемпионы, золотая медаль – алтын медаль, побидитель олимпиады –олимпиада жеңимпазы, золотая перчатка – алтын қолғап хэм т.б.*

Көпшилик қоспа спорт терминлери карақалпақ тилине толық аўдарылып қолланылады. Мысалы: *национальная борьба-миллий гүрес, чемпион республики – республика чемпионы, тяжелый вес – аўыр салмақ.*

Айырым қоспа хэм қоспа емес терминлер толығы менен карақалпақ тилине аўдарылып қолланылады. Мысалы: *бег – жуўырыў, плавание – жузиў. Прыжки –*

секириў, борьба – гүрес, подтягивание – тартылыў, прыжки в длину – узынлыққа секириў, прыжки в высоту – бийикликке секириў хэм т.б.

Айта кететуғын бир нәрсе, бул карақалпақ тилинде бурын бар сөзлердің спорт терминлерине, яғный терминологизация процесин нәтийжесинде спорт лексикасында терминге айланыўы болып табылады. Мысалы: *жуўырыў, секириў, жузиў, жекпе-жек, айқасыў, тартысыў, гүресиў, жарысыў, жеңимпаз болыў, сыйлы орын ийелеў* хэм т.б. көплеген сөзлер терминлер ретинде де қолланылып келмекте.

Хәзирги карақалпақ тилинде шет тиллерден кирген өзлестирмелер тийкарында калька, ярым калька, жаңа сөз хэм сөз формаларын дүзиў, өзгериўши аффикслери жардеминде, сондай-ақ, аўдарма усыллары арқалы көплеген жаңа сөзлер, атамалар, хэм ибаралар пайда болды. Олар бизиң күнделикли турмысымызға сиңип жедел қолланылып келмекте. Мысалы: *спорт майданшасы, волейбол майданшасы, баскетбол ойыны, қорғаўшы, ярым қорғаўшы, дәрўазаман, хўжимши, қала чемпионы, олимпиада жеңимпазы, олимпиада резерв мектеп-интернаты, спорт мектеби, мектеп командасы, «Лашын» командасы, жас өспиримлер командасы, «Туран» стадионы, өзбек бокси, галабалық спорт, профессионал спортшы, профессионал тренер, физикалық таярлық, жоқары спорт шеберлиги мектеби, грек-рим гүреси, тренер селекциязы, сайланды команда, жол картасы, туризм хэм спорт министрлиги, мәмлекетлик бюджет, концепция, жол картасы, қаржы министри, кәсип-өнер колледжи, жузиў бассейни* хэм т.б. Бул мысаллар хәзирги карақалпақ тили лексикасында, әсиресе, спорт терминологиясында үлкен унамлы өзгерислер болғанын көрсетпекте.

Соның менен бирге, бул спорт терминологиясында жаңа өзлестирмелердің, олар тийкарында карақалпақ тилинде жасалған жаңа сөзлердің, сөз формаларының көбейиўи, олардың жедел қолланылыўы бул сөзлердің хэм сөз дизбеклериниң карақалпақ тилинде дурыс жазыў хэм туўры пайдаланыў мәселелерин келип шығармақта. Мектеплерде, лицей, колледж хэм жоқары оқыў орынларында өтилетуғын дене тәрбиясы сабақларында, сондай-ақ, арнаўлы спорт мектеплеринде, спорт лицейлеринде хэм жоқары оқыў орынларының тийисли факультетлеринде сабақ оқытқанда бул сөзлерге айрықша дыққат аўдарып, олардың мәнилериң жақсылап түсиндирип, дурыс жазылыўын хэм туўры айтылыўын үйреткен жүдә жақсы нәтийже берер еди.

Ал, бул өз гезегинде, спорт хэм дене тәрбиясы тилин, әсиресе, оның лексикасын еле де тереңирек хэм хәр тәреплеме изертлеўлерди, түсиндирме хэм русша-карақалпақша, карақалпақша-русша сөзликлер дүзиўди талап етеди, себеби, Карақалпақстан спорты бурын көрилмеген жедел раўажланыў жолына түсти хэм бизиң спортшылар дүнья жүзлик хэм халық аралық ареналарға шығып, жарысларда сыйлы орынларды ийелемекте хэм елимиздің атын дүньяға танытпақта.

Әдебиятлар

1. Кошанов К.М. Шет тиллерден кирген сөзлердің түсиндирме сөзлиги. –Нөкис: «Билим», 2002.
2. / «Карақалпақстан спорты». 2021, 8-май №20 (945).

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ тилида қўлланылып келинаётған чет тил спорт терминлери хақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт об использовании заимствованных спортивных терминов в каракалпакском языке.

SUMMARY

The article deals with the use of borrowed sports terms in the Karakalpak Language.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ АРҚА ДИАЛЕКТИНДЕ ҚОЛЛАНЫЛАТУҒЫН АҰҚАТ АТАМАЛАРЫНЫҢ ҚУРЫЛЫСЫ БОЙЫНША ТҮРЛЕРІ

Б.Р.Қурбанбаева – филология ғилмлериниң кандидаты

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: диалект, шева, диалектизм, аффикс, содда сўзлар, қўшма сўзлар, компонент.

Ключевые слова: диалект, говор, диалектизм, аффикс, простые слова, составные слова, компонент.

Key words: dialect, accent, dialecticism, affix, simple words, compound words, component.

Диалектлик сөзлер – бул тек улыўма халықлық сөйлеў тилине емес, ал диалектлерге тийисли бирлик. Бундай бирликлер, әдетте, диалектте қолланылып, әдебий тилде ушыраспайды. Биз бул мақаламызда қарақалпақ тилиниң арқа диалектинде аўқат атамаларының диалектлик өзгешеликлер менен қолланылыўы ҳақында сөз етип, оларға қурылысы бойынша таллаў жасадық.

Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде сөзлер аффиксация, сөз қосылыў, сөз қосылыў хәм аффиксация, лексика-семантикалық, лексика-синтаксислик усылар арқалы жасалады [1].

Қарақалпақ тилиниң арқа диалектинде аўқат атамалары аффиксация хәм сөз қосылыў усылы менен өнимли жасалады. Аўқат атамалары феил сөзлерден атлық жасаўшы аффикслер арқалы жасалады.

-ма/-ме, -па/-пе аффикси: *орама* (нарын, Бозатаў), *шажлама* (шаж гүртик, Шоманай), *парлама* (нарын, Бозатаў, Қараөзек, Қанлыкөл), *қыйма* (нарын, Хожели, Нөкис район, Нөкисниң айырым жерлеринде), *қатлама* (орама, Қанлыкөл), *шыйырма* (орама, Нөкис район), *үпме* (нарын, Бозатаў, Кегейли, Халқабат, Шоманай), *үпме* (шәўле, Шымбай, Шоманай, Нөкис район), *зығытпа* (жүўери гүртик, Шымбай, Кегейли), *бөртпе* (жүўериден исленген палаў, Мойнак), *бөртпе* (сөкти суўға жибитип, ишине май, күмшекер салып исленген аўқат түри, Нөкис). Мысалы: Шоманайдың бас тамағы *шажлама*. Кешке *парлама* писире ғой.

Арқа диалектте аўқат атамалары қурылысы бойынша дара хәм қоспа сөз түринде ушырасады.

Дара сөз түринде: *қарма* (шәўле, Шымбай, Тахиятас), *ший* (капуста хәм хәр қыйлы өсимлик жапырақларынан исленген суйық аўқат, Нөкис).

Қоспа сөз түринде: Қарақалпақ тилиниң арқа диалектинде аўқат атамаларының көпшилик бөлегин қоспа сөз түринде келген диалектизмлер қурайды. Олар сөзлердиң қосылып, биригип, жупласып келиўи нәтийжесинде пайда болады.

Қурамлы сөзлер. 1) Атлық+атлық түринде: *май гүртик* (шаж гүртик, Мойнак, Тахтакөпир, Шымбай, Нөкис), *бәхәр гүртик* (шаж гүртик, Нөкис район), *жаз гүртик* (шаж гүртик, Бозатаў), *қатық гүртик* (Қараөзек), *теңге гүртик* (майда гүртик, Қараөзек), *пар гүртик* (нарын, Тахтакөпир, Шымбай, Қоңырат), *манты гүртик* (нарын, Нөкисниң айырым жерлеринде), *пар манты* (орама, Шымбай) *жылан манты* (орама, Хожели), *қулақ сорпа* (пельмен, Тахтакөпир), *мәшаба жарма* (мәшаба, Қараөзек), *мәш сорпа* (мәшаба, Қоңырат, Қанлыкөл), *май жарма* (мәшаба, Қараөзек, Шымбай, Хожели), *май гәже* (мәшаба, Қараөзек, Шымбай, Хожели, Шоманай), *мәш гәже* (мәшаба, Қоңырат, Нөкис район), *гүриш сорпа* (мәшаба, Қараөзек), *топан палаў* (майсыз палаў, Қанлыкөл), *сөк жарма* (сүтти писирип ишине сөк салады, Шымбай). Мысалы: Бүгин *пар гүртик* писире ғо келин.

Манты сөзи қытайша *мантау*. Бул сөз өзбек тилине уйғыр тили арқалы кирген [4:206]. *Сөк жарма* диалектизми өзбек тилиниң диалектлеринде *сөгаи* түринде қолланылады: *Сөккәниң-сөгаиш*, урғаның-унашы. (Накыл) [4:209].

Сондай-ақ, диалектте қурамлы сөзлер қурылысы бойынша үш компонентли болып келеди.

Атлық+атлық+атлық түринде: *манты қазан гүртик* (нарын, Тахтакөпир).

2) Атлық+дөренди атлық түринде: *пар дуўрама* (нарын, Тахтакөпир, Қараөзек, Шымбай, Кегейли, Халқабат, Нөкис, Нөкис район).

Биринши компоненти миллет аты, екінши компоненти дөренди атлық түринде: *қыргыз дуўрама* (нарын, Қанлыкөл).

3) Дөренди атлық+атлық түринде: *дуўрама манты* (орама, Нөкис район), *орама манты* (орама, Қараөзек, Қоңырат, Шоманай), *үпме аўқат* (нан куўырдақ, Кегейли), *сүзбе палаў* (майды азырақ куйып, гүришти ысы суўға бөрттирип алыў жолы менен таярланады, Тахтакөпир).

4) Дөренди атлық+дөренди атлық түринде: *орама туўрама* (нарын, Қанлыкөл).

5) Келбетлик+атлық түринде: *домалақ гүртик* (жүўери гүртик, Нөкисниң айырым жерлеринде), *суйық палаў* (шәўле, Шымбай), *қара сорпа* (нан сорпа, Шоманай), *қара сорпа* (қуры гөш салып қайнатылған сорпа, Бозатаў), *жетим гүртик* (гөши жоқ гүртик, Кегейли), *көсе палаў* (гөши жоқ палаў, Кегейли, Қанлыкөл, Нөкис район), *көсе манты* (орама, Мойнак).

Көсе сөзи қарақалпақ тилинде сақал-мурт шықпайтуғын адамға байланыслы айтылады хәм лақап хызметинде де қолланылады. Мысалы: Оразбай *көсе*. Арқа диалектте бул сөз аўқат атамасының қурамында келип, аўыспалы мәниде қолланылған.

6) Келбетлик+дөренди атлық түринде: *қара дуўрама* (гөши көп туўрама, Қараөзек), *ала дуўрама* (гөши аз туўрама, Қараөзек), *құрғақ дуўрама* (сорпасыз құрғақ болғаны ушын усылай аталған, Нөкисниң айырым жерлеринде), *қызыл куўырдақ* (куўырдақ, мал сойғанда малдың өкпе, жүрек, баўырын куўырады, Мойнак, Хожели).

7) Биринши компоненти ийелик сеплигиндеги атлық, екінши компоненти тартым жалғауын қабыл етеди: *мантының баласы* (пельмен, Шымбай), *куўыршақтың қалпағы* (пельмен, Қоңырат), *урының аўқаты* (шәўле, нан сорпа, нан куўырдақ диалектте усылай аталады, себеби бул аўқат тез арада суўымайды, Кегейли, Нөкис район). Мысалы: Атаң *урының аўқатын* жақсы көретин еди. Пельменди *куўыршақтың қалпағы* деп алдастырып балларға жегизетуғын едик.

8) Биринши компоненти өзлестирме, екінши компоненти қарақалпақ тилиндеги сөз түринде келеди: *картишки гүртик* (гөш салмай писирген гүртик, Нөкис район), *лагман сорпа* (мәшаба, Қанлыкөл).

9) Биринши компоненти өзлестирме, екінши компоненти дөренди атлық түринде: *лагман дуўрама* (нарын, Шымбай).

10) Биринши компоненти қарақалпақ тилиндеги сөз, екінши компоненти өзлестирме: *өтирик пелмен* (ишине гөш салмай исленген пельмен, Шымбай, Шоманай), *соқыр пелмен* (ишине гөш салмай исленген пельмен, Шоманай), *нан дуздық* (нан куўырдақ, Тахтакөпир). Мысалы: Бүгин кешки аўқатқа *нан дуздық* истеди.

Тилимиздеги *нан куўырдақ* аўқат атамасы диалектте қазақ тилиниң тәсири менен *нан дуздық* түринде айтылады.

11) Феил+атлық түринде: *болды булағай* (ақсаулақты қатыққа жибитип, қайнатқан қаўын менен сарымай қосып таярланатуғын аўқат, Тахтакөпир).

12) Келбетлик феил+атлық түринде: *жарылған жарма*, (жарылған жүўери уннан исленеди, Кегейли).

Сондай-ақ, арқа диалекттиң Мойнақ сөйлесимінде хәзирги қарақалпақ әдебий тили хәм оның басқа диалект, сөйлесимлеринде улыўма ушыраспайтуғын жуп сөз түриндеги диалектизмлер бар: *қалтыратпа-дирилдетпе* (азанғы саат 10-11 шамасында писирилетуғын аўқат, Мойнақ). Аўызеки сөйлеў тилинде буны сәскелик дейди. Гүртиги өз алдына бөлек суўда, ал дузлығы бөлек қазанда писирилип таярланған аўқат түри Шоманай сөйлесиминде *бөлек-салақ* деп аталып жуп сөз түринде қолланылады.

Бириккен (сөзлердиң биригиўинен пайда болған) диалектизмлер.

1) Атлық+атлық түринде: *суўбөрек* (гөш бөрек, Шоманай), *суўманты* (гөш бөрек, Бозатаў), *уўызбөрек* (жаңа туўған сыйыр сүтинен исленген аўқат, Қараөзек), *баскес* (қуўырдақ, қамырды кеспастай етип кесип, кептирип қойып қуўырады).

Жаңа туўған сыйыр сүтинен гүриш салып таярланатуғын аўқат өзбек тилиниң диалектлеринде *увузаш-огизош* делинеди. *Увузаш* әлбетте, қонсыларға тарқатылады [4:210].

Сондай-ақ, Кегейли, Халқабат районларында жасайтуғын халықтың аўызеки сөйлеў тилинде қарақалпақ тилиниң басқа диалект хәм сөйлесимлеринде ушыраспайтуғын *қатымнамдық* диалектизми қолланылады. Бундай диалектизмлер усы аймақта жасайтуғын халықтың аўызеки сөйлеў тилиниң өзіне тән өзгешелигин көрсетеди. Мысалы: Жүўери унды былғап писирип жейсең. Қуры суўға былғай берсең. Бетине сарымай саласаң. Сөйтип *қатымнамдық* жейтуғын едик.

Бизиң пикиримизше бул диалектизм қарақалпақ тилиндеги *қатыбылдамдық* (жүўериниң унын суўға қайнатып писирилетуғын аўқат) сөзиниң диалектте фонетикалық өзгешелик пенен қолланылыўы деп ойлаймыз.

Сондай-ақ, хәр қандай тил хәм оның диалектлерине басқа тиллерден сөзлер өзлесип отырады. Қарақалпақстан республикасында өзбек, қазақ, түркмен, орыс, татар хәм т.б. миллет ўәкиллери жасайды. Олар жергиликли қарақалпақ халқы менен бирге араласып жасаўының нәтижесинде отырықшы

халықтың тилине қонсылас отырған халықлардың тилинен сөзлер өзлеседи. Диалектте өзлескен бундай аўқат атамалары: 1) улыўма өзгериске ушырамай сол турысында қолланылады: *мәшкүширик* (мәшаба, Қанлықөл), *мәшқорда* (мәшаба, Хожели), *нарын* (нарын, Қоңырат), *ханым* (нарын, Кегейли), *ханым* (орама, Қараөзек, Қанлықөл), *лагман* (нарын, Шымбай), *лагман* (нарын, Шоманай), *манпара* (орама, Нөкис район), *сул* (мәшаба Тахтақөпир, Қараөзек), *пияла* (нан сорпа, Мойнақ); 2) қурылысы жағынан бириккен сөз түриндеги бундай өзлестирмелер диалектте фонетикалық өзгешеликлер менен қолланылады: *бесбармақ* (қарақалпақ әдебий тилинде гүртик, өзбек тилинде *бешбармақ*) диалектте ш сеси с сесине алмасқан; 3) бул өзлестирмелер улыўма өзгериске ушырап, диалектте тән өзгешеликлер менен қолланылады. Диалектте басқа тиллерден өзлескен бундай сөзлерди жергиликли халық өзлериниң айтыўына аңсат, жүдә эпийайы хәм айтыўға қолайлы етип пайдаланады. Мысалы: *шалаң сорпа* (вермишель сорпа, Тахтақөпир), *лагман сорпа*.

Лагман - қамырды узын етип созып, жиңишке етип кесип таярланады. Бул аўқат аты тийкарынан, қытайша *ляньмян*, *лян-суўық*, *мян-қамыр* мәнисин аңлатқан [4:206].

Биз қарақалпақ тилиниң арқа диалектинде қолланылатуғын аўқат атамаларын қурылысы бойынша таллап төмендегидей жуўмаққа келдик. Аўқат атамалары өзиниң қурылысы бойынша аффиксация хәм сөз қосылыў усылы менен жасалады. Олардың жасалыўында -ма//ме, -па//пе аффикслери өнимли қатнасады. Соның менен бирге диалектлик сөзлер дара хәм қоспа сөз түринде де ушырасады. Қоспа сөз түринде келген диалектизмлер қолланылыўы жағынан өнимли. Олар қурылысы бойынша қурамлы, жуп хәм бириккен сөз түринде келеди. Қурамлы сөзлер түринде келген диалектизмлер қурылысына қарай атлық+атлық, атлық+атлық+атлық, атлық+дөренди атлық, дөренди атлық+атлық, дөренди атлық+дөренди атлық, келбетлик+атлық, келбетлик+дөренди атлық, фейил+атлық түринде жасалады хәм диалектлик өзгешеликлер менен қолланылады.

Әдебиятлар

1. Дәўлетов А., Дәўлетов М., Қудайбергенов М. Хәзирги қарақалпақ әдебий тили. Морфемика. Морфонология. Сөз жасалыў. Морфология. -Нөкис: «Билим», 2010.
2. Қарақалпақ тилиниң түсіндірме сөзлігі. III том. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.
3. Прекеева А. Конимех қорақалпоқлари шеvasи. Филол. фанлари номз. илмий даражасини олиш учун тақдим этилган дисс. автореф. -Нукус: 2012.
4. Тўйчибоев Б., Қашқирли Қ. Зоминнинг тил комуси. -Тошкент: «Akademnashr», 2012.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпоқ тили шимолӣ диалектида қўлланилған озиқ-овқат атамалариниң тузилиши бўйича турлари таҳлил этилған.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются виды продуктов-питания классифицированные по структуре употребляемые в Северном диалекте Каракалпакстана.

SUMMARY

The article deals with classification of food types based on structure which is used in northern dialect of Karakalpakstan.

К.СУЛТАНОВТЫҢ «АҚДӘРЯ» РОМАНЫНДА ГИДРОНИМЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҰЫ

Г.Ж.Мамбетова – филология илимлери бойынша философия докторы
Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: гидроним, сув объекти, апеллатив, этимология, мотивацион номинация.

Ключевые слова: гидроним, водные объекты, апеллатив, этимология, мотивационная номинация.

Key words: hydronym, water bodies, appeal, etymology, motivational nomination.

«Ақдәрья» романында Мойнақ районы балықшылары турмысы, усы кәсип ийелери, олардың ўатандарлық урыс жылларындағы хызметлери ҳаққында сөз этилген. Сонлықтан да, романда теңиз бойы балықшылары турмысы ҳаққында сөз болыўы менен бирге, Арал теңизи хәм оның этирапындағы көллер, суў аңғарлары ҳаққында да гәп айтылған. Бул суў объектлери атамаларында теңиз этирапында күн кеширген қарапайым халықтың олардың көринисине, суўдың дәмине, суў бойындағы жетистирилетуғын егинлерге қатнасына,

суўдың ағысының ямаса түр-түсиниң көринислерине қарай ұқсатыўлар арқалы атағанын аңлаў мүмкин.

Ийинде жарты қапшық толы жүги бар, жасы 50 лер шамасындағы бир кис менен жас өспирим жигит екеўи муздың ортасындағы соқпақ жол менен тал түсте *Зайырдың* тусына келе берди [3:10]. Ажар *«Қәлиөзек»* тен ғабырыспай өтти. Деген менен, бул қуўаныш узакқа бармады. *«Байнияз»* өзектен бир шығанақ айланған жерде артқы шана тоқтап қалды. Бул хаўлығыў сезими *«Қәлиөзек»* ке жакынласа келе үдей берди [3:113-114].

Бул мысалларда гидронимлер ер адам исимлери менен аталған. Яғный, жергиликли турғынлардан бири сыпатында тарийхта жасап өткен, сол суў объектинин қазылыў жумысларына басшылық еткен яки сол аймақта халыққа пайдайлық пенен хызмет еткен ел азаматларының исимлери усы сыякы жер-суў атамаларына көшкен. Екиншиден, бул адамлардың исимлери менен гидронимлердің аталыўы арқалы халық ядынан өшпей жасап келмекте. Бул тәрәпине итибар қаратсақ, гидронимлердің аталыўында миллий қадириятлық уғымлар, ел перзентлеринин исимлеринин ўақытлар өтсе де халық тилинде жасаўын, бийкардан бийкарга өшип, умытылып кетпейин де аңлаймыз.

«Ақдәрәя» романында «Арал» теңизи атамасы бир неше жерде ушырасады.

Әмиўдәрәя менен *Арал теңизи* әсирлер бойы алтын балығы менен аты шығып киятыр [3:59]. Нағыз *Аралдың* толқынында туўылған жигит [3:13]. *Арал теңизиниң* жигити болғаныма сонда риза болдым. *Әмиўдәрәяның* аржақ-бержағына жаста талай жүзип шығып, суўда «көк жон» балықтай жүзетуғынымды билемен [3:12].

Арал сөзиниң этимологиясы ҳаққында пикир жүриткенимизде, көбинесе түркий тиллерде «Арал» атаў мәнисти де аңлатады. Қазақ тил билиминде Г.Қ.Қоңқашбаев: «Арал – атаў, еки дәрәя аралығы мәнисинде түркий хәм моңғол тиллеринде сөйлейтуғын көплеген аймақларға таралған сөз» - деп пикир билдиреди [1:5].

Ал, Э.В.Севоротян: «арал, аруз, арыг, арық сөзлери ар сөзине барып тақалады. Венгер тилинде ар – ағыс, шағатай тилинде суў деген мәнисти билдиреди деп көрсетип, арал – ар – айырыў, айырып таслаў феийл ҳәрекет мәни аңлататуғын сөз бенен қатнаслы екенлигин көрсетеди [2:67]. Демек, бул илимий пикирлер арқалы, илимий этимологияға сүйенсек хәм романда К.Султановтың атап көрсеткениндей, Арал атамасы теңизге жакын дәуірлерде қойылмаған, яғный узақ әсирлер естелиги.

«Ақдәрәя» романында суў объектеринин көринисине қарай аталыўына төмендегилерди мысал ретинде келтириў мүмкин. Мысалы: - «Домалақ» тан балық шығыпты! – деп аўыл шуў ете қалды. «Домалақ» қа салған нәретелери қалай болды екен деп ақыл- хуўшы сол көлде [3:66-68]. «Есберген шығанақ» тан айналған жерде издеги баржы ағыс пенен кеселеп дәрәяның жағасына соқты [3:15].

Дәслепки мысалда көлдің сыртқы көринисинин дөңгелеклиги, домалақлығына қарай аталыўы нәзерде тутылса, ал екинши мысалда суў объекти адам атамасы менен аталыўына қосымша шығанақ апеллятив арқалы да билдирилген. Шығанақ адамның қол мүшеси бөлимлеринин биринин атамасы. Суў объектинин адам шығанағына уқсап бурып, сәл қыйсықлаў көринисине уқсатылып усылай атама берилген.

Ал, суў объектери этирапында инсан қол мийнети менен бир қатар өсимликлердин, терек түрлеринин егилиўи ямаса олардың тәбийий ҳалда көгеріўине де қатнаслы атамаларды ушыратыўға болады. Мысалы: - Мениң келгендеги хызметим, «Шылымкөл» ге еки-үш шана менен онлаған бала жиберип, балық алдырсаң деп келдим. Хожаниязов сол күни онлаған оқыўшыны қапталына ертип, «Шылымкөл» ге қарай кетти [3:241]. Жамиланың төркин журты «Талжап» бойында еди [3:23].

Бул мысаллардан биринши мысалда көл этирапында аўыл адамларының шылым атызлары болғанлығын, оны егип жетистирип, күн-көрис ушын саўда сатықта өним ретинде пайдаланғанлығын билсек, екинши мысалда жаптың бойында тал терегиниң көплеп өсиўи итибарға алынып атама берилген.

Роман тилинде бир қатар гидронимлердин адам ис

керлигине қатнаслы атама берилгенлигин, белгили ўақыяларға байланыслылығын көриўге болады. Мысалы: «Қазанкеткен» нен кешлетип шығып едим. Жолда адасып *Зайырға* жете алмай киятырман. Үй *Таллық* бойында еди [3:41]. «Дәўкемпир» бойынан жыңғыл алдырып, нәрте соқтырып атырман [3:79].

Халықлық этимологияда «Қазанкеткен» гидроними атамасына байланыслы үлкен арнаның еки тәрәпинде үлкен еки аўыл татыў жасап, еки аўылға бир мереке қазан болған. Олар мерекелеринде усы үлкен қазаннан аўқат писириўде, көпшиликке аўқат таярлаўда бир-биринен қазан алысып, берискен. Бир күни усы еки аўыл теңдей пайдаланып отырған қазанды екинши аўылға суўдан ығызып алып өтип атырған ўақытта, қазанды ийрим, ағыс алып кетеди. Усы ўақыяға қатнаслы суў объекти «Қазанкеткен» деп аталады деген пикирлер бар. Ал «Дәўкемпир» жап деп аталыўының баслы себеби, сол жаптың қазыў исинде ири, дәў турпатлы кемпир қазыўшыларға аўқат писирип берип, жаптың қазылыўына шын кеўилден хызметлери ушын жап усы кемпир хұрметине қойылған. Сондай-ақ, суў объектинин көринисине, реңине қарай аталыўы төмендеги мысалларда көринеди. Мысалы: «Дәўкемпир» ге Қадир гүзги қара суў менен келди [3:241]. «Қаратерең» менен «Сарыбас», «Үйсай» менен «Қаражар» көллеринен баспана таба алмай қуўылып шығып, енди «Жарық ултан», «Дәўкемпир», «Еркин», «Шақаман» көллерин паналаўға шықты [3:243]. *Ақдәрәяға* келсе, бәри бир екеўимизди де өлтиреди ғой [3:13]. «Ақдәрәя» сызылып ағып тур. [3:201]. Теңиздин ортасынан қарағанда алтын таўдай сарғайып, мунарланып, жарқырап көринетуғын жигердей қамыслы бул көлди балықшылар «Сарыбас» деп атыр еди [3:215]. Уйқыдан, аштан силейип сандалған Қадир таң қараңғысында «Қызыл жар» дың тусынан өтті [3:38].

К.Султанов бир қатар суў объектерин не ушын усылай атала берилгенлигине романда түсиник те берип өтеди. Сарыбас көлиниң неге булай аталғанынатеңиздин ортасында бойға өсип кеткен нар қамыслардың алтындай сап-сары болып жалтырап узақтан көзге түсиўине байланыслы. Көл ҳаққында Н.А.Баскаков «Бул термин тек түркий тиллерде емес, ал моңғол тиллери ушын да ортақ сыпатқа ийе хәм бул тилдеги «гол» варианты, «дәрәя, булақ», «батпақлыққа айланған көл» мәнилеринде қолланылады деп көрсетеди» [4:25].

Романда жазыўшы көпшилик суў объектеринин мотивациялық номинациясына шолыў жасап өткен, яғный, сол суў объектинин атамасының неге қатнаслы екенлиги көрсетилген. Мысалы, «Тентек» арнаның бойында дәслепки артель куралған жыллары ликбезде, оннан шала саўатлылар мектебинде хат таныған Ажар урыс басланғалы қайда жүрсе де газетаны бир ели қолынан түсирмейди [3:105]. Ырасын ким билсин, бир жыллары *Ақдәрәяның* аяғындағы усы өзек балықлы болғанлықтан халық оны «Қанлыөзек» деп атаған деседи [3:235]. Тентек арна гидрониминде арна суўының адамларға күш бермей, ырк бермей өз алдына ағыўы көринисине қарай аталған болса, ол *Қанлыөзек* гидроними этногидроним емес. Бул атама қанлы руўына, қәўим түсинигине байланыслы аталмаған. Өзек бойының тәбияты тоғайлы анды, өзекте қус хәм балықлардың көпшилигинен адамлар оннан азық ушын пайдаланғаны, күн көриске жаратқанлығы себепли өзектиң балықлы, қанлы, олжалы хәм берекетли болыўына байланыслы усылай атама берилген.

Жуўмақлап айтқанда, көркем шығармаларда Қарақалпақстан гидронимлерине қатнаслы бай тарийхий, халықлық этимология дереклери бар. Бул өз гезегинде, илимий этимологияға бай, бахалы мағлыўматларды береді.

Әдебиетлар

1. Конкашпаев Г.К. Казахские народные географические термины. -Алма-ата: 1951. -С.5.
2. Севортян Э.В. Этимологический словарь терминов тюркских языков. – Москва: «Наука», 1974. -С.167.
3. Султанов К. «Ақдәрья» романы. –Нөкис: «Билим», 2018. 279-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада К.Султановнинг «Ақдәрья» романида гидронимларнинг тутган ўрни ҳақида сўз юритилиб, гидронимларнинг қўлланилиши илмий асосда баён этилган. Бир қатор гидронимлар бадий асарлар тилида персонаж ва қаҳрамонларнинг яшаш ўрнини англатиш учун қўлланилади. Мақолада сув объектлари атамаларининг семантикаси анализ қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль гидронимов в романе К.Султанова «Ақдәрья» на научной основе анализируется использование гидронимов. Ряд гидронимов используется для указания места жительства героев и персонажа в произведении. В статье анализируется семантика наименования водных объектов.

SUMMARY

The article deals with the role of hydronyms in the novel «Aqdarya» by K.Sultanov and use of hydronyms is explained on the scientific basis. Some hydronyms are used to express the living places of personages and heroes in literary language. In the article it is analyzed semantics of names of earlier water objects.

ТҮРКИЙ ТИЛЛЕРИНЕ ОРТАҚ ЖӘМИЙЕТЛИК-СИЯСИЙ ЛЕКСИКА

А.Ш.Нажимов – филология илимлари бойынша философия докторы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мамлекетлик университети

Таянч сўзлар: ижтимоий, сиёсий лексика, қалпок, қорақалпоқлар, давлатчилик ёзма ёдгорликлар, терминология, тилнинг ривожланиш тарихи.

Ключевые слова: общественная, политическая лексика, калпак, черные клобуки, государственность, письменные памятники, терминология, история развития языка.

Key words: public, political vocabulary, kalpak, black hoods, statehood, written records, terminology, history of language development.

Жәмийетлик-сиясий лексиканың шығысы бойынша анализи қарақалпақ тили лексикасының тарийхый раўажланыўын үйрениўде, оның қәлиплесип хәм байыў ызамшылықларын ашып бериўде жәрдем береді.

Жәмийетлик-сиясий лексика узақ раўажланыў тарийхына ийе. Ең дәслепки мамлекетшиликке байланыслы сөзлер әйемге «Авесто» китабында ушырасады. Тарийхый қәлиплесиўи менен жәмийеттиң бул социаллық институты әсирлер даўамында раўажланып барған. Бул процесс, сөзсиз тилде әсиресе, оның тарийхый лексикасында өз көринисинен табады. Сол себепли де жәмийетлик-сиясий лексика түрли тиллерге тән болған сөзлерден дөрелиўи тәбийғый жағдай.

Дүньяда раўажланып өзгермейтуғын хеш бир нәрсе, хеш бир кубылыс жоқ, әсиресе, жәмийет, социаллық системаның өзгериўи көп өзгерислерге алып келеди, соның ишинде, тилимиз де өзгереді.

Жәмийетлик-сиясий лексика системасында өзлик қатламға тийисли сөзлер муғдары әдбий тилдеги жәмийетлик факторларға, мамлекетлик дүзимге, социаллық шараятларға, тарийхый өзгерислерге байланыслы толығып байып, раўажланып барады.

Түркий тиллерине тән болған сөзлердиң көпшилик бөлеги туўысқан тиллер ушын улыўмалық ямаса кең қатлам екенлиги мәлим. Соның ушын болса керек, тийкары түркий қатламға тән сөзлер улыўма түркий лексика, улыўма түркий қатлам түсиниклери астында анализ этиледі [1].

Түркий қәўимлериниң узақ даўам еткен қәлиплесиў хәм раўажланыў басқышларында пайда болған мамлекетлик басқарыў ислерине хәм жәмийеттиң хәр қыйлы қатламларын билдириўи сөзлер түркий жазба естеликлеринде сақланған [2].

VII-VIII әсирлерде жазылған Орхон-Енисей естеликлеринде дәслепки түрк қағанаты дәўириндеги мамлекетти басқарыў хәм лаўазымларды билдириўи қаған (КТм, 5), бег (КТб, 22), шад, хан, ел (Мог, 27), будун-халық (Тон, 9), йурт-ўатан (Тон, 19), балық-қала (Тон, 18), төрү-нызам, тамға (Кт, 532) туг-туў, байрақ (МШ, 33), қул (Мог, 36), күң-гүң (КТб, 7), қарағу-қараўыл (КТ, 34), уруғ-қәўим, урыў (КТ, 10), чыған-жарлы, шығай (КТ, 29) сөзлери жумсалған.

Ески уйғыр жазыўында жазылған «Алтун Ярүк» естелигинде табғач-қытай, балық-қала, шәхәр, бек-бек, ялаңғуқ азунлартақы-адамзат дүньясында, төрү-нызам, йумышчылар-хызметкерлер, ил-ел, түзунлар оғлу-қасылзадалар улы сөзлери жумсалған. XI әсирде

жазылған Махмуд Қашғарийдың «Девану-луғат ит-түрк» мийнетинде «Хан-түрклердиң ең үлкен баслықлары» (3,172), орда-шәхәр (1,291), ялуңқ-адам хәм басқа мақлұқлар (3,365), төрү-төре, ызам (2,25) тамға-шах хәм т.б. тамғасы (1,400), бек (1,321), бай (3,173), күң-кәнизек (2,87) гүң-шоры (3,433), кент-қала (1,188), бузун-халық (3,88), ел (1,79), ярлығ-қағанниң буйрығы, хаты (3,49), байрақ (3,199), бой-қәўим, урыў (3,155), шығай-жарлы (3,257), Орду-Баласағун қаласы жанындағы бир шәхәрдиң аты (1,145) сөзлери жумсалған.

Юсуп Хас Хажибтиң «Қутадғу билик» шығармасында жәмийетлик-сиясий түсиниклерди билдиретуғын төмендеги сөзлер жумсалған: ел басы-журт басы, тамға, қазна, беглер беги, сөзши-елши, шығай-жарлы, ўәзир, бай, халқ, табғаш-қытай, нөкер, төрү-нызам. XIII әсирге тийисли Ахмед Югнакийдиң «Хибатул ҳақайық» шығармасында қараваши-қул, қул, халайық, халық, шығай-жарлы, пасбан-қараўыл, бузун-халық, бек, ел сөзлери жумсалған. Ахмед Яссаўий ҳикметлеринде «дийўана, шәкирт, қул, мамлекет, қәлендер, қазы, падишах, султан, шайық, муфты, мулла, ҳәким, дийқан» сөзлери ушырасады.

Хәзирги қарақалпақ тили жәмийетлик-сиясий лексикасында елиши сөзи басқа сөзлер менен дизбеклесип келип те қолланылады (толық ҳуқықлы елши, айрықша елши хәм.т.б.) Сондай-ақ, елши сөзиниң мәнисин беретугын дипломат, консул, резидент, атташе сөзлери де тилимизде бир болыўына қарамастан, олар жәмийетлик-сиясий лексикада «елиши» сөзине қарағанда сийрек жумсалады.

Соның менен бирге, тилимизде елши сөзиниң аўыспалы мәниде жумсалыўы да гезлеседи. Бирақ, бул аўыспалы мәниде елши сөзи жәмийетлик-сиясий лексикаға хызмет етпейди. Мысалы: Наўрыз-бәхәр елиши. Бунда сөз мәнисин бир нарсениң хабаршысы, жаршысы деген мәнини билдириўге хызмет еткен.

Буйрық - жеке ҳәкимшиликке тийкарланған ҳуқықый ҳүжет. Белгили кәрхана яки басқа түрдеги шөлкем алдында турған тийкары хәм күнделикли ўазыйпаларды шешиўде қолланылады. Буйрық тийкары текстти тийкарлаўшы (кирисиў) хәм буйрық бөлимлеринен қуралады. Тийкарлаўшы (кирисиў) бөлиминде буйрықтан мақсет, шараятлар, себеплер көрсетиледи, тийкар етип алынған буйрық көрсетиледи (аты, номери, сәнеси жазылады). Қураллы Күшлерде баслықтың өз қол астындағыларға жазба яки аўызекли

рәйиште берген пәрманы; бул пәрманға бойсынуы ишки нызам есапланады [3]. Тилимизде *буйрық* сөзи хәзирги күнде жәмийетлик-сиясий лексикасының курамына мәнилик жактан хызмет етеди. *Буйрық* сөзиниң негизи «буйыр», «буйырыу» фәйиллеринен жасалған болып оның курамындағы *-ық* қосымтасы атлық жасаушы қосымта. Бул қосымта «шақыр» сөзине де қосылып «шақырық» сөзин де жасайды. *Шақырық* сөзи әдебий тилдің хәр түрли қатламларында *буйрық* сөзи сыяқлы түрли мәниге ийе.

Улыўма түркий тиллерине ортақ жәмийетлик-сиясий лексика курамы ғәрезсизлик дәуиринде бир қанша мәнилик өзгерислерге ушырайды. Оларды үйрениўде басқа туўысқан тиллер менен генетикалық жактан салыстырмалы анализлеу максетке муўапық болады.

Қурылтай - сөзи монғол тилиниң (хурул, хурал) сөзинен алынған [4]. Түркий халықлардың айырымларында халық ағзаларының органы, әхмийетли мәмлекетлик мәселелерди шешиў ушын ўәкилли әмелдарлардың жыйналысы, конференциясы мәнисин береді. «Қурылтай» түсиниги XII-XIII әсирлерде кирип келди. Бул Шыңғысханның монғол қәўимлерин бирлестиріўи менен байланысли болды. Қурылтай сөзи бүгинги күнде де лексикамизда сиясий тараўға тийисли жыйн мәнисин билдирип, қолланылмақта.

Хәзирги күнде тилимизде «дағдарыс» сөзи қолланылады хәм «кризис» сөзиниң мәнисин толық береді. *Кризис* - сөзи бирден, тосаттан келип шыққан өзгерис, қыйын аўхал, қыйыншылықтың өсип күшейген шеги, асқынлауын аңлатады [5]. Мысалы: 2018-жылдың жуўмақлары регионның еле де пайдаланылмай атырған потенциалы бар екенлигин көрсетти, басқаша айтканда, бул жерде алдын жойтылып кеткен мүмкиншиликлерди қайта тиклеўде хәм илгери сүриўши тараўларды дүзиўге, шешилиўи тийис мәселелердің шеңбери тек ғана экологиялық дағдарыс пенен шекленип қоймаўға толық шараятлар бар. («ЕҚ», 24.01.2019. №13).

Менишк - жеке мүлк ийесине тийисли мүлк деген мәнилерди билдиреди [6]. Тилимизде «менишк» сөзи «менишклестириў» формасында да қолланылады. Мысалы: Бул актлер мәмлекетлик кәрханалардың хәм

мүлктиң айырым түрлерин мәмлекет ийелигинен шығарыўға және *менишклестириўге* шеклеўлерди белгилейтуғын еди («ЕҚ», 28.02.2006).

Әнжуман - Американың Джордж Маршалл орайы шөлкемлестирген *әнжуманда* жәмийет турмысында ғалаба хабар куралларының ролин көтеріў мәселелери додаланып атыр («ЕҚ» 25.06.1998. № 75).

Улыўма алғанда, түркий халықларының пайда болып хәм раўажланыўы барысында сиясий-жәмийетлик турмысқа байланысли хәр қыйлы лаўазымларды билдиретуғын, жәмийеттеги социаллық қатламларды аңлататуғын сол жәмийеттиң сиясий турмысына байланысли сөзлер түркий жазба естеликлеринде сақланған. Бундай сөзлердің көпшилигин түркий сөзлер қатламы қурайды. Олардың айырымлары қытай тилинен келип кирген болса (*хан, қаған, будун, бек, туў-байрақ, табғаш-қытай*), айырымлары орта әсирлерде араб-парсы тиллеринен өзлестирілген (*халық, пасбан-қараўыл, шах, патша, мәмлекет, ҳәким, ўәзир*).

Сондай-ақ, жәмийетлик-сиясий лексемалар мәнилик жактан байыды. Мәселен, «институт» сөзи бурын жоқары оқыў орны ямаса илим-изертлеў институтын аңлататуғын болса, соңғы ўақытлары сиясий институтлар, демократиялық институтлар, жәмийетлик институтлар сөз дизбеги курамында қолланылып мәнилик жактан байығаны көринеде. Сөздің семантикалық көлеми оның жәмийетлик мәни алыўы есабынан кеңейиўи жүзеге келди. Мәселен, «тиклениў», «бослық» сөзлери миллий тиклениў, идеологиялық бослық сөз дизбеклеринде қолланып өзине жәмийетлик-сиясий мәни алғанлығын көремиз. Бундай мысалларды көпкеп келтире беріўге болады. Мысалы: Россияның Санкт-Петербург қаласында ҒМДАна ағза мәмлекетлердің жоқары билимлендириўге шекемги мәкемелери арасында 1-мәрте өткерилген халықаралық олимпиада да Өзбекстан «Темурбеклер мектеби» оқыўшылары 2-орынды ийеледи. («ЕҚ», 14.01.2020); Усы бағдарда ислеп шығылған «жол картасы» тийкарында өткен жылдың өзінде Арқа-батыс әскерий округинде курылыс хәм реконструкция ислери алып барылды («ЕҚ», 14.01.2020).

Әдебиятлар

1. Бегматов Э. Ўзбек тили тарийхий лексикологияси. –Тошкент: «Фан», 1981. 22-б.
2. Аттухфатуз закиятү филлугатит туркия. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. –Т.: «Фан», 1968. 59-б.
3. Ўзбекистан Миллий энциклопедияси. 2-жилд. -Т.: 2001. 236-б.
4. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. III том. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1988. 103-б.
5. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. II том. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 41-б.
6. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. III том. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1988. 70-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ижтимоий-сиёсий лексика ўз қатламға тегишли сўзларға, ижтимоий факторларға, давлат тузилишига, ижтимоий шароитларға, тарихий ўзгаришларға боғлиқ холда ўзгариб бориши кўрсатилған. Түркий тилларға хос бўлган сўзларнинг барчаси кардон тиллар учун муштарак бўлган сўзларди. Шу сабабли улар умум түркий сўзлар қатлами сифатида тахлил этилди.

РЕЗЮМЕ

В статье пополняется круг слов, принадлежащих к слою идентичности в системе социально-политической лексики, в зависимости от социальных факторов в литературном языке, устройства государства, социальных условий, исторических изменений. Известно, что большинство слов, характерных для турецких языков, являются общими или широкими для родных языков. Вероятно, поэтому слова, относящиеся к основному слою, анализировались на основе понятий общетюркской лексики, общетюркского слоя.

SUMMARY

The article expands the circle of words belonging to the layer of identity in the system of socio-political vocabulary, depending on social factors in the literary language, state structure, social conditions, historical changes. It is known that most of the words specific to Turkic languages are common or broad in the native languages. This is probably why the words related to the main layer were analyzed on the basis of the concepts of the common Türkic vocabulary, the common Türkic layer.

INGLIZCHA - O'ZBEKCHA LUG'AT TUZUSH MASALALARI VA ISTIQBOLLAR

Sh.Ruzimov – assistent o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: leksikografiya, jalb qilmoq, ma'nodosh, urg'u, tamoyillar, tanqidiy, takliflar, ishlab chiqmoq, yaxlit tizim, ilmiy.

Ключевые слова: лексикография, ободрять, синоним, ударение, принципы, критически, рекомендации, разрабатывать, целая система, научный.

Key words: lexicography, encourage, synonym, stress, principles, critically, recommendations, work out, whole system, scientific.

Bugungi kunda asosan ingliz tilini o'rganishga bo'lgan talab kuchli, o'rganishni xohlovchilar talabini qondiruvchi imkoniyatlar ham mavjud. Chet tilini o'rganishda lug'atlar

asosiy o'rin tutadi. Shu kunga qadar lug'atshunoslarimiz tomonidan lug'at tuzish masalasiga katta ahamiyat berilmoqda. Ayniqsa inglizcha-o'zbekcha lug'at tuzishda

U.Isaqov, M. Rahimov, B. Sobirov, S. Temirov, Sh. Isoqov kabi mutaxassislarni ta'kidlash lozim.

Mazkur maqolada yuqorida keltirilgan lug'atshunoslar lug'atining yutuq va kamchiliklari haqida so'z yuritishni maqsad qildik.

Ushbu lug'at umumiy o'rta ta'lim maktab o'quvchilari, akademik litsey va kasb-hunar kolleji, oliy o'quv yurtlarida tahsil olayotgan talabalar uchun mo'ljallangan bo'lib 20 000 so'z va fe'lli birikmalarni o'z ichiga olgan.

Lug'at uni tashkil qiluvchi qismlar (mundarija)ni berishdan boshlangan.

Lug'atda bosh so'z alifbo tartibida berilgan va farqlanib turishi uchun qora rang bilan ajratib qo'yilgan. Har bir lug'at maqolachasidan so'ng qiya chiziq (//) ichida uning transkripsiyasi (va urg'usi), keyin turkumni anglatuvchi qisqartma berilgan: **busy** /'bizi/ adj ... [1:11].

Undan so'ng bosh so'z ot turkumiga xos bo'lsa sanaladigan yoki sanalmaydigan ot ekanligini anglatuvchi qisqartma to'rtburchak qavs ([C.U]) ichida bosh harf bilan ko'rsatilgan: **louse** /laus/ n [C] ... [1:221].

Agar bosh so'z fe'l turkumiga xos bo'lsa uning o'timli yoki o'timsizligini anglatuvchi qisqartma to'rtburchak qavs ([T.I]) ichida bosh harf bilan ko'rsatilgan:

agonize (also agonise) /'ægonai/ v. [I]... [1: 6].

Lug'atda fonetik transkripsiya bosh so'zdan tashqari uning tarkibidagi, u asosida yasalgan so'zlarga ham berilgan. Masalan, sanoq son bosh so'z sifatida berilib, uning tarkibida uning tartib sonidagi shakli ham berib o'tilgan va har biri alohida transkripsiya qilingan: **nineteen** /,nam'ti:n/ number o'n to'qqiz (19) ►► for examples of how to use numbers in sentences, look at **six** - **nineteenth** /,nam'ti:nθ/ ... [1:301].

Navbatdagi misolda olmosh lug'at maqolasi bo'lib uning tarkibida olmoshning ravishga aylangan shakli ham keltirilib, ularning ham har biri alohida transkripsiya qilingan: **none** /nan/ pron hech kim; hech narsa... - **nonetheless** /,nan.ðə'les/ (also **none the less**) adv shunga qaramay,... [2:306].

Bosh so'zning qo'shimcha ekvivalenti bor bo'lsa uning transkripsiyasidan so'ng qavs ichida ko'rsatib berilgan: **Afro-Caribbean** /æfrəʊ kærɪbiːən; US -kə'ribiən/ (also **African-Caribbean**) n. [C] kariblik kishi... [2:5].

Omonimlar bir-biridan yuqorisiga ¹, ² va hokazo raqam yozish bilan farqlangan: **one**¹ /wan/ pron, det, n [C] **1**. bir (raqam)... [2:310].

one² /wan/ pron **1**. (gapdagi to'ldiruvchini qayta ifodalash uchun qo'llaniladi) **2**. one of -dan biri... [2:310].

So'zlarning eng asosiy ma'nosi oldin, ikkinchi darajali ma'nolari keyin berilgan: **powder** /'paʊdə(r)/ n **1**. [C,U] kukun. **2**. [U] upa. [2: 315].

Ma'nodosh (sinonim) so'zlar berilgan holatda ularning har biri alifbo tartibida o'z o'rnida bosh so'z sifatida berilib, mustaqil ravishda tavsiflangan yoki boshqa sinonimga havola etilgan: **trike** /traik/ n [C] (informal) = TRICYCLE

Quyidagi singari misollar ham uchraydi:

abattoir /'æbətwa:(r); US æbə'twa:(r) n. [C] = SLAUGHTERHOUSE.

Misolda "qushxona" so'zining Britaniya ishlatiladigan inglizcha varianti bosh so'z sifatida berilib, uning Amerikada o'sha so'z o'rnida ishlatiladigan asosiy sinonimiga havola qilingan.

Qo'llanmada qinonim olmoshlarning ham birining ma'nosi boshqasiga havola qilinganini ko'rish mumkin: **someone** /'səmwən/ pron. = SOMEBODY.

Ba'zan har xil turkumga xos so'zlar ma'nosi quyidagi ko'rinishda bir-biriga havola qilingan: allied ►► ALLY.

Bunda "allied" sifati "ally" otining negizi asosida yasalgan va uning ma'nosi "ally" lug'at maqolasi tarkibida berilgan shuning uchun "allied" sifati ma'nosini bilish uchun "ally" maqolasiga qarash zarur.

Qisqartma (abbreviatura)larning ma'nosi ba'zan

ularning bosh so'z sifatida berilgan to'liq variantiga havola qilingan: **par**² abbr = PARAGRAPH

para¹ = PARATROOPER

para² abbr = PARAGRAPH

Ammo aksariyat hollarda uning to'liq shakli so'z tarjimasidan oldin qavs ichida quyidagicha berilgan: **AA** (abbr. of Automobile Association) n [C] ...

To'liq shakli tarjimadan so'ng quyidagicha berilganiga ham guvoh bo'lishingiz mumkin: **AIDS** (also **Aids**) /eidz/ n. [U] OITS (Oritilgan immunitet tanqisligi sindromi)

►► AIDS is short for **Acquired Immune Deficiency Syndrome**.

Ingliz tilida berilgan ot ko'plikka aylanganda so'z oxiridagi "y" harfi "i" ga aylanadigan so'zlarning ko'plik shakli grammatik xususiyatni anglatuvchi qisqartmadan so'ng qavs ichida ko'rsatib o'tilgan: **ally** /'ælaɪ/ n. [C] (pl **allies**) ittifoqchi,...

anatomy /ə'nætəmi/ n. [C,U] (pl **anatomies**) anatomiya...

O'zakdagi unlini boshqa unli bilan almashtirish orqali ko'plik shakli yasalgan nostandart otlarning avval bosh so'z sifatida birlik shakli keltirilib maqolaning turkumni va grammatik xususiyatni anglatuvchi qisqartmasidan so'ng qavs ichida transkripsiyasi bilan birga berilgan: **goose** /guːs/ n (pl **geese** /giːs/) [C] g'oz. ►► A male goose is called a **gander** and a young goose is a **gosling**.

louse /laus/ n [C] (pl **lice** /lais/) bit.

Bular qatoriga "man, tooth, foot, mouse" so'zlarini ham qo'shsa bo'ladi.

Ko'plikni anglatuvchi -es qo'shimchasi qo'shilganda negizdagi /f/ tovushi /v/ tovushiga aylanuvchi otlarning lug'at maqolasi sifatida birlik shakli berilsa qavs ichida uning ko'plik shakli ham berilgan: **life** /laɪf/ n (pl **lives**) **1**. [U] hayot...

Agar bosh so'z sifatida uning ko'plik shakli berilgan bo'lsa quyidagi ko'rinishda ma'nosi birlik shakliga havola qilingan:

lives pl. of **life**.

Ko'plikni anglatuvchi -es qo'shimchasi qo'shilganda negizdagi /f/ tovushi /v/ tovushiga aylanishi ham, o'zgarishsiz qolishi ham mumkin bo'lgan otlarning har ikkala shakldagi yasalihi berilgan: **scarf** /skaːf/ (pl. **scarfs** /skaːfs/ or **scarves** /skaːvz/) n [C] sharf, bo'yinbog'.

Boshqa tillardan o'zlashgan nostandart otlarning ko'plik shakli ham transkripsiyasi bilan birga turkumni anglatuvchi qisqartmadan so'ng qavs ichida ko'rsatilgan: **analysis** /ə'næləsɪs/ n. (pl. **analyses** /-əsɪːz/) **1**. [C,U] analiz,...

antenna /æn'tenə/ n. [C] **1**. (pl. **antennae**) mo'ylab, mo'ylov...

Ingliz tiliga boshqa tillardan o'zlashgan ayrim otlar borki ularning ko'plik shakli ikki xil usulda yasalihi, ushbu ikki xil yasalgan so'z mutlaqo o'zgacha ma'no anglatadi. Lug'atda shunday otlar raqamlar bilan ajratilib, quyidagicha izohlangan:

appendix /ə'pendɪks/ n. [C] **1**. (pl. **appendixes**) appendiks, ko'richakning chuvalchangsimon o'sig'i. **2**. (pl. **appendices**) ilova, qo'shimcha.

Faqat ko'plik formada ishlatiladigan otlar turkumni anglatuvchi qisqartmadan so'ng o'rta "[]" qavs ichida "plural" so'zi bilan farqlangan:

tongs /tɒŋz/ n [plural] qisqich.

Sifatni darajalash jarayonida agar sifat undosh bilan tugasa va uning oldida urg'uli qisqa bo'g'in bo'lsa, undosh tovushni ifodalovchi harf ikkita qilib yoziladi. Shunday sifatlarning oddiy darajasi bosh so'z sifatida berilganda, ularning darajalanishi ham turkumni anglatuvchi qisqartmadan so'ng qavs ichida berilgan:

big /bɪg/ adj (**bigger**; **biggest**) **1**. katta...

Nostandart sifatlarning darajalanish kategoriyalari to'liq ko'rsatilgan:

good /ɡʊd/ adj (**better** /'betə(r)/, **best** /best/) **1**. yaxshi...

Ammo ayrim xatolar ham mavjud. Navbatdagi misolda

bu yaqqol ko‘rinadi:

far /fɑː(r)/ adj (**father** or **further**; **farthest** or **furthest**) uzoq, yiroq.

Misolda “far” sifatining qiyosiy darajasi sifatida berilgan “father” so‘zi aslida ot turkumiga xos bo‘lib, “ota” ma‘nosini bildiradi. Bu yerda asli bizga kerakli so‘z “farther”.

Ravishda ham yuqorida “far” sifatida bo‘lgani singari xatoni ko‘rish mumkin: **far** /fɑː(r)/ adv (**father** or **further**; **farthest** or **furthest**) uzoqda

Nostandart fe‘llarning o‘tgan zamon va o‘tgan zamon sifatdosh shakli ham ularning bosh so‘z sifatida berilgan infinitiv (fe‘lning noaniq) shaklidan so‘ng qavs ichida berilgan: **arise** /əˈraɪz/ v [I] (pt **arose**; pp **arisen**) vujudga kelmoq.

Bosh so‘z sifatida inglizcha noto‘g‘ri fe‘lning o‘tgan zamon va o‘tgan zamon sifatdoshi shakllari berilgan bo‘lsa uning ma‘nosi o‘sha fe‘lning infinitiv (fe‘lning noaniq) shakliga havola qilingan: **went** pt of **GO**

gone pp of **GO**

Ayrim ma‘nodosh olmoshlarning farqi, ishlatilish o‘rni tushunarli bo‘lishi uchun lug‘at maqolasi ichida grammatik ma‘lumotlar keltirilgan: **some** /səm; strong form sʌm/ det, pron. 1. bir oz bir qancha, bir miqdor. ►► In negative sentences and in questions we use **any** instead of **some**. But look at 2 for examples of questions where **some** is used. 2. (ijobiy javob umidida berilgan savolda qo‘llaniladi)...

Umuman aytganda, lug‘atda grammatik ma‘lumotlar imkon qadar keng va to‘liq berilgan:

one² /wʌn/ pron 1. (gapdagi to‘ldiruvchini qayta ifodalash uchun qo‘llaniladi) 2. one of -dan biri (bittasi) ►► **One of** is always followed by a plural noun. The verb is singular because the subject is **one**...

Grammatik rod kategoriyalariga e‘tibor yuqori: **goose** /guːs/ n (pl **geese** /giːs/) [C] g‘oz. ►► A male goose is called a **gander** and a young goose is a **gosling**.

Misolda g‘oz so‘zining tarjima sifatida berilishidan tashqari ingliz tilidagi erkak g‘ozga nisbatan ishlatiladigan varianti ham berib o‘tilgan.

Lug‘atda mualliflar variantlilikka juda katta e‘tibor qaratgan. Berilgan lug‘at maqolasining Buyuk Britaniyada ishlatiladigan varianti Amerika variantidan farqli bo‘lsa ular ham quyidagicha berib o‘tilgan: **agonize** (also **agonise**) /ˈæɡənaɪz/ v. [I] uzoq vaqt fikr yuritmoq...

American football (**US football**) n [U] amerikancha futbol...

Bular qatoriga “anaesthetic, analyse, annexe, antagonize” so‘zlarini ham qo‘sha olamiz.

Endi navbat transkripsion variantlilikka: **alimony** /ˈælɪməni; US -məʊni/ n. [U] aliment.

amen /ˈɑːˈmen; US eɪˈmen/ interj amin, omin.

Qo‘llanmadagi ham Amerika, ham Britaniyada ishlatiladigan transkripsion varianti ko‘rsatilgan so‘zlarga “amenity, apparatus, aptitude, arbitrary, harbour” kabi so‘zlarni ham kiritish mumkin.

Lug‘at ayrim transkripsion xatolardan xoli emas. Fonetik transkripsion belgilar orasiga so‘roq “?” belgining aralashib ketishi:

accumulator /əˈkjuːmjʊˈleɪtə/ n. [C] akkumulyator, to‘plagich.

affability /æfəˈbɪləti/ n. [U] ...

Belgining tushib qolishi: **adulation** /ædʒʊˈleɪʃ(ə)n/ n. [U] xushomad. (aslida bu so‘z transkripsiyasi /ˈædʒʊˈleɪʃ(ə)n/ shaklida berilishi maqsadga muvofiq).

Belgining tushib qolishidan tashqari, biror belgining o‘rniga boshqasining qo‘llanilishi: **agitation** /ˌdʒɪˈteɪʃn/ n. [U] 1. agitatsiya, tashviqot, targ‘ibot...

Berilgan misoldagi transkripsiyada “æ” belgisi tushirib qoldirilgan, “j” belgisi o‘rnida esa “s” belgisi ishlatilgan. To‘g‘ri variant quyidagicha /ˌædʒɪˈteɪʃn/.

Qo‘llanmadagi “aqualang” so‘zida ham shunga o‘xshash hol.

Lug‘atda ba‘zan alifbo tartibining buzilish holatiga duch kelish mumkin. Misol uchun “drown” so‘zidan keyin “drawsy” va “drudgery” so‘zlari berilgan. Bir qarashda bu so‘zlar ketma-ketligi buzilmaganday ammo “drown” so‘zining uchinchi harfi “o”, “drawsy” so‘zlarining uchinchi harfi “a”, “drudgery” so‘zining uchinchi harfi “u”. Demak ketma-ketlik quyidagicha bo‘lmoqda: o – a – u.

Lug‘at oxirida nostandart otlar, fe‘llar har xil sohalarga aloqador qisqartma (abreviatura)lar, sinonim va antonimlar, ingliz tilidagi ot va sifat turkumiga xos so‘zlarning predloglar bilan ishlatilishi bo‘yicha ro‘yxati, lug‘atda foydalanilgan qisqartma va shartli belgilar ro‘yxati ilova qilingan.

Mazkur maqola kelajakda yaratilajak lug‘atlar sifatini yaxshilashga hissa qo‘shishiga umidvormiz. Lug‘at til o‘rganishda milliy ta‘lim dasturiga mos qilib yaratilsa uning qiymati yuqori bo‘ladi.

Adabiyotlar

1. Isaqov U., Rahimov M., Sobirov B., Temirov S., Isaqov Sh. Inglizcha-o‘zbekcha lug‘at. –T.: “Yangi asr avlodi”. 2005.
2. Isaqov U., Rahimov M., Sobirov B., Temirov S., Isaqov Sh. Inglizcha-o‘zbekcha lug‘at. –T.: “Yangi asr avlodi”. 2013.

РЕЗЮМЕ

Maqolada lug‘at sistemasining tizimli tadqiq usuli, component tahlil qilish, qiyoslash, tavsiflash, tasniflash usullaridan foydalanilib U. Isaqov, M. Rahimov, B. Sobirov, S. Temirov, Sh. Isaqovlarning inglizcha-o‘zbekcha lug‘ati tuzilishi tamoyillari tanqidiy tahlil qilindi, yutuq va kamchiliklari misollar bilan ko‘rsatilgan holda uni takomillashtirishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqildi.

РЕЗЮМЕ

В этой статье собраны принципы англо-узбекские словари были исследованы и показаны их преимущества и недостатки с примерами и разработаны практические рекомендации по совершенствованию принципов составления словарей следующего поколения с помощью сравнительно-типологического метода, компонентный анализ и методы классификации.

SUMMARY

In this article compiling principles of U. Isaqov, M. Rahimov, B. Sobirov, S. Temirov, Sh. Isaqov’s English-Uzbek dictionaries were investigated and shown their advantages and disadvantages with examples and practical recommendations for improving compiling principles of the next generation of dictionaries were worked out.

КОМБИНАТОР ТИЛШУНОСЛИК ТУШУНЧАЛАРИНИНГ БАЗАВИЙ ТИЗИМИ

Б.А.Юнусова - ўқитувчи

Самарқанд давлат университети

Таянч сўзлар: когнитив лингвистика, денотатив маъно, коннотатив маъно, дистрибуция, дескриптив тилшунослик, коллокация, коллигация.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, денотативное значение, коннотативное значение, распределение, описательная лингвистика, словосочетание, коллигация.

Key words: cognitive linguistics, denotative meaning, connotative meaning, distribution, descriptive linguistics, collocation, colligation.

Комбинатор тилшунослик фанига Ф. де Соссюр, З.Харрис, Дж.Р.Фёрс, Л.Ельмслева, Л.Теньер, Н.Хомский, Ю.Д.Апресян, В.Г.Гак, А.К.Жолковский,

И.А.Мельчук, А.А.Уфимцева каби хорижий ва рус тилшунос олимларнинг асарлари илмий-назарий, методологик жихатдан асос бўлди. Комбинатор

тилшунослик бир йўналишдаги фан эмас, балки кўп тармоқли фандир. Чунки у нафақат, тилшуносликнинг нутқий фаолият, нутқий актлар назариясига дахлдор масалаларни балки лексик семантика, психоллингвистика, когнитив лингвистика, прагматика, корпус лингвистикаси, компьютер лингвистикасига оид муаммоларни ҳам қамраб олади.

Комбинатор тилшунослик алоҳида фан сифатида тил бирликларининг комбинатор хусусиятларини ўрганади ва ўзининг алоҳида терминлар базасига эга. Фаннинг терминологик базаси 250 дан ортиқ терминларни ўз ичига олиб, тилшуносликнинг бошқа соҳа терминлари билан ҳам кесишади. Комбинатор тилшуносликнинг базавий тушунчалари орасида *синтагматика, комбинаторика, валентлик, позиция, боғланиш, дистрибуция, контекст, коллокация, коллигация* ва бошқаларни кўриш мумкин.

Позиция – муносабат логикасига асосланган тилшуносликда ҳар қандай гапнинг мазмуний ва грамматик асоси кесим ҳисобланади. Ана шу иккинчи назария бўйича гап таркибидаги ҳар қандай бўлак ўз ичида майда бўлақлардан ташкил топиши мумкин бўлган бутунлик бўлиши мумкин. Гап бўлақлари муайян синтактик позицияда бўлиб, таянч нукта ҳисобланувчи кесимга (предикатга) боғланади. Улар кесимнинг «бўш ўринлари»ни тўлдириб, унга нисбатан маълум вазият (позиция)да келади. Кесимнинг «бўш ўрин»ларини тўлдириб, маълум синтактик вазиятда келувчи эга, ҳол, тўлдирувчи позициясидаги синтактик бирликлар моддий жиҳатдан бир морфологик шакл ёки бир неча морфологик шакллардан ташкил топади.

Гап таркибида иштирок этган сўз шакллари ўзаро муносабатда бўлади. Ана шу муносабат синтактик таҳлилга позиция тушунчасини олиб кириш имконини беради. Позицияни бундай тушуниш муайян нутқ замирида бир аъзонинг позицияси бошқасига нисбатан белгиланмаслигини, позицияга кўра мустақиллигини таъкид этади. Ана шу аъзо гап тузилишининг маркази, муносабатлар занжирини келтириб чиқаришнинг таянч нуктаси ҳисобланади.

Дескриптив тилшунослик тил тузилишини ифода ва маънодан ташкил топган бутунлик, деб тушунади ва ифода тузилишини тилнинг бош компоненти, деб ҳисоблайди [1]. Дескриптивчиларнинг таъкидлашларича, сегментация, субституция, дистрибутив таҳлил тилнинг ҳар қандай аспектига таъкид этишда қўлланилиши мумкин. **Дистрибуция** (лот. distributio – ажратиш, тарқатиш). Бирор тил бирлигининг нутқда бошқа тил бирликларини қуршовида қўлланиши мумкин бўлган ва қўлланиши мумкин бўлмаган доиралар (контекстлар) йиғиндиси, яъни гап қисмларининг бир-бирига нисбатан жойлашиши асосида тил бирлигининг ўрни, тартиби, бириктириши каби хусусиятларидир. Тил бирликларининг дистрибуцияси фонема учун маълум фонеманинг олдида ва кетидан келадиган фонемалардир, морфема учун эса морфемадан олдин ва кейин келадиган морфемалардир [2].

Элементлар дистрибуцияси атамаси остида шу элементларнинг барча қуршовлари йиғиндиси тушунилади. Дистрибутив лингвистикада икки товуш ўртасидаги уч хил муносабат ажратилади. Бундай муносабат типлари дистрибуция моделлари дейилади [3]. Демак, дистрибуция моделларининг қуйидаги турлари белгиланади: а) контраст дистрибуция; б) қўшимча дистрибуция; в) эркин алмашиниш дистрибуцияси.

Дистрибуция моделларининг бу турлари Н.С.Трубецкойнинг фонема ва унинг вариантларини белгилашнинг уч қоидасини эслатади. Икки элемент бир хил позицияда (қуршовда) бири ўрнида иккинчиси келиб, маънони фарқлаш вазифасини бажарса, бу элементлар контраст дистрибуция муносабатида бўлган ҳисобланади. Масалан, *том, ном, жом* сўзларининг

биринчи сегментлари *т, н, ж* бир хил позицияда келиб, маъно фарқлаш вазифасини бажариб, ўзаро контраст дистрибуция муносабатидадир. Ўзаро контраст дистрибуция муносабатида бўлган элементлар икки моҳиятнинг вакиллари ҳисобланади. Икки элемент бир хил позицияда бири ўрнида иккинчиси кела олмаса, бу элементлар ўзаро қўшимча дистрибуция муносабатида бўлган саналади. Масалан, *бил* сўзи таркибидаги *и* ўрнига шу қуршовда *ы* ни қўллаб бўлмайди, ёки *қыл* сўзи таркибидаги *ы* ўрнига шу қуршовда *и* ни қўллаб бўлмайди. Демак, *и* ва *ы* товушлари ўзаро қўшимча дистрибуция муносабатидадир. Қўшимча дистрибуция муносабатида бўлган икки сегмент бир моҳиятнинг турли вакиллари саналади.

Боғланиш. Синтаксис, бир томондан, сўз шакллари синтаксис қоидаларини, иккинчи томондан, таркибида бу қоидалар рўёбга чиқадиган бир бутунликни – гапни ўрганади. Англашиладики, морфологик бирлик бўлган сўзнинг шакли ҳам синтаксис учун аҳамиятлидир. Лекин фақат сўзнинг бошқа шакллари билан алоқаси ва синтактик бирлик ичида унинг бир қисми сифатида бажарадиган вазифаси нуктаи назаридангина синтактик қимматга эга бўлади. Боғли нутқнинг ахборот ташувчи энг кичик бирлиги ва шундай бирликларнинг умумлашган намунаси гапдир.

Синтаксис лексика билан ҳам узвий боғлиқ. Синтактик категориялар ўзаро алоқада бўлган муайян вазият элементларининг вазифаларини ифодалайди. Маълум бир вазифа бажараётган вазият элементи муайян белгиларга эга бўлади ва бу белгилар шу элементнинг тилдаги моддий ифодаси бўлган лексик сўз маъносида акс этади. Ўзаро синтактик муносабатга киришаётган синтактик бирликлар ўзларининг грамматик маънолари билангина эмас, балки лексик маънолари билан ҳам уйғунликни ҳосил қилади. Шунинг учун ҳам ўзаро бириктирилган сўзлар танлаш хусусиятига эга бўлади. Масалан, **қурқ** сўзининг лексик маъносида товукка хос бўлган белги акс этади. Шунинг учун ҳам бу сўз барча предмет билдирувчи сўзлар билан эмас, балки фақат товук сўзи билангина боғланиш хусусиятига эга. Бу эса сўзларнинг ўзаро боғланиши шу сўзларнинг маъно тузилиши билан, уларнинг маъно тузилишидаги муайян семалар уйғунлиги билан узвий боғлиқ эканлигини, сўз бирикмасининг лексика билан чамбарчас алоқадор эканлигини кўрсатади.

Бундан кетма-кетлик муносабати фақат нутққа хос деган хулосага келмаслик керак. Кетма-кетлик муносабати имконият ва воқелик диалектикасини ўзида мужассам қилган ҳолда тилга ҳам, нукка ҳам хосдир. Ҳар қандай кетма-кетлик муносабати маълум тилда амал қилувчи муайян қоидалар, андозалар асосида майдонга келади. Бундай қоида, андозалар ижтимоий моҳиятга эга бўлиб, у ёки бу тилнинг ҳар бир вакили онгида тайёр ҳолда мавжуд бўлади. Нутқ жараёнидаги реал бирикма эса ана шу қоида ва андозалар асосида юзага чиқади. Ҳар бир лисоний бирикнинг бошқа лисоний бирикка боғланиш имконияти мавжуд бўлади. Грамматик жиҳатдан боғланиш мумкин бўлган бириклар ҳам агар мазмуний мослик бўлмаса, боғлана олмайди.

Масалан, *йиғламоқ, кулмоқ, муштирашмоқ* сингари лексемаларнинг мазмуний мундарижасида *одам* лексемаси билан боғланиш имконияти мавжуд. Ўз навбатида *одам* лексемасининг мазмуний мундарижасида *йиғламоқ, кулмоқ, муштирашмоқ* лексемалари билан мазмуний мос келадиган (шу ҳаракатларни юзага чиқара олиш) сема мавжуд. Ҳар икки лисоний бирикда мавжуд бўлган ўша бир-бирига мос сема уларни ўзаро мазмуний ва грамматик муносабатга киришувига йўл очади. Аксинча, *тош* лексемаси билан *емоқ*, лексемаси ўртасида юқоридаги каби мазмуний уйғунлик йўқ. Шунинг учун ҳам улар ўзаро мазмуний боғланиш имкониятига эга эмас.

Кўринадики, тил эгалари онгида тайёр ҳолда мавжуд бўлган лисоний бирликларнинг ўзаро қўшилиш қоидалари, андозалари тил сатҳига ана шу қоида ва андозалар асосида бевосита кузатишда намоён бўлган чексиз ҳосилалар, конкрет бирикмалар нутқ сатҳига мансубдир.

Синтагматик муносабат ёрдамида тилнинг бош вазифаси коммуникатив вазифаси амалга ошади. Синтагматик муносабат хусусида кейинги бўлимда батафсил маълумот бериб ўтамыз.

Денотатив маъно сўзнинг борлиқдаги нарса, ҳодиса, предмет, белги ва шу қабилар ҳақида маълумот берувчи компоненти аташ (номинатив, денотатив) маъно бўлиб, у сўз семантикасидаги бирламчи ва асосий компонентидир. **Коннотатив маъно** эса аташ маъносининг нутқий имкониятларини, сўзловчининг шахсиятини юзага чиқарувчи маъно сифатида аҳамиятлидир [4]. Сўз семантик структурасининг асосий компоненти аташ маъноси бўлиб, унинг устига қурилган қўшимча маънолар коннотатив маънодир. Қўшимча маънолар дейилганда, сўзнинг аташ маъносига қўшимча тарзда, яъни эмоционал – экспрессив оттенка ва стилистик белги берувчи маъноларнинг юкланиши тушунилади.

Э.Қиличев, Б.Қиличевлар эса коннотатив маънонинг (К) сўз семантикасида (С) денотатив маъно (Д) ажралгандан кейин ҳосил бўлган айирмага тенглигини кўрсатадилар. Яъни: $K = C - D$. Уларнинг қайд этишларича, сўзнинг коннотатив маъноси нафақат контекстда, балки муайян синонимик қаторда ҳам юзага чиқиши мумкин. Бунда коннотатив маъно сўзларнинг парадигматик муносабати асосида белгиланади [5]. Демак, коннотатив маъно парадигматик муносабат асосида юзага келса, комбинаторика синтагматик муносабатда юзага чиқади.

XX аср охирида **контекст** тушунчаси когнитив тилшунослик ва психоллингвистика соҳаларида ҳам кенг қўлланила бошлади. Бу йўналишдаги изланишлар тил жамоаси онгида тарихан шаклланган ва унинг тилида барқарорлашган дунё ҳақидаги тасаввурлар, дунёни англаш ва олам лисоний манзарасининг бардавомлигини, тарихий даврлараро тил жамоасида тириклиги ва ворисийлигини, авлоддан авлодга ўтиб келаверишини таъминлаши ҳақидаги билимлар контекст орқали намоён бўлади. Мазкур йўналишдаги изланишлар инсонларнинг ички дунёсини ўрганишга имкон беради (Ю.Н.Караулов, В.И.Карасик, И.А.Стернин ва бошқалар).

Коллокация ва коллигация тушунчалари Лондон мактаб вакиллари томонидан Ж.Р.Фёрс бошчилигида қўлланилди. Бунда контекст лексик вазиятда **коллокация** деб номланиб, ушбу одатий, доимий муҳитда ҳаракат қиладиган элемент сифатида намоён бўлади ва грамматик жиҳатдан **коллигация** деб номланади, бир хил шароитдаги грамматик формани билдиради. Социоллингвистик концепция доирасида коллокация деганда, ўрганилаётган сўзнинг маълум сўзлар билан доимий боғланиши тушунилади. Бу ҳосланган, тез-тез учраб турадиган сўз бирикмалари, уларнинг биргаликда пайдо бўлиши мунтазам эканлигига асосланиб грамматик эмас, балки соф семантик омилдир.

Коллигация сўзларнинг боғланиши ва боғланиш

категориялари бўлиб, морфологик-синтактик боғланиш инобатга олинади. Коллигация сўзлар ўртасида боғланиш ва уларни синфларга, категорияларга бўлинишида намоён бўлади. Бу морфологик-синтактик шароитда бирлашиб, тил бирликларининг боғланишини таъминлайди. Бундай ўрганиш тил бирлигини атрофлича таҳлил қилишни назарда тутди. Ушбу атама конструкция таркибидаги элементлар ўртасидаги муносабатни, коллокацияга қарама-қарши ҳолатда алоҳида лексик элементлар ўртасидаги боғлиқликни англатади.

Коллокация бу характерли ва кўп учрайдиган сўз боғланишлари бўлиб, бунда грамматик боғланиш эмас, семантик боғланиш инобатга олинади.

Рус тилшунослигида коллокация ва коллигация терминлари хусусида О.А.Ахманова, С.Г.Тер-Минасова, М.В.Влавацкая ва бошқаларнинг асарларида учрайди. Коллокация – нутқда сўз бирикмаларини лексик-фразеологик шартланганлиги, кўп маънолилиги (полисемия) сифатида амал қилади. Коллигация – нутқда сўз бирикмаларини морфологик-синтактик шартланганлиги, кўп маънолилиги (полисемия) сифатида амал қилади.

Идиомалардан фарқли ўларок, коллокациялар одатда сўзларни маъносининг ўзгариши жараёнида, сўз бирикмалари компонентларининг қайта англаш натижасида юзага келади. Коллокацияларнинг асосий белгиси сўз бирикмаларининг лексик маъносини барқарорлиги билан сақлаб қолишдир.

Ҳозирги босқичда коллокация тушунчасини ўрганиш билан лексик семантика - лексик синтагматика шуғулланмоқда. Коллокация корпус лингвистикасида анъанавий тилшуносликдан кўра ўта соддалашган маънода қўлланилган. Корпус лингвистикасида статистик ёндашув асосида нутқда юқори частотага, статистик барқарорликка эга бўлган сўз бирикмалари сифатида қаралади [6]. «Мазмун-матн» қолипнинг назариясига кўра тилдаги сўз бирикмалари *эркин ва турғун (эркин бўлмаган)* турларга бўлинади: эркин бирикмадаги ёки гапдаги боғланиш нутқ жараёнида, нутқ билан бир пайтда содир бўлади; фразема (прагматема, идиома, коллокация, квазиидиома)даги боғланиш эса нутқ пайтидан анча аввал юзага келиб, турғунлашиб қолади, инсон хотирасида ва тилда яхлитлигича сақланади; эркин бирикмадаги ёки гапдаги сўзларни сўзловчи ўз ихтиёри билан алмаштира олади: *"кенг кўча"* бирикмаси ўрнида *"тор кўча"* бирикмасини, *"мен ўқийман"* гапи ўрнида *"мен ишлайман"* гапини қўллаши мумкин, аммо *"юлдузни бенарвон урмоқ"* бирикмаси ўрнида *"юлдузни нарвонсиз урмоқ"*, *"юлдузни шотисиз урмоқ"*, *"юлдузни бешоти урмоқ"* бирикмалари қўлланмайди.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, комбинатор тилшунослик барча фан соҳалари билан кесишади, бунда боғланишнинг умумий ва хусусий муаммолари доираси камраб олинади. Лекин аниқроқ қилиб айтилган бўлсак, мазкур масаланинг, асосан, икки жиҳати бор: биринчидан, синтагматик, яъни сўзларнинг боғланиши, тил бирлигини ўрганишда семантик ёндашувга асосланади, иккинчидан, парадигматик, комбинаторикани ўрганадиган ёки ягона маъно асосида ономонологик ёндашув асосида амалга оширилади.

Адабиётлар

1. Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. – Москва: 1959. –С.33.
2. Усмонов С. Умумий тилшунослик. –Тошкент: 1972. 103-б.; Расулов Р. Умумий тилшунослик. – Тошкент: 2010. 101-б.
3. Березин Ф.М. История лингвистических учений. – Москва: 1975. – С.257; Нурмонов А. Танланган асарлар. 2-жилд. – Тошкент: 2012. 127-б.
4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: УРСС, 2004. –С.199.
5. Тер-Минасова С.Г. Синтагматика функциональных стилей и оптимизация преподавания иностранных языков. –М.: Московский университет, 1986.
6. Захаров В.П. Анализ эффективности статистических методов выявления коллокаций в текстах на русском языке. // Захаров В.П., Хохлова М.В. Конференция по компьютерной лингвистике «Диалог 2010».

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада комбинатор тилшуносликнинг базавий тушунчалари: синтагматика, комбинаторика, позиция, боғланиш, дистрибуция, контекст, коллокация, коллигация яъни сўзларнинг боғланиш категориялари ҳақида сўз юритилган.

В статье рассматриваются основные понятия комбинаторной лингвистики: синтагматика, комбинаторика, положение, связь, распределение, контекст, словосочетание, коллигация, т.е. категории соединения слов.

This article discusses the basic concepts of combinatorial linguistics: syntagmatics, combinatorics, position, connection, distribution, context, collocation, colligation, the categories of connection of words.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЕРТЕКТЕРІ ТИЛИНДЕГІ ЕЛИКЛЕҮІШ КОМПОНЕНТТІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ФОНЕТИКА-ЛЕКСИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛІКТЕРІ

Б.Т.Юсупова – филология ылымдерінің кандидаты, доцент

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекеттік педагогикалық институты

Таянч сұзлар: бадий асар тили, эртаклар тили, фразеологизм, таклид сұз компонентли фразеологизмлар, фразеологизмларнинг фоностилистик хусусиятлари, фразеологизмларнинг лексик хусусиятлари.

Ключевые слова: язык художественный литературы, язык сказок, фразеологизм, фразеологизмы с подражательным компонентом, фоностилистические особенности фразеологии, лексические особенности фразеологии.

Key words: the language of fiction, the language of fairy tales, phraseological units, phraseological units with an imitative component, phono-stylistic features of phraseology, lexical features of phraseology.

Қарақалпақ тилинің фразеологиялық системасында фразеологизмдер сеслік қурылысы, мәнилік көп түрлілігі, структуралық өзгешелігі, стиль түрлеріне бейімделуі және т.б. жағынан өзгешеленіп келеді. Әсіресе, көркем әдебиет стилінде олардың орны гирейлі. Қарақалпақ әдебиеті жанрларының барлық түрлерінде өз орны және зәрулігі менен қолданылған фразеологизмдердің пикирдің өткірлілігі, образдылығы, көркемдігі үшін атқаруының үлкен қызметтері бар. Фразеологизмдердегі сеслік көркемді олардың тәсірлендігін билдіретуының қуралдардың бири болып, сеслік үйлесімге қурылған фразеологиялық бирліктер бир қанша өзине тән сыпатлы белгілері менен ажыралады.

Еликлеуіш сөзлер – «...айрықша мәниге – еликлеу, көркемлеу, образдылық мәнілеріне ийе» [7:429] бирліктер. Қарақалпақ тилиндегі еликлеуіш сөздердің лексика-семантикалық, фонетикалық, грамматикалық, жасалуы өзгешеліктері және синтаксистік қызметтері У.Ембергенов тәрепинен арнаулы изертленген болып, жұмыста олардың фразеологизм компоненті сыбатында қызмет атқаруы үйренілмеген. Ал, фразеология мәселелері изертленген жұмыстардың ишінде Ж.Ешбаев фразеологизмдерді сөз шақаптарына қатнасына қарай таллау жасауда олардың қурамында еликлеуіш сөздердің қатнасуына дыққат қаратады: «д) фразеологиялық дизбектердің тийкаргы компоненті еликлеуіш сөздерден де болады: Мысалы: 1. Жабаны көзі шалған ат жылауы босағаннан кейін «шабандозын» көтеріп алып алға қарай зып беріп *хайт қойды*. (А.Бекимбетов) 2. ...Қадирбай үй бетке қарай *зып берди*. (А.Бекимбетов) 3. Самбайды көзі илип кетіп, қутылмасын билді де, тұрған жерден *тән берди*. (Ө.Хожаниязов) Илимпаз: «Еликлеуіш сөзлі фразеологиялар болған ямаса болып атырған ис-хәрекетті образлы түрде, оның шалтлығын көрсетеді және фейил сөз шақабын жасайды» [2:17] деп атап өтеді. Ал, Г.Айназарованың [1:32-42] мийнетінде теңлес еки компонентлі фразеологизмдердің фонетикалық өзгешеліктері арнаулы бөлімге ажыратылып талланған. Ж.Тәңірбергеновтың жұмысында еки компонентлі фейил фразеологизмдердің структуралық жақтан бир модели сыбатында еликлеуіш сөз+фейил типіндегі фразеологизмдер көрсетиледі: «12) еликлеуіш сөз+фейил: *зып беруі, қылт етпеу, ыңқ етпеу, мыңқ етпеу, шұрқ етпеу, шырт етуі, хайт қойуы*» [6:20]. Солай етип, қарақалпақ тил билиминде эвфониялық сыпаттағы фразеологизмдер арнаулы изертлеуді күтип тұрған әхмийетлі мәселелердің бири есапланады.

Еликлеуіш сөзлер, тийкарынан, сеске еликлеуішлер ономотопея термини менен де аталады. Қарақалпақ тилиндегі сөзліктерде олар былай түсіндіріледі: «Звукоподражание (ономотопея) – сеске еликлеу. Табияттағы хәр қыйлы сеслерге, ысқырық, күлкі усаған гейпара процесслерге және хайуанатлардың дауысына еликлеу: мыау-мыау, тақ-туқ» [5:79].

Қарақалпақ тилинің фразеологиялық системасында сеске және көриніске еликлеуден келип шығатуының еликлеуіш компонентлі фразеологизмдер айрықша бир топарды пайда етеді. Тилде еликлеуіштердің өзине тән атқаруының қызметтері болып, көркем шығармалар тилинде олар айрықша тәсірлілік үшін пайдаланылады.

Еликлеуіштер сеслік ықшамлығы, бууын санының қурамы, азлығы, мәнілері жағынан ажыралып, олар қурылысы бойынша дара, жуп және тәкирар түрінде келеді. Мақалада қарақалпақ тилиндегі дара еликлеуіш компонентлі фразеологизмдер қарақалпақ халық ертектелері тили мысалында сөз етиледі.

Фразеологизмдердің компонентлік қурамында мәнилі және көмекші сөз шақаптарынан тысқары, еликлеуіш сөздер де фразеологизмдерді дөретіуде олардың әхмийетлі бир компоненті сыбатында қатнасады. Айырым жағдайларда фразеологизм қурамында еликлеуіш сөздер өзіннің тийкаргы мәнісин сақласа, гейде мәнісин жойылтып, ауыспалы, астарлы мәниге өтип қолланылады. Солай етип, сеслер және көриніслерге еликлеуден пайда болған еликлеуіш сөзлер фразеологизмдер қурамында келип, бир пүтін фразеологиялық мәни дөретіуде қатнасып, образлы, эмоциональ-экспрессивлі мәнілерді пайда етеді.

Көркем әдебиет тили хәр қандай миллий тилдің бай фразеологиялық қоры жәмлгенген ең образлы, ең көркем және тәсірлен сөз үлгиси болып табылады. Қарақалпақ ауыз әдебиеті фразеологизмдердің қолланылуы жағынан бай және реңбе-рең көриніске ийе. Ал, ертектелер тилинде еликлеуіш компонентлі фразеологизмдердің өзине тән көркемдік, тәсірлілік қызметтері бар.

Қарақалпақ халық ертектелерінің тили фразеологизмдерге оғада бай болып, онда халықтың ең ерте дәуірлерден берлі сақланып, әуладтан әуладқа өтип қиятырған әжайып көркем сөз үлгілері орын алған. Ертектелер арасында өзіннің сеслік көркемдік өзгешеліктеріне ийе болған фразеологизмдер ушырасады. Олар ең зәрур орынларда үлкен шеберлік пенен пайдаланылып, ой-пикирді тәсірлі жеткеріп беріуде үлкен көркемдік қуралға айналғанын көріуге болады. Мысалы: 1. «Қалада *жылт еткен от* болмасын, қыймылдаған жан болмасын». («Абат батыр» ертегі) 2. Таудың басына барып тулыпты жыртады. Жансап ишинен *өрре тура келеді*. («Жансап» ертегі)

«Фразеологизмдер инсанның минез-құлқы, ишки дүньясы, сыртқы көринісин сүүретлеуде унамлы және унамсыз семалары менен қолланылуының өзине тәнлігі, айырмашылықтары, мәни отенкалары арқалы ертект тилинің көркемдігін тәмийінлеу үшін қызмет атқарады» [4:22].

Еликлеуіш компонентлі фразеологизмдер ис-хәрекеттердің оғада тезлік пенен исленгенлігін билдіреді. Мысалы: 1. Сол замат ауыз қабағын толтырып

алды да, атына минип **хайт қойды**. («Қуламет төре» ертегі) 2. – Сен түлкі, әкендегі сонша қарыз ушын үш дәуді берген менен кутыла алмайсаң, – деп **тап бергенде**, дәулер түлкінің қуйрығынан сүйрей жөнелді. («Дузақшы ғарры» ертегі) 3. Қыз бір атта, Абдулла екінші атта **хайт қойып** жүріп кетеді. («Төрт Абдулла» ертегі) 4. Инге кирейін десе, пышық аңлып отыр, егер тышқан тайсалса, пышық тышқанды қағып алажақ, егер пышық тайсалса, тышқан инге **зып етип** кирип кетежақ. («Асан генже» ертегі)

Бундай фразеологизмдерде синонимия хәм варианттылық кубылысы ушырасады. Мысалы: 1. Қызлар **хән заматта** алма халына кирипти. («Гүлзәмзе» ертегі) 2. Неше күншилик жолға **хә демей** жетип келеді. («Ақыллы қыз» ертегі) 3. Есен... не де болса тулпарды барлық заты менен ала кетейін деп, ер-турманына умтыла бергенде, қатты сес еситилип, **хә демей-ақ** артынан қарауыл келип Есенді услап алады. («Алтын тауық» ертегі) 4. Бай «сени жин урып кетер, қорқарсаң» деп **хә дегенде** Есенге жууап бере қоймайды. («Алтын тауық» ертегі) 5. **Хә деген шелли болмай-ақ** Нурықшаға хатты апарып тапсырады. («Жансап» ертегі)

Көпшилик еликлеуіш компонентли фразеологизмдер ис-хәрекет мәнилерин билдирип келеді. Сийрек жағдайларда олар атауышлық мәни аңлатады. Мысалы: – Хау, ақмақ бала екенсең ғой, **туу алыстағы** сиңің елге Хийуаның ийтлерің дауысы қалай жетеді, – деп баланы сөгипти. («Шешен бала» ертегі)

Айырым еликлеуіш компонентли фразеологизмдерде олардан жасалған сөздер қатнасады. Мысалы: Қайық суудың үстінде зымырап кетеді де, қоңсы үйің баласы **қыйқыұ салып** жылап, тауда қала береді. («Алтын баслы әйдарха» ертегі)

Ертектер тилинің фразеологиясы фонетика-лексикалық жақтан хәр тәрепке бай болып келеді. Мәселен, зар сөзі менен келетуғын **зар қағыу, зар болу, зар жылау, зар қақсау, тәңірдің зарын етиу, зар еңіреу** сыяқлы фразеологиялық бирліктер бар. Олар ертек тилинде былайынша қолланылады: Атенең кейнінде **зар жылап қалған усайды**. Атасын көріп **зар жылайды**. Ата-анасы **зар-зар жылап** бурынғысынан да бетер болып қала береді. («Жансап» ертегі) Бул фразеологизмде з ~ ж үйлесими сеслик уйкасты дөретеді.

Әдебиетлар

1. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмдер. – Нөкис: Бердақ атындағы ҚМУ баспасы, 2005.
2. Ембергенов У. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги еликлеуіш сөздер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
3. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
4. Қунназарова Ш.М. Қарақалпақ халық эртакларининг лексик-семантик ва лингвомаданий тахлили. Филология фанлари буйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Нукус: 2020.
5. Насыров Д.С., Бекбергенов А., Жәрімбетов А. Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлігі. – Нөкис: «Билим», 1992.
6. Танирбергенов Ж.О. Қарақалпақ тилида фьел фразеологизмларнинг лингвистик тахлили. Филология фанлари буйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Нукус: 2020.
7. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы сөз жасалуы хәм морфология. – Нөкис: «Билим», 1994.
8. Хусайнов К.Ш. Звукоизобразительность в казахском языке / АН КазССР, Ин-т языкознания. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1988.

РЕЗЮМЕ
Мақолада қарақалпақ тилидаги содда тақлид сөз компонентли фразеологизмдер сөз этилади. Бундай фразеологизмдер қарақалпақ халқ эртаклари тили асосида тахлил этилади. Уларнинг фонетика-лексик хусусиятлари очиб берилади.

РЕЗЮМЕ
В статье рассматриваются фразеологизмы с одним подражательным компонентом в каракалпакском языке. Такие фразеологизмы анализируются на основе языка каракалпакских народных сказок. Выявляются их фонетические и лексические различия.

SUMMARY
The article deals with phraseologisms with a single imitation component in the Karakalpak language. Such idioms are analyzed in the basis of the language of Karakalpak folk tales. Their phonetic and lexical differences are revealed.

ЎЗБЕК ХАМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ ДИАЛЕКТЛЕРИНИҢ БАЙЛАНЫСЫ

(Ю.Ибрагимовтың илимий жұмыстары мысалында)

С.Ж.Шынназарова – филология илимлерінің кандидаты, доцент

М.К.Кайыпназарова – филология илимлері бойынша философия докторы

Әженияз атындағы Нөкіс мәмлекеттік педагогикалық институты

Т.Гулимбетова – оқытушы

Кегейли районы 38-санлы мектеп

Таянч сұзлар: адабий тил, диалект, лингвгеография, атлас, диалектология, грамматика, морфология, фокус, ареал.

Ключевые слова: литературный язык, диалект, лингвгеография, атлас, диалектология, грамматика, морфология, фокус, ареал.

Key words: literary language, dialect, linguogeography, atlas, dialectology, grammar, morphology, focus, area.

Хәр қандай тилде көп ғана мәселелердің шешими сол тилдің диалект хәм сөйлесимлерин терең үйрениў иси менен байланысly. Себеби, әдебий тилдің қәлип-лесий хәм раўажланыў басқышларында диалектлер әхмийетли хызметти атқарады.

Түркий диалектологиясында әсиресе, рус илимпазларынан Н.И.Ильминский, А.М.Самойлович, А.Н.Кононов, С.Е.Малов, Н.А.Баскаков, Д.Е.Поливанов, А.А.Соколов, В.В.Решетов, К.К.Юдахин, А.А.Боровков т.б. сыяқлы илимпазлар ХХ әсирдің 20-жылларынан баслап қырғыз, өзбек, түркмен хәм қарақалпақ тилинің диалектлерин изертлеў бойынша салмақлы жұмыслар алып барды.

Усы зәбердес илимпазлардың диалектология илимине салған жолын даўам еттирген, жергиликли илимпазлардан Қарақалпақстандағы өзбек сөйлесимлері бойынша М.Буранов, Ю.М.Ибрагимов, А.Ишаев, Э.Ю.Ўразов, З.Ибрагимова, У.Ибрагимовалардың да мийнетлери атап өтиўге арзырлық.

Ибрагимов Юлдаш Маткаримовичти түркий диалектологиясында, улыўма өзбек диалектологиясында өз алдына илимий мектеп жаратқан илимпаз деп баҳалаўға болады. Профессор Толиб Эназаров өзинің арнаўлы мақаласында өзбек диалектологиясында 9 үлкен илимий мектептің бар екенлигин дәлиллеп, олардың тийкарын салыўшыларды, усы мектептің үәкиллерин айтыў менен бирге, өзбек диалектологиясында Нөкіс диалектологларының илимий мектебин атап көрсетеди. «Бул илимий мектеп ХХ әсирдің 90-жылларынан басланып, бүгинги күнге шекем әмелде искерлик көрсетип атыр. Оған тыным билмейтуғын алымлардан бири болған 1993-жылда Ташкент мәмлекетлик университетинде докторлық жұмысын табыслы қорғаған профессор Юлдаш Ибрагимов басшылық етип, жаңадан-жаңа илимий изертлеўлердің басланыўына тийкар болмақта» [1] деп жоқары дәрежеде баҳа берген еди. Биз илимпаздың бул пикирин толық қоллап-қуўатлаймыз. Себеби, белгили диалектолог илимпаз, түркий диалектологиясының раўажланыўына үлес қосып қиятырған устаздың илимий мийнетлеринің дерлик барлығы усы тараўға арналған. Алымның жәми 400 ден зыят илимий-методикалық, публицистикалық мийнетлери бар болып, соңғы үш жылдың өзінде 5 илимий мақаласы ЖАК тәрепинен усынылған илимий журналларда, 2 мақаласы импакт факторлы журналларда, халық аралық хәм республикалық көлемде өткерилген илимий-теориялық конференцияларда 7 тезиси жәрияланды.

Диалектолог устаздың бүгинги күнге шекем 3 монографиясы, 5 оқыў қолланбасы, 3 оқыў методикалық қолланбасы, 200 ден артық илимий методикалық, 200 ге жақын газета хәм журнал мақалалары жәрияланған. Бул мийнетлердің айырымларына тоқтап өтемиз.

Көлемли мийнетлеринен: 1) «Қорақалпоғистондаги маҳаллий ўзбек шеваларидан материал тўпловчилар учун методик қўлланма» (ўқув-услугий қўлланма. – Нукус, Университет 1981); 2) «Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларида феъл» (ўқув қўлланма. – Нукус, Университет, 1984);

3) «Исследование узбекских говоров Приаралья (учебное пособие для преподавателей вузов и учителей средних школ. – Нукус, «Билим» 1992);

4) «Лексика узбекских говоров» (учебное пособие для преподавателей вузов и учителей средних школ. – Нукус, «Билим») 1996; 5) «Ўзбек нутқ маданиятидан лавҳалар» (махсус сиртки таълим йўналиши учун ўқув услубий қўлланма. – Нукус, НДПИ, 2009); 6) «Ўзбек тилида «Феъл» мавзусини модулли ўқитиш таълим технологияси» (ўқув қўлланма. – Тошкент, Bayoz, 2018) сыяқлы илимий мийнетлердің авторы.

1975-жылы 15-январьда профессор Х.Д.Дониёровтың басшылығында «Ўзбек тили Хожели-Қоңырат сөйлесимлери морфологиясы (тартымланыў, сеплениў, белгениў хәм сөз жасалыўы) деген темада диссертациясын табыслы қорғады. Бул мийнетинде Қарақалпақстанның Хожели хәм Қоңырат районында жасайтуғын өзбек миллети ўәкиллеринің сөйлеў тилиндеги аймақлық өзгешеликлери, әсиресе морфологиялық тәрепин усы аймақта өзбеклер менен әсирлер даўамында бирге жасап қиятырған қазақ, түркмен, қарақалпақ халқының тиллик тәсирлери, оның грамматикалық категорияларда билдирилиўи, парықланыўын дәлилли мысаллар менен көрсеткен.

Ю.М.Ибрагимов 2000-жылы 16-октябрь сәнесинде Ўзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Алишер Науайы атындағы Тил хәм әдебиат институты жанындағы докторлық илимий дәрежесин алыў ушын қәнигелестирілген ДК.015.31.01.-санлы Кеңесте «Жанубий Оролбўйи ўзбек шевалари тадқиқи («Қубла Аралбойи ўзбек сөйлесимлериниң изертлениўи») деген темада филология илимлериниң докторы илимий дәрежеси ушын диссертациясын қорғады. Бул докторлық диссертациясында түркий диалектологиясы ушын ең баслы жаналықларынан бири – бул бириншиден, Қарақалпақстандағы өзбек сөйлесимлерин классификациялаў болса, екиншиден, итибарға алынған диалектологиялық пунктлер лингвгеографиялық аспектте үйренилди, яғный карталастырылып берилди. Бул арқалы устаз Ю.М.Ибрагимовтың тек ғана билимли, тәжирийбели диалектолог болып қалмастан, диалектологияны география илими менен ушластырған шебер лингвгеограф деп те тән алыўға болады.

Лингвгеографиялық аспектте үйренилген докторлық жұмысында илимпаз изертлеў объектисы сыпатында Қарақалпақстан Республикасының Төрткүл, Елликқала, Беруний, Әмиўдәръя, Хожели, Қоңырат, Шоманай, Қанлыкөл, Нөкис, сондай-ақ Шымбай районы, Хорезм ўәлаятының Жаңабазар, Гүрлен районлары, Түркменстан Республикасы Ташаўыз ўәлаятының Тазабазар, Жыланлы, Губадағ, Ташаўыз, Бўлдимсоз, Актепа, Гөне Үргениш районларының халқы, тийкарынан өзбек миллетинен куралған 186 аўылды өз ишине алады.

Қубла Аралбойи регионындағы өзбек сөйлесимлери картасы ушын бланка сыпатында Қарақалпақстан Республикасы, Түркменстан Республикасының Ташаўыз ўәлаяты, Хорезм ўәлаятының Жаңабазар, Гүрлен районларының карталары алынған. Изертленген аймақтағы халық жасап атырған 186 елатлы пункттен 133и түсирілген, 53 елатлы пункти атласқа түспеген, себеби, оларды өзара уксас болған елатлы пунктлер менен бирлестирип жиберген.

Изертленип атырған Аралбойи өзбек сөйлесимлерине сүйенип, үш бир-бирине салыстырылып атырған батыс, шығыс хәм қубла сөйлесим регионлары тийка-

рында олар тарқалған аймақларды шартли түрде лингвогеографиялық сыпатлама берип, классификациялайды.

- 1) Шығыс (Төрткүл, Елликкала);
- 2) Батыс (Қоңырат өзбеклери);
- 3) Кубла (Тазабазар-Ташаўыз, Жыланлы);
- 4) Кубла-Батыс (Алпыс, Көкшеге, Гөне үргениш);
- 5) Орайлық (Гүрлен-Беруний);
- 6) Арқа (Хожели-Қыпшақ)

Демек, Аралбойы өзбеклери сөйлесимлери усы сыяқлы 6 топарға бөлип топарластырылып, хәр бир түр сөйлесимнің өзине тән тиллик өзгешеликлери, аймақта сөйлесим сызықларының түрли жөнелислер бойынша тарқалыуы, кесилисиу точклары, фокуслары анық белгиленген. Изертлеуде усы Аралбойы өзбеклери сөйлесимлеринин қәлиплесиу процесинде түркий хәм түркий болмаған тиллик қоңсылар, әсиресе каракалпак, казак, түркмен хәм тәжиклер менен тарийхий-лингвистикалық, социаллық-экономикалық байланыс мүнәсибетлери, ески Хорезмий тили субстракты менен байланыслы мәселелери өз шешимин тапқанлығы менен дықкатқа ылайық. Хәр тәреплеме дәретиўшилик ийеси болған Ю.М.Ибрагимов өзбек тили тарийхы, лексикологиясы, лексикографиясы, морфологиясы, диалектлик лексика, лингвогеография, ареаллингвистика, ономастика, этнография, сөйлеу мәденияты хәм ана тилин оқытуу методикасы бойынша изерлеулер алып бармақта.

Ю.Ибрагимов «Кубла Аралбойы өзбек сөйлесимлеринин изертлениуи» атамасындағы докторлық жумысында Аралбойы өзбеклерин 6 топарға бөлип карастырады хәм арқа (Хожели-Қыпшақ) сөйлесим аймағына Қаракалпакстанның арқа районларындағы каракалпак, казак сөйлесимлери өзгешеликлеринин тарқалыуы менен байланыслы берилген мысалларға дықкат аударсақ, қоңсылас халықтың сөйлеу тили тәсирин айрықша атап өтеди хәм оған төмендеги мысалларды усынады: *хожалық* (шанарақ, рўзгершилик), *шатпа* (палыз егетуғынлардың дүзде соғылған ханасы), *сиңир* (аяқ хәм катты жер), *тап* (жоя, егин егилетуғын қарықша), *партау* (көрик, қыз қалыңы ушын берилетуғын сеп), *соғум* (баккы) т.б. мысалларды келтирсе, Батыс (Қоңырат өзбеклери) сөйлесим аймағы ол Қаракалпакстанның Қоңырат, Қанлыкөл, Шоманай, Нөкис районларындағы өзбек аўылларын өз ишине алады. Мысалы, *қақыра* (қамыс үй), *кумайт/кумақ* (қум), *төбе* (үйдің басы), *аджапа* (апа), *чега* (мих), *хәрәм* (дийәл, тосық). *әңгиме* (хикая, гүрриң) т.б. сөзлерди мысалға келтиреді хәм Батыс-өзбек сөйлесимі менен өзбек-каракалпак, өзбек-казак тиллик шегарасы өзара байланыслы деп дәлиллейди.

Биз каракалпак тилинің арқа диалектинде қолланылатуғын дийқаншылық хәм шаруашылыққа байланыслы сөзлерди үйрениу барысында арқа районларда жасаушы халықтың сөйлеу тилинде өзбек тили менен байланыслы сөзлердің бар екенлигин аңладық. Мысалы, «*көлем*» – көбинесе егин егилген атыз мәнисинде қолланылады: *Бүгин Ережеп көлемди*

отап болдық (Қанлыкөл району). «*Көлем*» дийқаншылық кәсиплик лексикасы хаққында диалектолог Ю.Ибрагимов: «*көләм/көләм* – жерге байланыслы атама болып, Қаракалпакстан Республикасының Қоңырат, Шоманай, Қанлыкөл, Хожели, Нөкис хәм Әмиўдәрәя районлары ушын кеңнен таныс. Бул сөз Кубла Аралбойы өзбек говорларында «*қыйтақ*» сөзине жақын мәнини билдиреди» [2] деп атап өтеди.

«*Көрпеш*» – гүзде туўылған ылақ (Кегейли району). Тахтакөпир районуның Мал семиртиу хәм Шопанқазған елатларында да бул сөз өнимли жумсалады, ал Қараой елаты хәм Шөгіркөл аўылында «*гүземик*» болып қолланылса, Шымбай, Қоңырат, Қанлыкөл, Кегейли районларында «*гүзылақ*» түринде жумсалады. Проф. О.Доспанов: каракалпак тилинің кубла диалектинде «*қозыларға арнап исленген қораны көрпеш* (Аққамыс)» [3] деп атайтуғынлығын көрсетеди. Демек, «*көрпеш*» сөзи арқа диалектте «*ылақ*» мәнисин аңлатса, кубла диалектте «*қозылар ушын арналған қораны*» билдиреди. Ал, Ю.Ибрагимов диссертация жумысында өзбек тили сөйлесимлеринде «*көрпә*» варианты қолланылады хәм бул сөз «*қозы*» мәнисин билдиреди деп келтиреді. Демек, «*көрпеш*» сөзи каракалпак хәм өзбек диалектлеринде «*ылақ*» хәм «*қозы*» мәнилеринде теңдей қолланылыуын көриуге болады. Бул арқалы диалектлик сөзлер хәр қандай тилдің сап өз сөзлик қатламындағы сөзлерден болыуы менен бирге, айырым жағдайларда басқа тиллик өзлестирмелердің ишки тил ынамлылықлары арқалы, қоңсылас генетикалық жақтан туўысқан тиллердің өзара жақынлығы, бир миллет ўәкиллеринин қоңсылас аймақларда узақ жыллар қарым-қатнас жасауы, басқа тиллик өзлестирмелердің күшли деформацияларға ушырауы нәтийжесинде де жүзеге келеди.

Илимпаз диалектлик мәселелер менен бирге өзбек тилинің стилистикасына, сөйлеу мәдениятына да айрықша кеўил аударған. Мысалы, өзбек тили хәм әдебияты тәлим бағдарының арнаулы сыртқы бөлим талабалары ушын жазылған «Өзбек тили сөйлеу мәдениятынан үзиндилер» оқыу-методикалық қолланбасында (Нөкис, НМПИ, 2009) өзбек әдебий тили, жазба әдебий тил, әдебий сөйлеу тилинің актуаль машкалаларын сөз етеди.

Жуўмақлап айтқанда, тил илиминде, түркий диалектологиясы әлеминде өзиниң ылайықлы орны, салмақлы илимий мийнетлери, әсиресе, кандидатлық хәм докторлық изертлеу жумысларының Қаракалпакстан Республикасында жасап атырған өзбек сөйлесимлерине байланыслы арнаулы изертлеулері нәтийжесинде көлемли монографияларын жәриялауы, өзбек сөйлесимлерин, Қаракалпакстандағы жергиикли өзбеклердің тилин арнаулы изертлеген илимпазлардың ишинде ең бириншилерден болып диалектлерди карталастыруы, лингвоараллық бағытта үйрениуин түркий диалектологиясына қосылған оғада салмақлы. бақалы мийнет деп есаплаймыз.

Әдебиятлар

1. Эрназаров Т., Хайитов Х., Султанова З. Ўзбек диалектологиясида илмий мактаблар ва назарий концепциялар. // Махмуд Замахшарий, Махмуд Кошғарий ва Алишер Навоийнинг лингвистик мероси ҳамда унинг туркий тилларни ўрганишдаги ўрни» халқаро илмий конференция материалари. – Самарқанд: 2018.
2. Ибрагимов Ю. Лексика узбекских говоров Приаралья. – Нукус: «Билим», 1996.
3. Доспанов О. Каракалпак тили кубла диалектинин лексикасы. – Нөкис: «Қаракалпакстан», 1977.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақола Қарақалпақистон республикасидаги ўзбек миллати вакилларининг тили бўйича олиб борилган илмий-тадқиқот ишларини ўрганишга қаратилган. Нукус диалектология мактабининг асосчиси профессор Ю.М.Ибрагимовнинг диалектология соҳасидаги асосий илмий ишларига изоҳ берилган. Қарақалпақистондаги ўзбек шевалари бўйича мисоллар таҳлил этилган.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена исследованию языка узбекского народа в Республике Каракалпакстан. Рассмотрены основные научные труды основателя Нукусской школы диалектологии профессора Ю.М. Ибрагимова в области диалектологии. Анализируются примеры узбекских диалектов в Каракалпакстане.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the language of the Uzbek people in the Republic of Karakalpakstan. The main scientific works of professor Yu.M. Ibragimov, the founder of Nukus school of dialectology are considered in the field of dialectology. There have been analyzed the examples of Uzbek dialects in Karakalpakstan.

ҚАРАҚАЛПАҚ БАЛАЛАР ФОЛЬКЛОРЫНДА АЙТПЫШЛАР

П.Абдалиева – ассистент оқытыўшы

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

С.Е.Амирлан – илимий мәсләхәтши

Қарақалпақстан Республикасы жазыўшылар аўқамы

Таянч сўзлар: каракалпок, урф-одат, балалар фольклори, сўз уйинлари, қизикмачоқлар.

Ключевые слова: каракалпак, традиция, детский фольклор, словесные игры, прибаутки.

Key words: karakalpak, tradition, children's folklore, verbal games, nursery rhyme.

Балалар фольклоры – адамзат жәмийети басынан кеширген көп дәўирлерди өзінде сәўлелендирген хәм хәзир де хәрекетте болған жанрлар жәмлеспесин қурайды. Дүнья халықларының фольклортаныў тараўында балаларға арналған хәм кишкенелердин өзлери атқаратуғын дәретпелер дәстиярлы изертлеўлерге өзек болып, кең көлемде үйренилмекте. Әсиресе, балалар сөз ойынларының басламасы болған *айтпышлар* аялаў поэзиясы үлгилери қурамында қарастырылып, жанрдың сөз өнерин раўажландырыўдағы әхмийети белгилеп өтилген [5:46-51].

Орайлық Азия халықлары балалар фольклорында айтпышлар О.Сафаров изертлеўлеринде туңғыш мәрте талланып, олар «қизикмачоқлар» деп атала баслады. Қазақ фольклортаныў илиминде бул жанр «сұрамақтар» яки «қызықтамалар» деген атамалар менен жүритилмекте. Қырғыз балалар фольклорында болса, «суроо-жооп айтымдар» түринде аталады. Қарақалпақ балалар әдебияты изертлеўшиси И.Қурбанбаев бундай үлгилерди «балалар ойын-саўық қосықлары» деп атайды.

Баланы ойын-саўыққа тартыў, оның ядлаў қәбилетин арттырыў хәм сөз өнерине қызықтырыў мақсетинде айтылатуғын *айтпышлар* қарақалпақ фольклорындағы хәрекеттеги жанрлардың бири. Бурын бул жанрды «саўықтамалар» деп те атаған. Халық дәретиўшилигинде «саўық» сөзиниң мәниси «қызық», «ўақ-шақ», «гәп саўмақ» деп айтылады. Түсиндирме сөзликте де усыған жақын мәнилер берилген [4:187]. Тийкарынан қызықлы сораў-жуўаплардан ибарат болған бул жанрдың қарақалпақша «саўықтамалар» деп аталыўы усындай тийкарларға ийе хәм оның балалар дәретпеси сыпатында қәлиплесиўи узақ әсирлер менен белгиленеди.

Қарақалпақ фольклорындағы «Хәкке қайда?», «Түлкишек», «Ғақ, ғақ – ғарғалар!», «Түйе, түйе – түйелер» хәм т.б. – айтпыш жанрының көп вариантлы хәм кең тарқалған үлгилеринен. Оны ата-аналардың үйретиўинен тысқары, балалардың өзлери де ядлап алады. Жанрдың миллий версияларының көплег дәрелийи де соның мысалы. Айтпышлардың ең баслы өзгешелиги, оның уйқасымлы сораў-жуўаплардан ибарат болыўында. Ондағы хәдийселер қысқа сюжетке қурылғанлықтан кишигирим ертеклерди де еске түсиреди. Усындай тәрәплерин есапқа алған атақлы татар фольклоршысы Н.Исәнбет оларды «ертексымақлар» деп атаған еди.

Бул сөз ойынының сөзден-сөз туўғызып, избилиликте дизбекли баянланыўы, балалардың қызығыўшылығын оятып ғана қоймай, оларды өзлигинше ойланыўға да мәжбүр етеди, ой-өрисин кеңейтеди. Балалар саўықтамаларды ядлаў хәм тәкирарлаў арқалы тәбият пенен тиллеседи, жан-жәниўарлар дүньясы менен танысады. Айырым ўақытларда олар жәнликлерге «Гүбелек, гүбелек!», «Қонызақ, қонызақ!», «Қумырсқа, қумырсқа!», «Мылтықшы, мылтықшы!», «Ханқызы, ханқызы!» деп тиккелей тил қатса, олар менен өзли-өзли болып онаша сәўбет қурса, лекин өзлери услап көрмеген, сырын билмеген тиришилиқ ийелериниң хәрекетлерин бир-биреўден сораиды. «Хәкке қайда?» атлы сораў-жуўапта сол халат көзге тасланады:

– Хәкке қайда?

– Уясында.

– Негып отыр?

– Кесте тигип отыр.

– Кестеси қандай?

– Алақандай... Хәккениң усы хәрекети, әсиресе, қыз балаларға ой салады. Олардың үйде зинхар бос отырмаўы кереклиги, бирнәрсе менен бәнт болып, ата-анаға көмек көрсетиўи, қолқабыс тийгизиўи зәрүр екенлиги еслетиледи. Усы саўықлама балалардың хәрекетли ойынына да айланып кеткен [6:12]. Кишкенелердин кеўилкөтеретуғын машқыларына өзек болған бундай сөз ойынларын Н.Дәўқараевтың «балалар қосығы», ал Қ.Айымбетовтың «балалар ойыны» деп атаўының себеби де сонда еди [3:137; 1:49].

Дәстүрий айтпышлардың әпиўайы хәм қысқа үлгилерине сер салсақ, олардың дәретилийи ата-ана менен бала ортасындағы сәўбет тийкарында жүзеге келгенлигин көремиз. Оның жарқын үлгиси «Хәкке қайда?» түриндеги айтпышлардың аналар атқарыўшылығынан орын алған үлгилери болып есапланады. «Түлкишек» атамасы менен белгили болған айтпышлар болса, жанрдың жетилискен, ең көп вариантласқан көркем сыңарларынан саналады:

– Түлки, түлки – түлкишек,

Түнде қайда барамыз?

– Мамам үйине барамыз.

– Мамаң бизге не берер?

– Ешки саўып сүт берер,

Серке сойып ет берер.

– Оны қайда қоямыз?

– Там түбине қоямыз.

– Ийт әкетсе қәйтемиз?

– Ийт аўзынан аламыз.

– Қус әкетсе қәйтемиз?

– Қус аўзынан аламыз.

– Қумға түссе қәйтемиз?

– Қазып-қазып жуўамыз.

– Суўға түссе қәйтемиз?

– Суў астынан таўамыз.

– Ағып кетсе қәйтемиз?

– Қайыққа минип қуўамыз.

– Жеткизбесе қәйтемиз?

– Балыққа минип қуўамыз! «Түлкишек» деп аталатуғын айтпышлардың көпшилиги усылайынша қызықлы жуўмақланады. Бир хәрекеттен кейин, екінши хәрекетке көшип, ўақияның динамикалық түрде раўжланыўы, балалардың да тез шешим қабыллаў қәбилетлерин қәлиплестирип барады. Бул әлбетте, баланы сөз ойынына қызықтырыўдан туўылған миллий тәрбияның да бир усылы екенлиги тақыйық. Халық арасында «Түлкишек» атлы ертек те, балалардың хәзил айтымлары да, хәрқыйлы хәрекетли ойынлар да ушырасады. Усы үлгидеги дәретпелердин бирнеше әсирлер даўамында пүткил қарақалпақ балаларының сүйикли дәретпесине айланғанлығы бойынша мағлыўматлар бар. Хәттеки, оның айырым нускалары өзбек хәм қазақ балалар фольклорынан да орын алған.

Жәнликлердин ишиндеги ең кишкенеси қумырсқалар менен тиллесиўлер де – өз алдына бир дүрким. Қарақалпақ халық аўызеки дәретиўшилигинде

кумырсқа хакқында айтылған тымсаллар көп. Оларда кумырсқаның ашлыққа шыдамдылығы, қыйыншылыққа көнгишлігі, мийзамкешлігі хәм т.б. жақсы қасиетлери қызықы ўақыялар менен байланыстырылып тәрийплениди. Усындай тымсаллардың тәсиринде дөрелген саўқламалар да бар болып, олар балалар қыялына канат питиреди, тәбият сырларын билиўге болған интасын және де арттырады:

- *Кумырсқа, кумырсқа,*
Басың неге қасқа?
- *Ақылым көп шығар?!?*
- *Қуырығың неге жуўан?*
- *Күшим көп шығар?!?*
- *Белиң неге жиңишке?*
- *Шүкирлигим көп шығар?!?*
- *Аяғың неге сыйдам?*
- *Жүрисим көп шығар?!?*
- *Жүрисиң неге жылдам?*

– *Жумысым көп шығар?!?* Усы сораў-жуўаппар арқалы кумырсқаның тынып-тыншымас хәрекетлери, мийнеткешлиги, сабырлылығы адамзат баласына үлги етилген. «Ким күшли?» деп аталатуғын айтпышлар да ең соңында кумырсқаның хәммеден үстин келиўи менен жуўмакланатуғынлығы белгили. Өйткени, аңыз

хәм әпсаналарда кумырсқа мийнеткешликтин, сабырлылықтың тымсалы саналады. Мәселен, қыян-кески урыслардың биринде аўыр жаракатланған Әмир Темир әбден халдан тайып, төзими таўсылып, хәмме нәрседен гүдер үзгендей халатта жатырғанында дән арқалаған бир кумырсқаның арқасындағы жүги менен кишкене ғана дүмпишikten асырыла алмай елиў мәрте өрмелеп барып кулап түскенлигин, сонда да изине қайтпай, елиў биринши хәрекет еткенинде соған шыққанлығын көрип хәм өзи де соннан жуўмақ шығарып, қәдди-бойын тиклейди және соны өмирлик дәснегине, қағыйдасына айландырған екен.

Улыўма алғанда, *айтпышлар* Орайлық Азия халықлары дәретиўшилигинде ертеден бар фольклорлық қәлип. Жанрға тән үлгилер «Хәкке қайда?», «Түлкишек», «Қуслар қайда қайда барасыз?», «Түйе, түйе – түйелер...» тәризли қызықы сораў-жуўаппы сөйлесиўлердин дәретилиўи менен бирге қайта жаңғырып отырған хәм жаңаша пәт пенен жанланған. Сонлықтан балалар өзлери билген, үйренген хәрқандай қатарларды да солардың үлгисине салып айта берген. Соның себебинен, олар көп варианттылыққа ийе болып, кишкенелердин өзлери атқаратуғын дәретпелерге де айланып қалған хәм балалар фольклорынан бекем орын ийелеген.

Әдебиатлар

1. Аимбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1977.
2. Әмирлан С.Е. Айтпышлар // Қарақалпақ гуманитар илимлер институтының илимий сессиясы: [Эл.-ресурс]. – Нөкис: 2015.
3. Дәўқараев Н. Шығармалар толық жыйнағы. II том. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1977.
4. ҚТТС – Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. IV т. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1992.
5. Мельников М.Н. Русский детский фольклор. – М.: “Просвещение”, 1987.
6. Шылманов П. Миллий балалар ойындары. – Нөкис: «Билим», 1996.

РЕЗЮМЕ

Бу мақолада қарақалпақ халқ поэзиясининг бир тури бұлған қизикмачоклар хақида сўз боради. Унинг пайдо булиши, бошқа жанрлардан фарқи ва жанрий хусусиятлари баён этилади. Шу асосда қизикмачокларнинг болалар нутқини шакллантиришдағи аҳамияти асослаб берилген.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается один из видов поэзии пестования каракалпакского народа – прибаутки. Раскрываются причины возникновения прибаутки, жанровое своеобразие и отличия от других жанров. И на этой основе определяется значение прибаутки в формировании речевых навыков детей, развитии смекалки, экспромта, красноречия. Имеющие вопросно-ответную основу, прибаутки относятся к древнейшим традиционным жанрам тюркских народов.

SUMMARY

It is said in this article about a kind of foster poetry of Karakalpak nation as facetious sayings. The reasons of facetious sayings are opened as a genre of originality and difference from other genres. On the basis of it we determine the importance of sayings in the formation of children's speech, improving mother wit, extemporization, eloquence. Sayings are based on the question-answer foundation is considered to be Turkish nations ancient traditional genre.

HAYAL – QIZLAR DÓRETIWSHILIGINIŇ JÁHÁN ÁDEBIYATTANÍW ILIMINDE IZERTLENIWI

X.R.Aliyeva – stajyor izleniwshi

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so'zlar: adabiyotshunoslik, lirika, ijod, xotin-qizlar ijodi, lirik qahromon, xotin-qizlar lirikasi.

Ключевые слова: литературоведение, лирика, творчество, женское творчество, лирика главного героя, женская лирика.

Key words: literature, lyrics, creativity, female creativity, lyrics of the protagonist, female lyrics.

Kórkem shıǵarma dóretiwwshiniń kewil keshirmelerinen tuwıladı. Lirikalıq shıǵarmada sóz etilip atırǵan waqıya, hádiyse hám keshirmelerge álbette belgili dárejede lirikalıq qaharman menen birge dóretiwwshiniń (jazıwshı, shayır yamasa shayıra) de qatnası boladı. Mine, usı dóretiwwshiler óz shıǵarmalarında waqıya-hádiyselerge, keshirmelerge ózinshe jantasadı. Nátiyjede, ádebiyatta bir qansha kórkem shıǵarmalar payda bola basladı.

Kórkem ádebiyatta dóretiwwshi qatlam wákilleri esaplanǵan hayal-qızlar dóretiwwshiligi qay dárejede, olardıń ádebiyattaǵı ornı qanday, shıǵarmalarınıń mazmunı hám ideyalıq ózgesheligi qay dárejede degen sorawlarǵa juwap beriliwi kerek. Hayal -qızlar dóretiwwshiliginıń izertleniwi ádebiyattanıw iliminde aktual temalardan esaplanadı. Biz bul maqalamızda hayal-qızlar dóretiwwshiliginıń izertleniwi máselesin úyreniwdi maqset ettik.

Dúnıyanıń belgili universitetleriniń biri Garvard universitetinde 2003-jıl Natalie Anne Franz tárepinen Kelt tilleri hám ádebiyatı boyınsha filosofiya ilimleriniń doktorı (PhD) ilimiy dárejesin alıw ushın jazılǵan « Breton qosıq

dástúrleri mısalı: Hayallar hawazı, hayallar ómiri»[10] temasındaǵı dissertaciya jumısında XIX ásirdiń dástúriy transkriptciyaların kórip shıǵadı. «Breton qosıqları, tiykarınan awızeki dástúrler sıpatında qaratilǵan birinshi nábette shayır hayallar menen qızıǵıwı hám ayırım usıllardı úyrenedi.

Mayammi universitetinde 2003-jıl «Lirikalıq urıslar, lirikalıq hayallar: Erte zamanagóy Angliyada gender petarxizmi» [9] atamasında filosofiya doktorı (PhD) ilimiy dárejesi ushın jazılǵan dissertaciya jumısında da Petrarka dóretiwwshiliginıń poetikası úyreniledi. Poeziyadaǵı subyektivlik hám onnan keyin jazǵan hayal hám erkek shayırlardıń dóretiwwshiligi úyreniledi.

Ayova Universitetinde 2010-jıl «Óz bayraǵın kóteriw: Lirikada kesh jazılǵan Qıtaydıń imperator úsh hayal jazıwshısı»[5] atamasındaǵı dissertaciya jumısında XVII-XIX ásir baslarında Qıtaydan úsh hayal jazıwshı Li Yin, Van Duanshu va Van Duan dóretiwwshiligi haqqında sóz boladı. 2011-jıl Julia Alexandra Bloch tárepinen jazılǵan «Epikadan keyingi lirika: Túr hám urıstan sońǵı uzın

qosıq»[6] dep atalğan dissertaciya jumısında urıstan keyingi dáwirdiń uzın qosıqları átirapında qıyınshılıqlı orınlar sıpatında analizlenedi. 2014-jıl Garvard universitetinde Shıǵıs Aziya tilleri hám civilizaciya kafedrasında Jung Ja Choi tárepinen filosofiya ilimleriniń doktorı (PhD) ilimiy dárejesin alıw ushın jazılǵan «Ózin jazıw: Lirikalıq qosıqlardaǵı Koreys hayallarınıń qarsılıq, qozǵalań hám t.b. 1925-2012»[7] dissertaciya jumısında XX hám XXI ásirdegi Koreya hayal-qızlar dóretiwsiligindegi global-sociallıq integraciyalardıń ornı hám zamangóy Koreya poeziyasına siyasiy sholıw iselenedi. Sonday-aq, «lirik» penen «poeziya» túsiniqlerine toqtaladı.

2014-jıl Amerika Katolik universitetiniń Zamanagóy tiller kafedrasında Elena Gutiérrez tárepinen filosofiya ilimleriniń doktorı (PhD) ilimiy dárejesin alıw ushın jazılǵan

«Mariya de Zayas poeziyası: Poeziya, hayallıq hám muzikalı kontekst»[3] temasındaǵı dissertaciya jumısında da Mariya de Zayas shayıra sıpatında zamangóy lirikanıń rawajlanıwına qosqan úlesin bahalap, onıń qosıqların birinshi náwbette, óz dáwiriniń tiykarǵı poeziyalıq dástúrleri sheńberinde analizleydi. 2015-jıl Maureen Gallagher tárepinen filosofiya ilimleriniń doktorı (PhD) ilimiy dárejesin alıw ushın jazılǵan «Lirika, etika, dáwir poetikası: Claudia Rankine, Fanny Howe, Elizabeth Robinson» [8] atamasındaǵı dissertaciya jumısında Amerikalıq shayırlar Claudia Rankine, Fanny Howe, Elizabeth Robinson dóretiwsiligindegi etika hám lirikalıq subiekt máselesi úyreniledi. Subyektivlik hám onı «ádep (etika)» yamasa «basqaǵa jóneltirilgen» bolǵanda ǵana etikalıq tárepten qayta dúziledi. Sonday-aq, jumısta, etika, ádep-ikramlılıq máselesi, shayıra dóretiwsiligindegi troplar da keńnen úyreniledi.

2017-jıl New Jersiyde Caolan Madden avtorlıǵında Phd ilimiy dárejesin alıw ushın «Shayırlar atqarıwı: Viktoriya poeziyasında kollektivlik hám teatr» [2] temasında dissertaciya jumısı jaqlanadı. Jumıs XIX ásir aqırı XX ásir basların yaǵnıy 1823-1922-jıllardı óz ishine aladı. Viktoriya poeziyası hám drama ortasındaǵı baylanıslar, eń áhmiyetlisi dáwirdiń poeziyalıq jańalıqların, dramalıq monologlardı da úyreniledi.

2017-jıl Kaliforniya Universitetinde Angela Hume Lewandowski tárepinen «Lirikalıq ineyer: Amerika hayal-qızlar poeziyasında zamanagóy ekologiyalıq kózqarasları» [1], 2019-jıl Shıǵıs Korallına universitetinde Filosofiya ilimleriniń doktorı (PhD) ilimiy dárejesin alıw ushın «1780-1840-jıllardaǵı urıs dáwirinde Anglishan hayal-qızlar poeziyası. Urıstıń poeziyaǵa tási» [4] temasında dissertaciya jumısı islenedi. Bul dissertaciya jumısında 1780-1840-jıllar aralıǵındaǵı Angliya Franciya ortasındaǵı urıstıń payda bolıwı, mámleketlik reformalar hám olardıń Anglishan shayıra hayal-qızlar dóretiwsiligi tási máselesi haqqında ayıtladı.

Biz, joqarıdaǵı jumıslardı úyreniw barısında dúnya ádebiyattanıw iliminde hayal-qızlar dóretiwsiligi hár túrli aspektte izertlenip atırǵanlıǵınıń gúwası boldıq. Ádebiyattıń poeziya, proza túrlerinde qálem terbetip atırǵan shayıra-jazıwshılar dóretiwsiliginin ózgeshelikleri izertlenilgen.

Bul jumıslardıń barlıǵında da jáhán ádebiyatındaǵı hayal-qızlar dóretiwsiligi hám olardıń ádebiyattanıw ilimindegi ornı berilgen.

Al, rus ádebiyattanıw iliminde hayal-qızlar dóretiwsiliginin izertleniwinde bir qansha iri kólemli jumıslardıń alıp barılǵanlıǵın ushratamız.

1993-jıl Gonia Nana Mexaylovnanıń «Safo fenomeni hám áyyemgi Epop hayallar poeziyası» [13] jumısında antik dáwirindegi hayal-qızlar poeziyasındaǵı belgiler, klassikalıq poeziya haqqında toqtaladı. Hayal-qızlardıń individual dóretiwsiligi sıpatındaǵı iskerligi bahalanadı. Áyyemgi ádebiyattıń rawajlanıw ólshemleri sıyaqlı máseleler qaraladı.

M.V.Lomonosov atındaǵı Moskva mámleketlik universitetinde 2001-jıl Rovenskaya Tatyana Aleksandrovna tárepinen «1980-jıllardıń aqırı 1990-jıllardaǵı rus hayallar prozası (Problematika, mentalitet, idenfikaciya)» temasında islengen jumısta rus hayallar prozasınıń ózgeshelikleri, gender teoriiyası, mentalitet ózgeshelikleri máselesi qarastırıladı [18].

2007-jıl Obidin Dmitriy Lvovich tárepinen «XIX ásir birinshi yarımındaǵı romantikalıq poetika tiykarları hám hayal-qızlar lirikası» [17] dep atalǵan dissertaciya jumısında romantikalıq poetikanıń tiykarǵı belgileri hám olardıń ózgeshelikleri, onıń XIX ásirdegi birinshi yarımındaǵı hayal-qızlar lirikasında ózine tán ornı máselesi qaraladı.

2007-jıl Ivanova mámleketlik universitetinde Kapustina Olga Borisovna tárepinen islengen «XIX ásir aqırı hám XX ásir basındaǵı poeziya hám jańa hayallıq tipi» [15], 2012-jıl Fristina Mariya Yurevna tárepinen «Elizavet Gaskell romanlarında hayal taǵdiri temasınıń kórkem engiziliwı»[20], 2016-jıl S.A.Akaeva tárepinen «1980-2000-jıllarda ózin-ózi sáwlelendiren francuz ádebiyatı. Gender faktori sıpatına francuz noveliniń klassikası» [12], 2017-jıl Chuprinova Natalya Viktorovna tárepinen «Almanash dáwiri rus ádebiyatında hayallar dóretiwsiligi» [21], A.P.Kashkaraeva tárepinen «P.S.Leskova miyraslarında hayal emansipaciya fenomeniniń recepciyası»[16], A.A.Semakinanıń «I.A.Goncharova trilogiyasında ádebiy arxitipler hayal obrazınıń tiykarı sıpatında»[19], Bay Yan tárepinen «A.I.Soljenicinanıń 1950-1960-jıllardǵı dóretiwsiliginde rus xarakteriniń poetikası»[11] sıyaqlı jumıslar islendi. 2018-jıl Ekaterenburtta Djabbarova Egana Yashar qızı tárepinen «M.Cvetaeva prozası: xarakter hám idenfikaciya usılları» [14].

Ulıwmalastırıp aytqanımda, ádebiyattanıw iliminde, atap aytsaq, jáhán, rus, ádebiyattanıw iliminde hayal-qızlar dóretiwsiligi máselesi hár túrli aspektlerde izertlenilgeniniń gúwası boldıq. Hayal-qızlar dóretiwsiliginin antik dáwirden baslap, búgingi kúndeǵi ádebiy túrlerden poeziya hám proza salasındaǵı jetiskenlikleri hám kemshilikleri boyınsha bir qansha ilimiy miynetler dóretilgen. Bulardıń derlik barlıǵında da hayal-qızlar dóretiwsiliginin ózine tán ózgeshelikleri, individual stilleri máselesi qarastırılǵan.

Ádebiyatlar

1. Caolan Madden. Performing Poetesses: Collectivity and Theatricality in Victorian Poetry: Doctor of Philosophy.- New Brunswick, New Jersey: 2017. –P. 350.
2. Elena Gutiérrez. The Poetry of María de Zayas: Poetic, Feminine, and Musical Contexts: Doctor of Philosophy.- Washington: 2014. –P. 277.
3. Emily J. Dolive. Staking out space: british women's war poetry 1780-1840. Doctor of Philosophy.- Greensboro: 2019. –P. 253.
4. Haihong Yang. "Hoisting one's own banner:" self-inscription in lyric poetry by three women writers of late imperial China: Doctor of Philosophy. 2010. –P. 274.
5. Julia Alexandra Bloch. Lyric after Epic: Gender and the Postwar Long Poem: Doctor of Philosophy. 2011. –P. 254.
6. Jung Ja Choi. writing Herself: Resistance, Rebellion and Revaluation in Korean Women's in lyric Poetry. 1925-2012.: Doctor of Philosophy: - Cambridge: 2014.- P. 282.
7. Maureen Gallagher. Lyric subjectivity, ethics, contemporary poetics: Claudia Rankine, Fanny Howe, Elizabeth Robinson.: Doctor of Philosophy: 2015. –P.334.
8. Melanie E. Pitts. Lyric warriors, lyric women: Gendering Petrarchism In Early Modern England. Coral Gables: the degree of Doctor of Philosophy in the subject of Celtic Languages and Literatures: Doctor of Philosophy.- Florida: 2003.-P. 241.
9. Natalie Anne Franz. Breton Song Traditions and the Case of the Gweruou: Women's Voices, Women's Lives. The Department of Celtic Languages and Literatures in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the subject of Celtic Languages and Literatures: Doctor of Philosophy. - Harvard University. Cambridge, Massachusetts: May 2003. – P.247.

10. Бай Ян. Поэтика русского характера в творчестве А.И.Солженицына 1950-1960-х годов. Авторефер. Дисс... канд. филол. наук.- Воронеж: 2017. – С.28.
11. Бакаева С.А. Классика французского романа как фактор гендерной саморефлексии во французской литературе 1980х- 2000х гг. Авторефер. Дисс... канд. филол. наук. - Москва: 2016. –С.25.
12. Гониа Нана Михайловна. Феномен сафо и женская поэзия античной эпохи: дисс автореф. док. филол. наук.- Тбилиси:1993. –С. 46.
13. Джаббарова Е. Проза М. Цветаевой: характер и способы самоидентификации: Авторефер. Дисс... канд. филол. наук.- Екатеринбург: 2018. –С. 24.
14. Капустина О.Б. Новый женский тип и поэзия конца XIX— начала XX веков. Авторефер. Дисс... канд. филол. наук.- Иванова: 2007. – С.19.
15. Кашкарева Алена Петровна. Рецепция феномена женской эмансипации в творческом наследии П.С. Лескова Авторефер. Дисс... канд. филол. наук.- Екатеринбург: 2017. –С.23.
16. Обидин Д.Л. Особенности романтической поэтики и женская лирика первой половины XIX века. Авторефер. Дисс... канд. филол. наук.- Москва: 2007. –С.26.
17. Ровенская Т.А. Женская проза конца 1980-х - начала 1990-х годов(проблематика, ментальность, идентификация). Дисс... канд. филол. наук.- Москва: 2001. –С.221.
18. Семакина А.А. Китеатурные архетипы как основа женских образов в романной трилогии И.А.Гончарова («Обыкновенная история», «Обломов», «Обрыв»). Авторефер. Дисс... канд. филол. наук.- Москва: 2017. –С. 30.
19. Фирстова М.Ю. Художественное воплощение темы женской судьбы в романах Элизабет Гаскелл 1848 - 1855 гг.:викторианский социум и женский характер. Авторефер. Дисс... канд. филол. наук.- Екатеринбург: 2012. -22 с.
20. Чупринова Н.В. Женское творчество в «альманашный период» русской литературы. Авторефер. Дисс... канд. филол. наук.- Москва: 2017. –С.26.

REZYUME

Mazkur maqolada badiiy adabiyotda foaliyot yuritoyatgan ijodkorlardan xotin-qizlar ijodining qay darajada ekanligi, ularning adabiyotdagi o'rni, asarlarining mazmuni va tarbiyaviy ahamiyati, shuningdek, dunyo adabiyotshunslilik ilimidagi xotin-qizlar ijodining o'rganilishi masalasi qaraladi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается уровень творчества женщин в художественной литературе, их место в литературе, содержание и воспитательное значение их произведений, а также исследование женского творчества в мировой литературе.

SUMMARY

The article examines the level of creativity of women in fiction, their place in literature, the content and educational value of their works, as well as the study of female creativity in world literature

МЭНГИЛЕСТИРИЛИҒИ ТИЙИС МУҚАДДЕС МӘДЕНИЙ МИЙРАСЛАР

(тарийхы, ҳазирги ҳалаты, келешек тәғдири мәселелери)

К.Алламбергенов – филология илимлериниң докторы, профессор

Г.М.Эгамкулова – таяныш докторант

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: мустақиллик, миллий кадрлятлар, миллий мерос, соз ва сўз санъати, бахши, жиров, бахшичилик, жировчилик, бахши-жировлар генеалогияси, Қорқит ата, жир, қўбиз, Соппасли Сипира жиров ва қорақалпоқ жировчилик мактаби, қорақалпоқ бахшичилик мактаби илдизлари, Акимбет бахши мактаби, Муўса ва Суйеў бахши, XX аср қорақалпоқ бакши ва жировлари.

Ключевые слова: независимость, национальные обычаи, национальное наследие, музыкальные инструменты и ораторство, бакши, джиров, генеалогия бакши-джировов, Коркит-ата, пение (горловое пение) кубиз, Соппаслы Сипира джиров и каракалпакская школа горлового пения, корни каракалпакской жиров школы, школа Акимбета бакши, Муса и Суйиу бакши, каракалпакские бакши и джирау XX века.

Key words: independence, national values, national heritage, word skill, bakshi, jiraw, genealogy of bakshi and jiraw, Korkit ata, jir, qobiz, Soppasli Sipira jiraw and karakalpak jiraw school, roots of Karakalpak jiraw school, foundations of karakalpak bakshi schools, Akimbet bakshi school Musa and Suyew bakshi, karakalpak bakshi and jiraws of XX century.

Ўзбекистан Республикасының ғәрезсизликке ерисийи менен ондағы экономикалық реформалардың, демократиялық жөнелислердің тез пәт пенен ен жайып раўажланыўы халқымыздың көркем руўхый дүньясының қайта жаңаланыўына кең мүмкиншиликлер туўғызып берди. Ең баслысы - көркем әдебият, мәдени мийраслар, соның ишинде миллий саз өнерлери болған жыраўшылық, бақсышылық хәм оның атқарыўшылары болған жыраўлар менен бақсылар өткен тоталитар дүзим идеологиясының «ескилик сарқытлары» деген кертартпанигилистлик баҳалаўларынан қутылып, миллий қәдирият, миллий мийрас сыпатында қайта қәдирлене баслады. Соның нәтийжесинде болса керек, аўызеки көркем әдебият пенен жазба әдебият, көркем өнер, сөз хәм саз өнери тарийхында орны гиреўли көп ғана тарийхый тулғалар менен олардың әжайып мийраслары бүгинги күнде өзине ылайық хәқгөй баҳасын таўып, халық арасында қайта жаңғырмақта. Буның айқын мысаллары сыпатында көп ғана туркий тиллес халықлардың бийбаха байлығы болған «Алпамыс» дәстанының мың жыллығының 1999-жылы мәмлекетимиз көлеминде белгилениўи, 1997-жылы «Қырық қыз» дәстанын, 2001-жылы «Едиге» дәстанын үйрениў бойынша халықаралық илимий-теориялық конференциялардың өткерилиўи фактлерин атап өтиўге болады.

Биз бул мысалларды соңғы жыллардағы халқымыздың миллий мәдени мийраслары дүрданаларын абайлап-асыраў, халық көркем өнери хәм дәретиўшилигиниң әйемги дәстүрлерин тиклеў хәм миллий қәдириятларды избе-из раўажландырыў бойынша мәмлекети-

миз көлеминде алып барылып атырған илажлар менен де толықтыра бериўимиз мүмкин [1].

Мине, усындай илажлардың арқасында I Халықаралық бақсышылық фестивалы 2019-жылдың 4-10-апрель күнлери Юнесконың қоллап-қуўатлаўында Сурхандәрйя ўәлаятының Термиз қаласында болып өтті. Оған 20 мәмлекеттен 57 қатнасыўшы, халықаралық шөлкемлер, сондай-ақ Аўғанстан, Туркия, Тәжикстан, Кувейт хәм басқа да мәмлекетлерден хұрметли мийманлар қатнасты.

Бир қуўанарлық жери – Президентимиз басламасы менен шөлкемлестирілген бундай мәдени илажлар соңғы жылларда Қарақалпақстанда да мәмлекетлик сиясат дәрежесинде алып барылмақта. Атап айтсақ, Нөкис қаласында шөлкемлестирілген Опера хәм бақсышылық мектеп интернаты, консерватория, жақында ғана Қарақалпақстан Республикасы пайтахты Нөкис қаласында болып өткен II халықаралық фестивал хәм усы фестивал шеңберинде өткерилген халық аралық илимий - әмелий конференция бул пикиримиздің айқын дәлили болады. Журт басымыз «Бундай мектептерди шөлкемлестиргендеги тийкарғы мақсет – тарийхымызды, мәдениымызды терең үйрениў, өзлигимизди аңлаў» деген еди.

Әлбетте, бул илажлар бизиң әсирлер даўамында халқымызды суўсынландырып киятырған миллий бақсышылық, жыраўшылық өнеримизди, қәлби кең, миймандос саҳра халқының миллий үрп-әдет дәстүрлерин дүнья халықларының көркем өнери контекстинде кең таныстырыў имканиятын береді.

Бақсышылық өнерининң Қарақалпақстан аймағында ұсылайынша кең көлемде үгіт-нәсиятланыуы, әлбетте, биринши гезекте, Президентимиздинң, мәмлекетимиздинң қарақалпақ халқына, онынң миллий көркем өнерине үлкен хұрмет-итибары менен аталарша ғамхорлықларынынң нышаны деп түсиниуимиз керек. Екинши жағынан, бул жөнелис дәуир, жәмийет талап етип атырған хәм халықтың миллий-мәдений санасынынң раўажланыу дәрежеси келтирип шығарған тәбийғий хәм нызамлы қубылыс деп баҳаланса арзыйды. Себеби, «Саз бенен сәўбетти ялған деменлер, ата-баба биният болғанда барды» дегендей, қарақалпақ халқы да ең ерте дәуирлерден баслап мәдениет, әдебияты, көркем өнери жоқары дәрежеде раўажланған руўхый дүнъясы бай халықлардан есапланады. Сол ушын да бул мәдений дәрежемиздинң ең ески өлшемлери болған бақсышылық, жыраўшылық өнерлеримиздинң сағалары жүдә ерте дәуирлерге барып ушласатуғыны турған гәп. Көпшилик жағдайда биз жыраўшылық өнеримиздинң сағасын XIV әсирдеги Соппаслы Сыпыра жыраў мектебинен, ал бақсышылық басламаларын XIX әсирдеги Муўса, Сүйеў бақсы мектеплеринен баслап жүрмиз. Бирақ, бул түсиникти аксиома сыпатында қабыл етиў – илимде бир тәреплемеликке алып келеди.

Усы көзқарастан Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, И.Сагитов, Қ.Мақсетов, С.Баҳадыровлардың мийнетлериндеги ортаға қойылған пикирлер қоллап-қуўатлаўға турарлық. Бул изертлеўлерде гейпара көркем өнер изертлеўшилери мийнетлериндеги қарақалпақ бақсышылық өнери XIX әсирдеги Сүйеў, Муўса бақсылар мектебинен басланады, деген қатаң тезисти жаңаша баҳалаў зәрүрлиги көзқарасы айқын сезилип турады. Аты аталған алымлардың «Сүйеў, Муўса бақсылардан да бурын бир нешше бақсылар болып, бул жолларда айтып келген, бирақ көбисининң аты мәлим емес» деген пикирлери хәм усы пикирдинң тастыйығы сыпатында келтирилген бақсышылық мектеби генеалогиясынан бул өнердинң тарийхын ерте дәуирлерден баслаў кереклиги хаққындағы илгери нийетинлерин аңлаўға болады,

Изертлеўшилер бул тезислерин Ақымбет хәм басқа да бақсылардың өмири, дәретиўшилиги, ол шығарған намалар тарийхы, онынң әўладлары хәм устаз-шәкиртлик мектеби мысалларында дәстиярлы дәлиллей отырып, қарақалпақ бақсышылық мектеби Сүйеў, Муўса бақсылардан емес, ал олардың устазы Ақымбет бақсыдан да бурын басланған десек, мақсетке муўапық келеди, деген жуўмаққа келеди.

Онынң үстине, қарақалпақ халқында усы уллы бақсылардан мийрас болып қалған бақсышылық дәстүри, жолы бүгинги күнге дейин шынжырма-шынжыр, изи үзилмей үзликсиз даўам етип келмекте. XVIII-XIX әсирлерден XX әсирдинң 70-жылларына дейин халық арасынан Қаражан Қабулов, Ешан Коспولاتов, Жапақ Шамуратов, Әмет Тарийхов, Айтжан Хожалепесов, Генжебай Тилеўмуратов сыяқлы үлкен-үлкен талантлы бақсылар жетилисип шықты. Олардың изи менен саз дәретиўшилик өнерине келген Кәримбай Тыныбаев, Сәлменбай Садықов, Аңсатбай Қайратдинов, Турғанбай Қурбанов, Турғанбай Кәлендеров сыяқлы бақсылар болса қарақалпақ бақсышылық өнерин өз дәуирлери руўхына сай хәр тәреплеме раўажландырыўға салмақлы үлеслерин косты. Әсиресе, олардың ишинде Генжебай Тилеўмуратовтың қарақалпақ бақсышылық өнерин раўажландырыўға қосқан үлеси айрықша болды. Онынң басламасы менен 1976-жыл дүзилген «Мухаллес» дуўтаршылар ансамбли заманагөй қарақалпақ бақсыларын таярлайтуғын үлкен шеберлик мектебине айланды.

Мине, усы мектеп ўәкиллери болған Ғайрат Өтемуратов, Теңел Қаллиев, Гүлнара Алламбергенова, Гүлбаҳар Ақымбетова, Зияда Шариповалар болса бүгинги күни қарақалпақ бақсышылық өнерининң үлкен белсенди тулғаларына айланды. Бул мектеп ўәкиллери хәзирги ўақытта устазлары Ғайрат Өтемуратов хәм Теңел Қаллиевлар басшылығында бақсышылықта бурыннан киятырған жол - дәстанларды толық текстинде атқарыў дәстүрин қайта тиклемекте. Қарақалпақстан телерадио компаниясы басламасы менен 2019-жылда «Уллы зибан» атамасында өткерилген «Дәстан кешелери» бул пикиримиздинң айқын дәлили бола алады. Атап айтсақ, усы 2019-жылда жас бақсылар: Ерисбай Асқаровтың атқарыўында «Саятхан-Хәмра» дәстанынның, Қуўанышбай Сейтимбетовтың атқарыўында «Қырмандәли» дәстанынның, Улдәўлет Сәрсенбаеваның атқарыўында «Дәўлетиярбек» дәстанынның толық текстлери Нөкис қаласында, Қарақалпақ мәмлекетлик университетининң Мәдениет сарайында, Шымбай районы «Газқара» аўылында хәм Қоңырат районының орайындағы майданшада шөлкемлестирилген үлкен курлар - «Дәстан кешелери»нде жазып алынды [4]. Хәзирги күнде болса бул дәстүр Қарақалпақстан халық жыраўы Бәкберген Сырымбетов хәм онынң шәкиртлери Саламат Аяпов, Жәнибек Пиязовлар тәрәпинен даўам еттирилип, «Апамыс», «Едиге», «Шәрияр» усаған қахарманлық, ертеклик-мифлик дәстанлардың да толық текстин айтыў тәжирийбеси даўам етип атырғанлығы қуўатлаўға турарлық қубылыс.

Демек, жоқарыдағай пикирлерди қарақалпақ қобызы, жыраўшылық өнери тарийхы хәм келешек тәдрихи хаққында да айтсақ болады. Негизинде бул өнер қарақалпақларда бақсышылық өнеринен де көп бурын басланған. Себеби, тарийх илимининң көрсетиўинше, қарақалпақлар X әсирлерде-ақ өзлерининң хәзирги атамасында Әмиўдәрьянынң төменги қуярлықларында, Арал теңизининң қубла-шығыс әтирапларында пайда болған ең ески халықлардың бири. Халқымыздың этногенези тарийхынның дәслепки басқышлары оннан да арыға-бизинң эрамызға дейинги сак-массагетлер қәўими дәуири тарийхына барып ушласатуғынлығын биз тарийхтан жақсы билемиз. Солай екен, халқымыздың көркем өнери, улыўма, саз хәм сөз өнери тарийхын да усы дәуирлерден баслап, ерте дәуирлерден биз бенен бирге қоңсылас жасап келген өзбек, қазақ, түркмен, тәжик халықларынынң мәдений тарийхы менен тығыз байланыста салыстырып үйренген мақсетке муўапық болады. Бул орында қарақалпақ фольклоры, әдебияты хәм көркем өнер тарийхын изертлеўши алымлар Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, Қ.Мақсетов, К.Мәмбетов, Т.Адамбаева С.Баҳадырова, А.Алламуратовлардың Қорқыт ата қарақалпақ жыраў-шайырларынынң пири, қобызды ойлап тапқан белгили саз хәм сөз устасы, өз заманынынң жетик данышпаны, ойшыл жыр атқарыўшысы хәм көрнекли сөз шебери, сонлықтан да ол қарақалпақ саз хәм сөз өнерининң сағасында турыўы керек, деген пикирлерин қоллап-қуўатлаўымызға туўры келеди.

Хақыйкатында да, түп сағасы Қорқыт ата хәм онынң дәстан-жырларына барып тутасатуғын қарақалпақ қобызы, жыраўы хәм жыраўшылық өнери өз пайда болыў, қәлиплесиў хәм раўажланыў басқышларында узак дәуирлер менен бир нешше онлаған ата өмиринен ибарат әўладлық генеалогиялық устаз-шәкиртлик шежира кестеге ийе. Мысалы, бир ғана «Едиге» дәстанынның жыраўларымыз тәрәпинен дәрелиў хәм жырланыў генеалогиясына сер салып қарасақ, бул дәстанның жырланыў тарийхы 630 жылдан аслам дәуирди өз ишине қамтыйтуғынлығын көремиз. Улыўма, қарақалпақ дәстанлары жырланыўынынң хронологиялық көрсеткишин оны антик формасында

сақлап жырлап келген ең соңғы жанлы жырлаушы Жумабай жырау Базаровтан ерте орта әсірлердегі дәслепки келип шығуы нокатына қарай жылжытсақ, ол өз ұстазы Ерполат жыраудан, Ерполат Нурабулла жыраудан, Нурабулла Қазақбай, Сайпулла жыраулардан, Сайпулла Дүйсенбай жыраудан, Дүйсенбай Айтууар жыраудан, Айтууар Сыбан жыраудан, Сыбан Түменбай жыраудан, Түменбай Шанкут жыраудан, Шанкут XVIII әсірдегі қарақалпақ әдебиятының ең ири ўәкили - жырау-шайыр Жийен Аманлық ұлынан үйренгенлиги хақында генеалогиялық шежіре кесте келип шығады [5:7].

Көрнекли фольклоршы Қ.Айымбетов дүзген қарақалпақ жырауларының генеалогиялық шежіре-кестесі менен әдебиет тарихшысы К.Мәмбетовтың изертлеулерине [6:177-239] итибар берип карасақ, бул жыраулар шежіресиниң сағалары Жийен – Мүйтен – Досмамбет - Асан- Жийренше жырау- шешенлер дизбегі формасында XIV әсірдегі Соппаслы Сыпыра жыраудың жыршылық өнерине барып ушласатуғынлығын көремиз. Бул дизбекти ары қарай дизбеклеп соза берсек, «Алпамыс»тың архаик формасы «Бәмси Байрақ» жыры арқалы өз-өзинен X әсірдегі Қорқыт-атаға барып ушласатуғыны турған гәп.

Усы көзқарастан «Еркін Қарақалпақстан» газетасының 2021-жыл 9-январь күнги санында жәрияланған академик Нағмет Айымбетовтың «Қобыз хәм жыраушылық дәстүри туұралы гейпара пикирлер» атамасындағы мақаласында ортаға қойылған қарақалпақ қобызы хәм жыраушылық өнери сағаларын жүдә ерте дәуірлерден баслау зәрурлиги менен оны жанлы халатта мәңгилестирип сақлап қалыу илажлары хақындағы пикир, усынысларына толық қосыламыз. Мақалада автор қобыз хәм жыраушылық дәстүрин еле де жанландырыу, оның жәхәнге кең үгит-нәсият етилиу бойынша тийисли илажлар көриу зәрурлиги мәселелерин орынлы ортаға қойған [3].

Мақалада ортаға қойылған мәселелерди қоллап-қууатлауымыздың және бир себеби - 2021-жыл басында Нұр-Сұлтан қаласында Қазақстан халқы Ассамблеясы хәм «Жәйхүн» Қарақалпақ этномәдений аўкамы және «Жыр» орайының шөлкемлестириуи менен «Қырық қыз» – қарақалпақ халқының қахарманлық дәстаны» атамасында халықаралық илимий онлайн конференция өткерилди. Бизин итибарымызды тартканы - Қазақстанда қобыз хәм жыраушылықты үгит-нәсиятлауда, бул өнерди раўажландырыуда көп унамлы жұмысларды ислеу атырғаны болды. Мәселен, Қазақстанда «Жыр» орайы деген шөлкем жұмыс ислеу-туғынлығын усы конференцияда билип алдық. Онын тийкағи максети-қобыз хәм жыраушылық өнерин раўажландырыу екенлиги атынан да белгили.

Буннан үш жыл алдын Түркия, Әзербайжан, Қазақстан – үш мәмлекет биригип, «Қорқыт атаның мийрасларын» ЮНЕСКОның материаллық емес мәдений мийраслары дизимине киргизген еди. Сондай-ак, Қазақстанның Қызылорда ўәлаяты аймағында, Арал теңизине жақын жерде Қорқыт атаның қобызына арнап естелик комплексин орнатты. Естелик қобыз жел менен қонып, мұңлы сес шығарады. Инновациялы қатнас жасалған бул естелик бүгинлиги Аралбойы аймағының визит қарточкасы болып хызмет етпекте. Хәр жылы жел менен шертилетуғын қобыз естелигине мынлап туристлер ағылмақта. Естеликти Қызылорда хәкимлиги қурған.

Усы орында саўал туўылады: бизде неге усындай естеликлер қурыуға болмайды? Қорқыт ата мийраслары қарақалпақлар ерте дәуірлерден берли мәкан еткен Сыр. Аралбойы аймақларында дүньяға келген болса, оны ЮНЕСКОның мәдений мийраслары дизимине ен-

гизіўде биз неге шетте қалып қойдық? Биз неге «Жыр» орайы қусаған шөлкемлер дүзип, миллий өнеримизди дүнья аренасына алып шықпай атырмыз ?!

Өткен жылы Түркияның бирқатар университетлерине барып, филолог, фольклоршы илимпазлар менен ушырасқан бир шәкиртиме сол шет елли алымлар «түркий халықлардың хәр қыйлы илажларында қарақалпақ илимпазлары жеделирек араласыўы керек, түркий халықлар ўәкиллеринен хәмме жыйналған жерде, сизлерден адам таба алмаймыз» деп сәлем айтып жиберипти.

Расында да, бундай жағдай көп ушыраспақта. Мине, усындай араласпаўымыз себебинен дүньяда Қарақалпақстан деген бир елде жанлы атқарыў дәстүри сақланып қалып, раўажланыўы даўам етип атырған қарақалпақ қобыз хәм жыраушылық өнери ұсаған миллий мийрасларымыздың да қызыл кітап дизимине кириу қәўпи туўып отыр...

Академик Н.Айымбетов «жыраушылық өнерине қызығатуғын жасларды таңлау максетинде Қарақалпақстан Республикасы Мәдениет министрлиги тәрепинен республикалық көлемде миллий көркем өнер бағдары бойынша арнаўлы фестиваллар хәм конкурслар шөлкемлестириу максетке муўапық болар еди», деп бир жақсы мәселени қозғапты. Тек республикалық емес, халықаралық дәрежеде өткерилетуғын бүгингидей илажларды көбейтиўимиз керек. Мине, сонлықтан да Президентимиз де «Бақсышылық – қарақалпақ халқының уллы дәстүри, оны раўажландырыу үшін барлық шараятларды жаратамыз» деп, усы II Халықаралық бақсышылық фестивалды Қарақалпақстанда өткеріуді усыныс етті.

Жүртбасшымыздың ғамхорлығы шеңберинде жыраушылық өнерин де раўажландырыу, оны келешек әўладқа сап таза жанлы халында жеткеріу бойынша басламалар менен шығуымыз керек, деп ойлаймыз. Мәселен, қарақалпақ қобызы менен жыраушылық өнерин ЮНЕСКОның материаллық емес, мәдений мийраслар дизимине енгизиўимиз дәркар. Бул өнердин сап үлгиси тек бизиң халықта ғана сақланып қалғанын дәлиллеп отырыўдың ҳеш қандай зәрурлиги жоқ.

Қәне, бизиң қайсы өнеримиз ЮНЕСКОның дизимине кирди? Хорезм ләзгиси, маком, бақсышылық кирди, қазақ ағайинлер күйди енгизди. Хәттеки, асық ойыны да кирген, бирақ онда да бизиң үлесимиз болмады. Асық бизге жат ойын ба еди?! Солай екен, қарақалпақ жыраушылық өнерин ЮНЕСКОның материаллық емес, мәдений мийраслар дизимине енгизиўди кең жәмийет-шиликтиң басламасы, усы конференцияның қарары. Хүкимет басшыларының қоллап-қууатлауы менен әмелге асырсақ, үлкен саўап иске қол ұрған боламыз.

Биз жасларымыздың миллий мийрасларымызға, халқына, ана ўатанға болған мұхаббатын қәлиплестириу ўстинде шынтлап бас қатыруымыз керек. Бүгинги глобал информациялық ағым, ғалабалық мәдениет процесинде келешек әўладларымыз жүрегинде өз елине, миллий мәдений мийрасларына деген сүйиспеншилик сезимлерин оятыў-тек заман, ўақыт талабы болып қоймастан, миллеттиң өзлигин хәм миллий қәдириятларын сақлап қалыўдың да баслы шәртлериниң бири болып табылады. Сол ўшын ата-бабамыздың көзин көрген қарақалпақ қобызы хәм жыраушылық өнери сыяқлы мұқаддес миллий мийрасларымызды заман, ўақыт руўхына хәм халық, миллет ийгилигине сай мәңгилестириу ўшын жанлы халатта сақлап қалайық. Себеби, Президентимиздиң айтқанындай, бақсылар менен бир қатарда жыраулар да «тек халық өтмишиниң сазасы болып қалмастан, бүгинги күнниң де қүдиретли хәўазыдур».

Әдебиетлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 1-ноябрдаги «Халқаро бахшичилик санъати фестивалини ўтказиш тўғрисида»ги ПҚ-3990-сон қарори; Ўзбекистон Республикаси Президентининг Халқаро бахшичилик санъати фестивали очили-

шига бағишланган тантанали маросимдаги нүтки. «Қарақалпақстан тонғи» газетасы 2019 жыл 11-апрель №15-16 (1336-1337): Ұзбекистон Республикасы вазирлар маҳкамасы 2018 жыл 26-апрель «Бахшичилик ва дostonчилик санъатини ривожлантириш ҳамда токомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги №304-сон қарори.

2. Айымбетов К. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968. -297б.

3. Айымбетов Н. Қобыз хэм жыраушылық дәстүри туўралы гейпара пикирлер. / «Еркин Қарақалпақстан», 2021-жыл, 9-январь, №4.

4. Алламбергенов К. Мәңгилестирилиўи тийис мәдений мийраслар. / «Еркин Қарақалпақстан», 2021-жыл, 30-январь, №13.

5. Алламбергенов К. Ер Едиге, «Едиге» дәстаны, Алтын Орда хэм Маўараўннахр дәўири тарийхының гейпара мәселелери. – Нөкис: «Билим», 2017. -128б.

6. Мәмбетов К. Ерте дәўирдеги қарақалпақ әдебияты. – Нөкис: «Билим», 1992. -246б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ бахшичилик, жировчилик санъатининг миллий мерос, миллий кадрлар тизимида тутқан ўрни, үш-бү санъатнинг илдизлари, қадимги дәврдан бүгүнгәча давом этиб келәтқан аңғаналари, ҳозирги ҳолати, соз ва мусика санъатидағы үстоз-шоғирдлик мақоми, атоқли бахши ва жировлар мақтаби ҳақида кенг ва ишончли илмий таҳлиллар асосида бу санъатнинг қадимги дәврдә пайдо бўлған мұқаддас миллий мерос жанлиги далилланиб, уни абадийлаштириш бўйича қимматли тавсиялар бериләди ва қарақалпақ хулосаларға қелинади.

РЕЗЮМЕ

В статье предлагаются бесценные рекомендации и делаются необходимые заключения о каракалпакских бакши (народное невестство) искусства горлового пения, национальных наследиях, корнях данного искусства, традициях продолжающих из поколения веков, современное состояние, музыкальных инструментах и ораторстве, школе наставников.

SUMMARY

The article deals with some valuable recommendations and necessary solutions of karakalpak bakshis' (folk songs), art of guttural singing, national heritages, origin of this art, traditions which continuous from long times, present conditions, musical instruments and oratory art, school of tutors.

Қ.МӘТМУРАТОВТЫҢ «ТЕРБЕНБЕС» РОМАНЫНДА ПОРТРЕТЛЕРДИҢ ИНДИВИДУАЛЛЫҚ ХЭМ УЛЫҰМАЛЫҚ ҚӘСИЙЕТЛЕРИ

Ғ.А.Алламуратов - докторант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: роман, портрет, индивидуал, умумий, образ, сюжет.

Ключевые слова: роман, портрет, индивидуальный, общий, образ, сюжет.

Key words: novel, portrait, individual, general, image, plot.

Портрет көркем шығармада инсан көринисин сүүретлеўге бағдарланғанлығы себебли, ол тиккелей персонаж образын толықтырыў ушын хызмет етеди. Образ, характер, психология (ишки руўхый ҳалат), портрет (сыртқы көринис) компонентлеринин интеграциясы негизинде көркемликке ийе болады. Портрет образдың жасалыўында актив хызмет атқарады. Яғный, портрет көркем шығармада образ тәбиятына енискен түрде көринеди. Солай екен, профессор Л.И.Тимофеев айтқанындай, «образ – тоқыма жәрдеми менен жаратылған хэм эстетикалық заўық бағышлайтуғын инсан өмиринин улыўмаласқан хэм соның менен бирге, конкрет (индивидуалласқан – Ғ.А.) көриниси» [1:62-63] – деп тастыйықлаўи тийкарында портреттин улыўмалық хэм индивидуаллық қәсийетин образдың эстетикалық-көркемлик қуны нәтийжеси сыпатында анализге тартқанымыз орынлы болады.

Өзбек илимпазы Т.Бобоев образдың улыўмалық қәсийети ҳаққында былайынша пикир жүритеди: «Образ улыўмаласыў нәтийжеси болып табылады. Шығармада сүүретленген бир ғана образ астарында жүзлеп-мыңлап адамларға тән болған қәсийет хэм белгилер улыўмаластырылып, жәмлеп бериледи... Онысыз образ жаратыў мүмкин емес» [2:43]. Демек, әдебий шығарма қаҳарманы турмыстағы адамларға уқсағаны менен дәл өзи бола алмайды. Оның көпшилик белгилери улыўмаласқанлығы, жыйнап, терилгенлиги себебли бир қанша адамлардың көринисин жәмлеген халда сәўленеди.

Әдебий шығармаларда сүүретленетуғын көркем образ тек ғана улыўмаласыў нәтийжеси болып қалмастан, конкретлестириў, индивидуалластырыў жемиси болып та есапланады. Жазыўшы образ конкретлигине оның индивидуал қәсийетлерин сүүретлеў негизинде ериседи. Шығармадағы образлардың бир-биринен айрықша белгилерин көрсетиў арқалы сюжеттин көркемчилигин, образдың көп түрлилигин тәминлейди. Бул арқалы образдың тәбийиблигине, турмысшаңлығына, сондай-ақ, эмоционаллығына ерисиледи. Оқыўшыға тәсир күши артып, оны исендиреди.

Образға тән болған бул еки: индивидуаллық хэм улыўмалық қәсийетлер портреттин өзгешелигин үйрениўде тийкар ұазыйпасын атқарады. Портрет образ жасаўдың белгили бир компонент сыпатында образға тән болған қәсийетлерди өзінде геўделендиреди. Яғный, образдың қәсийетлеринин көриниўинде портрет әҳмийетли функцияны атқарады.

Тәжик әдебиятшысы М.С.Имомов образларды идивидуалластырыў хэм типлестириўде портреттин ролин белгили жазыўшы Садриддин Айний жаратқан образлар мысалында анықлайды. Оның пикиринше: «Портрет көркем образдың курам элементи сыпатында сүүретленип атырған адамның улыўмалық қәсийетлерин де, индивидуал қәсийетлерин де сәўлендиреди. Көркем шығарманың персонажы, бир тәрәптен, белгили бир дәўирдин ўәкили, соның ушын ол өзіне тийисли болған класстың, жәмийетлик қатламның, миллеттин улыўмалық қәсийетлери, сыртқы көриниси, кийими, сөзи, өзін тутыўы хэм портреттин басқа сүүретлеўлери менен тәрийипленеди. Басқа тәрәптен, портрет адамның өзіне тән болған дәўир хэм этирап-орталықтағы ўәкиллерден ажыралып туратуғын шахстың көриниси сыпатында ҳәрекет етеди. Көркем образдың толықлығы хэмме ўақыт улыўмалық хэм индивидуаллықтың бирлиги менен жаратылады [3:14].

Образ жаратыўдың усындай өзгешеликлери белгили қарақалпақ жазыўшысы Қ.Мәтмуратовтың «Тербенбес» романында (2004) жақсы көринеди. Онда тарийхый адамлар образларының улыўмалық хэм индивидуаллық қәсийетлерин жазыўшының стилине муўапық олардың поэтикалық портретлеринде де көриўимиз мүмкин. Романда тарийхый шахс Лепес портрети ХХ әсир басындағы қарақалпақ саўдагерлери, исбилерменлери қатламы фонында сүүретленгени менен оның индивидуаллық, прототиплик портрети жазыўшы тәрәпинен сюжет желиси бойлап бериледи. «...өзи қара торы жигит, бурынғыдан да бетер сурланып, қаралтым жүзлери шойындай сиресип, қақ маңлайды қақ жарып шыққан қыр мурнының танаўлары желбезекленип, ашыўын зорға дегенде ишине жутып отырды» [4:22]. Қ.Мәтмуратов шығармада Лепес образын сүүретлеп,

оның базы бир белгилейүши портретлик қәсийетлерин атап өтеди, бул сүүретлеу менен Лепес образының жүз берип атырған ҳәдийсеге психологиялық қатнасын билдиреди. Қара торы, қақ маңлайын жарып шыққан қыр мурыны оның прототиплик-индивидуал белгиси болып, жазыушы буны образға тәбийий түрде сиңдире алған. Лепес образының ашыўланыў, ғәзеплениў психологиялық толғанысын сүүретлеу менен бирге өзіне тән жекке белгилерди синкретик усылда бирлестирип сүүретлеуге ериседи. Жазыушы қахарманның портретин сызып, оның индивидуал қәсийетин көрсетеди, соның менен бирге, оның ғәзеп, ыза сезимлериниң визуал көринисин сыртқы келбети аркалы береді.

Романда Ураллы рус казакларының ўәкиллери (халық тилинде «оралскийлер») карақалпақ жерлеринде саўда-сатықтың раўажланыўында, сондай-ақ, бас қахарманның интенсив түрде шахс сыпатында қәлиплесиўинде айрықша хызмет атқарады. Роман сюжетинде олар тийисли миллеттиң өзгешелиги тийкарында көркем сәўлеленеди. «Шараўбайды «еки ийни жарма қапыдай» – ең ири адам қатарына санап жүрген еди Лепес. Богоненконы көргенде, Шараўбай «түйениң қасындағы боталақтай» болып қалды. Расында да, нағыз оралскийди енди көргендей болды. Аўзы-басы «жүннен» сирә-дә билинбейди. Анаўмынаў емес, кепшедей етип қойған сақалы мәккениң шашағындай уйпа-жуйпа. Сөйлегенде даўысы ўадырлап, өсиңки, қойыў қасларының астынан дуздай көзлерин қадап сөйлейтуғын адам еди» [4:38]. Жазыушы Лепес тилинен сызған бул статикалық портретинде Богоненко образының индивидуаллық өзгешелигин көрсетеди. Соның менен бирге, Урал руслары портретиниң улыўмаласқан көриниси Богоненко образында көринеди. Буны жазыушы карақалпақ миллети ўәкили Лепестиң көзқарасынан (нағыз оралскийди енди көргендей болды) сүүретлеген. Богоненко портретиндеги мәккениң шашағындай уйпа-жуйпа «жүн», өсиңки, қойыў қасларының астындағы дуздай көзлер оның рус этносына тән болған антропологиялық белгилери болып табылады.

Жазыушы рус жигитиниң портретин қопалырақ формада сызғаны менен, рус қызының портретин назик эпителиер менен сүүретлейди. «Лепеске бәри бирдей, қыздың көк-көмбек, тып-тынық ҳаўайы көзлерине уғын-уғын бакканы менен, оның алтыннан пуў берип сайқаллағандай қырмызы дөнген сарғыш шашларына сүйсинип қарағаны менен, сыр бермес еди» [4:69]. Мысалға алынған рус миллетиниң еки ўәкилиниң портретлери Лепестиң көзқарасы менен сызылған. Богоненко портрети Лепестиң көзқарасы бойынша индивидуал қәсийетке ийе болыўы мүмкин, бирақ ол ураллы рус жигитлериниң улыўмаласқан, типлик портретин береді. Бул пикирди рус қызы Агриппина портретине қоллансақ та болады. Жазыушы рус қызының көзлерин «хаўайы» эпители менен көркемлеп, Богоненконың «дуздай» көз турпайы эпителине қарсы назик мәниде қолланады. Негизинде, еки персонаждың көзлери бирдейликти (көк көз) көрсетип, рус этно-антропологиясына дәрекли белгилерди, улыўмалықты аңлатады. Агриппина портретинде «алтыннан пуў берип сайқаллағандай қырмызы дөнген сарғыш шашлары» да карақалпақ жигитиниң көзи менен сулыў етип сүүретленген. Негизинде, бул портретте «сары шаш» рус қызларының улыўмаласқан келбети болып табылады.

Сондай-ақ, бул еки миллетиниң ўәкиллери арасындағы индивидуал қәсийетке ийе өзгешеликтерди параллель қойып, еки портреттиң улыўмалық сыпатқа, шығысына ийе болған өзгешелигин де анық көрсетеди. «–Мени кешир, Лепес! – Қыздың көк-көмбек хаўайы көзлери менен, жигиттиң қап-қара бийғубар көзлери бир-

бирине қадалды» [4:70]. Бул портретте персонаждың сыртқы көринисин, айрықша деталларын (көзлер) дыққат пенен сүүретлеп, белгилерди бир этникалық топардың (рус, карақалпақ) улыўмалық қәсийетлери индивидуалластырыў аркалы жаратылғанын, бири екіншисинен парықланғанын көриўимиз мүмкин.

Портрет бул орында персонаждың миллий белгилерин сүүретлеуде белгилер дәрежеде хызмет етеди. Хәр бир персонаж өз халқының сыртқы белгилерин сыпатлаўшы хызметти атқарады. Оқыўшы олардың усы сыртқы белгилери аркалы ажыратып турады. Соның ушын түрли миллет ўәкиллериниң портретлери улыўмаластырыўшы сыпатқа ийе болып, адамлардың айырым миллий-этникалық топарларын сәўлелендире-ди.

Жекке белгилер портретлик көринисти индивидуалластырыўда әҳмийетли роль ойнайды. Олар өзіне тән болған қәсийетлерге ийе. Романда рус миллетине тән болған Арсентий, Шаров (Шараўбай), Богоненко, Агриппина хәм оның анасы образлары улыўмалық сыпатқа ийе болғаны менен олардың жекке портретлик белгилери айрықшаланып турады. Олардың жасы, кийим-кешегі, сыртқы көриниси, сөйлеу манерасы, хәркетлери бир-биринен ажыралып турады. Мәселен, Лепес рус исбилерменлерине жалланып жұмыс ислегенде бул рус саўдагерлериниң бир-биринен өзгешелиги анықланады. Арсентийден гөре Шараўбай талап-шаңырақ хәм байырақ, ал, Богоненко Шараўбайға салыстырғанда ири денели хәм саўдагершилик байланыслары да узақларға барып тутасатуғын бардамлы исбилермен. Бул оның Шараўбайдан да өткирирек, истиң көзин жақсы билетуғын саўдагер екенин көрсетеди. Агриппина, оның анасы Марфа, Богоненконың хаялы хәм қызы арасындағы айырмашылықлар жас өзгешелиги тийкарында парықланады.

Илимпаз М.С.Имомовтың пикирине бола, сүүретлеудин индивидуаллығын оның типлик мазмұнысыз көз алдымызға келтирип болмайды. Көпшилик жағдайда образдың портретлик қәсийетлери, оның сыртқы көринисиниң белгилери типлестиріў нәтижесинен келип шығады. Персонаждың сыртқы көринисин яки оның айрықша әжайып деталларын дыққат пенен сүүретлеу, белгилерди бир топардың улыўмалық қәсийетлерин индивидуалластырыў аркалы әмелге асырылады [3]. Жазыушы Қ.Мәтмуратов роман сюжетинде рус миллетиниң ўәкиллерин сүүретлегенде сол миллетке тән тәбийийликти хәм турмыс тәризин сәтти көрсете алған. Миллеттиң улыўмалық қәсийетлерин санаўлы образларда геўделендирип, индивидуаллық белгилерине де дәретіўшилиқ қатнас жасағанлығы сезиледи.

Романда Лепес бай, Халмурат, Камал, Хожалепес хәм Әмет образларының белгилерин айдынластырып сүүретлейди, олардың портретлерин сызғанда керекли болған көркем нағыслар менен сәўлелендиреди. Атап өткен образлардың портретлери жазыушы шеберлигиниң жемиси болып, тереңлескен индивидуал қәсийеттеги образлар екенлиги роман сюжетинде анық көринип турады.

«Бәрин бир жөнкилли етип, кеўли орныққаннан кейин Камал (Лепестиң ис жүритіўшиси – F.A.), азанғы сәлемге Лепес байдың отаўына кирип барды.

– Хәммеси тайын аға, – деп ол өзиниң әлпайымлығы менен Лепестин жүзине жаўдырап бакты. Қараса, бай ағасының түри тотығып кеткен темир, темир! Халмураттың (Лепестиң иниси – F.A.) бурыннан-ақ сур жүзлери, бурынғыдан да бес бетер адам шоршырлық дәрежеде, нәзерин шетке алып отыр. – Үлкен қазанды атландырдық, сүмелек тайын, наўрыз гөже бүлкілдеп атыр.

Камал ағалы-инили байлардың бир-бирине ашыўлы пишинин байқаса да, баслаған гәпин аяқлағысы келди» [4:111]. Сүүретленип атырған картинада бир ўақытлық

өлшемде үш образдың портрети параллель сызылады. Бунда жазыўшы Камалдың портретин өз тилинде баянласа, Лепес пенен Халмураттың сыртқы келбетиндеги белгилерди Камалдың ишки психологиясынан (таңланыўнан) береді. Бир сюжетте үш персонаждың характери, психологиясы портретлер жәрдеминде Камал образының динамикасы арқалы бериледи.

Камалдың есиктен кирип, Лепеске өзиниң әлпайымлылығы менен бағыўы ремаркасында «өзиниң» өзлик алмасығы негизинде жазыўшы Камалдың индивидуал характерине силтеме береді. Яғный әлпайымлылық характер Камал образының «жаўдырап бағыў» мимикасы арқалы аңлатылады.

«Қараса», динамиклық портрети менен басланатуғын ремаркада Камалдың биресе Лепеске, биресе Халмуратқа бурылып қарап жалтаң болыў ҳалатын еки персонаж портретин избе-из сўўретлеў менен билдиреди. Лепес бай портрети бизге қара торыдан келген сыпат пенен белгили. Жоқарыдағы келтирилген портретте оның тотығып, исинип кеткен жүзин темир метафорасы менен сўўретлейди. Бунда Лепестин инисине болған ғәзебин, қәхәрлениў сезиминиң қаттылығын көрсетиў ушын бет-әлпет портретин темирге мезгетеди. Ал, Халмураттың «бурыннан-ақ сур жүзлери»н индивидуал белгиси сыпатында тәрийиплеп, оның бул жағдайын еле де күшейтип көрсетиўи ағасына болған жек көриў сезимин аңлатып турпыты.

Әдебиятлар

1. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. - М.: «Просвещение», 1971, -С.62-63.
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. –Тошкент: «Ўзбекистон», 2002, 43-б.
3. Имомов М.С. Искусство портрета в прозе С.Айни. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. –Душанбе: 1990. -С.14.
4. Мәтмуратов Қ. Тербенбес (роман). –Нөкис: «Билим», 2004.

Мақолада романдағы портретларнинг индивидуал ва умумий хусусиятлари ҳақида сўз боради. Образ яратишда портретнинг индивидуал ва умумий хусусияти қатта аҳамият қасб этади. Романда макон ва замон тасвири баён қилишда бу хусусиятлар асосий вазифани бажаради. Ишимизда ёзувчи Қ.Матмуратовнинг «Тербенбес» романида портретни илмий таҳлил қилиш асосида унинг образ яратиш маҳорати, ўзига хослигини аниқлашга ҳаракат қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются индивидуальные и общие характеристики портретов романа. Индивидуальные и общие черты портрета играют важную роль в создании образа. Эти особенности играют ключевую роль в правдивом изображении пространства и времени в романе. В своей работе на основе научного анализа портрета в романе «Тербенбес» писателя К. Матмуратова мы пытаемся определить его мастерство и оригинальность в создании образов.

РЕЗЮМЕ

The article examines the individual and general characteristics of the portraits of the novel. The individual and general features of the portrait play an important role in the creation of the image. These features play a key role in the novel's faithful portrayal of space and time. In our work, based on the scientific analysis of the portrait in the novel "Terbenbes" by the writer K. Matmuratov, we try to determine his image-making skill, originality.

SUMMARY

СИРОЖИДДИН САЙИД ИККИЛИК ШЕЪРЛАРИНИНГ ҒОЯВИЙ – ЭСТЕТИК МОҲИАТИ

Г.Дошанова – катта ўқитувчи

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: иккилик шеърий шакли, жанр, бадий маҳорат, палиндром, метафора, поэтик усул, дидактик мазмун.

Ключевые слова: двоестрочная форма стихов, жанр, художественный навык, палиндром, метафора, поэтический стиль, дидактическое содержание.

Key words: dual poetic forms, genre, artistic mastery, palindrome, metaphor, poetic style, didactic content.

Ўзбек адабиёти сўз санъати тарихида кўп асрлик даврни қамраб олади. Эпик асарларнинг кўлами ҳам, шеърият хазинаси ҳам бу минг йиллик адабиётнинг жуда муҳим таркибий қисми саналади. Ҳамма замонларда халқнинг дилидаги фикрларни, қалбидаги ҳис-туйғуларни тараннум қилиш бадий адабиётнинг бош вазифаси бўлиб келгани айни ҳақиқатдир. Шу боис “Шеър эстетик ҳодиса сифатида шоирнинг дардини ифода қилади. Дард ифодасида эса илҳом, кайфият муҳим саналади. Шунингдек, шоирнинг кайфияти гўзалликка муносабати, бемаъниликлардан нафрати, олам ва одам, табиат ва жонзотлар дунёси тўғрисидаги қарашлари шеърларида рамзий тарзда акс этади” [1].

Замонавий ўзбек адабиётининг намоёндаларидан бири шоир С.Сайид ижодида ҳам шеърларнинг

Ишки психологиялық толғаныслар, ыза, кек, ғәзеп-лениў, қәхәрлениў сезимлериниң сыртқы көринисте сўўретлениўи портреттиң улыўмалық қәсийети болса, оның образ келбетинде сўўретлениў өзгешелиги индивидуал қәсийетин пайда етеди. Мәселен, Камал портретинде таңланыў сезими жаўдырап бағыўында билдирилсе, Лепестин ғәзеби жүзиниң темирдей тотығыўында көринеди, ал, Халмураттың жек көриў сезими оның бурынғыдан да бетер сурланған жүзинде сўўретленип тур. Демек, психологиялық толғаныслар ҳәр бир образдың индивидуаллық қәсийетине муўапық түрлише портретлик сўўретлеўлерде өз көринисин табады екен.

Жуўмақлап айтқанда, Қ.Мәтмуратов «Тербенбес» романында образдың миллийлик (рус, қарақалпақ, қазақ миллиетиниң ўәкиллери), антропологиялық, психологиялық белгилери портреттиң индивидуал өзгешеликлерин бериў ушын тийкар болып хызмет етсе, өз гезегинде образ белгили бир миллий-этникалық топардың ўәкили сыпатында улыўмалық белгилерди де сәўлелендирген. Бунда ҳәрәкет етиўи образлар системасы түрлениўге жүз бурып, ўақыт хәм кеңислик майданында баянланып атырған ўақия-хәдийселерге системалы түрде бойсындырылғанлығын көриўимиз мүмкин. Бул арқалы жазыўшы баянлап атырған макан хәм заманның көринисин оқыўшы санасына көркем хәм анық жеткерийге ерисе алған.

адабий-эстетик мазмунида ранг-баранглик мавжуд. Ушбу ранг-барангликни юзага келтиришда ижодкорнинг бадий изланишлари катта аҳамият қасб этади. Ранг-баранглик деганда ҳам мазмуни, ҳам шоирнинг рухий ҳолати, шу билан бирга гоҳида кичик бир шеърнинг ижтимоий моҳият қасб этиши назарда тутилади. Шоир С.Сайиднинг иккиликларида ҳам мазмун, ҳам шоирнинг рухий ҳолатининг ўйғунлиги шеър шаклига хос равишда баён қилангани кўзга ташланади. Шу боис замонавий ўзбек шеъриятида мумтоз адабиётдаги фардга мос келадиган давр шоирлари кайфиятини ўзига хос ихчам усулда ифодалаган ва икки мисрадан таркиб топган шеърий шаклнинг қўллаб учраши адабий жараён учун табиий ҳол санала бошлади.

Кейинги йилларда кўпгина ўзбек ижодкорлари, жумладан, Махмуд Тоир ва Сирожиддин Саййид каби халқ шоирлари ижодида халқона пафосли иккиликлар майдонга келди. Замонавий ўзбек шоирлари ижодидаги бу ихчам жанрлар мавжудлигининг асоси, албатта, мумтоз шоирлар ижодини пухта ўрганганликлари билан боғлиқдир, албатта.

Шу нуқтаи назардан баъзи ижод намуналарини мумтоз аруз вазнига тушириб ёзадиган Сирожиддин Саййид иккиликлари мумтоз фард жанрига яқинлиги билан ажралиб туради.

Масалан:

“Юрт учун кўз узра бир киприкчалик ҳам бўлмадинг,

Бир арик устидаги кўприкчалик ҳам бўлмадинг” [2].

Бундаги ҳикмат юртпарварлик ва юртнинг қорига ярашдек улкан бир маънони ифода қилади. “Тафаккур” журналыда босилган ушбу тоифадаги иккиликларини шоир “Умр фардлари” деб номлаши ҳам мумтоз адабиётдаги фардларга яқинлигидан далолат беради [1]. Шоирнинг ушбу иккилик шеърда контраст кенг қўлланилган бўлиб, биринчи мисрада “киприк” сўзи ва иккинчи мисрада “кўприк” сўзлари ўзаро қиёсланиб, метафоралар лирикалик қахрамоннинг Эл-юрт, Ватан учун садоқат, халқ учун меҳрибон юртпарвар инсон бўлиш ҳақидаги фикрларини ифодалайди. Шоирнинг бадиий маҳорати у ўз иккилик шеърда биргина товуш орқали сўзни маъно ранг-баранглигига эришади. Яъни, биринчи мисрада киприк сўзидаги “и” унли товуши, иккинчи мисрадаги “ў” товуши сўзларни икки хил маънода ифодалаш учун бадиий вазифани бажаргани кўзга ташланади. “киприкчалик, кўприкчалик”. Зеро, кичик шаклда ёзилган шеърларда баъзан товушлар тизими ҳам муҳим рол ўйнайди. “Аслида шеърый матндаги фикр, образ, туйғу, товушларнинг ҳар бири ўзига хос мустақил структура бўлиб, алоҳида-алоҳида равишда мавжуд бўлади. Аммо шеърдаги ғоявий мазмун уларнинг бадиий яхлитлигини таъминлашга хизмат қилади” [3].

Шеърда мумтоз адабиёт ғазалларига хос радифли қофия қўлланилган “ҳам бўлмадинг”. Яъни ушбу эпифораларнинг қўлланилиши шоирнинг ифода қилган фикр-туйғуларига эмоционал куч беради.

Шоир С.Саййиднинг бадиий изланишлар самарасини “Умр фардлари” туркумида келган ушбу иккиликда бир қатор бадиий санъатлар қўлланилиши ва унинг лирик қахрамон ички туйғуларини ифодалашда бадиий вазифани амалага оширганини кузатиш мумкин. Масалан:

“Айтмангизким, одамийдан хотамийлик истадим-
Одамийдан одамийга одамийлик истадим”.

Ушбу шеърда “одамий” сўзининг такрори “мукаррар” санъати асосига қурилган бўлиб “одамий” сўзи кўчма маънода “инсон” маъносида келаётгани, унга “-лик” қўшимчаси қўшиши билан икки қарра сифатлаш кузатилади. Иккиликнинг иккинчи мисрасида “о” товушининг такрори шеърнинг оҳанг билан эшитилишида катта аҳамият касб этади. “Одамийдан одамийга одамийлик”.

Шунингдек, шеърда инсоннинг бу дунёда яшашдан мақсади яхши умр қўриб, атрофидагиларга яхшилик қилиб, ўз изида яхши ном қолдиришни “хотамийлик” сўзига ўرғу бериш орқали ифодлайди. Чунки, Шарқ халқлари адабиётида хотамийликнинг рамзи Хотамтой образи китобхонларга маълум. Шоир ушбу одамийлик ҳақидаги қарашларни уша образ тимсолидан намуна келтиради. Яъни, Хотамтой ўз умрида эл-халққа яхшилик ишлаган, ким ёрдам сўраса, уларга ёрдам берган. Шунинг учун шоирнинг юқоридаги иккиликларидаги мано ифодаси мумтоз адабиёт билан чамбарчас боғлиқ эканини таъкидлаш лозим.

Шоир С.Саййиднинг:

“Кучукфеъл кимсаларга таъриф тавсиф нечук бўлғай?

“Кучук”ни тескари ўқисанг ҳам – кучук бўлғай”.

Ушбу иккиликда маъно ифодалашда “тажохул ул-орифона”, яъни “билиб билмасликка олиш” поэтик усулидан фойдаланган. Яъни, шоир пасткаш, феъли ёмон одамларнинг қандай эканини билиб турган ҳолда савол беради. Иккинчи мисрада “палиндром” поэтик усулидан мохирона фойдаланади. Яъни, “кучук” сўзи воситасида паст, тубан табиатли одамларга қайси томондан ҳам қаралса, барибир уларнинг феъли ўзгармайди, деган фикрни илгари суради [1]. “Палиндром”юнончадан олинган бўлиб, “орқага юрмоқ” маъносини англатади [4]. Шунингдек, шеърда “к” товушининг такрорий қўлланилиши одам феълени сифатлашда аллегорик маъно “кучук” сўзига ўрғу бергани ҳамда дидактик оҳанг устиворлигига эришгани кузатилади. Яъни биринчи мисрада савол берилган бўлса, иккинчи мисрада “кучук” – деб, персонажнинг жавоби орқали образлиликни юзага келтиради. Яъни, одам қанчалик ёмон бўлса, у умрининг охиригача уша характерда бўлади “кучук бўлғай” сўз ибораси орқали тимсоли тасвир билан хулосалайди.

Хулоса қилиб айтганда, шоир С.Саййиднинг икки мисрадан иборат шеърларида даврга мос жуда муҳим ва аини дамда ўз мазмуний салмоғига эга бирор ижтимоий-фалсафий ёки ахлокий-маърифий фикр баён қилинган кузатилади. Бу ходиса эса, шоирнинг мумтоз адабиёт ва жаҳон адабиёти дурдоналаридан озикланиб, ўз ижодида мазмун ва шаклий изланишлардан истифода этаётганидан дарак беради.

Адабиётлар

1. Гайлиева О. Ғарезсизлик дэўири туркий халықлар лирикасында формалык изленислер хэм олардың типологиясы. –Некис, 2018. 152-б.
2. Сирожиддин Саййид. Умр фардлари. // “Тафаккур”, 2012 йил, 2-сон, 49-б.
3. Йўлчиев Қ. Типологик ўхшашликлар: бирлик ва учлик. –Тошкент: “Турон замин зиё”, 2016. 183-б.
4. Куронов Д, Мамажонов З, Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: “Akademnashr”, 2010. 211-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада замонавий шоир С.Саййид ижодида иккилик шеърый шакллари ҳамда унда ғоявий-эстетик моҳият ифодаси масалалари тадқиқ қилинади. Шунингдек, шоирнинг индивидуал услубий изланишлари, бадиий маҳорати ёритилади. Шоир қаламига мансуб иккилик жанрига хос шеърларнинг бадиий хусусиятлари мисоллар билан шарҳланган.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются проблемы двоестрочных поэтических форм у современного узбекского поэта Сирожиддина Саййида. А также вопросы выражения в нем идейно-эстетической сущности. На примерах поясняются художественные особенности стихов двойного жанра.

SUMMARY

This article analyzes examines the issues of dual poetic forms in the work of the modern poet Sirojiddin Sayyid. As well as the expression of ideological and aesthetic essence in it. It also covers the poets individual style research and artistic skills.

LIRO – EPIKALÍQ SHÍĞARMALARDA KÓRKEM SÚWRETLEW QURALLARÍ HÁM USILLARÍ

F.A.Qaniyazova – metodist

Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrliǵı

Tayanch so'zlar: ballada, trop, liro-epik, metafora, sıfatlash, antiteza, mybolag'a.

Ключевые слова: баллада, троп, лиро-эпос, метафора, эпитет, антитеза, гипербола.

Key words: ballad, trop, lyro-epic, metaphor, epithet, antithesis, hyperbole.

Kórkem súwretlew quralları yaǵnıy troplar lirikalıq hám liro-epikalıq shıǵarmalarda kórkemlik tásirshenlikti arttırıw jáne de waqıyalardı kúshli lirizm menen bayanlaw ushın qollanıladı.

Trop sózi – basqa násege aylanıw, ózgeriw mánilerin ańlatadı. Kórkem shıǵarmada troplar bir nárseni súwretlew ushın sózdıń tópkilikli mánisinde emes, al basqa ózgergen, awıspalı mánisinde, az sóz benen kóp máni jetkerip beriwde paydalanıladı.

Epitet – kórkem shıǵarmada eń kóp qollanılatuǵın troplardıń biri bolıp, ol shıǵarmanı hár túrli reńlerde boyap, túrlendiredi. Balladada epitetler shıǵarmanıń kórkemligin támiyinlep ǵana qoymay, shıǵarmanıń mazmunın ashıwda da úlken xızmet atqaradı. Mısalı:

Qanlı maydan, qáhárli qıs, qalıń qar,

Túnergen túń, tumlı-tustan tunshıqqan.

Bunda avtor urıs maydanınıń kórinisn isenimli ashıp kórsetiw ushın kórkem boyawlardan paydalanadı. Epitetler belgili bir seslik uyqasta (q-q, q-q, t-t) tańlanıp, alliteraciya payda etip kelgen.

Tuńǵıyıq túń, túsi suwıq, ızǵar túń,

Qamis shiyden esitiler sırlı túń. [13:99]

Báhardıń hár túrli muqamǵa dóńip, ǵa jadrawın, ǵa túneriwın, birden ózgeretuǵın tábiyatın túń jarpında baqlap otırǵan diyxanlar tilinen epitetler arqalı obrazlı bayanlaydı.

Teńew - kórkem shıǵarmada bir zattı ekinshi bir zat penen salıstırıp kórsetiw maqsetinde paydalanıladı. Bul haqqında ádebiyatshı S.Axmetov hám Q.Sultanov bılay deydi: «Kórkemlew qurallarınıń barlıq túrlerindey-aq, teńewler de jazıwshı ósken ortası, ózine shekemgi ádebiy dástúr menen baylanıslı qollanıladı. Óytkeni, avtor teńewlerdi ózine tanıs, xalıqqa túsinikli, sol xalıqtıń turmıs tirishiligine baylanıslı jaǵdaylardan aladı» [1:155]. Mısalı:

“Aspan boldı un elegen elektey,

Aspan boldı túbi tesik shelektey.”

“Sırǵaday sıldırıp jasıl japıraqlar

Big-jıǵ juǵırılar – quslar, shımshıqlar”. [13:100]

Birinshi mısalda avtor báhardıń oǵada jawın-shashnılı bolıp kelgenin «un elegen elekke» yamasa «túbi tesik shelekke» teńeydi. Ekinshi mısalda tábiyat kórinisi kúta sulıw sıızıp berilgen, japıraqlardıń ırǵatılıp, sıldırılıp turǵan kórinisn qızlardıń qulaǵındaǵı sırgalarǵa teńeydi.

Metafora – (grekshe “meta”-qaytadan, “fora”-kóshiremen) eki predmet yaki hádiyse arasındaq uqsaslıqqa tiykarlanadı, uqsatılıp atırǵan predmetke uqsawshı predmettiń qásiyetleri, sıpatı, belgileri kóshirilip ótkeriledi. Mısalı:

Lekin kókleń kúlmes, jadıramas kún,

Móldir kókti bulıt qaplaǵan qashshan,

Bul báhár ózgeshe, bul báhár ǵamgun,

Nóser jawın quyıp zarlanar aspan. [13:101]

Insaniyatqa tán sezimlerdeń tábiyat qubılıslarına sındırılıwı arqalı ele on gúlinen bir gúli ashılmaǵan qızdıń ayanıshlı óliminen pútkil jer júzi lárzege kelgenligi obrazlı bayanlanadı.

Balladada metaforalar dóretiwshiniń niyetin, alǵa qoyǵan ideyaların, oy-pikirin tolıq hám kórkem jetkerip beriw ushın qollanıladı.

Aynala saǵım kók teńiz,

Kók teńiz tolıqlanıwda

Biraqta sonnan bir urtlam

Bir tamshı jetpes arıwǵa. [11:96]

Shóldegi saǵımınıń kók teńizge megeziliwi arqalı shayır lirikalıq qaharmannıń tartıp kiyatırǵan azabın oqıwshı kóz aldına keltiriw, shıǵarma dramatizmligin asırıwda qollanıladı. Qulaǵızıp qulaǵan qız aynalaǵa qarap «kók

teńiz»diń tolıqlanıw turǵan kóredi, biraq qansha urınsa da oǵan jete almaydı.

Kórkem shıǵarmada anaw yaki mınaw nárselerdi, shárayatlardı, kórinislerdi, olardıń is-háreketlerin shennen tısqarı bórttirip kórsetiw giperbola dep júritiledi. Balladalarda giperbolalar shıǵarmadaǵı keskinlikti, kóterińkilikti kúsheytiw ushın qollanıladı. Mısalı:

“Basılǵan ayaqlar qanǵa malındı,

Jas penen sóndirdik janǵan jalındı”. [6]

“Ańsat olja qanlı qolǵa ilindi,

Tisler-tiske qayralısıp jelindi”. [8:49]

“Sebebi Xiywaǵa shaqırtıptı xan,

Tırnaqtıń ushında kórinipti jan.” [12:43]

Janlandırıw – adamǵa tán bolǵan qásiyetlerdi jansız predmetler, tábiyat hádiyseleri, haywanat ya quslarǵa kóshiriw arqalı payda bolatuǵın súwretlew quralı. Bul termin grek tilinen alınıp, «kelbet jasayman» degen mánisti ańlatadı. Balladada janlandırıw insaniyat qıyalı nátiyjesinde jasaladı. Mısalı, Saparbay Tájimuratovtıń «Adam hám Amiń» balladasında adam Amiń menen óz ara sóylesedi, adam óz dárterin bayan etedi:

Adam ayttı: «Bul dúnyada joq teńiń.

Sen ózegi Insan sürer ómirdiń!»

Amiń ayttı: «Kewilińdi bas adam,

Kereǵıńnen artıq bolar bermegim!» [13:86]

Sunday-aq, balladada syujettiń sheshiliwinde janlandırıw ónimli qollanıladı. Bir toqtamǵa kele almay atırǵan qaharmanǵa avtor tárepinen tábiyat qubılıslarına jan endirip oǵan járdemge jiberiledi.

Ol tek imlar saǵan ya janıp ósh dep,

«Meyliń ya bunda qal, ya onnan kósh», - dep,

«Men sendey mınlarǵa guwa bolǵanman» -

Dep eskertip qoyar tek saǵan, saǵan... [9:82]

Bunda ómir jolın tańlay almay ekilenip turǵan qızǵa ay simvolikalıq obrazınıń járdemge keliwi arqalı shıǵarmanıń sheshimi ayqınlasadı. Qız ilahiydan jiberilgen kúshitiń málsháhati menen qıyalındaǵı shiyelenisken mashqalalarǵa sheshim tapqanday boladı.

Hár bir jazıwshı tili ózine tán qurılısqa iye. Eger onıń sóz baylıǵı ana tiliniń sózligi tárepinen belgilense, qollaytuǵın ǵap dúzilisin ózine tán formaları da sol tildiń sintaksislik qurılısı tártibi menen júzege kelede. Kórkem sintaksiste ritorikalıq sorawlar, intonaciya, pauza, ritorikalıq qaratpa, úndewler, tákirarlawlar, antiteza, inversiya sıyaqlı usıllar shıǵarmanıń ádebiy tilin kórkemlep beriw ushın qollanıladı.

Ballada ushın tán bolǵan ózgesheliktiń biri – bul kórkem tákirarlar bolıp esaplanadı. Olar ballada waqıyasınıń rawajlanıwın, dramatizmdi, keskinlikti payda etiwde, waqıyanı bayanlawdıń tez rawajlanıwında úlken ról oynaydı. Dúnya ádebiyatında dóretilgen xalıq balladalarında tákirarlar dáslep hár bánt sońında shártli túrde qollanılǵan bolsa, sońın ala bul qaǵıyda ózgeritilip ápiwayı tákirarlar (ayırım sóz hám sóz dizbekleriniń tákirarlanıwı) paydalana basladı. Qaraqalpaq balladalarında hár bánt sońında qaytalanatuǵın tákirarlar da ushıraydı. Mısalı, J.Aymurzaevtıń «Gúlbáhárım kórinde maǵan» balladasında tákirardıń usı túri qollanıladı:

Búlbiller sayraǵan shámen baǵında,

Uyqılap jatqan edim báhár shaǵında,

Seskenip oyandım tańnıń waǵında,

Túsimde Gúlbáhár kórinde maǵan. [3:27]

Sunday-aq qatarlar arasında da poetikalıq tásirshenlikti kúsheyttiriw ushın da tákirarlar qollanıladı. Mısalı:

Ǵamgun qosıq oqır bir oyshan bala,

Sıbırlap jılaydı lábi dirildep,

Sıbırlap jılaydı lábi dirildep,
Soń appaq tósekke atadı boyın. [10]
Yamasa:

Sen awıl qızı ediń ápiwayı ǵana,
Ómir girdikarın tatpaǵan ele,
Sen awıl qızı ediń ápiwayı ǵana.
Júziń nurgá tolıp jasaǵan ele. [7]

«Ballada waqıyası, - dep jazadı V.Jirmunskiy, -epikalıq tákirarlanıwlar jolı menen rawajlanıp baradı. Ballada da tákirardıń sonday túri paydalanıladı, ol shıǵarma waqıyasın bir basqıstıan ekinshi basqıshqa alıp ótiwge xızmet qıladı...»[5]

Antiteza – (grekshe, “antithesis” – qarama-qarsı degen mánisti bildiredi) kórkem shıǵarmada waqıyalar, obrazlar, túsinikler bir-birine qatań qarama-qarsı qoyılsa, antiteza usılı kelip shıǵadı [2:18]. Máselen, J.Ízbasqanovtıń «Eki ólim balladası»nda ómirdegi jaqsılıq hám jamanlıq tuyǵıları óz ara kontrastqa qoyıp súwretlengen.

Óń gúlinen bir gúl ashılmaǵan qız,
Keshe kútpengende kóz jumdı.
Gúzgi aqsham payıtı siyrekspis juldız,
Gúzgi dalalardı telmirdi muńı...[4:81]

Shıǵarma eki bólimnen ibarat bolıp, birinshi- bólim bir qızdıń óliminiń nátiyjesinde artında qalǵan insanlarınıń qayǵı-hásiret shegip qalǵanlıǵı ayıladı, al ekinshi-bólimde bolsa adamlarǵa hár dayım jamanlıq oylap júriwshi insannıń qazası. Bul eki ólim óz ara kontrastqa qoyılıw arqalı jaqsılıq hám jamanlıqqa adamlardıń múnásibeti ashıladı.

Shın. Ómir bar jerde qaza bar deser,
Búgin taǵı biri álemnen ótti.
Ásirlerden beri gezgen dárdeser,
Onıń hám basına jetti. [4:81]

Bunda eki insannıń biymezgil ólimi hám lirikalıq qaharmanda olardıń óliminen payda bolǵan tásirini nátiyjesinde shıǵarmanıń bir pútın mazmunı kelip shıǵadı.

Ritorikalıq soraw. Jazıwshı oqıwshınıń dıqqatın belgili bir hádiysege yaki mashqalaǵa qaratıw, óziniń kúshli sezimlerin bildiriw hám kóterińki pafostı kúsheytiw maqsetinde shıǵarmada bazıda ritorikalıq sorawlar beredi. Shıǵarmada ritorikalıq soraw beriledi eken, oǵan kim-nendur juwap talap etilmeydi, bálkim usı arqalı oqıwshınıń sóz etilip atırǵan hádiysege ayrıqsha itibar menen qarawdı úndeydi, yaǵnıy óziniń kúshli sezimlerin oqıwshıǵa sıńdıredi. Mısalı:

“Aytshı seniki ne bunshelli nalıw,
Qızlarǵa qıyınba kelinshék bolıw?!”
“Seniń iqtıyariń, erkiń ózińde,
Artıńa qaraysań ne bar izińde?!” [9:79]

Avtor ritorikalıq soraw arqalı lirikalıq qaharmanıǵa tereń oy taslaydı, onı óz muhabbatına sadıq qalıwǵa shaqıradı.

Ritorikalıq qaratpa. Ayırım waqıtlar shayıw yaki jazıwshı shıǵarmaǵa qatnasıwshı personajlarǵa, nárse-hádiyselerge mırájaát etedi. Bunı ádebiyatıa ritorikalıq qaratpa dep ataydı. Mısalı:

“Ayaday jer ústi kewlime ayan,
Sen ózge qushaqta qalǵıma oyan!”

“Maǵan muńayasań, sen nege jalǵız,
Endi qıyalıńdı túsindim, áy qız...!” [9:79]

Qaraqalpaq ádebiyatında lıro-epikalıq janrlar, sonıń ishinde balladalar kórkem súwretlew quralları hám usılları tek ǵana kórkemlik tásirshenlikti arttırıp qoymay, ol janrdıń tiykarǵı shártleriniń biri bolıp esaplanadı. Biz bul jumısımızda áne usınday balladaların leksikalıq ózgesheligi menen sintaksislik xızmetin de ashıp kórsetiwge háreket ettik.

Ádebiyatlar

1. Ахметов С., Султанов К. Әдебиеттануы. –Нөкіс: «Қарақалпақстан». 1987.
2. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1994.
3. Аймурзаев Ж. Жетпіс тоғызыншы бәхәр. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1989.
4. Избасқанов Ж. Өмірге қуштарлық. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1987.
5. Жирмунский В. Английская народная баллада. <http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclop/le2/le2-0491>
6. Қарабаев М. Жүреkte қалған саза. –Нөкіс: // «Әмиўдәрйя», 2000. №5.
7. Нурыллаев Ж. Дүньяда жүрек бар. –Нөкіс: // «Әмиўдәрйя», 2000, №5.
8. Пиржанов У. Онда бәхәр еди. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1977.
9. Пиржанов У. Гүзги жапырақлар. –Нөкіс: «Қарақалпақстан». 1983.
10. Реймов К. Бала ҳаққында ғамгун баллада. –Нөкіс: // «Әмиўдәрйя», 1988, №10.
11. Сейтназаров Ғ. Сырласыў. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1977.
12. Тәжимуратов Ә. Саўға. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1983.
13. Тәжимуратов С. Кеўил тербенислери. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1986.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolamizda qoraqalpoq adabiyotidagi balladalarining badiiy til masalasiga bog'liq o'ziga xos jihatlarga to'xtab o'tdik. Undagi badiiy tilning mazmunga, formaga ta'siri, tasvirlashdagi ahamiyatini tahlil qildik. Binobarin, balladalar badiiy tili juda boy janr. Bizningcha bu mavzu alohida tadqiqot ishlarini talab qiladi, deb o'ylaymiz.

РЕЗЮМЕ

В данной статье мы остановились на специфике баллад в каракалпакской литературе, связанной с проблемой художественной литературного языка. Мы проанализировали влияние литературного языка на содержание, форму и его важность в описании. Следовательно, литературный язык баллад - очень богатый жанр. Мы считаем, что эта тема требует специального исследования.

SUMMARY

In this article, we have focused on the specifics of ballads in Karakalpak literature related to the issue of literary language. We have analyzed the influence of literary language on content, form, and its importance in description. Consequently, the literary language of ballads is a very rich genre. We think that this topic requires special research.

QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍNDÁ POEMANÍŃ JANRLÍQ HÁM FORMALÍQ ÓZGESHELIGI

Q.Mambetov – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doctori*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: janr, forma, túr, lirika, epika, drama, poema.

Ключевые слова: жанр, форма, вид, лирика, эпика, драма, поэма.

Key words: genre, form, kind, lyrics, epic, drama, poem.

Biz kórkem ádebiy janr haqqında sóz qozǵar ekenbiz, bul orında ádebiy janrdıń uzaq tariyxıy dáwirler dawamında tuwılıp, qalıplesip hám rawajlanıwın, onıń predmetin, usı predmetlerdi kórkem sáwlelendiriwde onıń waqıtqa

qatnasın da analizlewge haqılıımız. Sebebi «janr rawajlanıp otıratuǵın uǵım. Janrlıq rawajlanıwıń ózi janlı process. Janrlar payda boladı, rawajlanadı, ózgeredi, joq boladı, jańadan payda boladı» [1]. Biraq bul ósiwshilik hár bir

halıqtadı milliy kórkem ádebiyattıń tariyxıy qalıplesip, ósiwi menen qatán irgeles boladı. Sonlıqtan, menińshe, bárshe halıqlardağı kórkem ádebiyattıń qashan hám qalay payda bolıw jolı, sol xalıqlardağı ádebiyattanıw iliminiń tariyxıy-teoriyalıq negizine tiykar saladı.

Kórkem ádebiyat «tábiyattan nusqa kóshiriw» (podrazıanie) yamasa «tábiyatqa eliklew» [2] ekenligine isengen Aristotel bul processtıń úsh túrli jol menen ámelge asatuǵınlıǵın dálilleydi.

Yaǵnıy «nusqa kóshiriwshi» waqıyanı hám usı waqıya júz beretuǵın real turmıstı baqlawshı sıpatında, «ózin Gomerdey waqıyalardı onıń ózinen ajralǵan bir nársesıpatında» [2] súwretlewı múmkin. Bunday obektiv, real shınlıqtı kórkem súwretlew nátiyjesinde (Epos) Epika janrı júzege keledi.

Sunday-aq, «tábiyattan nusqa kóshiriwinde» ol óz shaxsın (jekkeliǵın) ózgertpey, ózinshe qalıwı» [2] arqalı da shınlıqtı sáwlelendiriwi múmkin. Yaǵnıy, ol ómir qubılıslarına jeke sezimi menen qatnas jasap, ruwxıy sezim-keshirmeleri arqalı shınlıqtı jaratadı. Demek, Lirika janrı payda boladı.

Al, avtor «barlıq súwretlenip atırǵan adamlardı hárekettegi hám sonıń menen birge, qatán dramalıq hárekettegi adamlar sıpatında» [2] sáwlelendiriwi arqalı turmıstıń keskin dinamikalıq waqıyalı shınlıǵın jaratadı. Bul orında Drama janrı júzege keledi.

Ómir shınlıǵın úsh jol arqalı kórkem sáwlelendiriwde mine bul ózinshelikke iye úsh janrdıń biri-birinen ajralıwı olardıń ne nárseni sáwlelendiriwi (predmeti), qalay sáwlelendiriwi arqalı aydınlasadı.

Epikalıq janrdıń sáwlelendiriw predmeti-waqıya. Sebebi epika (epos) grek tilinen alınǵan bolıp, turmıs shınlıǵın hám adam xarakterin waqıyalardı rawajlandırıw tiykarında ashadı. Sonlıqtan onıń negizinde syujet turadı. Mine usı syujetli shıǵarmada waqıtqa qatnas, meyli tariyxıy ótmish yaki búgingi dáwir súwretleniwinen ǵárezsiz, ótken máhálde bolǵan waqıya sıpatında sáwlelendiriledi. Mısalı, jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dástanı»ında qaraqalpaq xalqınıń Maman, Aydos hám Ernazar biyleriniń obrazları, olardıń xarakterleri romandağı bir neshe syujetlik baǵıtlardıń (liniyalardıń) izbe-iz rawajlanıwında ashıladı. Sunday-aq shıǵarmadağı waqıyanıń waqıtqa qatnası tolıq ótken máhálde formasında bayanlanadı.

Al Lirikada bolsa, sáwlelendiriw predmeti jazıwshınıń qısqa máwritlerdegi ruwxıy halatı, sezimi hám keshirmelerinen ibarat boladı. Yaǵnıy lirikada syujet bolmay, al syujettiń qısqa bólegi- epizod sáwlelendiriledi. Sonlıqtan lirikalıq janrǵa tán shıǵarmalardı oqıw barısında biz ómir shınlıǵın avtordıń (shayırdıń) jeke ruwxıy tásirengen keshirmeleri, sezimleri arqalı qabıl etemiz. Onıń sezimlik halatına kiremiz hám onıń qálbi menen ómirdi tanıymız. Mısalı:

*Sen qosıqsan jırtıq úyde tuwılǵan,
Ash halıqtıń ármanına juwılǵan.
Tuwılıwdan iǵbal izlep halqına,
Jalań ayaq qardı basıp juwırǵan. (I.Yusupov)*

Mine joqarıdağı qosıq úzindisindegi mazmunda sáwlelendiriw predmeti - Berdaq shayır obrazı avtor tárepinen onıń jeke sezimi arqalı, Berdaq haqqında avtorıń jeke uǵımları arqalı ańlatılıp tur. Al bul sáwlelendiriw waqıtqa qatnası boyınsha epikadan ózgeshe, yaǵnıy súwretlew predmeti tap házirgi ǵana bolıp ótip ketkendey, yamasa házir bolıp atırǵan máhálde jırlanadı.

Al Dramalıq janrǵa tán sáwleleniw predmeti Háreket bolǵanlıqtan, ondağı qaharmannıń progressiv maqset jolındaǵı islegen dinamikalıq háreketi ayırıqsha kózge túsip turadı. Sonlıqtan onıń waqıtqa qatnası haqıyqıy-tap házirgi máhálde júz berip atırǵanday, biz tikkeley uıwası bolıp turǵanday halda sáwlelenedi. Mısalı: SHayır I.Yusupovtıń «Ajiniyaz» operasına librettınıń saxnalastırılıwında Ajiniyaz shayır babamızdıń obrazı, ómirindegi keskin gúresler hám waqıyalar, onıń átirapındaǵı adamlardıń dinamikalıq

háreketleri bay kóriniste jaratılǵan. Bul saxnadağı janlı kórinis - Ajiniyaz obrazı hárekette, óz kózimiz benen kóriw arqalı tamashalanadı. Sonlıqtan dramadağı waqıtqa qatnas lirika hám epikadan pútkilley ózgeshe bolıp, Epos penen Lirika «bir pútnlikke birigedi: ishki hádiyse óz ishinde qalıwdan toqtaydı hám sırtqa shıǵadı, hárekette ózin kórsetedi: ishki, ideal (subektiv) hádiyse sırtqı, real (obektiv) hádiyse bolıp qaladı... Bul poeziyanıń joqarı dárejesi hám iskustvoniń (kórkem ónerdiń Q.M.) - gúldástesi, bul dramalıq poeziya esaplanadı» [3].

Mine, biz talqılap atırǵan bul úsh (Lirika, Epika, Drama) janr tek joqarıdağı belgileri menen ǵana jiklenip sheklenbeydi. Ómir shınlıǵın súwretlewde tillik ózgesheligi hám stillik sırtqı qurılısı, boyınsha bul janrlar úsh túrge: Poeziya, Proza, Drama bolıp ajratıladı. Bul jikleniwdegi eń baslı princip - olardıń dóreliwindegi sırtqı qurılısı negiz etip alınadı. Mısalı, poeziya - bul «stixotvornie xudojestvennie proizvedenie, v otliche ot xudojestvennoy prozi» [4]. Bunda Lirikaǵa tán ózgeshelikti keltirip shıǵaratuǵın belgili bir tuyıq oydı maqsetke muwapıq irǵaq (ritm), uyqas (rifma) hám Bántke (strofa) túsirip, emocionallıǵı hám ólshemi ayırıqsha tásirshen keletuǵın etip beriledi:

- 1) Kirpigi qayısqaqan tebedey edi,
Qumay kózler meni jegendey edi,
«Aǵańnan xat joq pa?» degendey edi,
Ayralıq dártine ishten jangın qız.
- 2) Qosıq - teńiz, bolsam - balıq,
Is buyırsa sizdey xalıq,
Ayaǵımdı qolǵa alıp,
Basım menen jumalayman. (I.Yusupov)

Mısallardan sezilip turǵanıday, poeziyalıq bayanlawda ómirdiń kerekli obektin, yamasa kerekli uǵımın súwretlewde avtor tárepinen sózler qatán tártipte ornalasırıladı. Ózine tiyisli formanı keltirip shıǵaradı.

Al, proza - bul «kak stilevaya kategoriya, protivopolojna poezii (i stixu); Xarakternaya cherta prozi - otsutstvie zakonchennoy sistemı kompozicionnix povtorov, prisushix poezii» [4]. Bunda ómir shınlıǵın obrazlardıń rawajlanıwı tiykarında, kórkem qara sóz túrinde súwretlew názerde tutiladı. Biraq «kórkem qara sóz prozanıń tiykarǵı bayanlaw usılı bolsada, bul ekewin birdey eken dep bir-biri menen shatastırmaw kerek» [5]. Sebebi xalıq awız-eki dóretpelerinde awız-eki qara sóz ushırasadı, al jazba qara sóz tikkeley kórkem realistlik jazba ádebiyattıń payda bolıwı menen baylanısta rawajlandı. Ol xalıq awız-eki sóylew tili bazasında qalıplesti. Mısalı:

«...1806-jıl. Dańǵaralı Aydos awılınıń padashılardan biri Dospan kúndegi ádetinshe tań ala gewgimde shańlaqqa kelip, úyrenshikli tóbesigine aq tayaǵın shanıştı da, oǵan góne qara qalpaǵın kiygizip, dawısınuń barınsha súren saldı:

-Malıńdı aydaaa!!!» (T.Qayıpbergenov «Qaraqalpaq dástanı», II tom). Kórinip turǵanıday prozalıq túrge say ómir shınlıǵın bayanlawda sezimge qaraǵanda obektiv kórinisti sáwlelendiriwge kóbirek dıqqat beriledi.

Al Dramada bolsa túrlik ózgeshelik biraz quramalı. Joqarıda belgilep ótkenimizdey, dramalıq dóretpelerde qaharmannıń dinamikalıq háreketi, yamasa Háreket birinshi plangá shıǵarıladı. SHıǵarmada qaharman háreketi (dramaturg jazıwshı tárepinen) avtorıń oy-pikiri menen birge remarkalar arqalı beriledi. Bul dramalıq shıǵarmanı oqıp shıǵıw barısında belgili boladı. Al dóretpesahında qoyılǵanda remarkadağı mazmun (qaharmannıń túr-túsi, ish-háreketi, minezi hám t.b. haqqında) akterdiń-qaharmannıń háreketi, dialog, monologları arqalı tamashagóyge jetkeriledi. Buǵan qosımsha, dramalıq shıǵarma jazılıwda qaharmannıń ismi, qos noqat, sońınan qaharmannıń sóyleytuǵın sózi berilip, oǵan qawıs ishinde avtorıń (qatnası) remarkası jazıladı:

«**Otbasqan:** -Jaqsı onda. Jurın saq bolǵıl,
Aman. Qápelimde qalmaǵaymız biypárwa.
Jurın: -Joq, joq, batırım, hesh qayǵı shekpe.

Men barda, hâtekki, bolmaydı ökpe.

(Otbasqan shıǵadı. Jurin onıń sońınan sıǵalap qarap, tumlı-tusqa abaylap, Ashir, Amanqul, Saekelerdi oyatıp, özine shaqırıp aladı. Olardı otırǵızıp)

Jigitler: -Erdi namis óltirer,
Qoyandı qamis óltirer» (A.SHamuratov. «Qırıq qız» drama-sı).

Sunday-aq dramalıq shıǵarmada Waqıt birligi, Háreket birligi hám Orın birligi saqlanıwı talap etiledi.

Biz tallap otırǵan bul úsh janr, bulardan tısqarı ómir shınlıǵın kórkem sáwlelendiriwde tómendegishe formalarǵa (kólemgerge) jiklenedi:

Lirika janrı: *Lirika, elegiya, satira;*

Epika janrı: *Ocherk, gúrriń, povest, poema, ballada, roman, epopeya;*

Drama janrı: *Tragediya, komediya, drama.*

(Bul orında ayıp ótetuǵın jáne bir nársе, ayırım ilimpazlar L.Timofeev, G.Abramovich, G.Pospelov, I.Sulton háv t.b. poema hám balladanı Liro-epikalıq janrdıń forması sıpatında qabıl etedi).

Janrlardıń formalıq jaqtan bunday jikleniwı, tiykarınan, hár bir janrdagı kórkem dóretpelerdiń ómir shınlıǵın qamtıwına, qaharman háreketlerin súwretlew dárejesine, tipine negizlenip júrgiziledi. Bulardan tısqarı, bul janrlıq formalar tematikalıq jaqtan da óz ishinde jáne bóliniwı múmkin, misalı: Roman-tariyxıy roman, sociallıq roman hám t.b.

Degen menen, biz analizlegen bul janrlar joqarıda kórsetilgen ayırmashılıq belgileri menen biri-birine pútkilley qatnassız, jeke taza halında qalıplesedi degen juwmaqtı keltirip shıǵarmaydı. Sebebi kórkem ádebiyat biz jasap turǵan quramalı hám qırılı ómirdiń kórkem-obrazlı sáwlesi. Demek solay eken, kórkem ádebiyatta da real ómirdegi sıyaqlı subekt hám obekt, reallıq hám ideallıq ajıralmas sintezde ushırasıp otıradı. Epikalıq shıǵarmada lirizm hám dramatism, dramalıq dóretpede epizm hám lirizm, lirikada bolsa keskin dramatism hám epizm epizodları sózsiz baylanısqa túsedi. Birin ekinshisi kórkemlew quralı sıpatında tolıqtırıp otıradı. Biz óz jumısımızda ádebiy janr, túr hám forma boyınsha ilimiy úyreniwimiz juwmaǵında tómendegi sheshimge kelemiz:

Ádebiyatlar

1. Qabdalov Z. Sóz óneri. Almatı: «Mektep» 1982-j. 299-b.
2. Aristotel. Poetika. Toshkent. «G.Gulom nomidagi adabiёт va sanat nashiriёti». 1980. 7-b.
3. Kvyatkovskiy A. Poeticheskiy slovar. -Moskva: «S.E», 1966. -P. 211-283.
4. Belinskiy V.G. Tanlangan asarlar. -Toshkent» «Wzdavnashr», 1955. 221-283-b.
5. Axmetov S., Esenov J., Orazimbetov Q. Ádebiyattanıw ajamalarınń orısshâ-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi. -Nókis: «Bilim»-1994. 168-b.
6. Izzat Sulton .Adabiet nazariyasi. -Toshkent: «Wqıtuvchi», 1980. 229-283-b.; Pospelov G.N. Moskva: «Vısshaya shkola» 1978. -P.91-119.; Timofeev L.I. Osnovı teorii literaturı, -Moskva: «Prosvesheniye»-1976-g. S-343-384.; Jumashev Q. Adabiet teoriiyasi. Almatı: 1969-j. 221-243-b.; Qabdalov Z. Ádebiyet teoriiyasınıń negizderi. -Almatı: 1970. 307-351-b.
7. Kvyatkovskiy A.P. Poeticheskiy slovar. -Moskva: «S.E.»-1966-g. S-109.
8. Belinskiy V.G. Sobr. Soch. v trex tomax. Tom III. Moskva: 1948-g. S-456-466.
9. Paperniy Z. O poeme-«Literaturnaya gazeta» 1951-g. 5-iyul; Sorokin V.I. Teoriya literaturı. Moskva: 1960-g. S-246; Golovenchenko F.M. Vvedenie v literaturovedenie. Moskva: 1964-g. S-275.; Izzat Sulton. Adabiёт nazariyasi. Toshkent «Wqıtuvchi»-1980-y. 256-257-b.; Qabdalov Z. Sóz óneri. -Almatı: «Mektep»-1982. 313-314-b.

РЕЗЮМЕ

Janr, tur, formalarning qoraqalpoq adabiyotshunosligidagi talqini va avtorning shaxsiy ilmiy tadqiqot xulosalari yoritiladi. Poema va uning qoraqalpoq poeziyasidagi shakillanishi haqida ilmiy fikrlar beriladi.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется литературный жанр, вид, род и жанровая форма поэмы в каракалпакском литературоведении. А также даны авторское заключение научного анализа поэмы, как литературная форма в каракалпакской поэзии.

SUMMARY

The article examines the literary genre, type, genre and genre form of poem in Karakalpak literary criticism. And also given the author's conclusion of the scientific analysis of the poem, as a literary form in Karakalpak poetry.

ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕАЛЬНОСТЬ И ХУДОЖЕСТВЕННОЕ МАСТЕРСТВО ПОЭТА

К.Мамбетов – доктор философии филологических наук

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: тарих, поэма, жанр, тур, сюжет, эпика, лиро-эпика.

Ключевые слова: история, поэма, жанр, вид, сюжет, эпика, лиро-эпика.

Key words: history, poem, genre, type, plot, epic, lyro-epic.

Имя и творчество народного поэта Узбекистана и Каракалпакстана, Героя Узбекистана Ибраима Юсупова

1. Hár bir milletke tán kórkem ádebiyat ózi tiyisli bolǵan halıqtıń uzaq ótmishindegi tariyxı, social-ekonomikalıq hám siyasiy turmısı, mádeniyatı, milliy etnografiyası menen tıǵız baylanısta qalıplesedi hám rawajlanadı. Demek, kórkem ádebiyatqa qaysı baǵdardan, qanday kóz-qarastan izertlew isinde onı tariyxıy qatnas arqalı analizlew maqsetke muwapıq boladı. Mine usı kóz-qarastan biz bul baǵdardagı ózimizden aldınǵı ustaz-ilimpazlar [6] pikirine süyenemiz hám kórkem ádebiy janr sıpatında Lirika, Epika, Dramanı qabıl etemiz. Sebebi janr [7] termininiń ózi ádebiyat ilimine aralasıwında uzaq ótmishte francuz tilinen alınıp, bizińshe, tek, túr degen uǵımdı anlatqan;

2. Al kórkem ádebiy rawajlanıwıdagı Poeziya, Proza hám Drama, bizińshe, ádebiy túrler boladı. Sebebi ómir shınlıǵın súwretlewde kórkem tillik ózgeshelikke zárúrli dıqqat ajratıladı. Oytkeni, ádebiyatqa tán bolǵan barlıq dóretpelerde formanıń (sırtqı kórinistiń) muwapıqlıǵı mazmunıń muwapıqlıǵı menen (filosofiyalıq kóz-qarastan) belgilenedi;

3. Al biziń jumısımızdagı tiykarǵı izertlenetuǵın obekt Poema-bul janrlıq forma bolıp, ol eki janrdıń (lirika hám epikanıń, lirika hám dramanıń) ayırım sheshiwshi belgilerinıń birigiwiniń nátiyjesinde, yamasa jeke bir janr tiykarında payda bolǵan.

Biraq bul belgiler bárshe poemalarda tolıq óz pútnligin saqlaǵan, dep juwmaq shıǵarıwǵa bolmaydı. Sebebi ayırım poemalarda geypara sıpatlar qaldırılıp, al bazıbiriwleri asırıqlı beriliwı múmkin. Mine usı belgilerge tiykarlanıp, poema roman, povest siyaqlı syujetli formalaran ajıraladı. V.G.Belinskiy pikiri menen aytqanda: «...est bolshaya raz-nica mejdu romanom ili povestyu i mejdu poemoyu. Poema risuet idealnuyu deystvitelnost i svxativaet jizn v eё visshix momentax. Takovı poemı Bayrona i, porojdenne imi poemı Pushkina. Roman i povest, naprotiv, izobrajaet jizn vo vseı eё prozaicheskoy deystvitelnosti, nezavisimo ot togo, stix-ami ili prozoyu oni pishutsya» [8].

Bul ilimiy anıqlamanı sońǵı dáwirdegi bir qatar ilim-pazlar da qollaydı [9]. hám biz de óz pikirimizdi bul juw-maqqa tiykarlaymız.

марис» в конце 60-х в начале 70-х годов XX века И. Юсупов внёс в национальное поэмовтворчество новое, ранее не совсем еще известное, а именно органическое слияние реалистического и мифического способов изображения действительности.

В поэме изображены события, которые произошли 2,5 тысячелетий тому назад в жизни массагетов. «В основе поэмы лежит рассказ Геродота (V в. до н.э.) о борьбе массагетской царицы Томирис (Тумарис) с Киром-основателем древнеперсидской государственности. Массагеты жили между Оксом (Амударьей) и Яксартом (Сырдарьей) на большом пространстве к Востоку от Каспия. Отдельные их племена, которые обитали на островах и болотах вблизи Оксианы (Аральского моря), являлись первопредками современных каракалпакцев» [1]. Так считает современная историческая наука. О храброй царице массагетов Тумарис, об их героических боях против персидских захватчиков отец исторической науки Геродот, а также и другие древние авторы оставили интересные письменные сведения. Основателя древнеперсидской государственности Кира в восточных легендах также называют Кейхосровом. Исторические документы подтверждают, что Тумарис действительно была в истории, также её преданность своему народу, борьбу массагетов против Кира и их победу. «...Клянусь Солнцем, владыкою массагетов, я утолю твою жажду крови, хоть ты и ненаستن,-сказала Тумарис персидскому царю Киру, сообщает Геродот [2]. Другой историк Страбон пишет, что «Массагеты доказали свою доблесть в той войне с Киром...» [3]. Эти героические деяния свидетели истории, о том, что пережили массагеты, о мужестве и подвиге их царицы Тумарис, её легендарное рождение, воспитание в ней бесстрашия с детских лет, а также и о других женщинах-царицах среди народа распространено много легенд.

В поэме использован синтез реалистического и мифического способов изображения действительности. Например поэма начинается следующими строками:

*Тумарис! Материнское горе
Клонит гордую голову вниз
Боль на сердце и темень во взоре-
Тяжела твоя скорбь, Тумарис.
Но про царскую помни корону,
Слабость женскую прочь прогони;
Массагеты от горя не стонут,
Головы не склоняют они.
Конь надежды твоей воротился,
Но, увы, опустело седло...
Сын твой кровью своей расплатился
За ошибку... Тебе тяжело!.. [1:117].*

В этом эпизоде передается горе матери. Для каждой матери гибель её ребёнка безутешное горе. Но Тумарис вместе с тем царица племени массагетов. И у неё даже нет возможности выплакать потерю сына. И хотя внутри у неё сердце разрывается от горя, перед народом она предстает непреклонной правительницей. Это реалистический образ Тумарис. А в следующих частях поэмы путём использования мифологического способа изображения раскрываются характер Тумарис:

*Ты, что съела тигриную печень?!
Перед тобою робеют мужи.
Лик твой силою вестной отмечен,
Справься, голову выше держи.
Род обидят враги-воздаёшь ты,
За обиду с лихвой, Тумарис!
Не из черепа ль вражьего пьёшь ты,
Беспощадная, свежий кумыс?
Кто, скажи, под луной круторогой
Не воспел твою силу и стать?
Нет, на Оксе нашлось бы немного
Тех, кто мог о тебе не мечтать [1:118].*

Из-за отсутствия реальных фактических материалов, поэт для воссоздания полного образа Тумарис вынужден обратиться к легендам и мифическому сюжету:

*Скрываясь утреннюю ранью
Ушла беременная в горы,
Одна ушла, с жеребой ланью
Судьбе дитя свое доверя,
Царица вышла на свободу,
А дочь оставила в пещере... [1:141-143].*

Автор опираясь на мифический сюжет, объясняет, что у девушки воспитанной до семи лет в мире животных, вскормленной молоком лани сформировались черты бесстрашия и проворности, она прекрасна как дикая лань. Вместе с тем в этом поэтическом облике воплощены черты современных каракалпакских девушек, их стройность, гордая осанка и пугливая настороженность.

Один из фактов свойственных эпохе царицы Тумарис, во времена амазонок женщины-воины перед тем, как вступать в бой, подходили к огню и прижигали правую грудь пылающей головней. Это было символом воинской клятвы. И. Юсупов этот жизненный факт передает поэтическим мастерством:

В поэме колорит эпохи создается изображением быта царства амазонок: поклонение огню, прижигание груди для удобства заниматься стрельбой из лука, езда на лошадях и овладение искусством рубиться саблями, охотиться за дикими горными оленями, верховодить племенем, совершение военных походов, использование сил, отправление послов и т.д.

Эпизод в конце поэмы, когда голова шаха Кира окунается в бурдюк наполненный кровью, основан на исторических фактах. Об этом свидетельствует утверждение отца истории Геродота, о чём мы упоминали в начале этой статьи. Историк литературы, проф. Н.Маллаев также подтверждает, что Тумарис окунув голову Кира в наполненный кровью бурдюк, подытожила свои боевые действия: «Эй трус, я победила тебя в честном бою, а ты обманом лишил меня сына, заставил испытать меня материнское горе, ты всю жизнь не мог насытиться кровью, я исполнила свою клятву и напоила тебя кровью. Такое наказание ждет каждого, кто вероломно нападает на чужие земли» [4:49-50]. В поэме этот исторический эпизод передан с большим мастерством, дается глубокое философское заключение, что определяет значимость произведения. Например:

*Тут взяла она голову шаха
Подержала немного и вдруг
Окунула спокойно, без страха,
В полный кровью овчинный бурдюк... [1:159-161]*

Шах справедливо наказан. Здесь остро чувствуется авторская идея, противника войны и насилия. В поэме в образе Кира также используется мифологический и реалистический способ изображения. Поэт создает портрет самодовольного Кира, когда ему в плен попадает Спаргиназ. Создавая образ завоевателя многих стран Кира, автор тайну этого исторического факта раскрывает через мифический сюжет:

*«Высокую вершину покорил
Орел благодаря могучим крыльям...
Ахурамазда добрый наградил
Меня великим царством и всесильем»... [1:122]*

Образ сына Тумарис в поэме Спаргиназ основан на исторических фактах и попадает в руки врага путем обмана. Поэт художественно воссоздал этот исторический эпизод:

*«В упряжке тигр взамен коня,
Увы, не выручит меня.
Пусть кровь во рту сгустится в ком-
Не плюйся кровью пред врагом,
Архара посади на цепь-
Умрет он, вспоминая степь.*

*Мозг виноват – рука права:
Расстанься с шеей, голова!»*

*Он выхватил у стражники кинжал,
Сверкнул клинок, и – упорхнула птица... [1:121-124]*

И в реальной жизни встречаются подобные мужественные поступки.

В поэме есть еще один эпизод, о котором следует отметить. Это смерть Кира. По историческим фактам Кир погибает в схватке с Тумарис. В поэме это история рассказана в другом плане. Злодея Шаха убивает безухий массагет.

Образ безухого массагета, созданного фантазией поэта, свидетельствует о том, что в век амазонок отважными были не только женщины. С другой стороны че-

рез изображение данного героя показана преданность массагетов своей земле, их стойкость и мужество.

Жанровая особенность поэм И.Юсупова связана с их внутренним идейным содержанием. Так например в поэме «Тумарис» синтез реалистического и мифического способа изображения ярко отображает протест против тирании, отрицания захватнических войн всех времен.

Таким образом И.Юсупов своими поэмами внёс большой вклад в национальную каракалпакскую литературу. А стиливые разнообразия поэм И.Юсупова свидетельствуют о совершенстве его художественного таланта.

Литература

1. Юсупов И. Стихи. -Москва: «Художественная литература». (Перевод на рус.яз. Г. Ярославцева) 1976.
2. Геродот. История. I, 214 (Из 117 стр. выше указанной книги И. Юсупова).
3. Страбон. География. XI, 8. (Из выше указанной книги И. Юсупова).
4. Малляев Н. История узбекской литературы. –Ташкент: 1967, -С. 49-50.

РЕЗЮМЕ

Жанр, тур, формаларнинг қорақалпоқ адабиётшунослигидаги талқини ва авторнинг шахсий илмий тадқиқот хулосалари ёритилди. Поэма ва унинг И.Юсупов поэзиясидаги шаклланиши ҳақида илмий фикрлар берилди.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется литературный жанр, вид, род и жанровая форма поэмы в каракалпакском литературоведении. А также даны авторское заключение научного анализа поэмы, как литературная форма в поэзии И.Юсупова.

SUMMARY

The article examines the literary genre, type, genre and genre form of the poem in the Karakalpak literature. And also given the author's conclusion of the scientific analysis of the poem, as a literary form in the poetry of I.Yusupov.

ÁDEBIYAT SABAQLARÍDA SHÍĠARMALARĐÍ BLUM TAKSONOMIYASÍ TIYKARÍDA OQÍTÍW

G.Mambetova – *assistent oqıtwshı*

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: adabiyot darsi, taksonomiya, metodika, bilish, tushunish, foydalanish, analiz, sintez, baholash.

Ключевые слова: урок литературы, таксономия, методология, знания, понимание, использование, анализ, синтез, оценка.

Key words: literature lesson, taxonomy, methodology, knowledge, understanding, use, analysis, synthesis, evaluation.

Hár qanday jámiyette bilimlendiriwdiń joqarı sapalı bolıwı-belgili bir dárejede bilimlendiriw sistemasındaǵı panlerdiń, ilimniń jetilisiwi menen emes, al sol ilimniń yamasa panniń oqıtılıw metodikasınıń jaratılǵanlıǵı hám usı metodikanıń jámiyet rawajlanıwına, oqıwshınıń sol pándi ózlestiriwi arqalı kámil insan bolıp jetilisiwi hám keleshekte ilimniń hám jámiyettiń rawajlanıwına qosatuǵın úlesi menen bahalı bolıp esaplanadı.

Búgingi kúnge shekem qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw boyınsha bir qansha bahalı ilimiy miynetler baspadan shıqtı hám mekteplerde usı metodikalar tiykarında ádebiyat sabaqları sapalı oqıtılıp kelinbekte. Degen menen, búgingi kúnde xabar texnologiyalarınń tezlik penen rawajlanıwı, sociallıq tarmaqlarda derlik barlıq maǵlıwmatlardı ańsat hám tez tabıw múmkinshiliginiń ósiwi, sabaqlardı burınǵı metodika tiykarında oqıtıwıdıń búgingi oqıwshı talabına juwap bere almaslıǵı, oqıwshını biraz jalıqtırıp, pánge bolǵan qızıǵıwshılıǵınıń tómenlewine alıp keletuǵınlıǵın kórsetpekte. Házirgi waqıtta sabaqlarda keyingi dáwirlerde sabaq barısında paydalanılıp atırǵan grafikalıq organayzerler (klaster, balıq skeleti, SWOT texnologiyası, mozayka, “T” kestesı, PSMU, nilufar gúli hám t.b) bilim sapasınıń biraz jaqsılanıwına alıp kelse de, ádebiyat sabaǵı oqıwshıǵa beriwı kerek bolǵan bilimlerdi bere almay atır. Ádebiyat sabaǵınıń úyrenetuǵın tiykarǵı obyektı- ádebiy shıǵarma bolsa, maqseti -apiwayı adamdı emes, al kámil insandı tárbiyalaw, shıǵarmanı talqılap úyreniw onıń eń baslı metodlarınıń biri bolıwı kerek, biraq búgingi kúnde ádebiyat sabaqlarında kóbirek kórkem shıǵarmanı analizlewge emes, al tek oqıp mazmunıń aytıp beriw, shıǵarma avtorınıń qaysı jılları jasap, qanday shıǵarmalar dóretkenin atap ótip ketiw arqalı oqıwshılardı bahalaw baslı metodika wazıypasın atqarıp atır. Bul haqqında ózbek ilimpazı Q.Yuldoshev tómendegishe pikir bildiredi: “Kórkem shıǵarmanı talqılaw bilimne jeterlishe iye bolmaǵan filolog qanıge oqıwshılardı neni “beriw”di bilmeǵenińdey, olardan neni “talap etiw”di kóz aldına

keltire almaǵanı sebepli, ádebiyat sabaqlarında oqıwshılardı kerekli wazıypa qoyılmaıdı. Oqıwshılar qıyal dúnyasın rawajlandırmaıtuǵın, aqılın zorıqtırmaıtuǵın, jeńil-jelpi “bilim”ler ádebiyat boyınsha jaqsı baha alıw ushın jeterli esaplanıp kelinedi. Mısalı, fizika páninde pútkil álem tartılısıw nızamın jaratıw ushın Nyutonniń basına oylamaǵan jerde túsip ketken alma túrtki bolǵanın aytqan, biraq nızamniń mazmunın bilmegen oqıwshıǵa “jaman” baha qoyıladı hám tuwrı qılınadı. Biraq Alisher Nawayınıń “Hamsa”sınıń bes kitaptan ibaratlıǵı, onıń eki yarım jıl dawamında jazılǵanlıǵı hám dástanlardıń jaylasıw tártibin aytıp bergen oqıwshıǵa, ol “Hamsa”nı ashıp kórmegen bolsa da, “jaqsı” baha qoyıla beredi. Ádebiyat sabaǵı boyınsha neni talap etiw kerekligi anıq belgilep alınbaǵanlıǵı ushın sol “bilim” jeterli dep qaraladı [1:15].

Ózbekstan Respublikası 2021-jılǵa xalıqaralıq PISA (Programme for International Student Assessment) baǵdarlamasına, oqıwshılardıń bilim dárejesin usı baǵdarlama boyınsha tekseriw joybarına qosıldı. Bul PISA - xalıq aralıq baǵdarlamasında oqıwshınıń bahalanadı oqıwshılardıń real ómirge tayarlıq dárejesi, yaǵnıy olardıń mektepte alǵan bilimlerin real ómirde (turmista) qollayna alıw qábiletleri bahalanadı.

Xalıq aralıq bahalaw baǵdarlamalarına tayarlıq kóriw boyınsha aldımızdaǵı wazıypalar oqıw, matematika hám tábiyiy pánlerdi oqıtıwda zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalar interaktiv metodlardan nátiyjeli paydalanıw, tábiyiy pánlerde pánler aralıq baylanıslardı kúsheytıw, anıq, tábiyiy hám filologiya baǵdarlarındaǵı tayanış mektepleri seminarlarında xalıq aralıq baǵdarlamaları, olarda paydalanılatuǵın tapsırmalar boyınsha shınıǵıwlar alıp barıw bolıp esaplanadı. Oqıwshılardan PISA testlerinde talap etiletuǵın baslı nárse - oqıwshınıń berilgen sorawlardı sheshiwde óz jeke pikiri, dóretiwshilik kózqarası, bilgenlerin turmista qollana alıw múmkinshiligini tekseriw bolıp tabıladı. Biz búgin maqalamızda sóz etpekshi bolıp

otırǵan «Blum Taksonomiya»sı oqıwshıda joqarıda atap ótilgen kónlikpelerdi rawajlandırıwda járdem beredi.

“Taksonomiya” ataması (grek tilinen alınǵan bolıp, **taxis**- jaylasıw, qatar hám **nomos**- nızam)-sistematikanıń organizmlerdi klassifikaciyalaytuǵın teoriyalıq hám ámeliy bólimi. Termindi Shved botanigi O. Dekandol (1813-j) ilimge kirgizgen [2].

Blum taksonomiyası 1956-jılı Amerikalı psixolog Benjamin Blum basshılıǵındaǵı bir topar alımlar tárepinen engizilgen bolıp, taksonomiyaǵa Blumnıń “Tálim maqsetleri taksonomiyası: biliw jónelisi” kitabındaǵı ideyaları tiykar bolǵan.

Blum taksonomiyası oqıtıwshılar tárepinen oqıwshılardı qoyılatuǵın wazıypalardıń klassifikaciyası hám usıǵan muwapıq oqıw maqsetlerin usınadı. Ol tálim maqsetlerin úsh tarawǵa ajratadı: *kognitiv, affektiv, psixomotor*. Bul úsh tarawdı ápiwayı túsiniw penen *bilemen, sezemen, jarataman* (yamasa teoriya, ámeliyat, óndiris) sózleri menen túsindiriw múmkin. Hár bir tarawdı tereń iyelew ushın aldınǵı dárejedeǵi tájiriye talap etiledi. Blum taksonomiyasınıń maqseti-oqıwshılardı hár úsh tarawǵa da itibarın qaratıw hám sonıń menen birge, oqıtıwdıń eń tolıq formasın jaratıw bolıp esaplanadı [3].

Kognitiv qábilet - bul maǵlıwmattı qabıl qılıw, qayta islew, tańlaw, eslep qalıw, saqlaw hám tákirarlaw ushın juwapker bolǵan shaxstıń barlıq kognitiv aqılıy processleriniń jıyındısı. Blum taksonomiyasında tálim maqsetiniń kognitiv jónelisi tómendegishe klassifikaciyanı.

1. Biliw dárejesi alnǵan maǵlıwmatlardı yadlaw hám tákirarlawdan ibarat. Talaba tiykarǵı túsiniqlerdi, anıq faktlerdi, qaǵıydalardı úyrenedi hám olardı tákirarlay aladı. Birinshi basqısha tema haqqında yamasa shıǵarma haqqında ulıwma túsiniw payda boladı. Biliw dárejesi tiykarǵı dáreje dep qaraladı, olarsız keyingi modellerdi qurıw qıyın.

2. Túsiniw dárejesi. Bul jerde eń jaqsı misal – tákirarlaw. Bul oqılǵan tekstti óz sózleri menen qayta aytıp beriw dep túsiniwse úlken qátege joı qoyıladı. Bul eslep qalınǵan nárselerdi qayta qoyıp beriw emes, al túsiniw nárselerdiń kórinisi bolıwı kerek, yaǵnıy tekstten úyrengenlerdiń jańa orınlarda qollana alıw, shıǵarma jazıwda tekstten alǵanların silteme sıpatında orınlı qollana alıw, onı óz pikirleri menen analizley alıwı úyreniw. Sonday-aq, teoriya tiykarında tekst jaratıw, yamasa kerisinshe tekstti teoriyaǵa aylandıra alıw.

3. Qollanıw dárejesi. Bunda ózlestirilgen bilimlerdi basqa sharayatlarda qollana alıw túsiniw. Ádebiy shıǵarmalardan alǵan sabaqların ómirlik tájiriyelerde qollana alıw, úyrengen sózlik qorı arqalı til baylıǵın arttırıp qálegen situaciyaǵan til baylıǵı, sózlerdi orınlı qollana alıw sıyaqlı kónlikpelerin paydalanǵan halda shıǵıp ketiw múmkinshiligin úyreniw.

4. Talqılaw dárejesi. Ózlestirilgen bilimlerdi anıq sistemaǵa sala alıw. Bul shıǵarma haqqında, onıń syujet bóleklerin, qaharmanlardı, avtor hám qaharman poziciyasın talqılay alıw, kórkem súwretlew quralların anıqlaw, shıǵarmanıń temasın hám ideyasın ajırata alıw, óz pikirleri menen jantasa alıw kónlikpelerin qalıplestiriw dárejesi bolıp esaplanadı.

5. Ulıwmalastırıw dárejesi. (Sintez) Bunda oqıwshınıń ádebiyattan alǵan bilimleri tiykarında ózbetinshe bir nárseler dórete alıw, kishi dóretiwshilik jumsların (bayan, shıǵarma jumısı, referat, ádebiy keshelerge scenariy) jaza alıw qábileti rawajlandırıladı.

6. Bahalaw dárejesi. Oqıwshı bul dárejeyi iyelew arqalı qanday da bir waqıyalardı, situaciyalardı, kórkem shıǵarmalarǵa baha beriw, olardıń kórkem ortalıqta tutqan ornına baha bere alıw hám pikirlerin awızeki hám jazba túrde erkin bayanlay alıw, shıǵarma boyınsha óziniń juwmaqlawshı pikirlerin ayta alıw kónlikpesin iyelew názerde tutıladı.

Joqarıda atap ótilgen kriteriyalardıń barlıǵı mámleketlik bilimlendiriw standartlarında belgili dárejede atap ótilgen, biraq mektep pitkeriwshileriniń kopshılıǵı tek biliw dárejesinde qalıp ketken, buǵan sabaqlardıń tek biliw dárejesi fonında alıp barılıwı, erkin pikirlew hám dóretiwshiliktiń derlik paydalanılmawı sebep boladı.

Bunnan keyingi basqısh *affektiv* jónelis bolıp, bul jónelis sezimlerde tiykarlanadı. Yaǵnıy oqıwshı kórkem shıǵarmanı úyreniw barısında kognitivlik basqıstan ótkennen soń, shıǵarma qaharmanlarınń halatın seziniwı, onıń ornına ózin qoyıp kóriwı, quwanış hám túsiniw halatların seziniwı hám usılardan kelip shıqqan halda ómirge baha beriwdi úyreniwdi názerde tutadı. Misalı, hár bir oqıwshı shıǵarma qaharmanlarına hártúrli baha beriwı múmkin, qaysıbir oqıwshı biz unamsız dep qabıl etetuǵın personajǵa óz sezimlerine qarap jaqsı múnásibette bolıwı, yaki kerisinshe unamlı qaharmanlarǵa kerı kózqarasta bolıwı múmkin. Bunda heshbir oqıwshınıń pikiri qáte dep esaplanbawı tiyis, eger oqıwshı óz pikirini óz sezimlerinden kelip shıqqan halda dálillep bere alsa, oqıtıwshı usı processni oqıwshıda qalıplestire alsa, sabaq *affektiv* jónelisi boyınsha maqsetine jetken dep esaplanadı.

Keyingi basqısh *psixomotor*- bul dárejege jetiw ushın oqıtıwshı tárepinen oqıwshılar aldınǵı eki dárejege basqıshpa-basqısh tayarlanǵan bolıwı zárúr, kórkem shıǵarmalardı talqılaw úyrenen, shıǵarmaǵa baha bere alıw basqıshınan ótken oqıwshıdan endi ózi erkin shıǵarma dórete alıw kónlikpesin qalıplestiredi. Oqıwshı aldınǵı teoriyalardı jańasha kózqaraslar bildirip, hátte olardı ózgeritiwge hám rawajlandırıwǵa qaratılǵan óziniń jańa pikirlerin bere baslaydı.

Joqarıda ayılǵan pikirlerdiń ámeldegi kórinisi sıpatında orta mekteptiń 9-klasında T.Qayıpbergenovtıń “Maman biy ápsanası” romanınan berilgen úzindini úyreniw úlginis kórip shıǵamız. Avtorıń ómirbayanı haqqında maǵlıwmat berip waqıttı kóp joǵaltıp otırmaq ushın oqıwshılardı úyde oqıp keliw tapsırıladı. Sabaqta tek trilogiya janrı haqqında, “Qaraqalpaq dástanı” trilogiyası úsh kitaptan ibarat ekenligi, búgingi sabaqta usı shıǵarmanıń birinshi kitabı “Maman biy ápsanası”nan úzindi uyreniliwı haqqında atap ótiliwı jeterli boladı. Oqıtıwshı oqıwshılardı úzindini ózi oqıp beredi hám oqıw barısında oqıwshılardı ózlerine unaǵan qatarlardı, túsiniksiz sózlerdi hám qaharmanlar atlarınıń astın qálem menen sızıp otırıwı kerekligi túsindiriledi. Úzindini oqıw ushın 10 minut jetkilikli boladı. Oqıwshılar tekst penen tanıstı, tekst haqqındaǵı dáslepki pikirler payda boldı. Olar endi shıǵarma avtorınıń kim ekenligi, shıǵarma ne haqqında ekenligi, qaharmanları haqqında maǵlıwmatqa iye. Bul taksonomiyanıń *biliw dárejesi* orınlanǵanlıǵın bildiredi. Túsiniw dárejesin qalıplestiriw ushın oqıwshılardıń pikirleri tıńlanadı, “Úzindi ne haqqında eken, siziń pikiriniz?” degen soraw qoyıladı. Biraq bul soraw onıń mazmunın qaytalap aytıw degeni emes, kerisinshe shıǵarma haqqındaǵı oqıwshınıń óziniń pikirleri bolıwı kerekligin túsindirip ótiw kerek. Misalı, oqıwshı bul sorawǵa “Shıǵarma qaraqalpaq xalqınıń biy saylaw dástırı, biyler arasındadı ala awızlıqtıń kishkene bir kórinisin kórsetiw, xannıń turaqsızlıǵı, maqtanshaqlıǵı, jas óspirimlerdiń danalıǵı, sonıń menen birge tez juwap hám shıdamsızlıǵı, olardıń jas ózgesheligine baylanıslı minez-qulqın da ashıp beriwge qaratılǵan”- degen sıyaqlı juwapları berse, túsiniw dárejesi qalıplestirilgen bolıp esaplanadı. Qollanıw dárejesi basqıshında oqıwshılardı tekstti oqıwdan aldın berilgen tapsırma esine salınadı. Qálewshı oqıwshılardı ózleri sızǵan qatarlar oqıtıladı hám bul qatarlardı ne ushın tańlap alǵanlıǵı soraladı hám oqıwshı bunı talqılaw beriw kerek. Misalı, oqıwshı úzindidegi “-*Xanımız, ruxsat etseniz,-dep Maman jáne tikeydi. -Bákim, berilip atırǵan juwaplar durıs shıǵar. Biraq bunday sorawlarǵa juwap beriw ushın oylanıw az. Kóp jasaǵanlar biler, bákim. Meninshe adamdı qulaq azdırsa kerek, xanımız. -Juwabın maqul, balam,-dedi*

xan birden. –Men haqqındağı shuğıl gápłerģe erseñiz azıp ketesiz. Bárekella, Orazan ulı,-dep maqulladı otırǵanlar.” [4.109] degen abzactı sızǵan hám ózine usı dana juwapın belgili bir tárbiya alǵanlıǵın, keleshekte usı nárseni eslep qalıwı kerekligin túsingen, sonday-aq xannıń Mamannıń juwapın óziniń paydası ushın durıs qabil etkenligin, negizinde Mamannıń názerde tutqanı basqa nárese ekenligin ańlay alǵan oqıwshı, qollanıw basqıshın da durıs ózlestirgenin anıqlaw múmkin. Talqılau darejesi basqısı joqarıdağı úsh dárejege qaraǵanda mektep oqıwshıları ushın biraz qıyınshılıq tuwdıradı, sebebi bunda bastan ayaq talqıǵa tartılıwı, ideyası, teması, qaharmanlarǵa sıpatlama beriliwı, kórkem súwretlew quralları tabılıwı tapsırma etip beriledi. Bundaǵı oqıwshılar ushın eń qolaylı tapsırma hár qatırǵa qaharmanlar bólip beriliwı (xan, Murat shayıq, Maman biy, Esengeldi, Allayar, Amanlıq) olarǵa minezleme beriw tapsırma qılınıwı múmkin, 10 minut waqıt beriw jetkilikli. Sonıń menen birge, teksttiń ishindegi bir abzactı alıp, sol abzacqa ózleriniń qatnasın, pikirlerin qısqa jazıwdı tapsırıwǵa boladı. Misalı,

“Juma. Jurt bul kúndi isenimsizlik penen kútti. Sebebi, bul jerdiń hawası ózgermeli. Jaz ba, qıs pa, jıldıń qaysı máwsimi bolıwına qaramastan, kún ózgerip sala beredi. Jazda da alasapıran dawıl turadı. Alıs jaqlardan shań ákeledi, kóz ashtırmaydı yamasa jawın boladı, suwdan kiyimlerinń etińe jabısıp, tıslarına shań kiredi. Eldiń xanı Gayıp xannıń minezi de usı jerdiń tábiyatına meǵzes. Qápelimde ózgeredi. Usı jerdiń urıǵınday sál epkinge qıysayıp sala beredi. Sonıń aldın alıw kerek.” [4:105]. “Ne ushın yurt bul kúndi isenimsizlik penen kútti?” sıyaqlı oqıwshını oylanıwǵa májbúrleytuǵın sorawlar, sonday-aq “Avtor awıldın tábiyatı menen xannıń minezlemesin ne ushın bir-birine salıstırıp súwretledi, óz pikirlerini benen dálillen” degen tapsırmalar beriliwı maqsetke muwapıq boladı. Usınday tapsırmalar oqıwshılardı tekst ústinde islewge, oylanıwǵa, onı talqılauǵa, eń áhmiyetlisi jeke pikirlerin jazba bayanlawǵa baǵdarlaydı. Mine usı kónlikpelerdiń oqıwshıda qalıplese baslawı tórtinshi

dárejeninń orınlanıwına tiykar jaratadı. Sintezlew yamasa ulıwmalastırıw dárejesinde uzındide berilgen xan sorawları hám juwaplardın barlıǵın terip jazıwı hám usı pikirlerge ózleriniń qarama-qarsı yamasa tárep pikirlerin bildirip kishi kólemli esse jaratıw múmkin. Yamasa jenilirek tárizde bilayınsha soraw qoyıwǵa boladı. Uzındide berilgen xannıń sorawlarına siz qalay juwap bergen bolar ediñiz? Ne ushın? Maman biydiń jeńiske erisiwın qalay bahalaysız, búgingi jaslar menen sol dáwir jaslarınń sóylewi arasında qanday parq bar dep oylaysız yamasa xannıń unamalı táreplerin kóre aldıñız ba, bul boyınsha pikirlerinizdi bildiriń sıyaqlı sorawlar hám olarǵa pikirlerin shártli túrde jazba bayanlawın tapsırma etip bergen maqsetke muwapıq boladı, sebebi pikirdi awızsha beriwge qaraǵanda jazba jetkeriw biraz quramalı hám kóp waqıtta meńgeriledi. Búgingi kúndegi ámelge engizilip atırǵan PISA testlerinde barlıq sorawlarǵa pikirdi jazba beriliwı talap etiledi.

Bahalaw dárejesinde oqıwshı shıǵarma haqqındağı pikirlerin juwmaqlastıradı, kerek bolsa avtordın jiberen qáte-kemshiliklerin, erisken tabısların óz poziciyasın tutqan halda bahalaydı.

Affektiv basqıshda shıǵarma waqıyalrı, qaharmanları ózleriniń jeke ómirleri menen salıstırılıwı, ishki sezimleriniń kelip shıqqan halda ózleri qálegeninshe baha beriwge sharayat jaratıladı.

Psixomotor -bul eń quramalı basqısh bolıp, bunda úyrenilgen tekst yamasa shıǵarma boyınsha oqıwshı jeke dóretiwshilik jumıs isleydi, ilimiy maqala yamasa, ádebiy sın maqala jazıw sıyaqlı jumıslardı orınlaydı. Biraq, bul dáreje mektep oqıwshılarınıń barlıǵınan talap etiliwı orınsız. Bul dáreje bir sabaq yamasa bir sherek dawamında emes, jıl yamasa jıllar dawamında qalıplestiriliwı múmkin.

Juwmaqlastırıp aytqanda, Blum taksonomiyası sabaqlarda ápiwayıdan quramalıǵa qaray basqıshpa-basqısh ótiw, oqıwda hám úyreniwde oqıwshılardıń maqsetti durıs belgilew, tapsırmalardı sistemalı túrde orınlaw hám eń tiykarǵısı bilimlendiriw hám ǵamıyetke zárúr bolǵan erkin pikirli oqıwshılardı tárbiyalawda úlken áhmiyetke iye.

Ádebiyatlar

1. Ёўлдош Қ., Ёўлдош М. Бадиий таҳлил асослари. - Тошкент: 2016. 305-б.
2. Qomus. INFO. Onlayn ensiklopediya.
3. <https://ru.wikipedia.org/wiki>. Википедия. Свободная энциклопедия.
4. Mambetnazarov T., Bekbergenova Z., Mambetnizayova Z. Ádebiyat. 9-klass ushın sabaqlıq. -Nókis: «Bilim», 2019, 304-b.

REZYUME

Mazkur maqolada maktablarda qoraqalpoq adabiyotini o'qitishda Blum taksonomiyasidan foydalanish yo'llari T.Qayipbergenovning "Maman biy afsona"si asari asosida o'rganildi.

PEZIOME

В статье рассматриваются способы использования таксономии Блума в преподавании каракалпакской литературы в школах на основе произведения Т.Кайипбергенова «Маман бий афсона».

SUMMARY

In this article, the ways of using Blum's taxonomy in teaching Karakalpak literature in schools are studied on the basis of T.Kayipbergenov's "Maman biy afsona".

THE BRIDGE OF HEARTS FROM AMASYA TO NAVOIY: "FERHAT AND ŞIRIN LOVERS MUSEUM"

Keziban Orbay – doctor of physical and mathematical sciences, professor

Metin Orbay – doctor of physical and mathematical sciences, professor

Amasya University, Faculty of Education, 05189 Amasya - TURKEY

Таянч сўзлар: Ali Shir Nevayy, Ferhat va Shirin, nomoddiy madaniy meros, muzey.

Ключевые слова: Али Шир Невайи, Ферхат и Ширин. Нематериальное культурное наследие, Музей.

Key words: Ali Şir Nevâyî, Ferhat and Şirin, Intangible Cultural Heritage, Museum.

Introduction

In Turkish Cultural History, folk tales are among the most important treasures of our culture and are among the first literary products of the transition from nomadic life to permanent settlement. Folk tales in Turkish folk literature are classified according to their subjects or sources. When classified according to subjects, they are addressed as love stories, hero stories, religious epic/social stories, and short stories (Albayrak, 2005). Especially the love stories were disseminated by minstrels and public storytellers in coffee-houses via oral transmission in the period when communication technologies (such as cinema, television, and radio)

were not widespread and became an indispensable type of oral literature that meets the literary needs of the people. Ferhat and Şirin, Leyla and Mecnun, Kerem and Aslı are the primary ones among these love stories (Albayrak, 2005).

The proliferation of mass media, rapid urbanization and the dominant culture brought on by globalization in the last century have affected the local oral culture and led the folk tales to be largely forgotten. Especially the younger generations are observed to be under the influence of the dominant culture and rapidly drifting apart from their values (Mazrui, Dikrri and Kafrawi, 2008; Oğuz, 2018; Huntington, 1996).

A study conducted on university youth (Çelepi, 2016), found that 30% of the participants stated that they did not know any folk tales when they were asked the following question: "How many fairy tales do you know?" It was also observed that most of the tales known by the youth were not Turkish tales. Little Red Riding Hood is the most well-known fairy tale with a ratio of 40%. Regarding the topic of this research, it was found that when the youth were asked about the protagonists in immortal love stories, they cited Kerem and Aslı (31%), Ferhat and Şirin (28%) and Romeo and Juliet (19%). However, the actual thought-provoking finding was the ratio of 20% which pointed to "none".

Until recently, the studies carried out within the scope of the protection of cultural heritage mostly focused on tangible heritage. On the other hand, "Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage" was initiated by UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) in 2003 (UNESCO, 2003). The definitions part of this convention defined intangible cultural heritage in its most general form as

"The practices, representations, expressions, knowledge, skills-as well as the instruments, objects, artifacts and cultural spaces associated therewith-that communities, groups and, in some cases, individuals recognize as part of their cultural heritage." (UNESCO, 2003).

This convention has had an impact especially on cultural preservation approaches and museology studies. While establishing museums for intangible cultural heritage, it is important to use technological methods and to transform museums into educational and cultural centers as venues where this heritage is learned and taught (Alivizatou, 2016; Basu and Madust, 2014; Yoshida, 2004). Culture can be enriched, disseminated, and transferred from generation to generation as long as it is taught and learned. Therefore, museums play an important role in cultural transmission by providing a venue for learning the culture (Kratz and Merritt, 2011; Shouyong, 2008; Yoshida, 2004).

Heritage areas demonstrate a dynamic and lively relationship with the human communities around them. Therefore, the protection of tangible heritage cannot be considered independently of the nearby intangible folk culture. Of course, the preservation of cultural heritage is a multi-stakeholder issue that requires active participation. Conservation practices cannot be considered separately from local governments, which are the closest administrative unit tiers for the public and have specific responsibilities in heritage protection (Karagül and Yıldız, 2020). In this context, Amasya Municipality took an important step by starting the "Ferhat and Şirin Lovers Museum" in Amasya where Ferhat and Şirin's story, an intangible cultural heritage stands out among the Anatolian variants (URL 1-2).

This study, first of all, aimed to provide information about the place of Ali Şir Nevâyî (1441-1501) in Turkish Cultural History and his masterpiece "Ferhad ü Şirin", an immortal love story by addressing the Amasya variant. The "Ferhat and Şirin Lovers Museum" was introduced along with its purpose, its place in tourism since its opening and the shortcomings observed in the operation of the museum. The study also discussed the steps and implementations for more effective and active use of the museum.

Ali Şir Nevâyî in the History of Turkish Culture

Nevâyî has a special place and significance in Turkish Cultural History which was not limited only to his literary personality, his works, and his contributions to the Turkish language. Nevâyî was exemplary figure; he was a fair statesman, a benevolent person, a great thinker who cared about and always supported scientific studies, managed to touch people's hearts in regard to national values and contributed to the solution of the modern period Turkish national identity crisis (Ercilasun, 2004).

Although Nevâyî had never been to Anatolia, he established a throne in the hearts of Anatolian Turks with his

exemplary personality and his works. By being a guest in the homes of everyone with his works, he became a great personality, the common ancestor of Turkish homelands and was regarded as a man of wisdom in Turkish Cultural History (Canım, 2002). He explained this situation in his work called *Ferhad ü Şirin*: "Even though I had no army, I conquered all Turkish and Turkmen provinces up to the Chinese border and Tabriz just by sending my Divan (collected poems)." (Alpay Tekin, 2012). Nevâyî was able to witness this in his lifetime. For this reason, he is regarded as one of the key figures, the "Pole star", the illuminator and guide of Turkish Cultural History from past to present, from today to the future.

Nevâyî is still remembered with the same excitement today, even though it has been almost six centuries since he was born. In fact, academic studies on commemorations and his works quench the longing for the periods of the Turkish Renaissance and allow us to embrace and take shelter in the souls of literary personalities such as Nevâyî in particular and Hoca Ahmet Yesevi, Yusuf Has Hâcib, Edip Ahmet Yukneki in general, who were instrumental in Nevâyî's integration with the Turkish-Islamic civilization in the scientific sense.

Each of the works by Nevâyî is our unique cultural heritage. Therefore, to protect this and similar cultural heritages that serve as a bridge between the past and the future is more important today than previous periods in the face of the threat of dominant culture brought by globalization. Cultural heritage, which conveys information about the past in the most concrete manner, plays an important role in the formation and preservation of the identities of societies, the development of aesthetic and artistic understanding and the creation of historical awareness.

The Story of Immortal Love: "Ferhad ü Şirin"

Hüsrev ü Şirin Masnavi, which was first written in Persian by Nizâmî-i Gencevî in the 12th century was translated into Khwarezm Turkish by Kutb in 1341-1342 as an independent adaptation. Gencevî's Hüsrev ü Şirin was penned in Chagatai language by Nevâyî, the great poet of the Uzbeks, in 1484 with the name "Ferhad ü Şirin". However, "Ferhad ü Şirin" had a different quality and originality (Alpay Tekin, 2012; Ercilasun, 2004). In this work, Nevâyî collected the folk legends from historical sources and turned Ferhat's extraordinary love, sometimes colored by mystical love, into a legend. The fact that the folk story kept alive in the oral culture of Anatolia was addressed by Nevâyî as Ferhat and Şirin or that Nevâyî's work had such a wide place in the Anatolian folk storytelling tradition is important in terms of the literary relationship and cultural unity of East-West Turkishness. Of course, whether the story actually took place or not is highly debatable. However, the truth is that the immortal love story of Ferhat and Şirin has left deep traces in many different geographical areas, especially in Iran, Azerbaijan, Turkey and the Balkans. Over time, this love story did not remain only in classical masnavis, but also passed into Turkish folk literature. The emergence of this story, its development, its transformation into text and especially its place in Turkish folk literature has always been the subject of interest (Yılar, 2014). Naturally, the story has undergone some changes in the transition from written texts to oral literature and many variants emerged. The historical and geographical framework of the story also changed and some of it was adapted to Anatolia. Amasya variant is the most well-known variant of the Ferhat and Şirin stories that emerged in Anatolia (Uraz, 1978). Among the people, the natural venue of the Ferhat and Şirin story is virtually accepted to be the city of Amasya which is associated with the waterway (Urak and Aksulu, 2006) from the Late Hellenistic-Early Roman period.

Amasya Variant of Ferhad ü Şirin

Before addressing the Amasya variant of the Ferhat and Şirin story, it would be useful to give information about the

venue that has an important place in the narration of the story and is defined as the place where the story takes place.

Amasya is an ancient settlement located in Anatolia called Asia Minor, in a narrow valley at the foot of the Ferhat, Harşena and Lokman mountains, dividing the Central Black Sea (Toruk, 2005). The city is located on both sides of Yeşilirmak, which flows through the valley like a gem. There is no definite information about who opened the city for settlement for the first time, called Amaseia in the Hellenic era, Amasia by the Romans and finally Amasya by the Turks. However, there is no doubt that there was settlement in the city during the Hittite Kingdom, including the times when the Hatti chieftaincy lived dispersed (Dönmez, 2013). The city, estimated to have a history of approximately 8.500 years, has been the cradle of many civilizations under the influence of different ethnic, cultural, religious, and political structures for centuries, as it is a complete intersection in terms of strategic and geographical aspects. Amasya, which was an important center of the Danishmendids with the arrival of the Turks in Anatolia, preserved this character during the Anatolian Seljuk period. It became an important Anatolian city where the Sultan's sons in the Ottoman dynasty were sent to gain administrative experience, under Ottomans auspices and therefore the city was identified with the name "City of Sultan's Sons". Amasya, which took on critical tasks during the War of Independence, has an exceptional place in the history of the Republic of Turkey as the city where the foundation of the republic was established (Tuzcu, 2013). Almost like an open-air museum. Amasya has such a deep historical past is very rich in terms of tangible cultural heritage with its palaces, inns, baths, king rock tombs, Islamic-Ottoman social complex, etc. which still keep the traces of each civilization alive today. In addition to these, Amasya has been the subject of the studies of travelers and scientists since the training of many people in fields such as science, art and literature was guided in Amasya, and it was rightfully addressed as "the Oxford of Anatolia", "Baghdad al-Rum/ Baghdad of Anatolia" and "Medina al-Hukema /The City of Philosophers" (Tuzcu, 2013).

One meter wide and two meters deep aqueducts, which have an important place in the love story of Ferhat and Şirin, are located before "Şahinkaya", 15 km south of Amasya and reach the city by gradually increasing in width and depth passing through the region called "Ferhatarası" among the people. This canal, which was cut at the foot of Ferhat Mountain at a height of 3 meters from the ground and completed by carving tunnels in 3-4 places, is 18 km long (URL2: Photo 1-2).

The rocks were carved, and stone vaults were built on the stream beds to meet the water needs of the city of Amasya, between the Late Hellenistic and Early Roman periods. Ferhat Water Canal, which has been registered and protected today, is a rare artifact in the world cultural heritage list in terms of its planning, material use and construction technique (Urak and Aksulu, 2006).

Photo 1. A Section from the Ferhat Water Canal-I.

Photo 2. Section from the Ferhat Water Canal-II.

The Amasya variant of the immortal love story can be found below in its simplest form (Demiray, 1954):

"A woman named Mehmene Banu was ruling in Khorasan. She had a very beautiful, very charming niece named Şirin. Mehmene Banu had a mansion built for her beloved niece and gave the painting job of the mansion to the famous painter Bahzat and his son Ferhat.

One day, Mehmene Banu and Şirin went to visit the mansion. It was here that Şirin and Ferhat met for the first time, and then their hearts began to ignite with the unquenchable fire of divine love.

It was a warm spring day. Mehmene Banu was taking a walk in the country with Şirin. At the foot of the grove, they came across clear water that murmured sweetly. Şirin wanted this water to flow into her mansion too. Upon this request, Mehmene Babu had the town criers announce:

"Whoever brings this water in front of the mansion, I will give him whatever he wishes,"

Ferhat started the task with a 1500 kilo(!) crowbar and succeeded in a short time. In response to this, he was taken to the palace at his own request.

One day, Şirin and Ferhat talked to their hearts' content at the palace. As Ferhat was taking his leave, he heard the wail of the thinnest strings of his heart. With trembling lips, Şirin, who was looking at his receding shadow, sang this song No one has seen the soul desert the body, Now I have seen it with my eyes, here is my soul who is gone.

One day, Mehmene Banu, who heard that Ferhat and Şirin were lovers, had the young lover imprisoned. With his touching instrument and heartfelt folk songs, Ferhat made the hearts of those passing by the dungeon ache and brought tears to their eyes.

One day, Mehmene Banu dreamt of a cherubic old man. The old man said, "O Mehmene Banu, either get Ferhat out of prison tomorrow or you will perish." Mehmene Banu woke up with fear. She immediately gave orders to her viziers and released Ferhat.

As soon as Ferhat was released from of the dungeon, he made his way into the forests. He wandered in the mountains, made friends with wild animals, crossed countries, and came to the vicinity of Amasya.

One day, the ruler of Amasya, Hormuz Shah, was hunting in the forests when he heard a touching voice. The Shah ordered that the owner of this voice be brought him. The viziers made their way into the forest. Under a tree, they came across a shabby man surrounded with wild animals, playing his instrument. They brought him before the Shah. Ferhat narrated all his feelings to Shah with his sad instrument and touching songs. Hormuz Shah, who was a kind-hearted person, had tears in his eyes. He promised that he would find a remedy for his troubles. He wrote a letter to Mehmene Banu: "As soon as you receive my letter, send Şirin here with her dowry to marry Ferhat. If you do not obey my order, I will declare war and take the girl by force."

Mehmene Banu was enraged when she received this letter and tore the letter. Hearing this, Hormuz Shah declared war against Mehmene Banu to have Şirin marry Ferhat. The battle was very bloody. Mehmene Banu's most precious wrestlers were being knocked down to the ground by Ferhat's crowbar. Finally, Mehmene Banu suffered a great defeat. Şirin was taken prisoner by the forces commanded by Ferhat and brought to the palace before the Shah.

While the wedding preparations were about to begin, Hüsrev, the son of Hormuz Shah, fell ill with Şirin's love. When everything became so complicated, the Shah and his wife were confused as to what to do. Hüsrev's governess found a solution. Ferhat was informed that if Şahinkaya, which is 15 kilometers south of Amasya, was split and water was brought to the city, the wedding would begin immediately.

This time Ferhat attacked the rocks with a 3000 kilo(!) crowbar. He brought the water the city in 39 days with a water canal.

When Hüsrev's governess heard this news, she thought of a trick to get sultan's son what he wished for. She disguised as a crone and took a plate of yeast fritters with her. He went to Ferhat. false tears flowing from her eyes, she said: "Alas, my son. You drilled these mountains for Şirin, didn't you? But Şirin died suddenly last night. Now fritters are being distributed for her."

This news struck Ferhat's heart like a lightning. He suddenly threw the crowbar in his hand into the air, aiming to drop it in his head and kill himself, which he did.

Hearing this news, Şirin went crazy. They took her to the body of her lover. The young girl threw her body on Ferhat's corpse. She cried with deep sobs. The tears that had been going on for years stopped, the deepening sobs finally stopped. Now, Şirin had left her body completely in her lover's arms and surrendered her soul to God. While the black-hearted nanny was watching this tragic situation from afar, a monster descending from the mountains ripped her to pieces.

Upon receiving the news, the heart of Hormuz Shah ached with a deep pain. He organized a majestic funeral for them. The bodies of these two martyrs were taken to the top of the mountain, today called Ferhat Mountain, and buried side by side, amid the lamentations of sonorous and sweet-voiced hafizes.

Years later, two saplings grew on the graves of Ferhat and Şirin, every year, one of these saplings would give red roses and the other white roses. When the saplings would grow enough and meet one another, a thorny bush would come between them and prevent them from meeting in full. The red and white roses are the pure souls of Ferhat and Şirin, and the bush is the evil spirit of the witch woman who was torn apart by the monsters."

Photo 3. The Sculpture Depicting the Formation of Ferhat Water Canal in Amasya.

The story of "Ferhat and Şirin" was shaped according to the region and social texture and became integrated with the style of the Turkish people. After the XV. Century, it became a part and property of our anonymous literature in the folk tale genre. The anonymous narration gained immortality with manuscripts in print. It acquired a high-quality

depth throughout history and has been the material of many genres such as Karagöz, eulogy show, poetry, cinema, theater, opera, and ballet (Bars, 2012).

"Ferhat and Şirin Lovers Museum"

Local governments have important roles and responsibilities in the protection and transmission of tangible and intangible cultural heritage (Karagül and Yıldız, 2020). In this context, the "Amasya-Scientific and Cultural Tourism Center Project", prepared by the Municipality of Amasya in 2011 and supported by the Turkish Central Black Sea Development Agency, was put into practice at the end of 2013 in the area where the story of Ferhat and Şirin is said to take place (URL 1-2). The project was prepared by taking into account partially the "Ferhat Water Canal Protection Proposals and Landscaping Project" (Urak and Aksulu, 2006) which was carried out under the leadership of the Amasya Governorship in the previous years. The project primarily aims to create a spacious area at the exit of Amasya, which previously had a cramped layout, by developing areas for recreation and social activity functions. With this project, the citizens of the city are able to get a break to some extent (URL3: Photo 3-5). With this project, The Lovers Museum opened on Ferhat water canal which is under protection presents the story of Ferhat and Şirin, as well as the love stories of Leyla and Mecnun, Kerem and Aslı, Mimar Sinan and Mihrimah Hatun from Turkish folk literature, and Romeo and Juliet from world literature. In addition, Anatolian Culture in regard to Fiancées, Anatolian Poet-Singers (Karacaoğlu, Dadaloğlu, Aşık Veysel), men of the heart such as Mevlana and Hacı Bektaş-ı Velî are also included in the museum. Furthermore, the museum proudly carries the title of Turkey's first and only Lovers Museum (URL 1-2).

Photo 4. The Tomb of Ferhat and Şirin.

Table 1 provides the number of visitors in the Ferhat and Şirin Lovers Museum during the period of 2014-2019 and the number of tourists visiting Amasya during this specific period (MBSDA, 2018; Zobu, 2021). Due to the COVID-19 pandemic, museums were mostly closed in 2020, so they were not included in this table. In addition, the table does not distinguish between domestic and foreign tourists, but the rate of foreign tourists is estimated to be about 3-4%. The museum does not charge soldiers, people over the age of 65, children under the age of 12 and disabled individuals. Considering this practice, the total number of museum visitors is expected to partially increase, but the numbers are still far behind the level it deserves.

Year	Number of Tourists	Number of Visitors/ Lovers Museum
2014	487816	25265
2015	478531	29523
2016	485466	32299
2017	615907	76505
2018	580500	71727
2019	719559	71433

Table 1. Number of Tourists and Lovers Museum Visitors in Amasya from 2014 to 2019.

Photo 5. *Ferhat and Şirin Monument on top of Mount Ferhat.*

A study conducted to identify the profiles of domestic tourists coming to Amasya (Eryılmaz, 2020a) reported that the majority of the tourists were young, educated, and usually came from the surrounding provinces on day trips with their own vehicles. The question "Which places do you want to visit first in Amasya?" elicited the following responses about the Ferhat and Şirin Lovers Museum. The ratio of individuals who wanted to visit Ferhat and Şirin Lovers Museum as their 1st preference was 3.8%, as their 2nd preference was 8.9% and as their 3rd preference was 10.6%. These low preference ratios can be explained by some reasons such as the fact that the Ferhat and Şirin Lovers Museum is mostly overshadowed by other touristic places in the city center, the museum is opened recently, and the museum is outside the province. On the other hand, the topics such as the guidance services offered in the museum, the design of the museum, the quality of the materials used in the museum, the level of satisfaction of the oral and written information texts in the museum and the adequacy of the technologies used still need to be studied.

Another study conducted among individuals who have never visited the city of Amasya (Eryılmaz, 2020b) asked the following question: "What are the first three things that come to mind when Amasya is mentioned?" The answers showed that the ratio of people who thought of Ferhat and Şirin's story when Amasya was mentioned was very low (1st preference, 5.3%; 2nd preference, 14.1% and 3rd preference 10.3%). The majority of the participants (86.6%) in the same research stated that they did not come across any promotional materials related to Amasya in the last year. On the other hand, the participants who came across promotional materials about Amasya stated that they accessed this information via the internet or social media (73.1%) compared to other means. At this point, it is necessary to mention that an official website or social media address

promoting the city of Amasya in general and the Ferhat and Şirin Lovers Museum in particular has not been established yet. It is obvious that the analysis of risk areas (Nalcioğlu, 2018; Wróblewska, 2019) should be conducted well, especially if the museum approach is to be used in the protection of intangible cultural heritage.

Photo 5. *Aerial View of Ferhat and Şirin Lovers Museum.*

Starting Point Rather Than Conclusion

"Ferhat and Şirin Lovers Museum" is definitely a successful initiative to transfer our intangible cultural heritage on love from generation to generation. However, it should not be forgotten that approaches to cultural preservation and the understanding of museology have acquired a new dimension especially with the "Convention on the Protection of Intangible Cultural Heritage". Today, museums have very important roles and functions in the protection of tangible and intangible cultural heritage. As their main functions, museums serve the purpose of transferring cultural values, which are accepted as heritage, from generation to generation. Changes and developments in both the concept of cultural heritage and the understanding of museology have expanded the areas of responsibility for museums in transferring cultural heritage. The important thing now is to reconstruct our museums in line with the opinions of field experts in the light of the current academic knowledge on this subject. Otherwise, it would not be an acceptable approach to present intangible cultural heritage subjects such as folk tales as they are with the classical museology perspective. In this context, it is promising that the Municipality of Amasya has started working to ensure that our cultural heritage is kept alive, transferred, and maintained as a whole by taking the opinions and suggestions of field experts and by paying attention to all kinds of risk areas in the museum to minimize the shortcomings in the current museum practices.

In conclusion, what has been done and written so far should be a starting point.

References

- Albavrak, N. (2005). Türk Halk Hikâyelerinin Genel Özellikleri, Tasnifi ve Taş Baskısı Halk Hikâyelerine Bazı Katkıları. *The Journal of Ottoman Studies*, 26, 39-49. [in Turkish]
- Alivizatou, M. (2016). *Intangible heritage and the museum: New perspectives on cultural preservation*, Vol. 8, London: Routledge.
- Alpav Tekin, G. (2012). *Ali Şîr Nevâî. Ferhad ü Şîrin*, Ankara: Turkish Language Society Press. [in Turkish]
- Bars, M.E. (2012). Magical Realism in the Tale of Ferhat and Şirin. *Electronic Turkish Studies*, 7(4), 995-1008.
- Basu, P., and Modest, W. (2014). *Museums, Heritage and International Development: A Critical Conversation*. In *Museums, Heritage and International Development* (pp. 11-42). Routledge.
- Canım, R. (2002). Türk Kültür ve Edebiyatında Ali Şîr Nevâî ve Türkiye’de Ali Şîr Nevâî Çalışmaları, *Ataturk University Journal of Turkish Research Institute*, 9(19), 137-146. [in Turkish]
- Çelepi, M. S. (2016). Intangible Cultural Heritage and University Youth, *Adnan Menderes University, Journal of Institute of Social Sciences*, 3(3), 15-35. [in Turkish]
- Demirav, A. (1954). *Resimli Amasva*. Ankara: Günev Matbaacılık. [in Turkish]
- Dönmez, Ş. (2013). Amasya in Protohistoric Times and Classical Antiquity: Current Archaeological Evidence. *Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology*, 16, 1621-1656.
- Ercilasun, A. B. (2004). *The History of Turkish Language*, Ankara: Akçağ Publications. [in Turkish]
- Eryılmaz, B. (2020a). Identifying the Tourist: A Research Based on Domestic Tourist Profile, *Journal of Turkish Tourism Research*, 4(3), 2327-2342. [in Turkish]
- Eryılmaz, B. (2020b). Amasva as a Tourist Destination From the Non-Visitors’ Point of View. *Journal of Selçuk University Social Sciences Vocational School*, 23(2), 422-432. [in Turkish]
- Huntington, S.P. (1996). *The Clash of Civilizations and The Remaking of World Order*. New York, NY: Simon & Schuster.
- Karagül, Ö. and Yıldız, T. (2020). The Role of Local Governments In The Conservation of Cultural Heritage: Turkey, UCLG-MEWA, İstanbul: Mutlu Print. (<http://uclg-mewa.org/the-role-of-local-governments-%C4%B1n-the-conservation-of-cultural-heritage-turkey/>; Accessed June 10, 2021)

- Kratz, S., and Merritt, E. (2011). Museums and the Future of Education. On the Horizon. 188-194.
- Mazrui, A. A., Dikirr, P. M., & Kafrawi, S. (2008). Globalization and Civilization: are They Forces in Conflict? Global Scholarly Publications.
- MBSDA (Middle Black Sea Development Agency), 2018. Amasya Province Culture and Tourism Sectoral Action Plan 2018-2023, Amasya, (<https://www.oka.org.tr/assets/upload/dosyalar/amasya-kultur-ve-turizm-eylem-planı.pdf>; in Turkish, Accessed June 10, 2021)
- Nalcioglu, Z.Z.B. (2018). The Convention for the Safeguarding Intangible Cultural Heritage and Museum: Approaches, Examples of Application, Risk Areas, Milli Folklor, 30(120), 131-139. [in Turkish]
- Oğuz, M.Ö. (2019). Küreselleşme ve Uygulamalı Halk Bilimi. 3. Baskı. Ankara: Akcağ Publications. [in Turkish]
- Shouyong, P. (2008). Museums and the protection of cultural intangible heritage. Museum International, 60(1-2), 12-19.
- Toruk, F. (2005). Amasya Kentinin Fiziksel Oluşum Sürecin İçerisinde Saray Olgusu, Vakıflar Dergisi, 29, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları. [in Turkish]
- Tuzcu, A. (2013). Amasya in Travel Books from the First Ages to the Republic, Ankara: Amasya Municipality Cultural Publications. [in Turkish]
- Urak, G. ve Aksulu, I. (2006). Documentation for Preservation of the Ferhat Water Canal in Amasya. Metu Journal of Faculty of Architecture, (2), 93-112.
- UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization), 2003. Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage-UNESCO Digital Library. (<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000132540> : Accessed June 10, 2021)
- Uraz, M. (1978). Halk Hikâyelerinin Kaynakları: Hüsrev ve Şirin-Ferhad ile Şirin Hikâyeleri. Türk Folklor Araştırmalar, (342), 8203-8206. [in Turkish]
- URL 1. Amasya Municipality Website: Museums (<https://amasya.bel.tr/muzelerimiz>; in Turkish, Accessed June 10, 2021)
- URL 2. Amasya Ferhat and Şirin Lovers Museum Promotional Film, Neva Production, 2013 (<https://www.youtube.com/watch?v=2cdv0vA-bvA>; in Turkish, Accessed June 10, 2021)
- URL 3. Republic of Turkey Ministry of Culture and Tourism, Provincial Directorate of Culture and Tourism Webpage: Ferhat and Şirin Lovers Museum (<https://amasya.ktb.gov.tr/TR-243789/ferhat-ile-sirin-asiklar-muzesi.html>; in Turkish, Accessed June 10, 2021)
- Yılar, Ö. (2014). Halk Hikâvesi Olarak Ferhad ile Şirin. Ankara: Pegem Akademi. [in Turkish]
- Yoshida, K. (2004). The museum and the intangible cultural heritage. Museum International, 56(1-2), 108-112.
- Wróblewska, M. (2019). Museum Practices as Tools to (Re) Define Memory and Identity Issues Through Direct Experience of Tangible and Intangible Heritage. Heritage, 2(3), 2408-2416.
- Zobu, O. (2021). Amasya Municipality Directorate of Culture and Social Affairs, 2014-2020 Ferhat and Şirin Lovers Museum Visit Statistics (Private Interview).

РЕЗЮМЕ

Anatoliya geografiyasida mashhur bo'lgan "Ferhad ü Shirin" asari, Turk madaniyati tarixida donishmand bo'lgan Ali Shir Nevayiy tomonidan o'lmas sevgi hikoyasi sifatida yozilgan. Hikoya tabiiy ravishda yozma matnlardan og'zaki adabiyotga o'tishda ba'zi o'zgarishlarga uchradi va shuning uchun ko'plab farqlar paydo bo'ldi. Bu o'tish davrida hikoyaning tarixiy -geografik doirasi ham o'zgardi va u Anatoliyaga moslashtirildi. Amasya varianti bu xilma -xil shakllardan biridir. Ushbu tadqiqot Amasya turkumidagi voqea sodir bo'lgan joy haqida muhim ma'lumotlarni taqdim etishga qaratilgan. O'tgan asrda jadal urbanizatsiya va vujudga kelgan globallashuv natijasida birinchi o'ringa qo'yilgan dominant madaniyat nomoddiy madaniy merosimizga, ayniqsa, sevgi hikoyalimizga tahdid solmoqda. Muzeylar nomoddiy madaniy merosni avloddan -avlodga o'tkazishning samarali usullaridan biri bo'lganligi sababli Amasyada "Ferhat va Shirinni sevuvchilar muzeyi" tashkil etilgan. Tadqiqotda ushbu muzeyni umuman tanishtirish, uning tashkil topganidan buyon turizm-dagi o'rnini va faoliyatida kuzatilgan kamchiliklar muhokama qilinib, muzeydan yanada samarali va faol foydalanish g'oyalari berildi.

РЕЗЮМЕ

Шедевр, широко известный в анатолийской географии, "Ферхад ü Ширина" был написан как бессмертная история любви Али Шир Неваяи, человеком мудрости в истории турецкой культуры. История, естественно, претерпела некоторые изменения при переходе от письменных текстов к устной, и, следовательно, появилось множество вариаций. В этот переходный период исторические и географические рамки рассказа также изменились, и он был адаптирован к Анатолии. Вариант Амасьи - одна из этих различных форм. Это исследование было направлено на предоставление важной информации о месте, где произошла история в вариации Амасьи. Доминирующая культура, выдвинутая на первый план быстрой урбанизацией и зарождающейся глобализацией в прошлом веке, угрожает нашему нематериальному культурному наследию, особенно нашим любовным историям. «Музей любителей Ферхата и Ширина» был основан в Амасье в связи с тем, что музеи являются одним из эффективных методов передачи нематериального культурного наследия из поколения в поколение. Цель исследования - представить этот музей в целом, обсудить его место в сфере туризма с момента его основания и недостатки, обнаруженные в его работе, а также предложить идеи для более эффективного и активного использования музея.

SUMMARY

The masterpiece widely known in the Anatolian geography, "Ferhad ü Şirin" was penned as an immortal love story by Ali Şir Nevâyî, the man of wisdom in Turkish Cultural History. The story naturally underwent some changes in its transition from written texts to oral literature and hence many variations have emerged. In this transition, the historical and geographical framework of the story also changed, and it was adapted to Anatolia. The Amasya variant is one of these different forms. This study aimed to provide essential information about the place where the story took place in the Amasya variation. The dominant culture brought to the forefront by the rapid urbanization and emerging globalization in the last century has threatened our intangible cultural heritage, especially our love stories. The "Ferhat and Şirin Lovers Museum" was founded in Amasya in line with the fact that museums are one of the effective methods of transferring intangible cultural heritage from generation to generation. The study set out to introduce this museum in general, discuss its place in tourism since its foundation and the shortcomings observed in its operation and provide ideas for more effective and active use of the museum.

ХІХ ЭСІР ДІДАКТИКАЛЫҚ ЛІРИКАСЫНЫҢ ІЗЕРТЛЕНІҢҮІ

Т.Б.Орынбаев – таянч докторант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекеттік университеті

Таянч сўзлар: дидактика, дидактик лирика, адабиётшунослик, адабиёт назарияси, қарақалпақ адабиёти.

Ключевые слова: дидактика, дидактическая лирика, литературоведение, теория литературы, каракалпакская литература.

Key words: didactics, didactic lyrics, literary studies, theory of literature, karakalpak literature.

ХІХ эсир қарақалпақ классик поэзиясындағы дидактикалық қосықларды ізертлеуде филология илимлериниң кандидаты Қ.Турдыбаевтың мийнетлерин атап өтиў орынлы. Ол 2005-жылы «ХІХ эсир қарақалпақ әдебиятында дидактикалық қосықлар (жанрлық өзгешелиги хәм раўажланыў тарийхы)» деген темада кандидаттық диссертациясын қорғап шығады. Усы диссертация тийкарында 2009-жылы «Дидактикалық шығармалар – руўхый байлығымыз»

атамасындағы монографиясы жарияланды. Монографияның илимий жаңалығы соннан ибарат, онда ізертлеўши ХІХ эсир қарақалпақ әдебиятындағы дидактикалық жанрға тийисли болған қосықларды бөлип алып, олардың жанрлық өзгешелигин теориялық көзқарастан ашып беріўди мақсет етеди.

Дидактика сөзи грек тилинен (didaktikos) алынған болып, үйретіўши, тәлим беріўши дегенди аңлатады. Бул атама дәслеп ХVІІ эсирде Европада педагогикаға

байланыслы мийнеттерде қолланылған. Хәзирги уақытта бул атама басқа илимлер қатары әдебияттануы илиминде де «дидактикалық әдебият», «дидактикалық жанр» сыяқлы терминлерде қолланылады.

Жанр көркем әдебияттың раўажланыуының хәр бир жана басқышында хәм усы жанрдағы хәр бир жеке шығармада қайта туўылады хәм жаңарып барады – деп жазған еди белгили филолог-алым М.М.Бахтин. [1:120] Қарақалпақ әдебиятындағы дидактикалық поэзия қарақалпақ фольклорындағы хәм XIV-XVIII әсирдеги жыраў шайырлардың дәретиўшилигиндеги термелерде, толғауларда қәлиплесип барды. XIX әсир жазба әдебиятында дидактикалық қосықлар тематикалық хәм формалық жақтан раўажланды. Фольклорда ақыл-нәсият қосықлары кең жәмәәтке бағдарланған болса, классик шайырлардың дидактикалық қосықлары кең жәмәәтке хәм жеке шахсқа қаратылады.

Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш шайырлардың өмири хәм дәретиўшилиги бойынша арнаўлы изертлеген қәнигелердин китапларында дидактикалық жанрда дәретилген қосықлар улыўмалық бағдарда сөз етилген еди. Соның менен бирге, ақыл-нәсият мазмунын беретугын қосықлардың сиясий лирика ямаса философиялық лирика сыяқлы улыўмалық терминлери менен аталыў жағдайлары да ушырасады.

Қ.Турдыбаевтың монографиясында дидактикалық жанрлар үш бапқа бөлип үйрениледі. Хәр бир бап өзиниң изертлениў максети хәм жобасы менен бири биринен ажыралып турады. Биринши бап «Қарақалпақ әдебиятында дидактикалық қосықлардың пайда болыў хәм қәлиплесіў жоллары» деп аталады. Бул бапта дидактикалық жанрдың тарийхый хәм миллий көркемлик дәреклери кең түрде изертленген. Қарақалпақ классик шайырларының дидактикалық қосықларының тарийхый дәреклерин анықлаўда Г.Н.Поспелов, Л.В.Чернец, В.Е.Хализев, И.Султон, Т.Бобоев, У.Туйчиев, У.Норматов, хәм басқалардың әдебий түр хәм жанрлар ҳақындағы теориялық билимлери есапқа алынған. Соның менен бирге, халық аўызеки дәретпелериндеги нақыл-мақаллар, термелер хәм толғаулар, XIV-XVIII әсирдеги жыраў шайырлардың термелери, толғаулары XIX әсир қарақалпақ әдебиятындағы дидактикалық қосықлардың миллий көркемлик дереклери сыпатында талқыға тартылады.

Әдебиятшы алым Қ.Жәрімбетов XIX әсир қарақалпақ лирикаларының жанрлық өзгешеликлерин үйрене отырып, дидактикалық лирикаларды «мазмун бойынша ажыралатуғын қосықлар» дың түрине киритеди [2:63-79]. Қ.Жәрімбетов Бердақ шайырдың дидактикалық қосықларын илимий очерк көлеминде арнаўлы изертлеген еди [3:3-22].

Қ.Турдыбаевтың монографиясында Қ.Жәрімбетовтың дидактикалық қосықларды изертлеўдеги илимий хәм методологиялық жуўмақлары итибарға алынған.

Жумыстың екінши бабы дидактикалық қосықлардың жанрлық өзгешелигин изертлеўге қаратылған. Дидактикалық қосықлардың Шығыс классик әдебиятындағы дидактикалық шығармалар менен идеялық хәм көркемлик байланыслары тарийхый-филологиялық хәм салыстырмалы-типологиялық методлар тийкарында изертленеди. Ҳақықатында да, Шығыс классик әдебияты дәстүрлери XIX әсир қарақалпақ шайырларының дәретиўшилигинде айқын көзге тасланады. Әдебиятшы қәнигелер К.Мәмбетов, Х.Ҳамидов, К.Қурамаевлардың илимий жумысларында әдебий тәсирлер кең түрде үйренилген.

Әдебиятлар

1. Бахтин М.М. Собрание сочинений в семи томах. Т. 6. -Москва: Русские словари языка славянской культуры. 2002.
2. Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы. -Н.: «Билим», 2004.
3. Жәрімбетов Қ. Бердақтың нәсиятлары – бизиң руўхый ғәзийнемиз. -Нөкис: ҚР «Руўхый мәденият хәм ағартыў» жәмийетлик орайы. 1998.
4. Мәмбетов К. Әжинияз. -Нөкис: «Билим», 1994.
5. Турдыбаев Қ. Дидактикалық шығармалар – руўхый байлығымыз. -Нөкис: «Билим», 2009.

РЕЗЮМЕ

Мақолада XIX аср қарақалпақ адабиетіда дидактик лириканың тадриқ қилиниш ҳолати ўрганилади. Ушбу муаммо мақолада адабиетшунос олим К.Турдыбаевның тадриқотлари асосида кўриб чиқилған.

РЕЗЮМЕ

В статье изучается состояние изученности дидактической лирики в каракалпакской литературе XIX века. Данная задача в статье рассматривается на основе исследований литературного ученого К.Турдыбаева.

Қ.Жәрімбетов дидактикалық қосықлардың идеялық мазмунын бағалай отырып, төмендеги темаларға ажыратқан еди. Жәмийеттин социаллық жақтан әззи қатламына (ғәрип-қәсерлерге, жетим-жесирлерге) дыққат қаратыў, Ҳадал неке хәм шаңарақ қурыў, Жақсы адам хәм жаман адам арасындағы парық мәселеси, Мийнет мәселеси.

Қ.Турдыбаевтың монографиясында Қ.Жәрімбетовтың жоқарыдағы жиклеўлери басшылыққа алынған. Изертлеўши тек усы темалардың шеңберинде қалып қоймаған. Дидактикалық қосықлардың тематикалық бағдары еле де кең екенлигин дәдиллеп, жаңа темалар менен толықтырады. Мысалы, Уатанды, туўылған жерди сүйиўге бағдарлаў, Ата-ананы хұрмет қылыў хәм басқалар.

Монографияның үшінши бабында дидактикалық лирикалардың көркемлик өзгешелигине дыққат қаратылған. Изертлеўшиниң қосық қурылысы теориясының талаплары тийкарында алып барған таллаўлары мақуллаўға турарлық.

Классик шайырлардың поэзиясына арналған көпшилик мийнетлерде қосық қурылысына анаў яки мынаў дәрежеде кеўил аўдарылған. Әсиресе, XX әсирдин 80-жылларынан бастап классик шайырлардың поэзиясындағы нақ поэтикалық мәселелерди изертлеў кең өрис алды.

Классик шайырлардың ишинде Әжинияз поэзиясының қосық қурылысы өзиниң өзгешеликleri менен ажыралып турады. К.Мәмбетовтың еслетип өткениндей, Әжинияздың дәретиўшилигинде 8 буўыннан 16 буўын арасындағы қосықлар бар [4:134]. Басқа шайырлардың поэзиясында 16 буўыннан ибарат қатарларды ушыратпаймыз.

Биз сөз етип отырған монографияда да дидактикалық қосықлардың формалық өзгешеликлерин ашып беріўде жоқарыдағы қәнигелердин теориялық жуўмақларын есапқа алынған.

Изертлеўши дидактикалық лирикалардың формалық қәсийетин изертлегенде фольклорлық нақыл-мақал хәм термелер менен салыстырады. Олар арасындағы уйкас, бәнт хәм буўын саны арасындағы айырмашылықларды мысаллар тийкарында дәлиллеиди. «Халықтың хәм жыраў шайырлардың терме-толғаулары шубыртпа қатарлардан ибарат болып келген болса, классик шайырларымыз бул форманы өзгертип жиберди. Олардың дидактикалық қосықлары төрт қатардан бир бәнтке биригип, көпшилик жағдайда а, а, а, б тәризинде уйкасқа түсип мурабба формасында жазылған.» [5:99].

Қ.Турдыбаев классик шайырлардың дидактикалық қосықларында троплар хәм стилистикалық фигуралардың қолланылыў өзгешелигине айрықша дыққат аўдарады. Олардың мазмунға қатнасын, ой-пикирди тереңлестіриўдеги әҳмийетин илимий таллаўлар тийкарында ашып береді.

Монографияда дидактикалық қосықлардың теориялық тәреплери жетерли дәрежеде изертленеди.

Жуўмақластырып айтканла. Қ.Турдыбаевтың монографиясында XIX әсир қарақалпақ әдебиятындағы дидактикалық лирикаларилимий теориялық көзқапастан тепен үйренилген. Дидактикалық лирикалардың жанр сыпатында қәлиплесіўинде фольклорлық әдебияттын. XIV-XVIII әсирдеги жыраў-шайырлардың әлебий мийпасларының. Шығыс классик әдебияты (апаб. парсы. түркый әдебияты) хәм линий әдебиятлардың тәсири кең түрде изертленген. Соның менен бирге. дидактикалық лирикалардың жанрлық өзгешелиги форма хәм мазмун бирлигинде талқыланған.

The article examines the state of study of didactic lyrics in the Karakalpak literature of the XIX century. This problem is considered in the article on the basis of the research of the literary scientist K.Turdbaev.

И.ЮСУПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ТИЛИ

Г.Өтепбергенова - оқытушы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хэм мәдениет институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: бадий тил, поэтик тил, поэтик образ, троп, метафора, эпитет.

Ключевые слова: художественный язык, поэтический язык, поэтический образ, троп, метафора, эпитет.

Key words: artistic language, poetic language, poetic image, trop, metaphor, epithet.

Жас аўладтың руўхый дўнясын байытыўда көркем әдебияттың әҳмийети оғада уллы. Халқымыздың руўхый ғәзийнесине айрықша үлес қосқан шайыр И.Юсуповтың бай әдебий мийраслары бүгинги заманластарымыздың руўхый дўнясын жетилистириўде, көркем-эстетикалық талғамын оятыўда айрықша әҳмийетке ийе. Себеби, Шығыс хэм Батыс поэзиясының ең жақсы дәстүрлерин өзінде синтезлеген шайыр поэзиясы инсанның руўхый – интеллектуал дәрежесин жетилистириўши улыўма-инсанийлық қадирятлар қатарынан орын алады. Шайыр дәретіўшилиги белгили дәрежеде үйренилди, бул бойынша арнаўлы илимий жұмыслар исленди. Шайыр шығармаларының поэтикалық тилин тереңнен үйрениў, ондағы дәстүрий хэм оригинал сўўретлеў усылларын үйрениў әдебияттаный илиминдеги күн тәртибиндеги мәселелердиң бири болып қалмақта.

Шығарманың эмоциональ-эстетикалық тәсиршеңлиги көркемлеў қураллары хэм усылларының жәрдеминде жүзеге келеди. Хәр қандай шығарманың көркемлик қунын баҳалаўда көркемлеў қуралларының көркемлеў хызметі, шығарма пүтинлигинде тутқан орнын үйрениў әҳмийетке ийе. Шығарма формасын изертлеўде көркемлеў қураллары хэм усылларының мазмунға қатнасын да талқылаў зәрүрлиги туўылады. Белгили рус илимпазы М.Поляков троплардың шығармадағы әҳмийети туўралы «...поэзияда фигуралар хэм троплардың жәрдеминде сөздиң ишки формасы пайда етиледі» [3:206] – деп көрсетеди. Троплар сөйлеў тили байлығының хэм көркем дәретіўшиликтиң дереги есапланады.

«Троп (грекше tropos- басқа бир нәрсеге айланыў деген мәниде) көркем шығармада бир нәрсени сәўлелендириў ушын сөзлердиң өзиниң түпкиликли мәнисинде емес, ал көшпели мағанада қолланылыўы. Әдебиятта троптың метафора, метонимия, синекдоха, аллегория, литота, гипербола, символ хэм т.б. түрлери бар» [1:219]. Көркем сөз ийелери турмыс ҳақыйқатлығын көркем ҳақыйқатлыққа айландырыўда көркемлеў қуралларынан да өнімли пайдаланады. Көркемлеў қуралларының жәрдеминде шығарманың эмоциональ – эстетикалық тәсиршеңлиги тәмийинленеди.

Көркем шығармада сөз туўра яки аўыспалы мәниде қолланылады. Егер шығарма тилинде сөз туўра мәнисинде емес, ал аўыспалы мәниде қолланылған болса ол көркемлеў қуралы, ямаса троп есапланады. Мысалы:

Исбилермен деген сырлы илимди,

Иске салып көзин тапсаң булақтың... [5:8]

Шақыр Инвестиция деген апанды,

Енгиз өндирикке жаңалықларды. [5:18]

Бул мысалларда көркемлеў қуралларының айрықша түри болған метафора қолланылған. Биринши мысалда қолланылған «булақ» сөзи өзиниң туўра мәнисинен аўысып, пәраўан хэм абадан турмыстың дәреги мәнисине көшкен хэм шайырдың айтажақ пикирин еле де көркемлеген. Бул метафора улыўма поэзия тилине тән есапланады, поэзияда булақ жақсылықтың жақсы қубылыслардың хэм затлардың дәреги сыпатында қолланыўы қәлиплескен. Буннан көркемлеў қураллары автордың өскен орталығы, өзіне шекемги әдебий дәстүрлер менен байланыслы да қолланылатуғынлығы көринеди.

Екинши мысалда тек ғана И.Юсупов поэзиясына тән жаңа метафора («Инвестиция деген апанды») қолланылған. Бул жаңа метафора пикирди көркемлеў, эмоциональ тәсиршеңликти арттырыў менен бирге оқыўшының айрықша дыққатын тартады. Қосық мазмунның өткирлигин күшейтип, оған дәўир руўхын сиңирген, дәўирге тән жаңа қубылысларды, сиясий-экономикалық шараятларды да сәўлелендири алған.

Шайырдың «Доллар» қосығы оқыўшыға терең ой

саларлық мәниге ийе. Базар экономикасына өтиў дәўириндеги сиясий-жәмийетлик хэм экономикалық қубылыслардың адамлар психологиясына тийгизип атырған тәсири олардағы әдеп-иқрамлылық нормаларының бузылыўы халатларына дыққат аўдарады. Мысалы:

Кимлер байып, кимлер банкрот болып,

Дўня ҳәзир бизнес ышқында жанар.

...Ашкөз дўнядағы көп урысларды,

«Доллар саўашы» деп атаса болар. [5:7]

Лирикалық қахарман дўня базарында товарлардың доллар менен баҳаланыўына емес, ал инсан баласының қуўанышы менен қайғысы да, хәттеки, оның тәғдири де доллар ныркы менен өлшенип атырғанынан күйинеди. Шайыр өз оқыўшыларына усылай ой таслайды, заманға сай жаңа хэм әҳмийетли мәселелерди ортаға қояды. Оның усындай гүйзелислери, қосықтың мазмуны метафоралар жәрдеминде еле де күшейтилген. Қосық қатарларында шайыр тәрепинен поэзия тилинде бурын қолланылмаған жаңа – «бизнес ышқы», «доллар саўашы» метафоралары қолланылған.

Шайырдың «Бул самалдың еспейтуғын жери жоқ» деп аталған қосығында айырым адамлар характерине тән өсекшиллик, ғыйбаткешлик иллетлери әшқараланады.

Өсек сөз дегениң ызғырық самал,

Бул самалдың еспейтуғын жери жоқ.

...Ғыйбат өз зәхәрин иширсе езип,

Инсан кеўлин ғаплет думаны басар,

...Еркеклер бар ғыйбат отын үрлесе,

Хаял заты оған ерисе алмас [5:39-40].

Жағымсыз ызғырық самалдың адамның пүтин денесин титиркендиретуғыны сыяқлы, өсек сөз де турмыста тез жайылып, адамларға мораллық жақтан унамсыз тәсир жасайды. Шайыр лирикалық қахарманның бундай руўхый дўнясы пәс, кеўил дўнясындағы уллы нийетлердиң орнын күншиллик ийелеген адамларға байланыслы толғанысларын бериўде «ызғырық самал», «самал», «зәхәр», «ғаплет думаны», «ғыйбат оты» метафораларын пайдаланған.

И.Юсупов пикир туйғыларын аўыспалы мәниге қурыўда, лирикалық мазмунды жүзеге шығарыўда улыўма халық тилинде хэм поэзияда қәлиплескен көркемлеў қуралларынан да ұтымлы пайдаланады. Көркем әдебиятта, соның ишинде, поэзияда троплар көп қолланылады. Поэзияда тез-тез ушырасып туратуғын гүл, бұлбил, күн, түн, ай сыяқлы дәстүрий поэтикалық образлар негизинде троплар хызметин атқарады. Бул троплар И.Юсупов лирикасында да өзиниң көркемлик қунын жоғалтпайды, керисинше, жаңа поэтикалық мазмун менен байытылып қолланылады.

Рус алымы В.Виноградов «Поэтика көркем дәретіўшиликтеги формалар, түрлер, көркемлеў қураллары хэм усыллары ҳаққында илим» [2:159] деп жазған еди. Ал, уллы алым В.М. Жирмунский де троплар ҳаққында сөз ете отырып оны поэтиканың бир бөлими сыпатында баҳалайды [4:30].

Көркем шығармада зат яки қубылысты екінши бир предмет яки қубылыс пенен салыстырып сўўретлеў теңеў деп аталады. Теңеўлер жәрдеминде ой-пикирдиң образлығы, эстетикалық тәсиршеңлиги тәмийинленеди. Теңеў – троптың әпиўайы, дәслепки түри болып, екінши бир нәрсениң белгилериниң жәрдеминде басқа биреўиниң белгилерин анықлаў максетинде еки қубылыс жақынластырылады.

Дўня – бузық уясындай хәррениң,

Көргиң келмегенди базда көрер көз. [5:3]

Шайырдың «Еки сөз» деп аталған шығармасынан алынған бул қатарларда лирикалық қахарманды тек бизиң елимиздеги емес, ал дўня жүзиндеги халық аралық

жагдай кәүетерге салады. Бул қосықтың мазмуны пүткіл дүньяға тынышылық хәм татыўлық тилеўге қаратылған.

XX әсирдің ақырында мәмлекетлер ара келиспеўшиликлердің келип шығуы, айырым кимселердің тынышылықты бузыўға қаратылған бузық нийетлерине байланысты лирикалық қахарманның тәшүишлери, кеўил сарайындағы дағдарыслы ойлары сәўлеленген. Дүньядағы кәүетерли қубылысларды образлы сәўлелендириў ушын дүньяны «бузылған хәрре уясына» теңейди. Билип-билмей хәррениң уясы бузылса, ондағы хәррелердің тынымсыз ғаўлап, өз душпанынан жан таласа өш алыўға кирисетуғыны тәбият қубылыслары арқалы белгили. Мине, усындай әпиўайы тәбийий көринисти шығармада пүткіл дүньялық машқаланы бериў ушын пайдаланып, шығарманың көркем-эстетикалық тәсирин күшейте алған. Шайыр өз жәмийетиниң алдыңғы қатардағы саналы бир ағзасы сыпатында өз халқының ғана емес, ал Жер жүзиндеги хақ нийетли инсанияттың тынышылығын тилейди, дослығын жырлайды, олардың қуанышы менен қайғысын ортақласады.

«Метонимия грек тилинен алынып – қайтадан атаў деген мәни аңлатады. Сөздің ауыспалы мәнисине тийкарланған троплардың бир түри. Метонимияда сүүретленип атырған зат ямаса ўақыя басқа ат пенен қайта аңлатады» [1:129].

Бул «**көкқағаз**» шытырласа кай жерде,

Журт қулағы ербең етип алаңлар. [5:6].

Бул қатарларда метонимия арқалы пикирдің образлылығы еле де күшейтилген. «Көкқағаз»дың шытырлауы менен журт қулағының ербең ете қалуы арқалы доллардың социал-экономикалық турмысымызда әхмийетиниң жоқарылап кеткенлиги, адамлар арасындағы қарым-қатнас нормасының да доллар нырқы менен өлшенип атырғанлығы хаққында мазмун көркем сәўлеленген.

Синекдоха– грек тилинен алынып, ўқсатыў мәнисинде. Көркем шығармада бир пүтинниң орнына оның бир бөлегин алып сүүретлеў қуралы. Синекдоха предметлер арасындағы муғдарлық, санлық байланысқа тийкарланған болады.

Шайырдың досты Оразақ Бекбаўлиевке арнап жазған хәзил қосығында «мурын» синекдохасы қолланылған.

Бес төбеден нәзер салсам хәр жайға,

Әдебиятлар

- 1.Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебияттану атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірмели сөзлиги. – Нөкис: «Билим». 1994.
- 2.Виноградов В. Стилистика, теория поэтической речи, поэтика. –Москва: 1963.
- 3.Поляков М.Я. Вопросы поэтики и художественной семантики. –Москва: «Советский писатель»,1986.
- 4.Жирмунский В. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. –Москва: «Наука», 1977.
- 5.Юсупов И. Хәр кимниң өз заманы бар. –Нөкис: «Қарақалпақстан», (екинши басылуы) 2014.

РЕЗЮМЕ

Мақолада бадий тил хусусиятлари, назарий асослари хақида фикр юритилади. Шоир И.Юсупов асарларидаги бадий воситаларнинг қўлланиш хусусиятлари ва бадий-эстетик вазибалари сўз этилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности и теоретические основы литературного языка. Обсуждаются особенности использования художественных средств и художественно-эстетических функций в творчестве поэта И. Юсупова.

SUMMARY

The article discusses the features and theoretical foundations of literary language. Features of the use of artistic means and artistic and aesthetic functions in the works of the poet I. Yusupov are discussed.

ДАРАҚТ (АҒАШ) ӨСИМЛИГИ МЕНЕН БАЙЛАНЫСЛЫ МИФОЛОГИЯЛЫҚ ОЙЛАУЛАР ҲАҚҚЫНДА

(өзбек, қарақалпақ хәм инглис фольклоры мысалында)

Р.Сапарниязов – ассистент оқытушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: фольклор, тотем, ёғоч, ўсимлик, олма, тушунча.

Ключевые слова: фольклор, тотем, дерево, растение, яблоко, понятие.

Key words: folklore, totem, tree, plant, apple, concept.

Түркий халықлар фольклорының дереклери ерте дәуірлерден саға алып, оның раўажланыўында халықтың турмыс тәризи, салт-дәстүрлери үлкен әхмийетке ийе екені мәлим. Сонлықтан, халқымыздың арзыў-әрманларын, салт-дәстүрлерин, мәдениатын өзінде жәмлеген фольклор шығармаларын жас әўлад хәм дәуір талапларына тән халда кең жайыў, оны халық көпшилигине жеткеріў, дүнья филологиясының ең актуал теориялық концепциялары тийкарында үйрениў бүгинги әдебияттану хәм фольклортану илиминің баслы ўазыпаларынан бири екені хәммеизге мәлим. Сонлықтан, материаллық емес, мәдени мийрасымызды үйрениўге, оларды кең оқыўшыларға жайыўда хәзирги ўақытта елимизде мәмлекет дәрежесинде

Маған бир әжайып **мурын көринди**,

Ышқы оты жаман екен жанларым,

Мурынлар ишинде бурын көринди [5:63].

Шайырдың дослық сезимлери хәзил түринде берилген. Қосықты бастан ақырына оқып қарағанымызда қахарман етип алынған шайырдың заманласы О.Бекбаўлиевтиң характери, инсан сыпатындағы келбеті, хақ кеўиллиги, кеўли тазалығы «мурын» синекдохасының этирапына жәмлеп сәўлелендирилген. Синекдоха – ой-пикирди көркемлеп бериў ушын қолланылатуғын поэтикалық қураллардың бири.

Усы қосықта орынлы қолланылған **гипербола** да қосықтың көркемлігін тәмийинлеўге қатнастырылған. Көркем шығармада анаў яки мынаў нәрселерди, шараятларды, персонажларды, олардың ис-хәрекетлерин хәдден тыс үлкейтип, асыра сүүретлеў гипербола деп аталады. Көркем сөз шеберлери тәсиршенликти күшейтиў, образлылықты арттырыў мақсетинде гиперболаны қолланады.

Досжан, Омарлардың пәти басылды,

Биразлар мурт қойып, мурнын жасырды,

Шылпық пәсте қалып, таўлар бас урды,

Бийигинен Кавказ, Қырым көринди. [5:63]

Шайыр гиперболаны қолланыў арқалы лирикалық образдың ишки дүньясын терең ашыўға хәм қосықтың юморлық сыпатын күшейтиўге ерискен. Бул қатарларды оқығанда еркисиз жеңіл күлкі пайда болады, еки талант ийеси арасындағы бекем дослық түсиниледи.

И.Юсупов лирикасында көркемлеў қураллары мазмунды эмоционал жеткеріў ушын қолланылады. Шайыр қосықларында қосықтың көркемлігине айрықша итибар берилген, оның шығармаларында сүүретлеудің әпиўайы хәм тийкарғы қуралы болған теңеўлер поэтикалық мазмунды айдынластырыўға хызмет етип келеди. Шайырдың дәретиўшилиқ потенциалын оның қосықларындағы сәтти табылған метафоралар, эпитет, метонимия, синекдоха, гипербола хәм басқа да көркем сүүретлеў қураллары белгилейди.

Улыўмаластырып айтқанда, шайыр лирикаларында ойлау диопазоны, пикирлери, жәмийетлик қубылысларға көзқарасларын бериўде көркем сүүретлеў қураллары көркем-эстетикалық хызмет атқарады.

итибар берилмекте. «Хәр қайсы халықтың ертедеги тарийхы хәм мәдениаты, ең биринши гезекте, оның аўызеки дәретиўшилиги – фольклор өнеринде, дәстан хәм эпосларында жәмленген болып, олар миллеттиң өзлигин аңлаўы, оның өзине тән миллий қәдириятлары хәм дәстүрлерин сақлаў хәм раўажландырыўда бийбаха дерек есапланады» [1] - деген пикирлер халқымыздың неше жыллар даўамында қәстерлеп сақлап қиятырған мийрасымызға деген үлкен итибардың уллы екенін дәлиллейди. Соның менен бирге, фольклор мийрасымызда халқымыздың ерте дәуір турмысы түсиниклери менен бирге мифологиялық хәм диний көзқараслардың да кең орын алғаны мәлим. Бул хаққында илимий хәм диний

китапларда да бирқанша мағлуьматлар сақлангани кзге тасланады. Сонлыктан, халкымыздың фольклорын үйренип, оны баска халык маданияты, әдебий мийрасы, фольклоры менен салыстырыў, ондағы уксаслык хэм өзгешеликлерди аныклаў бүгинги күндеги илим алдында турған актуал мәселелерден бири. Биз де усындай көзкарасларға тийкарланған халда бул мақаламызда халкымыз арасында даракт (ағаш) өсимлиги менен байланыслы мифологиялык ойлаўлардың, түсиниклердин кең сақланып қалғаны, олардың ҳазирги турмысымыздағы әҳмийети хэм де бир-биринен мәдений, территориал узаклыкта болған инглис фольклорындағы уксаслыкларды, типологиясы хэм өзгешеликлерин салыстырмалы изертлеўди максет еттик.

Түркий фольклоры менен инглис фольклорының аралык байланысы мәселелери фольклортаныў илимпазларың көп ўақытлардан бери қызықтырып киятырған мәселелердин бири. Мәселен, өзбек фольклорында өзбек халык мақалларының инглис тилине көркем аўдармасы хэм де өзбек, инглис мақалларының салыстырма-типологиялык кәсийетлерин үйрениўге арналған Д.Рахимбоева, Г.Каримова, О.Холмуродовалардың кандидатлык диссертацияларын айрыкша атап өтиў орынлы [2].

Инглис яғный, Британия фольклорындағы мифологиялык образлардың өзине тән кәсийетлерин изертлеген Г.Назарова “Британия фольклорында да хәр қыйлы мифологиялык образлар ушрасады. Олар мифлер хэм әпсаналардың тийкаргы персонажлары ретинде көркем тәсиршеңликти жоқарылатыўға хызмет етеди. Мифологиялык образлар Британия фольклорының тийкаргы қахарманларынан есапланып, олар әсирлер даўамында әўладтан-әўладқа хәр түрли дереклер арқалы өтип келмекте. Хәттеки, гейпара мифологиялык образлар ҳаққындағы көзкараслар бүгинги күнге шекем сақланып келетуғыны менен итибарды тартады”[3:170] – деп белгилейди.

«Мифология тек ғана сыйқыр-қупыядан ибарат болмай, ал онда ертедеги инсан ойлаўының хәр түрли тәреплери де белгили болады. Оларда турмысқа, жәмийетке, тәбиятка болған мүнәсибет сәўленеди. Бул шығармалар халык дәретиўшилигиниң ертеке, дәстан сыяқлы жанрларының, қалаберсе, жазба әдебиятының пайда болыўы хэм раўажланыўында тийкаргы имканият болып хызмет етти. Буннан тысқары, мифология ертедеги инсан руўхый-адамгершилигиниң жуўмағы болып, оларда жоқары тәрбиялык-мораллык мәселелер де өзиниң сәўлесин тапқан» [4:4].

Сонлыктан, бизиң ҳазирги турмысымызда адамлар арасында бирқанша мифологиялык түсиниклер де жасап, олардың тийкары ертедеги дәўирлерге барып тақалатуғыны сыр емес. Мәселен, хәммемизге мәлим, тотемизм түркий халықлар мифологиясының ең ертедеги көринисине тән ойлаўлар системасы болып, адамлардың хәр түрли жәниўарлар, өсимликлер яки зат-хәдийселер менен қарым-қатнасы, қан-қарындаслығына исеним тийкарында келип шыққан. Яғный, «тотемизмде гейпара өсимлик (даракт) хэм хайўанлар адамлардың қорықлаўшысы хэм тәңириси есапланған. Белгили кәўим ағзалары анык бир хайўан яки өсимлик туқымынан тарқалған деген түсиник қәлиплексен. Сонлыктан, тотем олар ушын иләхий (муқаддес) есапланған» [5:12].

Соның ушын, түркий халықларда бери, айыў, бүрkit, жылан, қой, кийик, өгиз сыяқлы жәниўарлардың қатарында даракт (ағаш, терек) тотеми де бар болған [6:35-38]. Бирак, солай да болса, даракт тотеми менен байланыслы мифологиялык көзкараслар этнографикалык [7:100-106] хэм фольклористикалык [8:32-33] көзкарасынан белгили дәрежеде үйренилген бирак, бул исенимниң келип шығыў тарийхы хэм де фольклор шығармаларындағы көркем талқы мәселеси арнаўлы үйренилмеген. Түркий фольклорында адамның даракттан пайда болыўы ҳаққындағы архаикалык мифлер сюжетиниң ертедеги үлгилери жетип келмеген де болса, өсимликлер менен байланыслы халык көзкараслары, әпсаналар, қосықлар, ертеке хэм дәстанларда дарактқа

байланыслы хәр түрли тотемистик исенимлердин излери баянланғаны көзге тасланады. Сонлыктан, даракт тотеми менен байланыслы мифологиялык көзкарасларды дүнья халықлары, усы орында, түркий халықлар: өзбек, қарақалпақ фольклорының материаллары менен салыстырмалы үйрениў күтилген нәтижени бере алады.

Айрықша, жер жүзинде адамның пайда болыўы ҳаққындағы антропогеник әпсананың таўлы алтай фольклоры арқалы жетип келген бир үлгисинде инсан бир жүбит даракттан жаратылғаны айтылған. Ең биринши адамлардың атасы Олған (Улған), анасы болса, Имай (Ымай яғный Умай) болып, бул еки мифологиялык персонаж әпсанада еки даракт ретинде талқы етилген. Соның ушын таўлы алтайларда хәр бир урыўдың өз «шежире даракты» бар. Буннан тысқары, Сибирь хэм Енисей бойларында жасаған түркий халықларда муқаддес есапланған дарактлар этникалык маданиятың мифологиялык мазмунын түсиндириўши баслы элементлеринен бирине айналған. Мәселен, таўлы алтайлардың мифологиясында «Бай терек», жүкт әпсаналардағы «АарЛууп» мине, сондай муқаддес дарактлар қатарына киреди [9:24].

Фольклортаныў илимпазы Н.В.Емельяновтың жазыўына қарағанда, Аал Луук өмир дарактының аты болып, жүкт халык эпосы «Олонхо» қахарманы мине, усы муқаддес даракттың астында дүньяға келген [10:31-36].

Ертедеги түркийлерде даракт тотемине исеним қышли болғанлығын тастыйықлайтуғын тийкаргы бир дәлил Х әсирде жасаған араб саяхатшысы Ибн Фадлан саяхатнамасында келтирилген. Ибн Фадлан башкуртлар хэм қыпшақлардың территориясына барғанда олардың мойнында ағаш пәршеси асылып турғанын көрип, буның себебин сорағанда олар: «Бизлер даракттан жаралғанмыз, даракттан басқа иләхийликти билмеймиз», - деп жуўап берген [11:66]. Бул факт башкурт хэм қыпшақлардың фольклорында даракт тотеми ҳаққындағы мифтиң бар болғанлығына дәлил бола алады.

Өзбек халык аўызеки көркем дәретиўшилигинде адамның даракттан пайда болғанлығы ҳаққында мифлер бар болған. Себеби, хорезмилердин исламнан алдыңғы исенимлерин изертлеген этнограф алым Г.П.Снесаревтың жазып алған бир әпсанасынан усындай жуўмақ шығарыўға тийкар бар. Онда баян етилиўине қарағанда, аспаннан түскен Харут хэм Марут атлы пәриштелердин гүнаҳқа батыўына себеп болған қыз тийкарында тут ағашынан жасалған куўыршақ болып, сыйқыр себепли оған жан кирген екен. Қыз усындай гөззал болған екен, оның қайталанбас жамалын көрип, хуўшынан кеткен периштелер гүна ислерге қол урған. Бирак, гөззал хэм таза қыз пейли жақсы болмаған Харут пенен Маруттың жолынан барыўды кәлемеген хэм тут дарактының денесине кирип көзинен ушып кеткен [12:204]. Бул әпсана сюжетиниң тийкарын пайда еткен ерекше (дәстүрий болмаған) туўылыў мотиви даракт культы менен байланыслы тотемистик ойлаўларды өзінде жәмлегени менен өзгешеленеди.

«Инглис фольклорында жасыл адам (Jack-in-the-Green) тәбият тымсалы есапланады. Бул мифологиялык образ биринши мәртебе Кельт фольклорында пайда болғанлығы шама етиледди. Тек ғана еркек көринисинде сәўлендириледди. Оның көриниси жапырақлардан дүзилген болып, көриниси жасыл ренде болғаны себепли жасыл адам деп аталады. Бул образ Орта әсирлер архитек-турасы хэм сүўрет өнеринде, соның менен бирге, инглис дәретиўшилигинде көп ушырасады. Инглис әдебиятындағы танымалы поэмалардан бири “Сэр Гавейн хэм Яшил Рипарь”да жасыл адам тийкаргы қахарман ретинде сүўретленген»и [13:172].

Қахарманның даракттан пайда болыўы, яғный иләхий хэм тәңрилер даракт-ана баўырында қамалға келиўи мотиви дүнья мифологиясының уксас элементлеринен бири есапланады. Айрықша, әййемги хинд эпосы «Ригведе»да баян етилиўине қарағанда, даракт денесин өзине мекән етип алған от тәңри Агни «хәмиледар хаял денесинде әжайып көринисте өсип киятырған хәмиле»ге уксатылады. Оның күш-қүдирети ҳаққында сөз еткенде, «Эй, бәрқулла

өмир тиришлиги иләхийлик, кашан да сен курыған дарактан туўылғаннан кейин барлық қайталанбайтуғын күдиретинди аңлайсан» делинеди [14:172-173].

Дарактан туўылыу ҳақындағы тотемистик исенимнің өзине тән эпикалық талқысы фольклор шығармаларында қахарманның бирде бир мийуа яки өсимликти жеуи менен ҳәмиледар болған ананың перзент ретинде ғайрийтәбийий рәуиште дүньяға келиуи көринисинде мотивлестирилгенин көремиз. Фольклортаныу илимпазы Ғ.Жалоловтың жазуына қарағанда, өзбек халық сыйқырлы ертеклеринде «көбинесе баласы болмау азабы менен езилген патша яки басқа бир киси (адам) дийуанаға дус келип, ол сол адамға сыйқырлы (купыялы) мийуа (яғный, алма) береді. Мине, усы сыйқырлы мийуени жеген хаял ертектің тийкарғы унамлы қахарамын дүньяға келтиреді» [15:65]. Әсиресе, өзбек фольклорында «Зар кокилли йигит» ертегинде бийперзент адамға дус келген жалмауыз кемпир өзиниң қасынан бир алма шығарып, «Усы алманы хаялыңа жегиз, саған ул бала туўып береді», - деп айтады. Кемпир айтқанындай болып, ол кисиниң хаялы сол алманы жегеннен кейин ҳәмиледар болып, ул презенті болады [16:351].

Түркий халықлар фольклорында кең жайылған «Тахыр хәм Зухра» ертегинде ақ сақаллы шал қасынан еки қызыл алманы шығарып, бирин патшаға, бирин үзирге береді: «Мен алманы сизлерге усы шәрт пенен берем, қайсы бириңиздиң хаялыңыз ул перзент туўса, атын Тахыр қойың, ким қыз перзент туўса, атын Зухра қойсын», - дейди [14].

Орайлық Азия ареалы фольклорында кеңнен белгили болған «Кишкенежан кишкине» ертегинде болса қәлендар ата бийперзент патшаға қасынан үш алма шығарып береді: «Бул еки қызыл алманы еки хаялыңға бер, ақ алманы болса ең жақсы көрген хаялың жесин, бәлким перзентли

боларсаң», - дейди. Патшаның еки хаялы алмаларды сол ұақытта жейди, киши хаялы кир жуўып атырғаны себепли алманы бир тислеп таслайды да, «кейин жиймен» деп бир шетке қояды. Сол пайытта аспаннан бир жылан келип, баяғы бир тислеген алманы алып кетеді. Арадан тоққыз ай өткеннен кейин патшаның үлкен хаялы қулындай, ортаншысы болса томпақ, киши хаялы болса арық ул презенті дүньяға келтиреді [18:57].

Фольклордағы «Алпамыс» дәстанының өзбек хәм қарақалпақ версияларында, өзбек бақсысы Бөрибай Ахмет улының вариантында да Байбөри менен Байсарының хаяллары бир қәлендар берген алманы екиге бөлип жегенлеринен кейин ҳәмиледар болып, перзентли болады [19].

Эпикалық қахарманның дәруиш тәрәпинен берилген алманы жеген анадан туўылыу мотиви азербайжан халық ертеклерине де тән қәсийет болып, көбинесе егизеклер культына байланыссы сюжетлердің дизиминде қатнасуы күзетилген [20:34-35].

Жуўмаклап айтқанымызда, эпикалық қахарманның даракт яки белгили бир өсимлик мийуеси жәрдемінде дүньяға келиу мотивиниң тарийхы тийкарлары тотемистик ойлауларға, түсиниклерге байланысады. Себеби, ертедеги адамлар хаял денесінде ҳәмиледарлықтың пайда болуы тотем бенен байланыссы деп ойлаған яғный, тотем ретинде түсинилген жәниұар ети, сүти, өсимлик мийуеси, жапырағы хәм т.б. жесең ҳәмиледарлықты келтирип шығарады деп исенилген, түсинилген. Баскаша айтқанымызда, адамның туўылыуы – хаял денесине тотемнің кириуи менен түсиндирилсе, өлим жанның өз тийкарғы маканына, яғный тотемге қайтыу қуралы деп билгенлер. Соның ушын да, ерке қахарманларының анасы арпа, мәкке, жүөери, алма, анар, суу көбиги және басқа затларды жегеннен кейин ҳәмиледар болады деп баянланған.

Әдебиятлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг халқаро бахшичилик санъати фестивали очилишига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. / «Халқ сўзи» - Тошкент: 2019 йил, 7 апрель.
2. Рахимбаева Д. Сравнительная типология узбекских народных пословиц. Дисс.кан.фил.наук. -Ташкент: 2002, Ўзбек ва инглиз куллатив эртақларининг киёсий-типологик тадқиқи. Дисс. Автореферати. -Тошкент: 2020.
3. Назарова Г. Британия фольклоридаги мифологик образларнинг ўзига хослиги. Бухаро давлат университети Ilmiy Axborot. 2018. №4.
4. Собирова Н. Хоразм ошк туркуми достонлари сюжети, етакчи мотивлари ва образлар тизимининг мифологик асослари. -Урганч: 2003.
5. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва тасаввурлари. -Тошкент: Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2007.
6. Толстов С.П. Древний Хорезм. -М.: МГУ, 1948. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал. -Новосибирск: «Наука», 1987.
7. Зеленин Д.К. Тотемистический культ деревьев у русских и белорусов. -Л.: 1933; Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов. -М.-Л.: 1937; Усмонова М.У. Дерево в традиционных представлениях хакасов // Вопросы этнокультурной истории Сибири. -Томск: 1980.
8. Чоршанбиев М. Ўзбек фольклорида дарахт билан боғлиқ тотемистик қарашлар. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: 1998. № 6.
9. Сағалаев А.М. Урало-алтайская мифология. Символ и архетип. – Новосибирск: «Наука», 1991.
10. Емельянов Н.В. Сюжеты якутских олонхо. – М.: «Наука», 1980.
11. Путешествие Ибн-Федлана по Волге. -М.-Л.: 1939.
12. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. - М.: «Наука», 1969.
13. Назарова Г. Британия фольклоридаги мифологик образларнинг ўзига хослиги. Бухаро давлат университети Ilmiy Axborot. 2018. №4.
14. Овсяннико-Куликовский Д.Н. Религия индусов в эпоху Вед // Избранные труды русских индологов-филологов. – М.: «Наука», 1962.
15. Жалолов Ғ. Ўзбек фольклорида жанрлараро муносабат. – Тошкент: «Фан», 1979.
16. Булбулигўё. Ўзбек халқ эртақлари. -Тошкент: 1986.
17. Ўзбек халқ эртақлари. 2 жилдлик. 2-жилд. -Тошкент: Адабиет ва санъат нашриёти, 1995.
18. Ўзбек халқ эртақлари. Тузувчи: Муродов. -Тошкент: «Мерос», 1992.
19. ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1553.
20. Казымогла М. Миф о близнецах и проблема двойника в фольклоре // Вестник тюркского мира. – Махачкала: 2009, №1.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада халқимизнинг моддий эмас, маданий мероси бўлган фольклорда тотем билан боғлиқ тушунчаларнинг кенг ўрин олиши, одамнинг пайдо бўлиши, дарахт, ёғоч, ўсимликлар билан боғлиқ тушунчаларнинг қадимий асослари тотемларга бориб тақалиши ўзбек, қарақалпақ ва инглиз фольклорлари мисолида киёсан ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье исследуется значимость понятий в сопоставительном плане, связанных с духовным богатством нашего народа, о глубоких истоках понятий и поверий, о взаимосвязи человека с растительностью, деревьями и кустарниками как тотемных символов на примере узбекского, каракалпакского и английского фольклора.

SUMMARY

This article deals with the significance of concepts in a comparative way connected with spiritual wealth of our nation, deep sources of concepts and beliefs, interrelationship of man with plants, trees and bushes as totem symbols in the examples of the Uzbek, Karakalpak and English folklore.

M A Z M U N Í
TÁBIYIY HÁM TEXNIKA LÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika. Informatika.

Арзиева Ж.Т., Калмуратова С.М., Сейтнийязов Н.Б., Жанхожаев А.А. Көз карашығы жәрдеминде аутентификациялау усылы	3
Хидиров И., Парпиев А. С., Жаксимуратов И.Ж., Махмудов Ш.А., Гетманский В.В. Нейтронографическое исследование сплава внедрения Ti _{1-x} Mo _x N	4
Jalelov R.M. Neuron tamog'i yordamida iris o'simliklarini tasniflash uchun matlab dasturi imkoniyatlaridan foydalanish	7
Исмаилов К.А., Камалов Х.У., Исмаилов Б.К. Кремний кристалл панжарасида никель киришма атомларининг геттерловчи хоссалари	10
Қудайбергенов А.А. Магистрал каналлардаги сувнинг бекарор ҳаракатини оптимал бошқарув масаласининг математик модели	12
Сайманов И.М. Интернет вещей (IoT): литературный обзор	16
Утеулиев Н.У., Орынбаев А.Б., Махамбетов П.Ж., Мамутова А.К. Өндиристи басқарыудың бир ҳәм еки этаплы стохастикалық транспорт мәселелерин шешиудың программалық тәмийнатын ислеп шығыу	19
Зикриллаев Н.Ф., Исамов С.Б., Турекеев Х.С., Камалов А.Б., Акимова Ж.О. Кремнийга фосфор ва галлийнинг кетма-кет диффузияси натижасида галлий концентрациясининг ошиши	21

Biologiya. Zoologiya. Ekologiya

Алламуратова Г.Б., Хожабоева Ш.К. «Даўыткөл» суў сақлағышы сазан – <i>cyprinus carpio</i> (linnaeus,1758) балығының паразитофаунасы	24
Алламуратов Б.Дж., Асенов Г.А., Есимбетов Р.М., Сейтмуратов Р.Қ. Арка-батыс Қызылқумында түски қум тышқанының (<i>Meriones meridianus</i> Pall) көбейиуи, жас, жыныс структурасы	25
Artiqov M.B., Xaytbayev T.D., Sabirov A.S., Khajibayev Q.G., Berdimbetova G.E. <i>Xanthium strumarium</i> L: biological characteristics, pharmacology, and application in traditional medicine	28
Джумагелдиев Н.Р. Аспекты экологической безопасности и основы государственной политики в области охраны окружающей среды в Каракалпакстане	30
Кўзибоева О. Фарғона ботиғи ландшафтларини замонавий усулларда тадқиқ этиш ҳамда улар асосида ландшафтлардаги ўзгаришларни баҳолаш	32
Кўзибоева О., Расулов Э. Фарғона ботиғининг геоморфологик тузилишини ўрганиш	34
Назаров Х.Т., Ибрагимов Л.З., Қушоқова Ф., Бобоев С. Оролбўйи ландшафтларида экологик барқарорликни таъминлаш масалалари	36
Реймов Қ.Д., Ешмуратов А.Я., Гулимбетов Б.Д., Сейтмуратов А.К. Ўзбекистоннинг шимоли - ғарбий худудларида тарқалган визилдок кўнгизларига (coleoptera: carabidae) антропоген омиллар таъсирини экологик баҳолаш	39

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Ruwqylıq tiykarları

Абдуллаев А., Ктайбеков А. Амударё бўлимида суд-ҳуқуқ тизимининг шаклланиши	41
Досмаганбетов С., Сейилбекова Р. Музейные коллекции-информационный потенциал исторической науки	43
Ескараев Т. Ахборотлашув жараёнларининг жамият тузилишида келтириб чиқараётган ўзгаришлари: истиқболдаги имкониятлар ва муаммолар	45
Мамажанов А.А. Ўзбекистон автомобил саноатининг ривожланиши: тарихий таҳлил (1996-2020 йй)	48
Tilewov E., Kurbanbayeva U. Ruwxıy kámillikte ádep-ikramlılıq máseleleri	50
Тлеумуратова Н.М. Қарақалпақ халқы тарийхын үйрениуде көркем әдебиятлардың орны	52

TIL BİLİMİ HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Абишов Г.М. Қарақалпақстандағы географиялық объектлердің белгилери менен аталған айырым оронимлер ҳаққында	54
Акбарходжаева Ф.А. Латин тили тиббиёт терминологиясининг бойиш манбаси сифатида	56
Бахронова Д. Оламнинг лисоний манзарасида фразеологизмлар назарияси тавсифи	58
Бакиров П.У. Пословицы в обучении темы «Слог и типы слогов. слоговоеделение в ВУЗе»	60
Buxarbaeva J. T.Mátmuratov shıǵarmalarında qaytalaw hám onıń túrleri	62
Джуманова Д.Р. Специфика жаргонной лексики	63
Embergenova M., Embergenova M. I.Yusupov shıǵarmalarında parsı-tájik tilinen kirgen ózlestirmeler	66
Гулямова Ш.К. Бир туркум доирасидаги омоним сўзлар қуршовини лингвистик моделлаштириш масаласи	67
Кошанов К.М., Мураткамалова Р.Ж. Қарақалпақ спорт терминологиясында шет тил өзлестирмелерининг қолланылыуы ҳаққында	69
Қурбанбаева Б.Р. Қарақалпақ тилинің арқа диалектинде қолланылатуғын аўқат атамаларының қурылысы бойынша түрлери	71
Мамбетова Г.Ж. К.Султановтың «Ақдәрья» романында гидронимлердің қолланылыуы	72
Нажимов А.Ш. Түркий тиллерине ортақ жәмийетлик – сиясий лексика	74
Ruzimov Sh. Inglizcha-o'zbekcha lug'at tuzush masalalari va istiqbollari	75
Юнусова Б.А. Комбинатор тилшунослик тушунчаларининг базавий тизими	77
Юсупова Б.Т. Қарақалпақ халық ертеклери тилиндеги еликлеуиш компонентли фразеологизмлердің фонетика-лексикалық өзгешеликлери	80
Шынназарова С.Ж., Кайпиназарова М.К., Гулимбетова Г.Д. Өзбек хәм қарақалпақ тили диалектлериниң байланысы (Ю.Ибрагимовтың илимий жұмыслары мысалында)	82

Ádebiyattanıw

Абдалиева П., Амирлан С.Е. Қарақалпақ балалар фольклорында айтпышлар	84
Aliyeva X.R. Nayal-qızlar dóretiwsılıginiń jáhán ádebiyattanıw iliminde izertleniwi	85
Алламбергенов К., Эгамкулова Г.М. Мәңгилестирилиуи тийис мукаддес мәдений мийраслар (тарийхы, хәзирги халаты, келешек тәғдири мәселелери)	87
Алламуратов Г.А. Қ.Мәтмуратовтың «Тербенбес» романында портретлердің индивидуаллық хәм улыўмалық қәсийетлери	90
Дошанова Г. Сирожиддин Саййид иккилик шеърларининг ғоявий – эстетик мохияти	92
Qaniyazova F.A. Liro-epikalıq shıǵarmalarda kórkem súwretlew quralları hám usılları	94
Mambetov Q. Qaraqalpaq ádebiyatında poemanıń janrlıq hám formalıq ózgesheligi	95
Мамбетов К. Историческая реальность и художественное мастерство поэта	97
Mambetova G. Ádebiyat sabaqlarında shıǵarmalardı blum taksonomiyası tiykarında oqıtıw	99
Orbay Keziban, Orbay Metin. The Bridge of Hearts from Amasya to Navoi: "Ferhat and Şirin Lovers Museum"	101
Орынбаев Т.Б. XIX әсир дидактикалық лирикасының изертлениуи	106
Өтепбергенова Г. И.Юсупов шығармаларының поэтикалық тили	108
Сапарниязов Р. Даракт (ағаш) өсімлиги менен байланыслы мифологиялық ойлаулар ҳаққында (өзбек, қарақалпақ хәм инглиз фольклоры мысалында)	109

ҚУТЛЫҚЛАЙМЫЗ !!!

Президент Ш.М.Мирзиёев «Бүгін хәр бир муғаллим ҳам тәрбияшы, жоқарғы оқыў орнының оқытыўшысы, билимлендириў ҳам илим тараўындағы ең соңғы унамлы жаңалықларды оқыў процесслерине енгизе алатуғын терең билим ҳам көз қарас ийеси, бир сөз бенен айтқанда заманымыз ҳам жәмийетимиздиң ең алдыңғы ўәкиллери болыўы керек» деп билдирген үлкен исенимине жуўап ретинде институт профессор-оқытыўшыларының илим тараўындағы жетискенликлери ғәрезсизлигимиздиң 30 жыллығына айрықша саўға болды. Жақында институтымыздың 20 ға жақын профессор-оқытыўшыларына Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети жанындағы ЖАК қарары менен хәр қыйлы қәнигеликлери бойынша илимий дәрежелер менен атақлар берилди. Бири профессор болса, бири илим докторы, ал, көпшилиги тийисли қәнигеликлерден философия илимлериниң докторы илимий дәрежелерин алды. Бундай жетискенликлери менен биз оларды институт профессор - оқытыўшылары ҳам редколлегия атынан шын жүректен қутлықлаймыз.

Редколлегия ҳам редакция жәмәәти

Алланазаров Даўлетмурат Төрешович

Алланазаров Даўлетмурат Төрешович 1957-жыл Нөкис қаласында туўылған. Д.Алланазаров педагогикалық искерлик пенен илимий жумысларды да бирге алып баратуғын устаз. Оның авторлығында 5 оқыў қолланба, 5 сабақлық, Өзбекстан ҳам шет ел көлеминдеги журналларда ҳам халықаралық конференцияларда 4 тезис ҳам 22 ден аслам илимий мақалалар шыққан. Сондай-ақ, халықаралық илимий проектиниң ийеси. Д.Алланазаровқа ЖАК тәрәпинен музыка көркем өнери бойынша профессор илимий атағы берилген.

Наурузбаева Айжан Сарсенбаевна

Наурузбаева Айжан Сарсенбаевна 1967-жыл Нөкис қаласында туўылған. Хәзирге шекем Педагогика кафедрасы доценти лаўазымын атқарып келген. А.Наурузбаева студентлерге сабақ бериў менен бир қатарда оларға оқыў әдебиятлар жаратып бермекте. Оның авторлығында 1 монография, 3 сабақлық, 3 оқыў қолланба, 4 методикалық қолланба, Өзбекстан ҳам шет ел көлеминдеги журналларда, халықаралық конференцияларда 25 тезис ҳам 16 дан аслам илимий мақалалар шыққан. А.Наурузбаеваға ЖАК тәрәпинен Педагогика теориясы. Педагогикалық тәлийматлар тарийхы қәнигелиги бойынша профессор илимий атағы берилген.

Ниязов Асқарбай Толыбаевич

Ниязов Асқарбай Толыбаевич 1964-жылы Қарақалпақстан Республикасы Кегейли районында туўылған. Хәзирге шекем дене тәрбиясы кафедрасы доценти лаўазымында ислеген. А.Ниязов педагогикалық искерлик пенен бир қатарда, тренерлик ҳам илимий жумысларды биргеликте алып бармақта. Оның авторлығында 1 монография, 1 сабақлық, 2 оқыў қолланба, 6 оқыў-методикалық қолланба жарияланған. Өзбекстан ҳам шет ел журналлары менен бирге халықаралық конференцияларда белсенди қатнасқан. Ол 8 илимий мақала ҳам 70 ке жақын тезислердиң авторы. А.Ниязовқа ЖАК тәрәпинен дене тәрбиясы ҳам спорт шынығыўлары теориясы ҳам методикасы қәнигелиги бойынша профессор атағы берилген.

Қурбониязов Гулмурза Алламбергенович

Қурбониязов Гулмурза Алламбергенович 1957-жыл Қарақалпақстан Республикасы Амударья районында туўылған. Көп жыллар даўамында Өзбек тили кафедрасының доценти лаўазымын атқарған. Г.Қурбониязов педагогикалық искерлиги менен бир қатарда илимий жумысқа айрықша итибар береді. Оның авторлығында 1 монография, 2 оқыў қолланба, 2 сөзлик, 4 методикалық қолланба жарияланған. Өзбекстан ҳам шет ел көлеминдеги журналларда ҳам халықаралық конференция топламларында 70 тен аслам илимий мақалалары ҳам тезислери басылып шыққан. Г.Қурбониязовқа ЖАК қарары менен 2021-жылы филология илимлериниң докторы (DSc) илимий дәрежеси берилген.

ҚУТЛЫҚЛАЙМЫЗ!!!

Редакция жәмәәти хәм редколлегия ағзалары төмендеги сүўретлерде исми-шәрипи көрсетилген профессор-оқытыўшыларды да өз қәнигеликлери бойынша философия докторы (PhD) илимий дәрежелерин алғанлықлары менен де шын жүректен қутлықлайды.

Редколлегия хәм редакция жәмәәти

Таджибаева Муяссар
Биология илимлери бойынша
философия докторы (Phd)

Джумагулов Зинатдин
Педагогика илимлери бойынша
философия докторы (Phd)

Таджиев Тимур
Экономика илимлери бойынша
философия докторы (Phd)

Есебаев Марат
Филология илимлери бойынша
философия докторы (Phd)

Джолымбетова Мийўагүл
Психология илимлери бойынша
философия докторы (Phd)

Қутлымуратова Гүлпаршын
Биология илимлери бойынша
философия докторы (Phd)

Ктайбекова Зулфия
Филология илимлери бойынша
философия докторы (Phd)

Идрисов Рашид
Тарийх илимлери бойынша фи-
лософия докторы (Phd)

Илясова Зухра
Педагогика илимлери бойынша
философия докторы (Phd)

Бердибаев Абат
Биология илимлери
бойынша философия
докторы (Phd)

Опаева Райгүл
Филология илимлери
бойынша философия
докторы (Phd)

Бекниязов Берикбай
Филология илимлери
бойынша философия
докторы (Phd)

Қанаатов Есимқан
Филология илимлери
бойынша философия
докторы (Phd)

Dıqqat, jazılıw - 2021!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqsı, ózińizdiń usı tarawdaǵı jetiskenliklerińiz hám oy–pikirlerińiz benen ortaqlaspaqsı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2021-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Jılına 4 márte shıǵatuǵın biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 250.000 (Eki júz eliw mın) swm.

<i>Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.</i>	<i>«Ilim hám jámiyet» jurnalının esap beti:</i>
<i>Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998939205495.</i>	<i>BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri</i>
<i>Veb sayt: journal.ndpi.uz; el.pochta: fanvajam@mail.ru</i>	<i>Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010</i>
<i>JURNALDÍN BASÍP SHÍGARÍLÍWÍNA JUWAPKER:</i>	<i>MFO: 00014; INN: 200 357 981</i>
<i>Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası.</i>	<i>Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0079 001</i>

<i>Maqalalardıń mazmunına hám durılıǵına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı</i>	<i>Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 5 betten kem bolmawı, 7 betten aspaıwı kerek.</i>
<i>Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı ISSN 2010-720X Indeksi: Jeke puqaralar ushın – 2101. Mákemeler ushın – 2102.</i>	<i>Basıwǵa ruxsat etildi: 29.09.2021 Buyırtpa: №0290 Format: 60x84 1/8. Kólemi: 14 b/t. Jurnal jılına 4 márte shıǵadı. Nusqası : 350 dana. Reestr № 11-3084</i>